

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

सं. क्र.

REFBK-0019262

REFBK-0019262

श्रीरामकृष्ण परमहंस.

—ऐसिया साचा उपास्ती । गोसावी प्रसन्न होती ।
तेथ मी विनंति । ऐसी करीन ॥ ४०५ ॥

म्हणेन—“ तुमचा देवा । परिवारु जो आघवा ।
येतुलेरुपे हा...ज्ञा । मीचि एकु ॥ ४०६ ॥

आणि उपकरतीं आपुलीं । उपकरणे आधी जेतुलीं
माझीं रूपे तेतुलीं । होआवीं स्वामी ॥ ४०७ ॥

श्रीज्ञानेश्वरी, १३, ४०५-७.

आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषीं लोकीं इये ।
दृष्टादृष्टविजये । होआवे जी ॥

श्रीज्ञानेश्वरी, १८, १८००.

—अशी श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या शब्दांनी श्रीराम-
कृष्ण देवांची पूजा व प्रार्थना करून,
त्यांच्याच कृपेनें संपूर्ण झालेलें

हें त्यांचें चरित्र,

त्यांच्या चरणकमलीं, अत्यंत भक्तिभावानें
समर्पण करितों.

ॐ तत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु.

या भागांतील मुख्य मुख्य सनाचे टांचण.

भाग दुसरा.

१.

१८६४-६५ श्रीमत् तोतापुरीचे दक्षिणेश्वरी आगमन. श्री-रामकृष्णांचे सन्यासग्रहण व वेदांतसाधन.

१८६५-६६ अक्षयची पूजकपदावर नमणूक. श्रीमत् तोतापुरीचे प्रयाण.

१८६६-६७ इस्लामधर्मसाधन व जन्मभूमिदर्शन.

१८६८-६९ पुनरागमन व तीर्थयात्रा.

१८६९-७० हृदयच्या पत्नीचा मृत्यु व द्वितीय विवाह; अक्षयचा मृत्यु.

१८७१ मथुरबाबूचा मृत्यु.

१८७२-७३ श्रीमातार्जीचे दक्षिणेश्वरी आगमन व षोडशी पूजा.

१८७४ रामेश्वराचा मृत्यु.

१८७५ ख्रिस्तीधर्मसाधन व श्रीकेशवचंद्र सेन यांची प्रथम भेट.

१८७६ श्रीचंद्रादेवीचा मृत्यु.

१८७९ भक्तमंडळीच्या आगमनास सुरुवात.

१८८० श्रीनरेंद्रनाथाचे आगमन.

१८७९-८५ भक्तमंडळीचे आगमन व लीला.

१८८५ दुखण्याचा आरंभ.

„ (सप्टेंबर) दक्षिणेश्वराहून प्रयाण व श्यामपुकरांत वास्तव्य.

„ (डिसेंबर) काशीपुरांत आगमन.

१८८६ (आगष्ट १६,) महासमाधी.

१८९३ शिकागोची सर्वधर्मपरिषद्, व नरेंद्रनाथाकडून (श्रीस्वामी विवेकानंद,) हिंदुधर्माचे श्रेष्ठत्वस्थापन.

१८९७ श्रीरामकृष्णमठ स्थापन.

१९०३ श्रीस्वामी विवेकानंदांचा महासमाधी.

१९२० (जुलै २०,) श्रीमातार्जीची महासमाधी.

१९२२ (एप्रिल, १०) स्वामी ब्रह्मानंदांची (राखाल) महासमाधी.

अद्भुत शक्ति २९५, नरेंद्राचे वाईट दिवस ३००--३०३, नरेंद्राचा साकारावर विश्वास ३०५-३०८, त्याला समाधीलाय ३१०-११, पानिहाटीचा महोत्सव ३१३-२२, दुखण्यास प्रारंभ ३२३-२२५, कलकत्यास आगमन ३२३-३२९, श्यामपुकरचे वास्तव्य ३३० २४२ व दुखण्याची हकीगत; शुश्रूषेसाठी माता-जींचे आगमन ३३१, डॉ. सरकारशी गप्पागोष्टी ३३४-३९, आजाराची वाढ ३४०-४१, कालीरूपाने पूजाग्रहण ३४१, काशीपुरास प्रयाण ३४२, तेथील वास्तव्य-गप्पागोष्टी ३५२, शशीची गुरुसेवा ३५३, निरवानिरव ३५४, नरेंद्रास सिद्धिदान ३५४, अखेरच्या २।३ दिवसांची हकीगत ३५५-५६, महासमाधी ! ३५७-५८.

रामकृष्ण मिशन ३५९-६०.

रामचंद्र दत्त;—श्रीरामकृष्णाचे एक प्रमुख शिष्य. १८०, २५३-५४, २६१, २६२-६३, ३१४, ३२८, ३४१, ३५२.

रामलाल,—श्रीरामकृष्णांचा पुतण्या. (हे हल्लीही १९२५ मध्ये श्रीकालीमंदिरांत पूजक आहेत.) १४५, १५८,

व.

विजयकृष्ण गोस्वामी—ब्राह्मसमाजाचे एक पुढारी. २४२, २४९, विवेकानंद;—(नरेंद्रनाथ दत्त,—श्रीरामकृष्णांचे पट्टशिष्य.) १२६, १४८, १७१, १७४, १८१-८३, २१४, नरेंद्रनाथाचा परिचय प्र० १८ वें २५८-७८, श्रीरामकृष्णांची प्रथम भेट २६२, पुढील २ भेटी २६३-७०, श्रीरामकृष्ण व नरेंद्रनाथ प्र० १९ वें २७९-३१२; ३२६, ३३२, ३३९, ३४६-४९, ३५३-५४;

विश्वनाथ दत्त,—विवेकानंदांचे वडील २५९,

विशिष्टाद्वैत ९४-९५,

वेदांतचर्चा २२१-२२,

वेदांतराधन—(श्रीरामकृष्णांचे) प्र. १ ले १-३६.

१

श.

शशधर—(पंडित, तर्कचूडामणी) १५२-५३; १८५.

शशी—श्रीरामकृष्णांचे एक प्रमुख शिष्य ३५३.

श्रीशारदा देवी, (श्रीमाताजी) श्रीरामकृष्णांची पत्नी ४०, ४१-४२,
८२-८५, ८७-८९, १४४, १५९, ३१४, ३२०-२१, ३२६-२७
३३१, ३५९-६०.

शारदानंद—श्रीरामकृष्णांचे एक प्रमुख शिष्य, श्रीरामकृष्णलीला-
प्रसंग या चरित्रग्रंथाचे कर्ते, व श्रीरामकृष्ण मिशनचे सेक्रेटरी
१७७, ३६०, ३६१.

शिवनाथबाबू—ब्राह्मसमाजाचे एक पुढारी १६५, २४२-४३.

शिवानंद,—श्रीराम० मिशनचे हल्लांचे (१९२५) अध्यक्ष ३६१.

शीखधर्म—९३.

शंभुचंद्र मल्लिक (पहिला भाग सूची पान ७ पहा) श्रीरामकृष्णांचे एक
परम भक्त १६८, १७६.

स.

सरकार, डॉक्टर महेंद्रलाल, श्रीरामकृष्णांचे एक परम भक्त व राम-
कृष्णांच्या आजारांतिल एक डॉक्टर ४१, १०८, १४०, २२०-
३०, ३३४-३९, ३५१-५२.

सांख्यशास्त्र—२२०.

साधनें—श्रीरामकृष्णांनीं कां केलीं ? ३.

ह.

हलधारी—७.

हृदयरामाची हकीगत प्र० ४; ६९-७७, १७१.

(पहिला भाग सूची पान ८ पहा.)

हाजरा—श्रीयुत प्रतापचंद्र,—कालीमंदिरांत राहणारे एक गृहस्थ १७०,
१९९, २१७; २९१, २९२.

१५५५५५

श्रीरामकृष्ण परमहंसदेव

यांचें चरित्र.

(भाग दुसरा).

१.—श्रीरामकृष्णांचें वेदांतसाधन.

(१८६५-६६).

“ न्यांगटानें वेदांताचा उपदेश दिला—तीन दिवसांत समाधी ! माधवी लतेखालीं ती माझी समाधी अवस्था पाहून तो हतबुद्ध होऊन म्हणाला—“ आ रे ! ए क्या है रे ? ” मग तो मला जायला परवानगी मागूं लागला. तें ऐकून मला भावावस्था प्राप्त झाली व त्या अवस्थेंत मी म्हणालों—“ वेदांताचा बोध झाल्याशिवाय तुला येथून जातां येत नाहीं ! ” तेव्हांपासून रात्रंदिवस मी त्याचेजवळ असे—एकसारख्या वेदांताच्या गोष्टी ! ब्राह्मणी म्हणाली—“ बाबा ! वेदांत ऐकूं नको—भक्तीची हानि होईल. ”

“ ज्या अवस्थेला पोहोंचलें असतां, साधारण साधक पुन्हां तेथून परत फिरूं शकत नाहीत, एकवीस दिवसांतच त्यांचें शरीर पिकलेल्या पानाप्रमाणें गळून पडतें, त्या अवस्थेंत, आईच्या कृपेनें पुरे सहा महिने होतों ! ”

—श्रीरामकृष्ण—

मधुरभावसाधनामध्ये सिद्ध होऊन श्रीरामकृष्णांनी आतां भावसाधनांची चरम भूमि गांठली होती. म्हणून आतां यापुढील त्यांच्या अपूर्व साधनांची हकीकत लिहिण्यास सुरुवात करण्यापूर्वी, या कार्णी त्यांची मानसिक अवस्था कशी होती, हें एकवार पाहिलें असतां ठीक होईल.

कोणत्याहि प्रकारचें भावसाधन करूं लागण्यापूर्वी साधकाला संसारांतील रूपरसादि सर्व भोग्य विषयांचे विचार बाजूला ठेवावे लागतात. महान् भगवद्भक्त तुलसीदासजींनी—

यहां राम तहा काम नहि, यहां काम तहां नहि राम ॥

दुहूं एकसाथ मिलते नहि, रवि रजनी एक ठाम ॥

असें जें म्हटलें आहे, ते सर्वथैव खरें आहे. श्रीरामकृष्णांचें अलौकिक जीवन, हें या सिद्धांताचें एक उत्तम उदाहरण आहे. कामकांचन-त्यागरूप बळकट पायावर त्यांनी आपल्या भावसाधनांची इमारत उभारली, आणि हा पाया कधीही ढिला होऊं दिला नाहीं, म्हणूनच त्यांनी जीं जीं साधनें करण्यास सुरुवात केली, त्या त्या साधनामध्ये अत्यंत अल्प काळामध्ये ते सिद्ध होत गेले. म्हणून यावेळीं त्यांचें मन कामकांचनाच्या प्रलोभनाच्या सीमेपलीकडेच निरंतर राहत असे, हें सांगावयास नको.

विषयवासनांचा सर्वस्वी त्याग करून, नऊ वर्षांपेक्षांही ज्यास्त काळ त्यांनी, केवळ ईश्वरलाभाच्या प्रयत्नांत निमग्न राहण्यांत घालविल्यामुळें, त्यांच्या मनाची यावेळीं अशी स्थिति झाली होती कीं, ईश्वरावांचून इतर कोणत्याहि विषयाचें स्मरण मनन करणें त्यांना विषासारखें होऊन गेलें होतें ! कायावाचामनेंकरून ईश्वरालाच सारात्सार परात्पर वस्तु असें सर्वतोभावें ते समजूं लागल्यामुळें, इहपरलोकांतील इतर कोणत्याही वस्तूच्या प्राप्तीविषयीं त्यांचें मन सर्वथैव उदासीन झालें होतें.

सांसारिक सर्व विषय आणि स्वतःच्या सुखदुःखादि सर्व गोष्टी विसरून, मनांत घेतलेल्या एकाद्या विषयाच्या चिंतनांत एकाग्र होण्याचा त्यांना इतका अभ्यास झाला होता कीं, क्षणाघात इतर सर्व विषयांपासून मन परावृत्त करून, वाटेल त्या विशिष्ट विषयांत, वाटेल तेव्हां तें त्यांना

एकाग्र करतां येई. दिवसामागून दिवस, महिन्यामागून महिने अथवा वर्षा-
मागून वर्षे जरी निघून गेलीं, तरी त्यांच्या त्या विषयाच्या चिंतनांत तिळमात्र
खळ पडत नसे, आणि ईश्वरावांचून म्हणजे जगांत कांहीं इतर प्राप्तव्य वस्तु
आहे, अथवा असणे शक्य आहे, ही कल्पना सुद्धा त्यांच्या मनांत क्षण-
मात्रही उदय पावत नसे !

आणि जगत्कारण ईश्वरावर “ गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी, निवासः शरणं
सुहृत् ” अशा प्रकारचा दृढ विश्वास आणि निर्भर प्रेम, यांची
तर श्रीरामकृष्णांच्या ठिकाणी पराकाष्ठा होऊन गेली होती; एवढेच नव्हे
तर या गुणांच्या सहाय्याने, त्यांनी ईश्वराशी अत्यंत प्रेमाचा, जिव्हा-
ळ्याचा संबंध जुळवून ठेवला होता; एवढेही नव्हे तर, बालकाचा
ज्याप्रमाणे आपल्या मातेवर विश्वास असतो, तिजवर त्याचे जसे प्रेम
असते आणि तिच्या कृपाछात्राखाली, ते जसे पूर्ण भेफिकिर असते,
तशी स्थिति साधकाच्या मनाची झाल्यास, त्याला ईश्वर आपल्याजवळ
असल्याचा सदैव अनुभव येतो; त्याच्याशी तो बोलू शकतो, ईश्वराचे
बोलणे त्याला ऐकू येते आणि त्याच्या कृपाछात्राखाली तो पूर्णपणे
निर्भय होऊन जगांत निःशंक रीतीने व्यवहार करतो. या गोष्टीची अनेकदां
प्रत्यंतरें मिळाल्याकारणाने, सर्व लहान मोठ्या गोष्टींत भ्राजगदंबेचा
आदेश घेऊन त्याप्रमाणे निर्भय आणि निःशंक रीतीने वागण्याचा त्यांना
आतां पूर्णपणे सराव झाला होता.

कदाचित् कोणी अशी शंका घेईल की, जगत्कारणाचा याप्रमाणे
माता म्हणून लाभ करून घेऊनही श्रीरामकृष्ण आणखी साधने कशाला
करावयाला लागले ? साधने वगैरे ज्यासाठीं करावयाचीं ते ध्येय प्राप्त
झाल्यावर मग आणखी साधने कशाला ? या विषयाचा ऊहापोह मागे
एकवार होऊन गेला आहे, तरी यासंबंधाने एकदोन गोष्टी येथे सांगा-
वयाच्या आहेत. श्रीरामकृष्णांच्या चरणकमळीं बसून त्यांच्या साधने-
तिहास मधुचे पान करीत असतां आमच्याही मनांत एक दिवस ही शंका
आली, व त्याप्रमाणे आम्हीं श्रीरामकृष्णांना प्रश्नही केला. त्यांनी यावर
उत्तर दिलें, “ हें पहा, जो समुद्रकिनाऱ्यावर सर्वदा वास करतो, त्याच्या
मनांत कधी कधी असें येतें की, ‘ या रत्नाकर समुद्रामध्ये काय

४ . श्रीरामकृष्णांचें वेदांतसाधन.

काय रत्नं आहेत तीं पाहूं, ' त्याप्रमाणें जगन्मातेचा लाभ होऊन आणि तिच्याच जवळ सदा सर्वदा राहूनही, त्यावेळीं माझ्या मनांत येई कीं, अनंतभावमयी अनंतरूपिणी अशा मातेला निरनिराळ्या भावांत आणि निरनिराळ्या रूपांत पहावें. म्हणून ज्या वेळीं ज्या भावानें तिला पाहण्याची इच्छा होई, त्या वेळीं त्या भावानें दर्शन देण्याकरितां मी तिच्याजवळ अत्यंत व्याकूळ अंतःकरणानें घरणें घरून बसें, आणि माझी कृपामयी आईही तिच्या त्या भावाच्या दर्शनासाठीं ज्या ज्या गोष्टींची आवश्यकता असे, त्या त्या गोष्टींची स्वतः सर्व प्रकारानें सांग करून देऊन माझ्याकडून आपली सेवा यथासांग करून घेत असे, आणि त्या त्या भावाचें मला दर्शन देत असे ! या रीतीनें भिन्न भिन्न मतांचीं साधनें, तिनें माझ्याकडून करवून घेतलीं. ”

सर्व भावांमध्ये श्रेष्ठ जो मधुरभाव त्याची चरम सीमा गांठल्यानंतर श्रीरामकृष्णांच्या मनांत सर्व भावातीत अशा वेदांतोक्त अद्वैत भावाची साधनें करण्याची उत्कट इच्छा उत्पन्न झाली. मधुरभाव साधनानंतर अद्वैत भावसाधनेंच करण्याची श्रीरामकृष्णाना कां इच्छा झाली असावी, याचा विचार करतां यांतही कांहीं हेतु दिसून येतो. भावराज्य आणि भावातीत राज्य यांच्यामध्ये परस्पर कार्यकारणसंबंध असलेला नेहमीं दिसून येतो. कारण, भावातीत अद्वैत राज्यांतील भूमानंद हाच मर्यादित होऊन, भावराज्यांतील दर्शनस्पर्शनादि संभोगजन्य आनंदरूपानें प्रकाशित झालेला असतो. म्हणून, मधुरभावाची पराकाष्ठा मिळवून, भावराज्याची चरम सीमा गांठल्यावर, भावातीत अद्वैत भूमिवांचून, त्यांचें मन दुसऱ्या कोठें वेधावें ? अद्वैत भावसाधनांची हकीगत सांगण्यापूर्वी, याच सुमारास घडून आलेल्या एका महत्त्वाच्या गोष्टीचा उल्लेख करून, मग आपल्या मुख्य विषयाकडे वळूं.

श्रीरामकृष्णांच्या वडील भावाच्या (रामकुमाराच्या) मृत्यूनंतर, त्यांची मातोश्री, आपल्या राहिलेल्या दोघां मुलांच्याकडे राहून, आपल्या आयुष्याचे दिवस कसेवसे कंठूं लागली. परंतु आपल्या अत्यंत प्रिय कनिष्ठ पुत्राला वेड लागलें असें जेव्हां तिनें लोकांच्या तोंडून ऐकलें, तेव्हां मात्र तिच्या शोकाला पारावारच नाहीसा झाला. तिनें मुलाला घरीं आणविलें,

त्याच्या औषधपाण्याची व्यवस्था केली, कदाचित् देवांचा कोप असेल असें वाटून कांहीं शांति, अनुष्ठाने केली; आणि पुढें मुलांची प्रकृति जेव्हां बरीच ताळ्यावर आली असें तिला वाटलें, तेव्हां कुठें तिच्या जिवांत जीव आला. आशा मोठी बलवान् आहे; म्हातारीनें लगेच, मुलाच्या कल्याणाच्या आशेनें त्याचें लग्न करून दिलें, परंतु गांवाहून परत दक्षिणेश्वरी आपल्या कामावर रुजू झाल्याबरोबर, गदाधराची पुन्हा पहिल्यासारखीच अवस्था झाल्याचें ऐकून मात्र तिचा धीर सुटला. मुकुंदपूरच्या जागृत महादेवानें 'गदाधराला दिव्योन्माद झाला आहे' असा जरी कौल दिला, तरी तिचें मन संसारांत लागेना. पुढें लवकरच, आपल्या आयुष्याचे राहिलेले दिवस आपल्या मुलाजवळच घालवावे असा विचार करून ती दक्षिणेश्वरीच येऊन राहिली (१८६४). मथुरबाबूनें तिची राहण्याची सर्व व्यवस्था नौबतखान्यांत करून देऊन, तिच्या तैनातीला एक बाई ठेवली. श्रीरामकृष्ण स्वतः रोज सकाळ संध्याकाळ तेथें जाऊन कांहीं वेळ तिची सेवा शुश्रूषा करीत. मथुरबाबूनें अन्नमेरुव्रताचें अनुष्ठान केल्याचें मागें सांगितलेंच आहे, त्याच सुमारास तिचें दक्षिणेश्वरी आगमन झालें. तेथें आल्यापासून आपल्या आयुष्याची राहिलेली * बारा वर्षे तिनें दक्षिणेश्वरीच काढली. अर्थात् श्रीरामकृष्णांचें वात्सल्यभावसाधन, मधुर-

*टीप—चंद्रादेवीस स० १८७६ मध्ये देवाशा झाली. तिची उत्तरक्रिया श्रीरामकृष्णांनीं, ते स्वतः संन्याशी असल्यामुळे आपला पूतण्या रामलाल याचेकडून करविली. मातोश्रीच्या मृत्यूनें त्यांना अत्यंत दुःख झालें. आपल्या आईची उत्तरक्रिया आपल्या हातून घडली नाहीं, म्हणून वाईट वाटून, पुढें एक दिवस ते तिच्या नांवानें तर्पण करण्यास बसले. परंतु हातांत पाणी घेतांच हाताचीं बोटें वांक्रडीं तिकडीं होऊन सारें पाणी सांडून गेलें ! एक दोन वेळ असेंच झाल्यावर त्यांना रडूं कोसळलें, व "आई, तुझ्या नांवानें तर्पण करणेंसुद्धां माझ्यानें होत नाहीं ग !" असें म्हणत ते समार्थीमग्न झाले ! पुढें एका पंडिताच्या तोंडून त्यांनीं ऐकलें कीं, अध्यात्मिक उन्नतीची पराकाष्ठा झाली म्हणजे "गलितकर्मअवस्था" प्राप्त होते, म्हणजे सर्व कर्म आपोआप नष्ट होऊन जातात.

१.—श्रीरामकृष्णांचें वेदांतसाधन.

भावसाधन आणि अद्वैतभावसाधन या गोष्टी, श्रीचंद्रादेवी दक्षिणेश्वरीं असतांना घडल्या.

श्रीमती चंद्रादेवीच्या लोभराहित्याचें आणि उदार स्वभावाचें एक उदाहरण येथें सांगितल्यास बरें होईल. ही गोष्ट श्रीमती चंद्रादेवी दक्षिणेश्वरीं आल्यानंतर थोड्याच दिवसांत घडून आली. मागें सांगितलेंच आहे कीं, यावेळीं कालीमंदिराची सर्व व्यवस्था मथुरानाथच्या हातीं आलेली होती, आणि यावेळीं नाना प्रकारच्या सत्कार्याकडे तो मुक्तहस्तानें पैसा खर्च करीत होता. श्रीरामकृष्णांवर त्याची पराकाष्ठेची भक्ति, श्रद्धा आणि प्रेम असल्यामुळें, आपल्या मागें त्यांची नीट व्यवस्था कशी राहिल, याच्या विचारांत आणि तसा बंदोबस्त करून ठेवण्यांत तो आंतल्या आंत नेहमीं गढलेला असे. परंतु श्रीरामकृष्णांच्या तीव्र वैराग्यामुळें, त्यांच्यापुढें या विषयाची तोंड उघडून गोष्ट काढण्याचें त्याला घाडस होत नसे. कारण मागें एकदां त्यानें हृदयजवळ मुद्दाम म्हणून दाखविलें होतें कीं, “श्रीरामकृष्णांच्या नांवें कांहीं रक्कम व्यांकेंत ठेवण्याचा माझा विचार आहे.” हेतु हा कीं, हृदयनें ही गोष्ट श्रीरामकृष्णांजवळ बोलावी, व मग त्यांना ही गोष्ट कितपत पसंत पडते, याचा आपल्यास अजमास लागावा. परंतु याचा परिणाम फार निराळाच झाला. यानंतर मथुरबाबूची व श्रीरामकृष्णांची गांठ पडतांच, एकाद्या उन्मत्ताप्रमाणें, श्रीरामकृष्ण हातांत कांठी घेऊन त्याच्या अंगावर धांवून गेले व “साल्या, तूं मला विषयी करूं पाहतोस ?” असें ओरडत त्याला मारण्याला तयार झाले ! अशी गोष्ट घडून आल्याकारणानें, श्रीरामकृष्णांच्या नांवानें कांहीं करून ठेवण्याची त्याच्या मनांतील उत्कट इच्छा, पूर्ण होण्याचा कांहींच संभव दिसेना. पण आतां श्रीमती चंद्रादेवी तेथें राहाण्यास आल्यामुळें त्याला आपली इच्छा सफल होण्याची थोडी फार आशा वाटूं लागली. त्यानें नित्य तिच्याकडे जावें, मोठ्या गौरवानें तिला “आजीबाई, आजीबाई” म्हणवें, व तिच्याशीं नानाप्रकारच्या गप्पागोष्टी कराव्या ! त्याच्या अशा प्रेमळ वर्तनानें चंद्रादेवीलाही तो थोडक्याच दिवसांत प्रिय झाला. पुढें एक दिवस, बरीशी वेळ पाहून गोष्टीवरून गोष्ट काढतां काढतां, मथुरबाबू म्हणाला “पण आजीबाई ! तुम्ही इतके दिवस येथें आहांत, पण

चंद्रादेवीची निर्लोभी वृत्ति.

माझ्याकडून तुम्हीं आपली कांहींच सेवा करून घेतली नाही; हें असें कां बरें ? मला जर तुम्हीं खरोखरच “ आपला ” म्हणत असाल, तर तुम्हीं मनाला येईल तें माझ्याजवळून आज मागून घेतलेंच पाहिजे ! ” संरळ स्वभावाच्या म्हातारीला, यावर काय बोलावें तें समजेना, तिनें पुष्कळ विचार करून पाहिलें, पण तिला कोणत्याच गोष्टीची कमतरता दिसेना. तेथं ती मथुरला म्हणाली “ बाबा, तुझ्या घरीं मला कोणत्याही गोष्टीची कमतरता नाही बरें. जर कधीं एकादा जिन्नस लागला, तर तुझ्याजवळून मागून घेईन, मग तर झालें ? ” असें म्हणून म्हातारीनें आपली पेट्टी त्याच्यापुढें उघडून म्हटलें, “ हें बघ, माझ्याजवळ इतकीं वस्त्रें अजून शिल्लक आहेत, आणि इथें खाण्यापिण्याची तर कांहींच काळजी नाही. तो तर सगळा बंदोबस्त तूं अगोदरच करून ठेवला आहेस, व अजूनही करीत आहेस. मग रे आतां मला तुझ्याजवळ मागायचें काय राहिलें ? ” पण मथुर कांहीं केल्या सोडीना. “ कांहीं तरी आज माझ्याजवळून मागून घ्याच, ” असा हट्ट धरून बसला. बराच विचार केल्यावर म्हातारीला आपल्याला पाहिजे असलेला एक जिन्नस आठवला, व ती म्हणाली “ बरं बाबा; तूं जर एवढा अगदीं दयालाच निघाला आहेस, तर आतां माझ्याजवळ तमाखू नाही, तेवढी चार पैशांची आणून दे ! ” विषयी मथुरानाथचे डोळे पाण्यानें भरून आले, व तो तिला नमस्कार करून म्हणाला “ अशी माता असल्याशिवाय कां असा अलौकिक पुत्र जन्माला येतो ? ” असें म्हणून त्यानें चार पैशांची तमाखू आणवून म्हातारीस दिली.

श्रीरामकृष्णांनीं वेदातसाधनांस सुरुवात केली, त्यावेळीं त्यांचा चुलतभाऊ हलधारी, श्रीराधागोविंदजीच्या पूजकाच्या कामावर होता. वयानें श्रीरामकृष्णांहून वडील असल्यामुळे, आणि भागवत वगैरे शास्त्रग्रंथांत त्याची थोडी फार गति असे म्हणून, त्याला कसा अहंकार असे; श्रीरामकृष्णांच्या आध्यात्मिक अवस्थांस तो कसे मेंदूचे विकार म्हणे; त्याच्या बोलण्यानें श्रीरामकृष्णांच्याही मनांत संशय उत्पन्न होऊन त्याच्या निरसनार्थ ते श्रीजगन्मातेकडे कशी वरचेतर घांव घेत; व त्या दोघांचा नेहमीं कसा वाद चाले;—वगैरे सर्व हकीगत मागे सांगितलीच आहे.

मधुरभावसाधनकार्ली, श्रीरामकृष्णांचा ख्रिवेश वगैरे पाहून तर त्याची पक्की समजूत होऊन गेली की, श्रीरामकृष्णांना खास वेड लागलें आहे. श्रीरामकृष्णांच्या तोंडून असें ऐकलें आहे की, वेदांतसाधनाचे वेळीं हलधारी दक्षिणेश्वरीं होता; त्याचा व परमहंस श्रीमत् तोतापुरीचा अध्यात्म विषयावर कधीं कधीं वादविवाद होई; एकदां त्या दोघांमध्ये अशाच अध्यात्म रामायणाच्या गोष्टी चालल्या असतां श्रीरामकृष्णांना सीता व लक्ष्मण यांच्यासह श्रीरामचंद्रांचें दर्शन झालें होतें.

सन १८६५ च्या आरंभीं श्रीमत् तोतापुरीचें दक्षिणेश्वरीं आगमन झालें. त्यानंतर कांहीं महिन्यांनीं आजारी पडल्यामुळें हलधारीनें आपलें पुजारीपण सोडलें, व त्याच्याजागीं श्रीरामकृष्णांचा पुतण्या अक्षय (रामकुमारचा पुत्र,) याची नेमणूक झाली.

इतर साधनांप्रमाणें वेदांतसाधनाचे वेळींही श्रीरामकृष्णांना गुरुचा शोध करावा लागला नाहीं. गुरुच स्वतः त्यांचेकड चालत आले ! श्रीरामकृष्णांच्या वेदांतसाधनांचा इतिहास सांगण्यापूर्वीं, त्यांच्या गुरुंच्या-विषयीं उपलब्ध असलेली माहिती येथें देऊं.

श्रीमत् परमहंस तोतापुरी हे चांगले उंचे पुरे, दीर्घाकृति आणि मव्य-पुरुष होते. सतत चाळीस वर्षांच्या दीर्घ तपश्चर्येनें त्यांना निर्विकल्प समाधि साध्य झाली ! तरी सुद्धां ते आपला बराचसा काळ ध्यान-धारणेंत आणि समार्धीतच घालवीत. ते नेहमीं नम्र रहात असत, आणि म्हणूनच श्रीरामकृष्ण त्यांचा “ ल्यांगटा ” (नम्र) या नांवानें उल्लेख करीत. कदाचित् आपल्या गुरुचें नांव घेऊं नये, म्हणूनही ल्यांगटा या मोघम नांवानेंच त्यांचा उल्लेख ते करीत, असेंहि असेल. तोतापुरी कधींही घरांत रहात नसत, आणि नागा सांप्रदायी असल्यामुळें, त्यांची अग्नीची पूजा असे. नागापंथी साधु हे अग्नीला अत्यंत पवित्र मानतात, आणि कोठेंही गेले तरी आपल्याजवळ सर्वकाळ अग्नि प्रज्वलित ठेवतात. याला “ धुनी ” असें सर्वसाधारण नांव आहे. नागापंथी साधु सकाळ संध्याकाळ धुनीची पूजा व आरती करतात, आणि मिळालेल्या भिक्षा-नाचा प्रथम अग्नीला नैवेद्य दाखवून, मग तें आपण ग्रहण करतात. दक्षिणेश्वरीं असतांना श्रीतोतापुरी पंचवटीखालाच रहात, आणि तेथेंच

श्रीमत् तोतापुरीचे आगमन.

त्यांची धुनी सदा सर्वकाळ पेटलेली असे. ऊन असो, पाऊस असो, तोतापुरीची धुनी सदैव पेटलेलीच असे. त्यांचे जेवण, निजणे, बसणे, - सर्व त्या धुनीजवळ असे; आणि रात्र पडल्यानंतर, थकले भागलेले सर्व जगत् जेव्हां सर्व चिंता आणि काळज्या विसरून विरामदायिनी निद्रेच्या मांडीवर शांति सुखाचा अनुभव घेण्यांत निमग्न झालेले असे, तेव्हां श्रीमत् तोतापुरी उठून, आपली धुनी अधिकच प्रज्वलित करून, तिच्याजवळ दृढ आसनावर बसून, आपल्या निवात निष्कंप प्रदीपासारख्या मनाला, गंभीर समाधीमध्ये निमग्न करीत. दिवसां सुद्धां ते बराच वेळ ध्यानांत निमग्न असत, परंतु साधारण लोकांना समजून न येईल, अशा तऱ्हेचे त्यांचे ते ध्यान असे. अंगावरच्या वस्त्रांनी आपले सर्व शरीर झांकून घेऊन, ते धुनीजवळच मिजलेले दिसून येत. लोकांना वाटे-“ तोतापुरी निजले आहेत, वरें कां ! ”

तोतापुरी आपल्याजवळ एक लोटा, एक लांबलचक चिमटा आणि एक आसन एवढेच काय ते सामान बाळगीत; आणि एकच लांब रुंद चादर आपल्या देहाभोवती सदैव गुंडाळून ठेवीत. ते आपला लोटा आणि चिमटा, रोजच्या रोज घांसून अगदी लखलखीत ठेवीत असत. ते रोजच्यारोज आपला बराच वेळ ध्यानाभ्यासांत घालवितात, हे पाहून पुढे एक दिवस श्रीरामकृष्णांनी त्यांना विचारले, -“ तुम्हांला तर ब्रह्मज्ञान झाले आहे. तुम्हां तर सिद्ध झाला आहां, मग तुम्हाला रोजच्यारोज ध्यानाभ्यासाचे कारण काय ? ” श्रीरामकृष्णांकडे गंभीर मुद्रेने पाहून, तोतापुरींनी आपल्या लोट्याकडे बोट दाखवून म्हटले, “ हा लोटा पहा, कसा लखलखीत दिसतो. आणि मी जर याला रोजच्यारोज घांसले नाही तर ? हा मळून गेल्याशिवाय राहिल का ? मनाचे सुद्धां अगदी असंच आहे. ध्यानाभ्यास करून, मनाला सुद्धां जर रोजच्यारोज असंच घांसून घांसून स्वच्छ राखीत गेले नाही, तर तेंही मलिन होऊन जाते. ” तीक्ष्णदृष्टीसंपन्न श्रीरामकृष्णांनी आपल्या गुरूचे उत्तर ऐकून पुन्हा विचारले, “ पण, लोटा जर सोन्याचा असेल तर ? मग तो रोजच्यारोज जरी नाही घांसला, तरी कांहीं तो मलिन होत नाही. ” तोतापुरी हांसून म्हणाले, “ हं, असं तर खरेंच. ” ध्यानाभ्यासाच्या आवश्यकतेची ही गोष्ट

श्रीरामकृष्णांच्या मनांत नेहमीं असे, आणि प्रसंगानुसार ह्या गोष्टीचा ते नेहमीं उल्लेख करीत.

वेदांतशास्त्रांत सांगितलें आहे कीं, ब्रह्मज्ञान झाल्यावर मनुष्य पूर्ण निर्भय होऊन जातो. आपण स्वतःच नित्य-शुद्ध-बुद्ध-स्वभाव, अखंड सच्चिदानंदस्वरूप, सर्वव्यापी, अजर अमर आत्मा आहोंत, असा ज्याला प्रत्यक्ष अनुभव आला, त्याच्या मनांत भय कोठून आणि कोणाचें उत्पन्न व्हावें ? जगामध्ये एक सद्वस्तुवांचून दुसरें कांहींच नाही, असें ज्यानें प्रत्यक्ष पाहिलें आहे, त्याला भय कोणाचें ? श्रीमत् परमहंस तोतापुरी हे अशाच कोटींतील जीवन्मुक्त महापुरुष होते. चाळीस वर्षांच्या दीर्घ-योगानें त्यांनीं ही अवस्था प्राप्त करून घेतली असल्यामुळें, त्यांचे रोजचे व्यवहारही साधारण माणसासारखे नसत. नित्यशुक्त वायूप्रमाणें ते नेहमीं मनास येईल तिकडे फिरत असत. वायूप्रमाणेंच संसारांतील कोणतेहि गुणदोष त्यांना स्पर्श करूं शकत नसत, आणि वायूप्रमाणेंच ते एकाच ठिकाणीं कधींही फार वेळ बद्ध होऊन राहात नसत. ते एकाच ठिकाणीं तीन दिवसापेक्षां जास्त कधींच राहात नसत ! परंतु श्रीरामकृष्णांची अद्भुत मोहिनीशक्ति इतकी जबरदस्त होती कीं, तेच तोतापुरी, श्रीराम-कृष्णांजवळ अकरा महिनेपर्यंत राहिले ! असो.

तोतापुरींच्या निर्भयतेसंबंधीं श्रीरामकृष्ण आम्हास अनेक गोष्टी सांगत असत. त्यांमध्ये खुद्द दक्षिणेश्वरींच घडलेलीही एक गोष्ट सांगत असत. एक दिवस रातीं, जिकडे तिकडे सामसूम झाल्यावर तोतापुरी नित्या-प्रमाणें आपला धुनी अधिकच प्रज्वलित करून ध्यानस्थ बसण्याच्या तयारींत होते. जिकडे तिकडे शांतता पसरली होती. रातकिड्यांवांचून इतर कसलाही आवाज ऐकूं येत नव्हता. वारा सुद्धां वाहत नव्हता. इतक्यांत एकाएकीं पंचवटींतील झाडांच्या फांद्या हालूं लागल्या, आणि झाडावरून एक भला उंचा पुरा भव्य असा एक पुरुष खालीं उतरला, आणि तोतापुरीकडे टक लावून पहात, एकेक पाऊल सावकाश टाकीत त्यांच्या अगदीं जवळ येऊन धुनीच्या एका बाजूस बसला ! त्याला पाहून आश्चर्य वाटून तोतापुरींनीं विचारलें “कोण तूं ?” त्या पुरुषानें उत्तर दिलें “मी देवयोनींतील असून भैरव आहे. या देवस्थानाचें रक्षण

करण्यासाठी, मी नेहमीं याच झाडावर राहत असतो." तोतापुरी तिळमात्र न डगमगतां त्याला म्हणाले "वा! ठीक आहे. तुम्ही आहेस, मीही तोच आहे. तूही ब्रह्माचें एक रूप आहेस, मीही एक ब्रह्माचेंच एक रूप आहे. ये, इथें बसून ध्यान कर." हें ऐकून तो पुरुष हांसला, आणि पाहतां पाहतां दिसेनासा झाला. जणू काय कांहीं विशेष गोष्ट घडली नाही, अशा बेफिकीर वृत्तीनें, तोतापुरींनींही शांतपणानें ध्यानास सुरुवात केली! दुसरे दिवशीं सकाळीं श्रीरामकृष्ण येतांच, त्यांनीं त्यांना रात्रीची हकीगत सांगितली. ती ऐकून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "तो या ठिकाणीं असतो खरा, मला सुद्धां अनेकदां त्याचें दर्शन झालें आहे. कधीं कधीं तो पुढें घडणाऱ्या गोष्टीही मला सांगे. एकदां पंचवटीची सज्जमीन दारूखान्यासाठीं (Powder Magazine) घेण्याची कंपनीनें खटपट चालविली होती. हें ऐकून मला चैन पडेना. या साऱ्या संसाराच्या धाम-धुमीपासून दूर जाऊन, एकीकडे आईचें शांतपणें चिंतन करण्याला ती जागा बरी सांपडली होती; पण ती कंपनीनें घेतल्यावर अशी जागा आतां कुठें मिळणार, या विचारानें मला कांहीं सुचेना. रासमणीच्या तर्फेनें, मथुरबाबूनेंही ही जमीन न जाऊं देण्याविषयीं खूप खटपट चालविली. अशा वेळीं एक दिवस, हा भैरव झाडावर बसलेला मला दिसला. मला हाक मारून तो म्हणाला, " भिऊं नको. ही जागा कंपनी घेऊं शकणार नाही. कोर्टांत तिच्या विरुद्ध निकाल होईल." आणि पुढें तसेंच झालें " असो.

श्रीमत् तोतापुरीचें जन्मस्थान हिंदुस्थानांत पश्चिमेकडे कोठें तरी होतें; परंतु नक्की गांव श्रीरामकृष्णांच्या सांगण्यांत कधींच आलें नाही. कदाचित् त्यांनींच तोतापुरींनाही याबद्दल विचारलें नसावें. कारण संन्याशी, आपल्या पूर्वाश्रमाची माहिती-नांव, गांव, गोत्र वगैरे कधीं कोणास सांगत नाहींत. संन्याशाला अशी माहिती विचारणें व संन्याशानें त्याचें उत्तर देणें, ह्या दोन्ही गोष्टी शास्त्रनिषिद्ध आहेत, म्हणून श्रीरामकृष्णांनीं त्यांना ही माहिती विचारली नसावी. तरी पण, श्रीरामकृष्ण ब्रह्मलीन झाल्यानंतर, त्याची संन्याशी शिष्यमंडळी, पंजाब, हिमालय वगैरे बाजूस फिरत असतां, त्यांना वृद्ध संन्याशी मंडळीकडून असें समजलें कीं, श्रीमत्

तोतापुरी पंजाबाच्या जवळपास कोठल्या तरी ठिकाणचे राहणारे असावे. त्यांच्या गुरुंचा मठ कुरुक्षेत्राजवळ लुधियाना नामक गांवीं असे. ते स्वतः एक विख्यात योगी पुरुष होते. लुधियानाचा मठ त्यांनीं स्थापन केला, कीं त्यांच्याही गुरुंनीं स्थापन केला, याविषयी कांहीं माहिती मिळाली नाहीं. तरी पण तोतापुरीचे गुरु या मठाचे महंत होते, व दरवर्षी त्या मठांत त्यांचा उत्सवही होत असतो, असं या फिरणाऱ्या संन्याशी मंडळींना समजलें. ते तमाखू खात असत, म्हणून उत्सवांत अजूनही लोक तमाखू घेऊन येतात व मठांतील मंडळीस वांटतात. गुरु समाधिस्थ झाल्यावर, श्रीमत् तोतापुरी गुरुंच्या गादीवर दसले.

श्रीमत् तोतापुरांनीं लहानपणापासूनच आपल्या गुरुंच्याच जवळ राहून, साधनादिकांचा अभ्यास त्यांच्या देखरेखीखालीं केला होता. तोतापुरींनीं सांगितलेल्या माहितीपैकीं कांहीं कांहीं गोष्टी श्रीरामकृष्ण आमचेजवळ सांगत. ते म्हणत, “त्यांगटा म्हणे कीं, आमच्या मंडळींत सातशें त्यांगटे होते. जे प्रथमच ध्यान शिकायला सुरुवात करीत, त्यांना प्रथम गादीवर बसवून ध्यान करायला शिकवीत. कारण, कठीण आसनावर बसलें तर पायांना कळ लागते, आणि मग सारें लक्ष ईश्वराकडे लागण्याऐवजीं शरीराकडेच लागतें. मग गादीवर बसून ध्यान जमूं लागलें, म्हणजे त्याला उत्तरोत्तर अधिक्राधिक कठीण आसन देत. शेवटीं नुसतें चर्मासन अथवा नुसती जमीन यांवर बसून त्याला ध्यान करावें लागे. आहार वगैरे सर्व विषयांसंबंधानेंही असेच नियम बांधलेले असत. नेसण्याच्या दस्त्रासंबंधानेंही असेच. हळू हळू त्याला नम्र राहण्याचा अभ्यास करावा लागे. लज्जा, घृणा, भय, जात, कुल, शील इत्यादि अष्टपाशांनीं जन्मापासून मनुष्य बद्ध झालेला असतो कीं नाहीं ! म्हणून क्रमाक्रमानें एकेकाचा त्याग करण्याचें त्याला शिक्षण देत. ध्यान वगैरे गोष्टींत शिष्य प्रवीण झाला म्हणजे त्याला प्रथम इतर साधूंच्या संगतीनें, व मग एकट्यानेंच तीर्था-टन करून यावें लागे. त्या मंडळीचे सर्व विषयांचे असेच सूक्ष्म नियम होते.” महंत निवडण्याची पद्धत कशी असे, याविषयी श्रीरामकृष्ण म्हणत, “त्यांच्या संन्याशी मंडळींत जो परमहंसपदाला पोहोचला असेल, त्यालाच, गादी रिकामी झाल्यावर, ते महंत करीत. तसें नसेल तर, पैसा

व अधिकार हातीं आल्यावर कोणीही अर्धाकच्चा संन्याशी विघडून जाण्याचा संभव असतो. म्हणून जो सर्वस्वी कांचनत्यागी असेल त्यालाच ते आपला महंत निवडून त्याचे हातीं पैशाचा सर्व कारभार देत. म्हणजे मग त्याचा सद्व्यय कसा होईल याची काळजी करण्याचें कारणच उरत नसे. ” असो.

नर्मदेच्या तीरावरून निघून गंगासागराचें स्नान आणि श्रीक्षेत्र जगन्नाथची यात्रा करून फिरत फिरत श्रीमत् परमहंस तोतापुरी पंजाबाकडे आपल्या मठाला परत जातांना वाटेंत दक्षिणेश्वरीं उतरले. येथें २।३ दिवस राहून पुढें जाण्याचा त्यांचा विचार होता. तेथें त्यांना आणण्यांत श्रीजगदंबेचा कोणता हेतु होता, याची त्यांना कांहींच कल्पना नव्हती.

कालीमंदिरांत प्रवेश करून, श्रीमत् तोतापुरी प्रथम घाटावर गेले. घाटावरच एका वाजूस, इतर लोकांच्यासारखेंच एक वस्त्र गुंडाळून घेऊन श्रीरामकृष्ण ईश्वरचिंतनांत लन्मय होऊन बसले हाते. त्यांच्या त्या तेजः-पुंज आणि भावोज्वल वदनमंडळाकडे दृष्टि जातांच, तोतापुरींनीं ताबड-तोब जाणलें कीं, हा कोणी असामान्य पुरुष दिसतो. वेदांतसाधनाला इतका उत्तम अधिकारी क्वचितच दिसून येतो. “ तंतुप्राण दंगाल्यांत वेदांताचा असा अधिकारी पुरुष सांपडतो हें आश्चर्य आहे ! ” असें म्हणत, ते मोठ्या कौतुकानें श्रीरामकृष्णांजदळ गेले, व त्यांच्याकडे नीट न्याहाळून पाहून, आपला समज बरोबर आहे अशी खात्री पटतांच, ते श्रीरामकृष्णांना म्हणाले, “ तूं वेदांतसाधनाला उत्तम अधिकारी आहेस असें मला वाटत आहे. तुझी वेदांतसाधन करण्याची इच्छा आहे काय ? ”

श्रीरामकृष्ण—मी करीन कीं करणार नाहीं, हें मला कांहीं एक समजत नाहीं. तें सारें माझ्या आईला माहीत आहे. तिनें सांगितलें तर करीन. ”

तोतापुरी—तर मग जा; आपल्या आईला हें विचारून लवकर ये. कारण मला येथें फार दिवस राहण्यास सवड नाहीं.

श्रीरामकृष्ण यावर कांहीं बोलले नाहीत. ते तसेच थेट श्रीजगदंबेच्या मंदिरांत गेले, आणि तेथें भावाविष्ट स्थितींत असतां त्यांना जगदंबेनें

सांगितलें “ जा, वेदांत शक्ति; तुला शिकविण्यासाठीच त्या सन्याशाला आणलें आहे. ”

श्रीरामकृष्ण तेथून उठून अत्यंत हर्षानें तोतापुरीच्याकडे गेले, व आपल्याला आईनें परवानगी दिल्याचें त्यांनीं त्यांना सांगितलें. मंदिरांतल्या देवीलाच हा प्रेमानें आई म्हणतो, असें आतां कुठें तोतापुरीच्या लक्षांत आलें, व श्रीरामकृष्णांच्या बालकासारख्या सरळ स्वभावाचा त्यांना आचंबा वाटला, आणि हा अशा प्रकारचा स्वभाव अज्ञान व कुसंस्कार यांचा परिणाम होय, असें वाटून, श्रीरामकृष्णांची त्यांना फीवही आली. कारण ते कष्टे वेदांती असल्यामुळें, त्यांना वेदांतोक्त कर्मफलदात्या ईश्वरावांचून, दुसरा कोणताही देव माहीत नव्हता. निर्गुण ब्रह्माच्या ध्यानाभ्यासानेंच निर्विकल्प समाधी अवस्थेला पोहोचलेल्या श्रीमत् तोतापुरीना श्रीरामकृष्णांसारख्या उत्तम अधिकारी पुरुषाचा, सगुण ब्रह्मावरील बालकासारखा सरळ विश्वास, कसासाच वाटला ! आणि त्यांतल्या त्यांत श्रीरामकृष्णांची आई कोण ? तर त्रिगुणमयी ब्रह्मशक्ति माया ! मायेला तर तोतापुरी निव्वळ भ्रम असें मानीत, व तिचें अस्तित्व मानण्याची अगर तिच्या उपासनेची कांहींच आवश्यकता नाहीं, असा त्यांचा सिद्धांत होता. म्हणून अज्ञानबंधनापासून मुक्त होण्यासाठी, ईश्वराची अगर शक्ति-संयुक्त ब्रह्माची प्रार्थना करण्याची साधकाला कांहीं एक जरूरी नाहीं, हें सर्व त्याच्या स्वतःच्या प्रयत्नावर अवलंबून आहे, असें ते मानीत. असो. आपल्याजवळ दीक्षा घेऊन, ज्ञानमार्गाची साधनें यानें सुरुं केलीं म्हणजे, याचा हा संस्कार व हें अज्ञान लवकरच दूर होईल, असा विचार करून तोतापुरीनीं यासंबंधानें आणखी कांहीं न बोलतां दुसराच विषय काढला. ते म्हणाले, “ वेदांतसाधनाची दीक्षा घेण्यापूर्वी शिखासूत्रांचा त्याग करून तुला प्रथम यथाशास्त्र संन्यास घेतला पाहिजे. ” श्रीरामकृष्णांनीं थोडा विचार करून उत्तर दिलें, “ हें सर्व जर गुप्त रीतीनें करतां येईल, तर यालाही माझी हरकत नाहीं. परंतु उघड रीतीनें संन्यास घेतल्यास, माझ्या वृद्ध आईला अत्यंत दुःख होईल, आणि तिला दुःख झालेलें माझ्याच्यानें मुळींच पाहवणार नाहीं. ” तोतापुरीनीं त्यांचें म्हणणें कबूल केलें, व “ चांगला मुहूर्त पाहून तुला गुप्त रीतीनें संन्यास देऊं, ”

असें म्हणून, इतर इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्यावर कालीमंदिराच्या उत्तरेच्या भागांत असलेल्या रमणीय पंचवटीखाली जाऊन तेथें त्यांनीं आपलें आसन मांडलें.

नंतर शुभमुहूर्त पाहून श्रीमत् तोतापुरींनीं श्रीरामकृष्णांना आपल्या पितृपुरुषांच्या तृप्तीसाठीं, श्राद्धादि क्रिया करण्यास सांगितलें, व तें झाल्यानंतर त्यांनीं त्यांच्याकडून यथाविधि स्वतःचें श्राद्ध करविलें. कारण संन्यासदीक्षा घेण्याच्या वेळेपासून, साधकानें भूरादि सर्व लोकप्राप्तीच्या आशा आणि अधिकार सोडावयाचे असतात. म्हणून त्यापूर्वीच, साधकानें आपलें आपणच श्राद्ध करावें असें शास्त्रांनीं सांगितलें आहे.

ज्याला गुरु म्हणून म्हणावयाचें, त्याच्यावर पूर्ण भरंवसा ठेवून, तो चांगेल त्याप्रमाणें अगदीं अक्षरशः वागावयाचें, असा श्रीरामकृष्णांचा स्वभाव असल्यामुळे, श्रीमत् तोतापुरींनीं जें कांहीं करण्यास सांगितलें, त्याचें अगदीं अक्षरशः आचरण श्रीरामकृष्णांनीं केलें. श्राद्धादि पूर्वक्रिया संपल्यावर ते व्रतस्थ राहिले, आणि गुरुंनीं सांगितल्याप्रमाणें सर्व साहित्य जमवून पंचवटीखालील, आपल्या साधन-कुटीरांत, तें व्यवस्थित रीतीनें मांडून ठेऊन, मोठ्या उत्कंठेनें ते शुभमुहूर्ताची वाट पहात राहिले.

रात्र सरली, आणि शुभ ब्राह्म मुहूर्ताची वेळ जवळ आल्याचें पाहून ही गुरुशिष्यांची अलौकिक जोडी त्या शांत आणि पवित्र साधन-कुटीरांत प्राप्त झाली. पूर्वकृत्य समाप्त झाल्यानंतर होमाग्नि प्रज्वलित झाला; आणि ईश्वरासाठीं सर्वस्वत्यागरूप जें व्रत सनातन कालापासून गुरुपरंपरेनें या भारतवर्षामध्ये चालत आलें आहे, व ज्याच्या योगानें ह्या भारतवर्षाला ब्रह्मशपदवीचा मान आजही सान्या जगांत मिळत आहे, त्या त्यागव्रताचें अवलंबन करण्यापूर्वी उच्चारण्याचे जे मंत्र असतात, त्यांच्या पवित्र आणि गंभीर ध्वनीनें, ती सारी पंचवटी भरून गेली ! पवित्रसलिला भागरिथीचें स्नेहपूर्ण वक्षःस्थल त्या ध्वनीच्या सुखस्पर्शानें कंपित होऊन गेलें होतें, आणि आज पुष्कळ दिवसांनीं पुन्हां एकदां, भारताच्या आणि सर्व जगाच्या कल्याणासाठीं एक साधक सर्वस्व त्यागरूप असिधाराव्रताचें अवलंबन करीत आहे, असें जाणूनच कीं काय, ही आनंदाची बातमी दिगतराला

पोहोचविण्यासाठी गंगामाता अत्यंत हर्षानें शब्द करीत, मोठ्या त्वरेनें आपला मार्ग आक्रमण करीत होती !

गुरु मंत्र म्हणत होते, आणि त्यांचे अलौकिक शिष्यही अत्यंत एकाग्रतेनें त्यांचा पुनरुच्चार करून, हुताशनामध्ये आहुति टाकीत होते. प्रथम प्रार्थना मंत्र झाले.

“ परब्रह्मतत्त्व मला प्राप्त होवो. परमानंदलक्षणोपेत वस्तु मला प्राप्त होवो. अखंडैकरस मधुमय ब्रह्मवस्तु माझ्यामध्ये प्रकाशित होवो. ब्रह्मविद्येसह नित्य वर्तमान असणाऱ्या हे परमात्मन्, देव मनुष्यादि तुझ्या सर्व संतानांमध्ये मीच तुझ्या करुणेला योग्य बालक आहे. हे संसाररूप दुःस्वप्न-हारिन् परमेश्वर, माझ्या द्वैतप्रतिभासरूप सर्व दुःस्वप्नांचा विनाश कर. हे परमात्मन्, मी आपल्या सर्व प्राणवृत्तींची तुझ्यामध्ये आहुति देऊन, सर्व इंद्रियांचा निरोध करून त्वदेकचित्त झालों आहे. हे सर्वप्रेरक देवा ! ज्ञानप्रतिबंधक सर्व मलीनता माझ्यामधून काढून टाकून, असंभावना विपरीत-भावनारहित तत्वज्ञान, जेणेकरून मला प्राप्त होईल, असें कर. सूर्य, वायु, सर्व नद्यांचें पवित्र जल, व्रीहीयवादि शस्य, सर्व वनस्पति, आणि जगांतील इतरही सर्व पदार्थ, तुझ्या निदेशानें मला अनुकूल होऊन, तत्वज्ञानलाभाच्या कामी मला सहायता करोत ! हे ब्रह्मन्, तूच या जगतामध्ये नानाप्रकारच्या रूपांनीं प्रकाशित झाला आहेस. शरीर आणि मन शुद्ध होऊन, तत्वज्ञानधारणेची योग्यता मला प्राप्त व्हावी म्हणून, अग्निरूप तुझ्यामध्ये मी आहुति देत आहे; प्रसन्न हो ! ”

नंतर विरजा होमाला सुरुवात झाली:—

“ माझ्यामधील पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश ह्या पंचभूतांचे अंश शुद्ध होवोत. आहुतीच्या योगानें रजोगुणप्रसूत मलीनतेपासून वियुक्त होऊन मी ज्योतिःस्वरूप होईन, असें होवो ! ”

“ माझ्यामधील प्राणपंचक, कोषपंचक, हे शुद्ध होवोत ! ”

“ माझ्यामधील शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गंध-प्रसूत, सर्व विषयसंस्कार शुद्ध होवोत. माझे मन, वाक्य, कार्य, कर्म आदिकरून सर्व शुद्ध होवो. ”

• त्रिसुपर्ण मंत्राचा भावार्थ. •

“ हे अग्निशरीरीं निजलेल्या, ज्ञानप्रतिबंधहरणकुशल, लोहिताक्ष पुरुषा ! जागृत हो. हे अभीष्टपूरणकारिन्, ज्ञानप्रतिबंधक सर्व वस्तूंचा नाश करून, गुरुमुखांतून ऐकलेल्या ज्ञानाची, माझ्या अंतःकरणांत जेणेंकरून नीट धारणा होईल, असे कर. माझ्यामध्ये जें जें कांहीं आहे तें तें सर्व शुद्ध होवो.

“ चिदाभास ब्रह्मस्वरूप मी, दारा, पुत्र, संपत्ति, लोकमान्यता, सुंदर शरीर वगैरेंच्या लाभाच्या सर्व वासनांची अग्नीमध्ये आहुति देतो ! ”

अशा तऱ्हेने पुष्कळ आहुति दिल्यानंतर, “ भूरादि सर्व लोकलाभाच्या सर्व आशा इच्छा मी या क्षणापासून सोडून दिल्या; आणि या क्षणापासून जगतांतील सर्व प्राणिमात्राला मी अभयदान देतो ! ” असे म्हटल्यानंतर होम समाप्त झाले. शिखा सूत्रांचाही यथाविधि होम झाला, आणि पुरातन कालापासून चालत आलेल्या परंपरेप्रमाणें, गुरूंनी दिलेल्या कौपीन, काषायवस्त्र व *नाम यांनी भूषित होऊन, श्रीरामकृष्ण, श्रीमत् परमहंस तोतापुरींच्या जवळ उपदेश ग्रहण करण्यासाठीं एकाग्र होऊन बसले.

नंतर श्रीमत् तोतापुरी, नानाप्रकारच्या युक्त्यांनी आणि सिद्धांत वाक्यांनी त्या दिवशीं श्रीरामकृष्णांना समाधि अवस्था प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न करूं लागले. श्रीरामकृष्ण म्हणत कीं, त्या दिवशीं ल्यांगटानें आपले सर्व साधनलब्ध अनुभव आणि उपलब्ध मला पटवून देण्याचीच कमर बांधली आहे कीं काय, असें वाटलें. ते म्हणत “ मला दीक्षा देऊन, ल्यांगटा नानाप्रकारच्या सिद्धांत वाक्यांचा उपदेश करूं लागला, व मनाला सर्वस्वीं निर्विकल्प करून आत्मध्यानांत निमग्न हो, असें सांगूं लागला. परंतु माझी स्थिति अशी झाली कीं, ध्यान करावयास बसून, पुष्कळ प्रयत्न करूनही मन पूर्णपणें निर्विकल्प करण्याचें, अथवा नामरूपाच्या सीमेपलीकडे जाण्याचें माझ्याच्यानें होईना. इतर सर्व विषयांपासून मन सहज परावृत्त करतां आलें; परंतु तें असें निर्विषय होताक्षणीं, श्रीजगदंबेची चिरपरिचित चिद्घन उज्ज्वल मूर्ति डोळ्यांपुढें

* श्रीतोतापुरींनीच संन्यास देतांना श्रीरामकृष्णांना “ श्रीरामकृष्ण ” हें नांव दिलें.

उभी राहून, नामरूपत्यागाचा समूळ विसर पाडूं लागली! ध्यान करा-
वयास बसावें, आणि मन निर्विषय होतांच आईची मूर्ति डोळ्यांपुढें
उभी रहावी, असें एकसारखें तीन दिवस झालें, तेव्हां निर्विकल्प समाधी-
संबंधानें मी जवळ जवळ निराश झालों, आणि डोळे उघडून ल्यांगटाकडे
पाहून म्हणालों, “मन पूर्णपणें निर्विकल्प होत नाहीं; काय करूं?” हें
ऐकून ल्यांगटाला राग आला, आणि माझा तिरस्कार करून तो म्हणाला
“होत नाहीं म्हणजे काय?” असें म्हणून इकडे तिकडे पाहून, त्यानें
एक कांचेचा तुकडा शोधून काढला, आणि त्याचें सुईसारखें तीक्ष्ण टोंक
माझ्या कपाळावर दोन्ही भुंवयांच्यामध्ये जोरानें टोंचून म्हणाला “या
ठिकाणीं आपलें मन एकाग्र कर.” तेव्हां पुन्हा एकदां अगदीं दृढ
निश्चय करून ध्यान करूं लागलों, आणि पूर्वीप्रमाणें श्रीजगदंबेची मूर्ति
डोळ्यापुढें येतांक्षणीं, ज्ञानाला तरवार कल्पून तिनें त्या मूर्तीचे मनांतल्या
मनांत, दोन तुकडे करून टाकले! तेव्हां मग मनामध्ये कसल्याच प्रका-
रचा विकल्प उरला नाहीं,—आणि तें ताबडतोब, नामरूपात्मक—राज्याच्या
सीमेवलीकडे सरासर चढून समाधिमग्न झालें!” या रीतीनें, श्रीराम-
कृष्णांना समाधी लागल्यावर, बराच वेळ श्रीमत् तोतापुरी त्यांच्या जवळच
बसून राहिले. मग हळूच त्या पवित्र कुटीराच्या बाहेर येऊन, आपल्या-
मागें उगीच कोणी आंत शिरून, आपल्या शिष्याला त्रास देऊं नये,
म्हणून त्यांनीं त्या कुटीराचें दार बंद करून, त्यास कुलूप लावून घेतलें,
आणि जवळच पंचवटीखालीं आपल्या आसनावर स्वस्थ बसून दार
उघडण्यासाठीं श्रीरामकृष्णांच्या हाकेची मार्गप्रतीक्षा करूं लागले.

दिवस संपला, रात्र आली; तीही जाऊन दुसरा दिवस उजाडला.
असे लागोपाठ तीन दिवस गेले, तरी दार उघडण्यासाठीं श्रीरामकृष्णांची
हांक ऐकूं येईना! तेव्हां मात्र श्रीमत् तोतापुरींना आश्चर्य वाटलें, आणि
आपल्या अद्भुत शिष्याची अवस्था तरी काय आहे ती पहावी, या उद्दे-
शानें त्यांनीं स्वतःच त्या कुटीराचें दार हलकेंच उघडून आंत प्रवेश
केला, आणि पहातात तों आपला शिष्य तीन दिवसांपूर्वी समाधी लाग-
तांना जसा बसला होता, अगदीं तसाच बसला असून, देहामध्ये प्राणाचें
बिलकुल चिन्ह नाहीं, मुखमंडल मात्र शांत व गंभीर असून त्यावर अपूर्व

तेज झळकत आहे ! बहिर्जगताच्या संबंधानें आपला शिष्य अजूनही अगदीं मृतप्राय असून त्याचें चित्त मात्र निवांत-निष्कंप-प्रदीपवत्, ब्रह्मामध्यें लीन होऊन राहिलें आहे !

हा प्रकार पाहून स्तंभित होऊन, श्रीमत् तोतापुरी स्वतःशीं म्हणूं लागले, “ ही गोष्ट खरोखरीच शक्य आहे काय ? जी गोष्ट साध्य करून घेण्याला मला चाळीस वर्षे सतत परिश्रम करावे लागले, ती गोष्ट या महापुरुषानें तीनच दिवसांत साध्य करून घेतली काय ? ” असा संदेह उत्पन्न होऊन त्यांनीं श्रीरामकृष्णांच्या अंगावरील सर्व लक्षणें,—हृदयाची स्पंदनक्रिया चालूं आहे कीं नाहीं, नाकांतून थोडा तरी श्वासोच्छ्वास चालूं आहे कीं नाहीं वगैरे,—पुन्हा नीट न्याहाळून पाहिलीं. परंतु हृदयाची क्रिया बंद होती, श्वासोच्छ्वासही बंद होता ! मग त्यांनीं श्रीरामकृष्णांच्या त्या काष्ठवत् शरीराला डिवचून पाहिलें, पण व्यर्थ, त्याचा कांहींच परिणाम दिसून येईना ! तेव्हां मात्र तोतापुरींच्या आश्चर्याला आणि आनंदाला सीमाच उरली नाहीं. “ ही काय विलक्षण गोष्ट आहे ! ही तर खरोखरच समाधी !! ” असे शब्द त्या आश्चर्याच्या आणि आनंदाच्या भरांत, त्यांच्या तोंडांतून बाहेर पडले.

नंतर आपल्या त्या अलौकिक शिष्याला समाधींतून उतरण्यासाठीं श्रीतोतापुरींनीं कांहीं प्रक्रियेला सुरुवात केली, आणि थोड्याच वेळांत “ हरिः ॐ ” मंत्राच्या गंभीर ध्वनीनें ती पवित्र आणि पुण्य पंचवटी भरून गेली.

श्रीमत् तोतापुरींना आपला शिष्य सामान्य नसल्याची जाणीव पाहिल्या भेटीलाच झाली होती, आणि आतां तर त्यांच्या अलौकिकत्वाची त्यांना प्रत्यक्षच खाली पडून, त्यांनीं त्याला “ परमहंस ” ही पदवी दिली. आपल्या शिष्यावर त्यांचें फार प्रेम जडलें, एवढेंच नव्हे तर त्यांच्याविषयीं त्यांच्या मनांत अत्यंत आदरही उत्पन्न झाला, आणि त्यांच्या संगतीचा आपल्याला लाभ झाला तर बरें होईल, असें त्यांना वाटूं लागलें. आपल्या त्या असाधारण शिष्याच्या अद्भुत आकर्षणानें त्यांचा जाण्याचा दिवस लंब लंब सरकूं लागला, आणि त्यांच्या नेहर्मीच्या रीतीप्रमाणें एकाद्या ठिकाणीं राहण्याचे जास्तीत जास्ती जे तीन

दिवस, तेही निघून गेले, तरी तेथून हालण्याचा विचारच त्यांच्या मनांत येईना ! आठवडा झाला, पंधरवडा झाला, एक महिना झाला, सहा महिने लोटले, तरी श्रीरामकृष्णांच्या संगतीचा दिव्य आनंद सोडून दुसरीकडे जाण्याला त्यांचें मन घेईना.

रोज सकाळ संध्याकाळ, त्या पुण्य आणि पवित्र पंचवटीखालीं बसून या दोघां महापुरुषांच्या ज्या निजानंदाच्या गोष्टी चालत असतील आणि त्यावेळीं जें आनंदाचें तुफान सुटत असेल, त्याची थोडी सुद्धां कल्पना येणें आमच्यासारख्या सामान्य मानवांस अगदीं दुरापास्त आहे. श्रीरामकृष्णांना आतां वेदांतावांचून दुसरा कोणताही व्यास नव्हता; आणि श्रीमत् तोतापुरीनाही, आपल्या शिष्याला वेदांतशास्त्रांतील गूढ तत्त्वे स्वतःच्या अनुभवाच्या अधिकारयुक्त वाणीनें समजून देण्याशिवाय दुसरा कोणताही आनंद नव्हता ! कित्येक वेळीं त्या दोघांना आपल्या आनंदाच्या भरांत, दिवसरात्रीचें आणि खाण्यापिण्याचेंही भान उरूं नये !

श्रीमत् तोतापुरी वेदांतोक्त कर्मफलदात्या ईश्वरावांचून इतर देवदेवता मानीत नसत, आणि एकाद्याचा देवदेवतांवर विश्वास असलेला पाहिल्यास, ते त्याला अज्ञान अथवा कुसंस्काराचा परिणाम म्हणत, असें वर सांगितलेंच आहे. अगदीं लहानपणापासून सर्व प्रकारच्या मायाजाळापासून दूर आपल्या गुरूंच्या चरणीं वास करण्याचें महद्भाग्य त्यांना प्राप्त झालें असल्यामुळें, आत्मज्ञानलाभाच्या कामीं ते स्वतःच्या प्रयत्नावांचून इतर कशालाही किंमत देत नसत. श्रीमदाचार्यांनीं आपल्या विवेकचूडामणीच्या आरंभीच म्हटलें आहे कीं, “ या जगामध्यें मनुष्यत्व, ईश्वरलाभाची इच्छा आणि सद्गुरूचा आश्रय या तीन गोष्टींचा लाभ होणें परम दुर्लभ आहे. याला ईश्वराचीच कृपा पाहिजे. ” या तिन्ही गोष्टींचा लाभ श्रीमत् तोतापुरींना लहानपणांचि झाला होता; आणि तेव्हांपासून आपल्या ध्येयाकडे दृष्टि ठेवून त्यांनीं तें सतत चाळीस वर्षांच्या दीर्घ परिश्रमानंतर प्राप्त करून घेतलें होतें. त्यांना आपल्या मनावरोबरही फारसा झगडा करावा लागला नसावा; कारण लहानपणांचि त्यांना सद्गुरूंचा आश्रय मिळाल्यामुळें व त्यांच्या ठिकठिकाणीं त्यांची पूर्ण

निष्ठा असल्यामुळें सद्वृत्त्या आशेप्रमाणें अक्षरशः वर्तन त्यांचेंकडून सहज होई. वैष्णव सांप्रदायामध्यें एक म्हण आहेः—

गुरू कृष्ण वैष्णव तिनेर दया हडल ।

एकेर दयाविने जीव छारे खारे गेल ॥

एकाच्या दयेवांचून—म्हणजे मनाच्या दयेवांचून—जीवाचा सत्यानाश झाला. असल्या पाजी मनाच्या हातीं श्रीमत् तोतापुरी कधींही सांपडले नव्हते. ईश्वरावर भरंवसा व विश्वास ठेवून गुरूंच्या आशेप्रमाणें आपल्या ध्येयाचा मार्ग आक्रमण करीत असतां त्यांनीं एकदां सुद्धां मार्गें वळून संसाराच्या गोंधळाकडे आणि गडबडीकडे पाहिलें नव्हतें. अर्थात्च त्यांचा सारा भर उद्योग, प्रयत्न, आत्मविश्वास यांच्यावरच असे. आपल्या मार्गांत असतां मन जर मध्येंच एकाद्या अडेल तद्दासारखें अडून बसलें, तर हा सारा प्रयत्न आणि आत्मविश्वास झंझावातांत सांपडलेल्या गवताच्या पेंडीसारखा कोठच्या कोठें नाहींसा होतो, आणि त्याच्या जागीं अविश्वास उत्पन्न होऊन त्या पूर्वीच्या हिंमतबहादुराची एकाद्या क्षुद्र असहाय किड्यापेक्षांही केंविलवाणी स्थिति होऊन जाते—ह्या गोष्टीचा श्रीमत् तोतापुरीना अनुभव नव्हता. ईश्वरकृपेनें बहिर्जगतांतील शेंकडों गोष्टींची अनुकूलता न मिळाल्यास, जीवाच्या सर्व प्रयत्नांचा आणि उद्योगांचा कांहीं सुद्धां उपयोग होत नाहीं व त्याच्या आशेप्रमाणें त्याला फलप्राप्ति होत नाहीं, या गोष्टीचा तोतापुरीना अनुभव नव्हता; यामुळें साधकानें आत्मज्ञानप्राप्तीसाठीं देवदेवतांचें सहाय्य मागावें ह्या गोष्टीचा त्यांना बरोबर समजच पटत नसे. भक्तिमार्ग हा दीन दुबळ्या अशक्त लोकांचा मार्ग आहे असें ते म्हणत. ईश्वरभक्तीनें आणि प्रेमानें तन्मय होऊन भक्तसाधक संसारांतील सर्व विषय एवढेंच काय पण आत्मतृप्तीसुद्धां विसरून आपल्या भक्तीच्या जोरावर ईश्वराचें दर्शन घेऊ शकतो; भक्तीच्या अत्यंत उच्च अवस्थेंत भक्त शुद्धाद्वैतज्ञानाचा सुद्धां अधिकारी होतो आणि म्हणून त्याच्या जप, कीर्तन, भजनादिक गोष्टींचाही फार उपयोग आहे, त्या म्हणजे वेडेपणाचें अगर दुबळेपणाचें प्रदर्शन नव्हे—ही गोष्ट श्रीमत् तोतापुरीच्या लक्षांत येत नसे. म्हणून ते

भक्तांच्या भावतन्मयतेची एकादे वेळीं चेष्टाही केल्याशिवाय सोडीत नसत. अर्थात् या सर्वांचा अर्थ असा नव्हे कीं, श्रीमत् तोतापुरी नास्तिक होते अगर त्यांना ईश्वरानुराग नव्हता. ते स्वतः शमदमादि संपत्तिवाद् शांत प्रकृतीचे पुरुष असून भक्तीच्या शांतभावाचे साधक असत, आणि दुसऱ्यामधील त्या भावापैकीं ईश्वरभक्तीचा मात्र भाग त्यांना समजे. परंतु ईश्वराला आपला सखा, पुत्र, स्वामी वगैरे समजून त्या भावानें त्याची भक्ति केल्यास साधकाची उन्नति झपाट्यानें होऊं शकते, या गोष्टीकडे त्यांचें कधींच लक्ष गेलें नव्हतें; म्हणून अशा प्रकारच्या भक्तांचें ईश्वरावरचें विशिष्ट संबंधयुक्त प्रेम, त्याचा धांवा, त्याचें ईश्वरविरहानें बेहोष होणें, त्याची व्याकुलता, त्याचा अभिमान, त्याचा हट्ट, तसेंच भावाच्या प्रबळतेनें त्याचें हास्य, नृत्य अथवा क्रंदन, वगैरे गोष्टींना ते वेड्याचे चाळे समजत. त्यांची अशी कधींही कल्पना झाली नाहीं कीं, या चाळ्यांच्या योगानें साधकाची उन्नति झपाट्यानें होऊन, त्याला आपल्या श्येयाची प्राप्ति फार लौकर होते. अर्थात् ब्रह्मशक्ति जगदंबेची मनोभावानें भक्ति, पूजा करणें व भक्तिविषयक इतर गोष्टी, यांच्यासंबंधानें त्यांचा श्रीरामकृष्णांशीं अनेक वेळ वाद जुंसे.

अगदीं लहानपणापासून, श्रीरामकृष्ण, नेहमीं सकाळीं व संध्याकाळीं हातानें टाळी वाजवत वाजवत आणि कित्येकदां भावावेशांत नृत्य करीत करीत, कांहीं वेळपर्यंत—“ हरि बोल हरि बोल ” “ हरिगुरु, गुरुहरि ” “ प्राण हे गोविंद मम जीवन ” “ मनकृष्ण—प्राणकृष्ण—ज्ञानकृष्ण—ध्यान कृष्ण—बोधकृष्ण—बुद्धिकृष्ण ” “ तूंच जगत्, जगत् तुझ्यामध्ये ” “ मी यंत्र, तूं यंत्रि ”—इत्यादि भजन मोठमोठ्यानें करीत असत. वेदांत शानानें, अद्वैतभावानें निर्विकल्प समाधीचा लाभ झाल्यानंतर सुद्धां हा नित्यक्रम त्यांनीं कधींही सोडला नाहीं. एक दिवस, पंचवटीखालीं, श्रीमत् तोतापुरीच्या बरोबर नानाप्रकारच्या धर्मविषयक गोष्टी ते करीत असतां संध्याकाळ झाली. त्याबरोबर सर्व गोष्टी एकदम बंद करून ते लगेच वरीलप्रमाणें भजन करूं लागले. हा प्रकार पाहून श्रीमत् तोतापुरींना अत्यंत आश्चर्य वाटलें, आणि जो पुरुष वेदांतमार्गाचा इतक्या उत्तम अधिकारी,—कीं केवळ तीनच दिवसांत ज्यानें निर्विकल्प समाधि

प्राप्त करून घेतली;—अशा पुरुषानें एकाद्या अगदीं हीन अधिकाऱ्या-प्रमाणें भजन करावें, याचा त्यांना कांहींच उलगडा होईना. मग त्यांची थट्टा करण्याच्या उद्देशानें ते श्रीरामकृष्णांकडे पाहून म्हणाले “ क्यौं रोटी ठोकते हो ? ” श्रीरामकृष्ण हांसत हांसत म्हणाले, “ गप्प बसाल कां जरा ? मी इकडे ईश्वराचें नामस्मरण करतोय, आणि तुम्हीं काय म्हणतां, ‘ क्यौं रोटी ठोकते हो ? ’ ” श्रीरामकृष्णांच्या या सरळ बोलण्यानें तोता-पुरींनाही गंमत वाटली, व यांच्या या अशा करण्यांत कांहीं तरी अर्थ असला पाहिजे, असें समजून ते आणखी कांहीं न बोलतां स्तब्ध बसले.

आणखी असेच एक दिवस, संध्याकाळ होऊन गेल्यावर श्रीरामकृष्ण श्रीमत् तोतापुरींच्या धुनीजवळच बसले होते. ईश्वरीय कथाप्रसंगांत दोघांचींही मनें इतक्या उच्च स्थितीला जाऊन पोहोचलीं होतीं कीं, अद्वैतानुभवांत तीं जवळ जवळ तन्मय होऊन गेलीं होतीं. त्यांच्यापुढें असलेल्या त्या धुनींतील अग्निनारायणाचा आत्मा सुद्धां जणुं काय, त्यांच्या आत्म्याशीं एकत्वाचा अनुभव घेऊन आनंदानें आपल्या शंभरही जिभा बाहेर काढून खदखदां हांसत होता ! त्या दोघांनाही जगताचें जवळ जवळ भानही नव्हतें ! अशा वेळीं बागेच्या चाकरनोकरांपैकीं एक-जण आपली चिलीम भरून, विस्तव घेण्यासाठीं तेथें आला आणि धुनींतून एक लांकूड बाहेर ओढून त्याचा निखारा काढून घेऊं लागला. दोघेहीजण ब्रह्मानंदांत इतके निमग्न झाले होते कीं, तो मनुष्य तेथें आलेला आणि त्यानें लांकूड बाहेर ओढलेलें, त्यांच्यापैकीं कोणाच्याही लक्षांत आलें नाहीं. इतक्यांत एकाएकीं तोतापुरींची नजर त्याचेकडे गेली, आणि आपल्या पवित्र अग्नीला हा मनुष्य शिवला असें पाहून ते अत्यंत संतापले आणि शिवीगाळही करूं लागून, आपला चिमटा घेऊन, त्याला मारण्याचेंही भय दाखवूं लागले !

हा सर्व प्रकार पाहून श्रीरामकृष्ण त्या तन्मय स्थितींत अर्धब्राह्म अवस्थेंत मोठमोठ्यानें हांसूं लागले व वरचेवर “ वाहवा ! वाहवा ! शाबास ! शाबास ! ” असें म्हणूं लागले ! श्रीरामकृष्णांनीं आपल्याला असें म्हणावें याचें आश्चर्य वाटून तोतापुरी म्हणाले, “ तूं असें काय करतोस ? पहा बरें या माणसानें केवढा अपराध केला ‘आहे तो ? ’ ” श्रीरामकृष्णांनीं

हांसत हांसत उत्तर दिलें, “ हं, त्याचा अपराध तर खराच; पण मला त्याच्यापेक्षां तुमच्या ब्रह्मज्ञानाचीच जास्त गंमत वाटली ! आत्तांच ना तुम्ही म्हणत होतां कीं, एका ब्रह्मावांचून या जगांत दुसरें कांहींही सत्य नाहीं, जगतांतील सर्व वस्तु आणि व्यक्ति त्याचाच प्रकाश आहेत, आणि लगेच एका क्षणांत हें सर्व विसरून त्या माणसाला मारायलाही तयार झालांत ? म्हणून हांसतोय् कीं, महामायेचा प्रभाव केवढा जबरदस्त आहे ! “ श्रीरामकृष्णांचें हें बोलणें ऐकून, तोतापुरी गंभीर होऊन, कांहीं वेळ स्तब्ध वसले, व मग श्रीरामकृष्णांना म्हणाले-“ ठीक बोललास. मी रागाच्या भरांत खरोखरच सर्व गोष्टी विसरून गेलों होतो ! राग मोठा पाजी आहे ! आजपासून मी कधीं रागावणार नाहीं ! ” आणि खरोखरच त्या दिवसापासून तोतापुरी कधींही रागावलेले दिसले नाहींत.

श्रीरामकृष्ण म्हणत असत, “ पंचभूतांच्या कचाट्यांत सांपडून ब्रह्म रडत असतें. डोळे मिटून तुम्ही कितीकां म्हणाना, “ मला कांटा बोंचला नाहीं माझा पाय दुखत नाहीं, ”-पण कांटा बोंचतांच वेदनांनीं लगेच तळमळ सुरू करतांच. त्याचप्रमाणें मनाला किती कां शिकवाना-कीं तुला जन्म नाहीं, मृत्यु नाहीं; तुला पाप नाहीं, पुण्य नाहीं; तुला शोक नाहीं, दुःख नाहीं; तुला क्षुधा नाहीं, तृष्णा नाहीं; तूं जन्म -जरा-रहित, निर्विकार, सच्चिदानंदस्वरूप आत्मा आहेस;-पण जराशी कुठें प्रकृति विघडली, जरासे मनापुढें संसारांतील रूपरसादि विषय आले, जरासें कामकांचनाच्या वरवर दिसणाऱ्या सुखाला भुलून, हातून एकादें वाईट काम झालें-कीं लगेच, मोह, दुःख, यातना यांची मनांत गर्दी उसळून, सारा आचार विचार विसरून जाऊन, माणूस अगदीं गडबडून जातो व त्याला कांहीं सुचेनासें होतें. म्हणून, ईश्वराची जर कृपा झाली नाहीं, महामायेनें गळ्याला बांधलेली दोरी जर सोडून टाकली नाहीं तर कोणालाही आत्मज्ञान आणि आनंदाची प्राप्ति होणार नाहीं, हें खूप समजा. चंडींत सांगितलें आहे, नाहीं ?-“ सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये ”-तिनें कृपा करून जर वाट मोकळी केली नाहीं, तर कांहीं एक होण्याची आशा नको. ”

“ राम, सीता आणि लक्ष्मण वनांत चालले होते. वनांतल्या वाटा अरुंद,

एका वेळीं एकच माणूस जाऊं शकेल इतक्याच. धनुष्यबाण हातीं घेऊन राम सर्वांच्या पुढें चालले होते; त्यांच्या मागोमाग सीता चालली होती आणि तिच्या मागोमाग लक्ष्मण धनुष्यबाण घेऊन चालला होता. लक्ष्मणाची श्रीरामचंद्रावर अत्यंत भक्ति आणि प्रीति. त्याला वाटे कीं, आपल्याला रामचंद्र नेहमीं दिसावे. पण करतो काय ? त्याच्या आणि रामाच्या मध्ये सीता चाललेली असे. म्हणून राम न दिसल्यामुळें त्याला एकसारखी तळमळ लागलेली असे. बुद्धिमती सीतेच्या लक्षांत ही गोष्ट आली, आणि तिच्या मनांत करुणा उत्पन्न होऊन, वाट चालतां चालतांच ती थोडीशी बाजूला झाली, आणि म्हणाली “ हं, आतां बधा. ” तेव्हां कुठें लक्ष्मण डोळे भरून आपल्या इष्ट मूर्तीला पाहूं शकला ! त्याचप्रमाणें जीव आणि ईश्वर यांच्यामध्येही मायारूपी सीता असते. तिनें जीवरूपी लक्ष्मणावर कृपा करून जर त्याची वाट सोडली नाही, व त्याचा पाश तोडून टाकला नाही, तर जीवाला रामरूप ईश्वराचें दर्शन होणार नाही, हें निःसंशय समजा. तिची कृपा झाली कीं, जीवरूपी लक्ष्मणाला रामरूपी ईश्वराचें दर्शन होण्यास मुळींच वेळ लागत नाही, आणि तिजी जर कृपा झाली नाही तर मग हजार कां विचार कराना ? त्यापासून कांहीं एक होणें नाही. ” असो.

श्रीजगदंबेची तोतापुरींवर जन्मापासून कृपा होती. सत् संस्कार, सरळ मन, योगीमहापुरुषाचा आश्रय, बलिष्ठ आणि निकोप शरीरप्रकृति यांचा त्यांना लहानपणापासूनच लाभ झाला होता, महामायेनें त्यांना कधींही आपलें उग्र रूप दाखाविलें नव्हतें; अर्थातच, श्रीमत् तोतापुरींना, उद्योगानें आणि सतत परिश्रम करून निर्विकल्प समाधी अवस्था प्राप्त करून घेणें, म्हणजे अगदीं सोपी गोष्ट आहे असेंच वाटत असे. त्यांना कसें समजावें कीं, आपल्यावर श्रीजगदंबेची कृपा असल्यामुळेंच, आपल्या परमार्थमार्गातील सर्व अडथळे तिनें स्वतः दूर करून, आपला मार्ग सुगम करून ठेवला होता; पण आतां इतक्या दिवसांनंतर, ही गोष्ट त्यांना समजून देण्याचें श्रीजगदंबेच्या मनांत आलें. इतक्या दिवसांनंतर त्यांच्या मनांतील भ्रम दूर होण्याची वेळ आली.

श्रीमत् तोतापुरीची शरीरप्रकृति अत्यंत निकोप. रोग, अजीर्ण, शरीराचे

तन्हंतहेचे आजार, यांचें त्यांना कधीं दर्शनही झालें नव्हतें. जें खावें, तें मचून जावें—कधीं तक्रार नाहीं. जेथें पडावें तेथें झोंप तयार. मन सदैव आनंदानें आणि शांतीनें भरलेंलें; कधीं काळजी कीं उदासीनता नाहीं. परंतु बंगालच्या पाण्याचा आणि दमट हवेचा त्यांच्या शरीरावर परिणाम झाला व श्रीरामकृष्णांच्या अद्भुत आकर्षणानें दक्षिणेश्वरीं कांहीं महिने लोटतात न लोटतात, तोंच त्यांच्या त्या पोलादासारख्या शरीरांत रोगानें प्रवेश केला ! त्यांना रक्तअमांश झाला, रात्रंदिवस पोटांत मुरडा होऊं लागून पोट दुखूं लागलें, आणि त्यांचें धीर, गंभीर आणि स्थिर मन-सुद्धां ब्रह्मविचारापासून आणि समाधो अवस्थेपासून ढळूं लागून, शरीराकडेच लागूं लागलें ! पंचभूतांच्या तडाक्यांत ब्रह्म सांपडल्यावर आतां सर्वेश्वरी श्रीजगदंबेवांचून दुसरा त्राता कोण ?

प्रकृति बिघडण्याचे पूर्वीपासून त्यांना समजून चुकलें होतें कीं, या प्रांतांत आपली प्रकृति ठीक राहणार नाहीं, म्हणून ह्या ठिकाणीं यापुढें राहणें योग्य नाहीं. परंतु श्रीरामकृष्णांच्या दिव्य संगतीसुखाचा लोभ त्यांना सुटेना व अखेर ते आजारी पडलेच. रोग वाढत चालला असतां मधून मधून त्यांना तेथून दुसरीकडे निघून जाण्याची इच्छा होई. “आज श्रीरामकृष्णांची परवानगी घेऊं,” असा त्यांनीं विचार करावा, परंतु श्रीरामकृष्ण त्यांच्याकडे येऊन बसले, म्हणजे भगवत्कथाप्रसंगांत आपल्या बेताचा त्यांना विसर पडावा, आणि त्यांचें जाणें लांबणीवर पडावें. असा प्रकार कितीदां तरी झाला ! एकाद्या वेळीं श्रीरामकृष्ण त्यांच्याकडे आल्यावर त्यांची परवानगी घेण्याचें त्यांच्या अगदीं ओठावर यावें, पण तितक्यांत बेत फिरून त्यांना वाटावें, “अँ, काय घाई आहे? आजचा दिवस राहूं, उद्यांच जाऊं झालें !” पण असें होतां होतां रोगाचें पाऊल मात्र पुढेंच पडत चाललें. श्रीमत् तोतापुरीची प्रकृति दिवसेंदिवस जास्तच बिघडत चालली हें पाहून, श्रीरामकृष्णांनीं मथुरबाबूला सांगून औषधाची व्यवस्था करविली, आणि त्यांची सेवाशुश्रूषा ते स्वतः करूं लागले. पोटदुखण्यानें फारच त्रास होऊं लागला, तर आपल्या मनाला समाधीमग्न करून देहाचें सर्व दुःख विसरून जाण्याइतकी शक्ति, अजूनपर्यंत तोतापुरीच्या अंगीं राहिली होती.

रात्रीची वेळ, आज तोतापुरीचें पोट फारच दुखत होतें. निजण्याचा प्रयत्न करावा पण लगेच पोटांत कळ येऊन उठून बसावें. पण बसून तरी कुठें वरें वाटत होतें? पुन्हा कलंडावें पुन्हा उठावें, असा एक-सारखा प्रकार सुरू होता. त्यांनीं विचार केला कीं, आतां समाधी लावून बसावें झालें; मग या देहाचें जें काय व्हायचें असेल ते होवो. पण आज त्यांची समाधीही लागेना. सारें मन त्या पोटाच्या वेदनांकडेच लागूं लागलें ! समाधी लावण्याचा त्यांनीं पुष्कळ प्रयत्न केला, पण ध्यर्थ. तेव्हां मात्र त्यांना आपल्या शरीराचा फार राग आला. ते स्वतःशीं म्हणाले, “ आज या शरीराच्या भोगानें, मन सुद्धां माझ्या ताब्यांत नाहीं अं ? ही काय गोष्ट आहे ? मी तर कांहीं शरीर नाहीं, मग काय ? आतां शरीराचाच निकाल लावून टाकतो म्हणजे झालें. उगीच याच्या संगतीनें स्वतःला यातना तरी कशाला करून घेऊं ? आतां वेळही बरी आहे. आत्तांच्या आत्तां या शरीराचें गंगेंत विसर्जन करून टाकून, सगळ्याच भोगांचा आणि दुःखांचा शेवट करून टाकतो ! ” असा विचार करून, पुन्हा एकदां नेटानें प्रयत्न करून, आपल्या मनाला ब्रह्मचिंतनांत स्थिर करून, श्रीमत् तोतापुरी हळू हळू सरकत सरकत गंगेच्या कांठीं गेले, आणि पाण्यांत उतरून हळू हळू पुढें जाऊं लागले. पण काय आश्चर्य ! एवढी मोठी गंगानदी, आज खरोखरच आटून गेली कीं काय ? तिच्या प्रवाहांत एक माणूस बुडेल इतकें सुद्धां पाणी आज नाहीं काय ? हें झालें तरी कसें ? श्रीमत् तोतापुरी चालत चालत जवळ जवळ पैल-तीरापर्यंत गेले, तरी गंगेंत बुडण्याइतकेंही पाणी कोठें नसावें ? हळू हळू, पलीकडील तीरावरचीं घरे आणि झाडेही, त्या रात्रीच्या काळोखांत दिसूं लागलीं ! तेव्हां आश्चर्यानें चकित होऊन तोतापुरी स्वतःशीं म्हणाले, “ काय ही दैवी माया ! मला बुडून मरण्यापुरतेंही पाणी आज नदींत नाहीं ! ईश्वराची ही काय अपूर्व लीला ! ” इतक्यांत आंतूनच कोणी तरी त्यांच्या बुद्धीवरील आवरण दूर केलें, आणि त्यांच्या अंतःकरणांत एकदम प्रकाश पडला !—

“ हा सारा त्या जगदंबेचा, त्या विश्वजननी, अचिंत्य शक्तिरूपिणी, मायेचा खेळ ! ही सारी तिचीच लीला ! जर्ली, स्थली, काष्ठी, पाषाणी—सर्व

ठिकाणीं तीच माया, तीच जगदंबा ! शरीर तीच, मनही तीच, भोगही तीच, यातनाही तीच, ज्ञान तीच, अज्ञानही तीच, जन्म तीच, मृत्यूही तीच ! दिसणारें न दिसणारें, समजणारें न समजणारें सर्व तीच ! मन-बुद्धीच्या सीमेभांत तीच ! त्यांच्या सीमेपलीकडेही तीच ! अघटन घटनापटीयसी तीच ! कर्तुं अकर्तुं अन्यथाकर्तुं समर्थ तीच ! तिची इच्छा नसेल तर, कोणालाही तिच्या मायाजाळामधून सुटतां यावयाचें नाहीं ! तिची इच्छा नसेल तर मरण्याचें सुद्धां कोणामध्यें सामर्थ्य नाहीं ! इतके दिवस ब्रह्म या नांवानें मी जिला ओळखून जिचें चिंतन करीत होतो तीच ही जगदंबा ! शिव आणि शिवशक्ति, ब्रह्म आणि ब्रह्मशक्ति एकच !”

रात्रीची वेळ ! अमावास्थेसारखा अंधकार ! सर्व जगत् शांत—कुठेंही कशाचा आवाज नाहीं ! श्रीमत् तोतापुरी त्या गंगेच्या पाण्यांत—त्यांना बुडून मरण्याइतकेंही पाणी नसलेल्या त्या गंगेच्या पाण्यांत—श्रीजगदंबेच्या अचिंत्य लीलेचें चिंतन करीत उभे ! त्यांना जिकडे तिकडे जगदंबाच दिसूं लागली, आणि “जय जगदंबे ” असा जयघोष करीत स्वतःला तिच्यापार्यां सर्वस्वीं समर्पण करून, जसें गंगेंत पुढें सरकत गेले तसेच मागें परतून हळू हळू निघाल्या ठिकाणीं परत आले ! आणि तीरावर येऊन, तेथून पंचवटी-खालील आपल्या धुनीजवळ जाऊन पोहोचले. त्यांना आतां शरीराच्या यातनांचें भानच नव्हतें, आणि मनालाही एक प्रकारची अपूर्व शांतता प्राप्त झाली होती ! राहिलेली रात्र त्यांनीं जगदंबेचें नामस्मरण करण्यांत आणि ध्यानांत घालविली.

पहांट होतांच, नित्याप्रमाणें, श्रीरामकृष्ण त्यांच्या समाचारास येऊन पाहतात तों, ते सर्वस्वी बदलून गेलेले ! मुखमंडल आनंदानें फुललेलें, तोंडावर हास्याची छटा, आणि शरीर तेजःपुंज.—जणुं काय ते कधीं आजारी होते कीं नव्हते ! श्रीरामकृष्णांना, आपल्या जवळ येऊन बसण्यास खुणेनें सांगून, तोतापुरींनीं रात्रीं घडलेली सर्व हकीगत हळू हळू त्यांना सांगितली. ते म्हणाले, “ हा आजारच माझा बंधु झाला आणि त्यानेंच, काल रात्रीं, मला श्रीजगदंबेचें दर्शन घडविलें. इतके दिवस मी किती अज्ञानी होतो ! तें कांहीं असो; तूं आपल्या आईला विचारून, मला आतां येथून जाण्याची परवानगी दे. आतां कुठें ही गोष्ट माझ्या

लक्षांत आली कीं, हा सारा तिचाच खेळ आहे. माझे डोळे उघडण्यासाठी इतके दिवस तिनेच मला येथे राहण्याचा मोह उत्पन्न केला. नाही तर मी येथून केव्हांच निघून जावयाचा. पण तिची तशी इच्छा नव्हती. आतां मला येथून जाण्याला हरकत नाही; म्हणून तुला म्हणतो कीं, मला आतां तिच्याकडून परवानगी मिळवून दे." हें ऐकून श्रीरामकृष्ण हांसत हांसत म्हणाले, " कां ? झाली खाली आतां ? माझ्या आईला इतके दिवस मानीत नव्हतां, नाही कां ? आणि " शक्ति 'मिथ्या,' 'झूट' " असें म्हणून माझ्याशीं वाद करीत होतां, नाही कां ? मला तिनें कधींच समजावून दिलें आहे कीं, ज्याप्रमाणें अग्नि आणि त्याची दाहक शक्ति एकच, त्याचप्रमाणें ब्रह्म आणि ब्रह्मशक्ति अगदीं एकच. आतां तुम्हींच स्वतः अनुभव घेतला, हें ठीक झालें ! "

पहांट होऊन गेली. नौबतखान्यांत नौबती झड्डं लागल्या. सनया सुस्वर आवाज काढून गाऊं लागल्या. मंदिरामध्ये श्रीजगन्माता आतां उठली असेल या विचारानें, शिव आणि राम यांच्याप्रमाणें गुरु व शिष्य या संबंधानें बद्ध झालेले हे दोघे महापुरुष उठले, आणि श्रीजगदंबेच्या मंदिरांत जाऊन त्यांनीं तिच्या चरणकमलीं साष्टांग प्रणिपात केला. दोघांनाही खास वाटलें कीं, आतां मात्र श्रीजगदंबेनें तोतापुरींना दक्षिणेश्वराहून जाण्याची, मोठ्या आनंदाने परवानगी दिली आहे. यानंतर एक दोन दिवसांनीं श्रीमत् तोतापुरी श्रीरामकृष्णांचा निरोप घेऊन दक्षिणेश्वराहून पश्चिमेकडे कोठें तरी निघून गेले. त्यानंतरची त्यांच्याबद्दलची कांहींच हकीगत समजली नाही.

श्रीमत् तातापुरीच्या संबंधानें आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख केला म्हणजे, श्रीरामकृष्णांच्या तोंडून ऐकलेल्या त्यांच्या विषयांच्या बहुतेक सर्व गोष्टी संपल्या. श्रीरामकृष्ण सांगत असत कीं, श्रीमत् तोतापुरींना किमिया विद्या अवगत होती, आणि त्यांनीं कित्येकदां तिच्या योगानें तांबें वगैरे धातूंचें सोनें केलें होतें. त्यांना ही विद्या गुरुपरंपरेनें अवगत झाली होती. तोतापुरी म्हणत असत कीं, " या विद्येचा स्वतःचा स्वार्थ साधण्याकडे अथवा भोगविलासप्राप्तीकडे कधींही उपगोग करावयाचा नाही, असा सक्तीचा निर्बंध आहे. केल्यास, ती विद्या नष्ट होऊन शिवाय

गुरूंचेही अकल्याण होतें. तरी पण मठामध्ये अनेक मंडळी असतात, त्यांचा योगक्षेम चालविण्यासाठी—अगर त्यांच्या तीर्थाटनास लागणाऱ्या स्वर्चासाठी या विद्येचा उपयोग करण्यास मोकळीक आहे.” असो.

अशा रीतीने, तीन दिवसांऐवजी पुरे अक्रा महिनेपर्यंत दक्षिणेश्वरी राहून, आणि श्रीरामकृष्णांच्या जवळूनही कांहीं गोष्टी शिकून श्रीमत् परमहंस तोतापुरी तेथून निघून गेल्यानंतर, (१८६५-६६) श्रीरामकृष्णांनी मनांत असा निश्चय केला की, आतां थापुढें, निर्विकल्प अद्वैत भावामध्येच निरंतर रहावयाचें. आतां मी, तूं, जगत् वगैरे सर्व कल्पना सोडून देऊन, श्रीभगवानाच्या अद्वय अखंड सच्चिदानंदरूपामध्येच, एक होऊन रहावयाचें. त्यांच्या मनानें एकदां गोष्ट घेतल्यावर, ती अर्धवट करणें, त्यांना कधीच माहीत नसे. आतांही तीच गोष्ट. ते निरंतर समाधि अवस्थेंतच राहूं लागले ! इतर सर्व विषयांचें तर राहोच, पण त्यांना आपल्या शरीराचेंही भान राहीनासें झालें ! खाईन किंवा निजेन अथवा शौचादि नित्य व्यवहार करीन, या विचारांचाही त्यांच्या मनांत उदय होईनासा झाला ! बोलणें, चालणें अजीबात बंद झालें. त्या अवस्थेंत कुठलें, “ मी आणि माझे ” आणि “ तूं आणि तुझे ? ” द्वैत नाही आणि एकही नाही ! कारण दोहोंची जिथें कल्पनाच नाही तिथें एकाची तरी कल्पना कशी यावी ! त्या अवस्थेंत मनाच्या सर्व वृत्ती शांत आणि स्थिर असतात ! केवळः—

किमपि सततबोधं केवलानंदरूपं
निरुपममातिवेलं प्रख्यमाख्याविहीनम् ।
निरवाधि गगनाभं निष्कलं निर्विकल्पं
हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥
प्रकृतिविकृतिशून्यं भावनातीतभावं—इ०

विवेकचूडामणी.

त्या अवस्थेंत केवळ आनंद ! आनंद ! त्याला दिक् नाही, देश नाही, आलंबन नाही, रूप नाही, नाम नाही ! केवळ, अशरीरी आत्मा आपल्या

अनिर्वचनीय आनंदमय अवस्थेंत मनबुद्धिगोचर अशा सर्व प्रकारच्या भावांच्या पलीकडे, एक प्रकारच्या भावातीत अवस्थेंत, स्थिर झालेला असतो. शास्त्रांमध्ये याच अवस्थेला “ आत्म्याशी आत्म्याचें रमण ” असें म्हटलें आहे. अशा या अनिर्वचनीय अवस्थेंत आतां श्रीरामकृष्ण सदैव राहूं लागले. आतां या अवस्थेंत स्थिर होण्याला, त्यांच्या मार्गांत कांहीं एक अडथळा नव्हता. जगांतील सर्व वस्तु, सर्व व्यक्ति, सर्व प्रकारच्या आशा, इच्छा यांचा संबंध त्यांनीं कधींच तोडून टाकला होता. कारण श्रीजगदंबेच्या दर्शनासाठीं रात्रंदिवस तळमळ करीत असतां त्यांनीं हें सर्व विषय तिच्या पादपद्मीं अर्पण केलेच होते. त्यावेळीं त्यांनीं म्हणावें, “ आई ! हें तुझें ज्ञान अज्ञान, धर्म अधर्म, चांगलें वाईट, पाप पुण्य, यश अयश, हें सर्व तुझें तूं घेऊन जा. मला यांतील कांहींही नको; मला फक्त तुझ्या पादपद्मीं शुद्धा भक्ति दे. ” अर्थातच या सर्वांचा त्यांनीं तेव्हां कायमचाच त्याग केला असल्यामुळें, आतां त्यांचें मन गुंतण्याला कांहींच विषय राहिला नव्हता. एक श्रीजगदंबेची मूर्ति मात्र राहिली होती ! तिलाही त्यांनीं, ज्ञानरूप तलवारीनें आपल्या मार्गांतून बाजूला काढून टाकलें होतें ! मग आतां काय बाकी राहिलें ? आतां रात्रंदिवस त्या अनिर्वचनीय आनंदमय अवस्थेवांचून दुसरें कांहीं उरलें नाहीं !

या अवस्थेंत श्रीरामकृष्ण एकसारखे सहा महिने राहिले !! ते म्हणत “ ज्या अवस्थेला पोहोचलें असतां, साधारण साधक पुन्हा तेथून परत फिरूं शकत नाहींत, एकवीस दिवसांतच त्यांचें शरीर पिकलेल्या पानाप्रमाणें गळून पडतें, त्या अवस्थेंत आईच्या कृपेनें पुरे सहा महिने होतों ! दिवस केव्हां उगवला, रात्र केव्हां झाली— याचेंही बिलकूल भान नसे. मेलेल्या माणसाच्या नाकातोंडांत जशा माशा जातात तशा गेल्या तरी कांहीं समजू नये. केंस वाळून त्यांच्या जटा झाल्या ! नेसलेल्या वस्त्रांतच विधि व्हावे, पण कांहीं माहित पडूं नये ! अशा स्थितींत शरीर टिकणें शक्य आहे काय ? तें केव्हांच नष्ट झालें असतें; पण त्याच सुमारास दक्षिणेश्वरीं एक साधु आला होता. त्यानें बघतांक्षणीं माझी अवस्था ओळखली, आणि तो समजला कीं, या देहाकडून श्री-

जगदंबेचीं अनेक कामें अजून व्हावयाचीं राहिलीं आहेत, म्हणून याच आपल्याला रक्षण करतां आलें तर अनेक लोकांचें कल्याण होईल. त्याच्या जवळ एक रुळासारखी काठी होती. त्या काठीनें मारून मारून मला शुद्धीवर आणण्याचा त्यानें प्रयत्न करावा ! आणि मी जरासा शुद्धीवर आलोंसें दिसलें कीं, लगेच त्यानें व हृदयनें, एकदोन घांस घशांत कोंबावे ! त्यांतील कांहीं अंश एकादे दिवशीं घशाखालीं उतरावा, एकादे दिवशीं उतरूही नये ! असा प्रकार सहा महिनेपर्यंत चालला होता !! यानंतर कांहीं दिवसांनीं जगदंबेचा आदेश झाला कीं “ भावमुखी रहा. लोककल्याणासाठीं भावमुखी रहा. ” त्यानंतर रक्त आमांशानें आजारी पडलों. पोटदुखीनें असह्य वेदना होत. पोटामध्ये खूप मुरडा होई. एकसारखें शौचास जावें लागे. अशा आजारीपणांत सहा महिने गेल्यावर मग कुठें शरीराचें भान आलें ! इतर लोकांसारखी शुद्ध आली ! नाहींतर, तोपर्यंत, मधून मधून, मन आपोआप मोकळें सुटून, बघतां बघतां निर्विकल्प अवस्थेंत जाऊन मग्न होई ! ”

आणखी एक दिवस आपल्या अद्वैत अवस्थेसंबंधीं बोलत असतां श्रीरामकृष्ण म्हणाले. “ काय अवस्था येऊन गेली ! कितीतरी दिवस हरगौरी भावानें घालविले ! किती दिवस राधाकृष्ण भावानें, किती दिवस सीताराम भावानें ! राधाभावाचे वेळीं एकसारखा कृष्णाचा ध्यास ! आणि सीताभावाचे वेळीं रामाचा !

तरीपण सगुणानें-लीलेनें-च कांहीं सारें संपत नाहीं. या साऱ्या भावावस्थांच्या नंतर आईला म्हणालों “ पण, आई ! या साऱ्यांना विच्छेद आहे; जिला विच्छेद नाहीं अशी माझी अवस्था कर ! ” तेव्हां मग अखंड सच्चिदानंद अवस्था प्राप्त झाली. मन अखंडामध्ये लीन झालेलें असे ! असे किती तरी दिवस गेले ! मनांतला सारा भक्तिभाव नाहींसा होऊन गेला ! भक्तांची आठवणही येईनाशी झाली ! डोकें कसें जड होऊन गेलें ! असें वाटे कीं प्राण जातो ! एकदां तर मनांत आलें कीं, रामलालच्या चुलतीला बोलावून घ्यावें ! खोलींतलीं देवदेवतांचीं सारीं चिसें काढून बाहेर फेंकून दिलीं ! निर्विकल्प अवस्थेंतून मन जेव्हां थोडेसें खालीं उतरे तेव्हां प्राण कासावीस

होई ! असं वाटायला लागलें कीं, जिवंत तरी कशाच्या आधारावर रहावें ? तेव्हां मग भक्तिभक्तांकडे मन लागूं लागलें. मग ज्याला त्याला विचारीत हिंडू लागलों—“ हें मला असं काय झालें आहे ? ” भोलानाथ म्हणाला—“ याचें कारण भारतांत सांगितलें आहे. समाधिस्थ पुरुषाचें मन जेव्हां समाधीमधून परत फिरतें, तेव्हां तें कशाच्या आधारानें रहावें ? म्हणून मग तें भक्ति व भक्त यांच्या ठिकाणीं रमूं लागतें. तसें न होईल तर तें कशाच्या आधारानें रहावें ? ”

आणि खरोखरच श्रीरामकृष्णांच्या महासमाधीच्या पूर्वी १० वर्षे (१८७६) ज्यांनीं श्रीरामकृष्णांना पाहिलें होतें, अशांच्याही तोंडून ऐकलें आहे कीं, त्यावेळीं देखील, श्रीरामकृष्णांच्या तोंडचे शब्द त्यांना फारकरून ऐकावयास मिळत नसत. चोवीस तास भावसमाधी लागलेलीच आहे—मग बोलायचें कोणी ? नेपाळ दरवारचे कलकत्याचे वकील श्रीयुत् विश्वनाथ उपाध्याय—यांना श्रीरामकृष्ण कस्तान म्हणत असत—यांच्या तोंडून ऐकलें आहे कीं, त्यांनीं एकदां लागोपाठ तीन अहोरात्रीं श्रीरामकृष्णांना एकसारखे समाधिमग्न होऊन राहिलेलें पाहिलें आहे ! ते म्हणत “ त्याची समाधी जर अशी लांबली, तर त्यावेळीं त्यांच्या मानेपासून खालीं माकडहाडापर्यंत आणि गुडघ्यांपासून खालीं तळव्यापर्यंत, गाईचें तूप चोळून अंग खूप मर्दावें लागे, म्हणजे त्यांची समाधी उतरून ते शुद्धीवर येत ! ”

श्रीरामकृष्णांनीं स्वतः कित्येकदां तरी आमच्या जवळ म्हणून दाखविलें आहे कीं “ माझ्या मनाची स्वाभाविक गति ऊर्ध्व दिशेकडे (निर्विकल्प अवस्थेकडे) आहे. एकदां समाधी लागली म्हणजे तीतून उतरण्याची त्याची इच्छा नसते. म्हणून तुमच्यासाठीं त्याला जबरदस्तीनें खालीं आणावें लागतें ! परंतु कांहीं एकादी वासना शिष्टक ठसल्याशिवाय तर त्याला खालीं आणतां येत नाहीं. म्हणून “ तमाखु पाहिजे ” “ पाणी प्यायचें आहे ” “ अमक्याला भेटायचें आहे ” अशी एकादी लहानसान वासना मनांत जेव्हां कांहीं वेळ एकसारखी घोळत ठेवावी, तेव्हां कुठें तें हळूं हळूं खालीं उतरतें ! एकादे वेळीं खालीं उतरतां उतरतां तें मधेंच पुन्हा आपलें मूळपदाकडे (निर्विकल्प अवस्थेकडे)

घांव घेतें, मग पुन्हा एकाद्या वासनेचा जप करावा, आणि पुन्हा त्याला खाली ओढावें ! ” असो.

श्रीरामकृष्णांना रक्तअमांश होण्याचे सुमागस एक विशेष गोष्ट घडून आली. मथुरानाथची त्यांच्यावर अपार भक्ति आणि अलौकिक प्रेम होतेंच, परंतु या गोष्टीनें तर त्याची भक्ति आणि प्रेम हीं सहस्रपट वाढलीं. मथुरानाथच्या पत्नीला-श्रीमती जगदंबादासीला-या वेळीं ग्रहणी रोग झाला. मोठमोठ्या वैद्यांचीं आणि डॉक्टरांचीं औषधें देऊनही कांहीं फायदा न होतां रोग उलट वाढत जाऊन असाध्य म्हणून ठरला.

श्रीरामकृष्ण सांगत असत कीं, मथुरानाथ हा स्वरूपानें सुंदर होता. त्याचा जन्म दरिद्री कुळांत झाला होता, व त्यांचें रूप आणि गुण पाहूनच राणी रासमणीनें त्याला आपला जांवई केलें होतें. अर्थातच विवाह झाल्यानंतरच त्याचें दारिद्र्य नाहिसें झालें होतें, आणि तो आपल्या बुद्धिबळानें आणि हुशारीनेंच राणीचा उजवा हात होऊन बसला होता. राणीच्या मृत्यूनंतर, ओघानेंच, तिच्या सर्व इस्टेटीची व्यवस्था त्याचेकडे आली होती. आणि आतां, जगदंबादासीचा या असाध्य दुखण्यांत अंत झाल्यास त्याची राणीच्या इस्टेटीवरची मालकीही जाण्याची वेळ आली होती. यामुळें त्याचें मन यावेळीं अत्यंत अस्वस्थ होऊन गेलें.

रोग असाध्य आहे असें सांगून डॉक्टर निघून गेल्यावर, मथुरानाथच्या काळजानें ठाव सोडला, व घरीं विलकुल चैन पडेनासें होऊन त्यानें एकदम दक्षिणेश्वर गांठलें. श्रीजगदंबेचें दर्शन घेऊन श्रीरामकृष्णांना शोधित शोधित, तो पंचवटीपाशीं आला. तेथें श्रीरामकृष्ण होते. त्याचें तें उतरलेलें तोंड पाहून श्रीरामकृष्णांनीं त्याला आपल्या जवळ बसवून असें उदास होण्याचें कारण विचारले. मथुरानाथला दुःख आवरेनासें होऊन त्यानें श्रीरामकृष्णांच्या पायावर लोळण घातली, आणि सद्गदित होऊन, अश्रु गाळीत, सर्व हकीगत त्यांना सांगून हुंदके देत म्हणाला, “ माझें काय व्हायचें आहे तें तर होतच आहे; पण बाबा ! आतां यापुढें तुमची सेवा मात्र मला अंतरणार असें दिसतें ! ” मथुरानाथची ही दीनवाणी अवस्था पाहून श्रीरामकृष्णांचें हृदय

कळवळलें, ते भावाविष्ट होऊन त्याला म्हणाले, “ भिऊं नको, तुझी पत्नी बरी होईल ! ” श्रीरामकृष्णांच्या तोंडचें हें अभयवाक्य ऐकून मथुरानाथच्या जीवांत जीव आला, कारण श्रीरामकृष्णांचें बोलणें कधींही खोटें व्हावयाचें नाहीं असें त्याला माहित होतें. घरीं परत गेल्यावर त्याला समजलें कीं, जगदंबादासीच्या आजाराची आणीबाणीची वेळ टळली असून तिच्या अवस्थेंत परिवर्तन झालें आहे ! श्रीरामकृष्ण म्हणत, “ त्या दिवसापासून जगदंबादासीची प्रकृति सुधारत चालली, आणि तिचा सारा रोग (स्वतःकडे बोट करून) या शरीरावर येऊन बसला ! ती बरी झाल्यावर मला मात्र सहा महिनेपर्यंत, पोटशूळ, रक्तअमांश आणि इतरही व्याधी यांनीं तळमळत पडावें लागलें ! ”

अशा रीतीनें सहा महिनेपर्यंत श्रीरामकृष्ण आजारी होते. हृदय-सदोदित त्यांची सेवा शुश्रूषा करण्यांत मग्न असे. मथुरबाबूनें त्यांना, सुप्रसिद्ध वैद्य गंगाप्रसाद सेन यांचें औषध सुरू करून, त्यांच्या पथ्यपाण्याचा नीट बंदोबस्त केला, श्रीरामकृष्णांचें शरीर आपला भोग भोगीत होतें; आणि मन आपल्या दिव्यानंदांत निमग्न होतें. साधारण बाह्यजगताकडे मन नुकतें कोठें येण्याला सुरुवात झाली होती, परंतु त्याची स्वाभाविक गति अजून निर्विकल्प अवस्थेकडे धांव घेण्याचीच असल्यामुळे, अगदीं लहानसान कारणानें सुद्धां त्यांची एकदम समाधी लागे. याच सुमारास, दक्षिणेश्वरी संन्याशी मंडळींचे मेळेच्या मेळे येण्यास सुरुवात झाली. रात्र-दिवस या मंडळींचा वेदांतविषयक वादविवाद चाले, आणि आपला शरीरभोग भोगीत असतां, श्रीरामकृष्ण तो वाद ऐकत असत, आणि एकाद्या प्रश्नाचा नीट निकाल लागेनासा झाल्यास, दोन चार सोप्या सोप्या गोष्टींनीं त्याचा ते असा निकाल लावीत कीं, त्या मंडळींचें त्यायोगें समाधान होऊन त्यांचा वाद मिटून जाई !

अद्वैत भावभूर्मीत वास्तव्य करून या वेळीं श्रीरामकृष्णांना एक तत्त्व, पूर्णपणें कळून आलें तें हें कीं, अद्वैतभावामध्यें स्थिर होणें, हेंच सर्व प्रकारच्या साधन-भजनादिकांचें अंतिम ध्येय आहे. कारण आतांपर्यंत भारतवर्षातील सर्व प्रचलित धर्मसंप्रदायांप्रमाणें साधनें करून त्यांना असा प्रत्यक्ष अनुभव आला होता कीं, यांपैकीं कोणत्याही मतांचीं साधनें

केलीं, तरी शेवटीं साधकाला एकाच प्रकारची अवस्था प्राप्त होते, व ती अवस्था म्हणजे अद्वैत अवस्था. या अवस्थेसंबंधी त्यांना कधीं विचारलें असतां ते म्हणत, “ ती म्हणजे अगदीं अखेची स्थिति आहे. ईश्वर-प्रेमान्या अत्युच्च अवस्थेमध्ये साधकाला ती आपोआप प्राप्त होते. सर्व मतांचें अंतिम ध्येय तीच अवस्था आहे, आणि हेहि लक्षांत ठेवा कीं, जितकीं मते तितके मार्ग. ” असो.

पोटशूळ आणि रक्तअमांश यांनीं सहा महिनेपर्यंत अत्यंत क्लेश भोगल्यावर हळू हळू श्रीरामकृष्णांची प्रकृति सुधारत चालली, व कांहीं दिवसांनीं ते पाहिल्यासारखे झाले. त्यांची प्रकृति नीट सुधारल्यावर, थोड्याच दिवसांत आणखी एक विशेष महत्त्वाची गोष्ट घडून आली. ती गोष्ट म्हणजे गोविंदराय नामक एका मुसलमानी साधकाचें दक्षिणे-श्वरीं आगमन ही होय. (सन १८६६-६७).

२—इस्लामधर्मसाधन व जन्मभूमिदर्शन.

(१८६६—६७.)

गोविंदराय हे मूळचे जातीने क्षत्रिय होते. त्यांना आरबी व फारसी या भाषा चांगल्या अवगत होत्या. निरनिराळ्या धर्मांचा अभ्यास करतां करतां, त्यांचें लक्ष मुसलमानी धर्माकडे वेधलें, व सर्व धर्मांत तोच धर्म पसंत पडून, त्यांनीं मुसलमानी धर्माची दीक्षा घेतली, व तेव्हांपासून ते कुराणाचें वाचन व त्यांत सांगितल्याप्रमाणें साधनांचें अनुष्ठान, यांतच निमग्न होऊन राहूं लागले. त्यांचा स्वभाव अत्यंत प्रेमळ असे. बहुधा, ते मुसलमानी धर्मापैकीं, सुफी सांप्रदायाचे अनुयायी असावे. दक्षिणेश्वरी येण्याचें त्यांना काय कारण होतें हें कांहीं सांगवत नाही, तरी पण या सुमारास ते दक्षिणेश्वरी आले, व काली मंदिराजवळच्या पंचवटीखाली त्यांनीं आपलें आसन मांडलें. त्यावेळीं राणी रासमणीच्या अतिथी-शालेंत, हिंदु संन्याशांप्रमाणें मुसलमान फकीरांचीही व्यवस्था होत असे, म्हणून भिक्षेबद्दलची सर्व काळजी नाहीशी होऊन, गोविंदराय तेथें मोठ्या आनंदानें दिवस काढूं लागले.

प्रेमळ स्वभावाच्या गोविंदरायांची व श्रीरामकृष्णांची लवकरच गट्टी जमली, व गोविंदरायांचा सरळ विश्वास व ईश्वरप्रेम पाहून, ते फार मोहित झाले. अशा रीतीनें श्रीरामकृष्णांची मुसलमानी धर्माशीं ओळख झाली. गोविंदरायांच्या संगतींत कांहीं दिवस घालविल्यावर त्यांना वाटूं लागलें कीं, “हा सुद्धां ईश्वरप्राप्तीचाच एक मार्ग नाही कां ? अनंत-लीलामयी जगदंबा, या मार्गानें सुद्धां कितीएक लोकांना आपलें दर्शन देऊन धन्य करीत नाही काय ? तर मग या मार्गानें जाणाऱ्यांना, ती कशा रीतीनें कृतार्थ करते, हें अवश्य पाहिलें पाहिजे. कदाचित् गोविंद-रायालासुद्धां तिनें याच उद्देशानें येथें आणलें असेल ! त्यांच्याच जवळ या मार्गाची दीक्षा घ्यावी म्हणजे झालें.”

मनामध्ये एकादी इच्छा उत्पन्न झाली व ती त्यांनी पूर्ण करून घेतली नाही, असे कधीच झाले नाही. त्यांनी लगेच आपली इच्छा गोविंद-रायांजवळ प्रदर्शित केली, आणि मुसलमानी धर्माची दीक्षा घेऊन यथा-विधि साधनांनाही सुरुवात केली ! श्रीरामकृष्ण म्हणत “ त्यावेळीं मी “ आल्ला ” मंत्राचा जप करीत असे; कांसोटा न घालतां धोतर नेसत असे, तीन वेळां नमाज पढत असे. त्यावेळीं मनांतिल हिंदुभाव निःशेष नाहीसा झाला होता; आणि हिंदु देवदेवतांना प्रणाम करणें दूरच राहिलें पण, त्यांचें दर्शनसुद्धां घेण्याकडे मनाची प्रवृत्ति होत नसे ! अशा रीतीनें तीन दिवस गेल्यावर मुसलमानी धर्माचें अंतिम ध्येय मला प्राप्त झालें. प्रथम एका लांब दाढी वाढलेल्या गंभीर, भव्य आणि ज्योतिर्मय दिव्य घुसुषाचें दर्शन होऊन, मग माझे मन अद्वैत भाषामध्ये लीन होऊन गेलें ! ”

हृदय सांगत असे, “ मुसलमान धर्मसाधनाचे वेळीं खाणें, पिणें सुद्धां अगदीं थेट मुसलमानाप्रमाणें करण्याची श्रीरामकृष्णांना उत्कट इच्छा उत्पन्न झाली ! एवढेंच काय पण त्यांना गोमांससुद्धां खाण्याची प्रबल इच्छा उत्पन्न झाली होती ! ! केवळ मथुरबाबूच्या अत्याग्रहावरून आणि विनंतीवरून, आपली इच्छा त्यांनीं दाबून टाकली. परंतु बालकस्वभाव श्रीरामकृष्ण एकदां हट्ट धरून बसल्यास, तो पूर्ण केल्यावांचून गत्यंतर नाही, असें जाणून मथुरबाबूनें एक मुसलमानी आचारी आणविला; आणि त्याच्या देखरेखीखालीं एका ब्राह्मण स्वयंपाक्याकडून त्यांच्यासाठीं मुसलमानी पद्धतीचें जेवण तयार करविण्याची व्यवस्था केली ! त्या तीन दिवसांत श्रीरामकृष्णांनीं कालीमंदिराच्या आवारांत एकदांही पाऊल टाकलें नाही ! आवाराच्या बाहेर असलेल्या मथुरनाथांच्या नेहमींच्या उतरण्याच्या जागेंत ते रहात असत. ”

मुसलमानी धर्मसाधनांसंबंधीं एवढीच माहिती आम्हीं श्रीरामकृष्ण व हृदय यांच्या तोंडून ऐकली आहे. मुसलमानी धर्मसाधनास श्रीरामकृष्णांना तीनच दिवस लागले !

श्रीरामकृष्णांची प्रकृती नुकती कोठें सुधारली होती, व इतक्यांत पुनः पावसाळ्याचे दिवस आले. त्या दिवसांत गंगेचें पाणी गढूळ असल्यामुळे, पिण्याला स्वच्छ पाणी न मिळाल्यास, त्यांच्या पोटांत पुनः

कांहीं विघाड होईल, या भीतीने त्यांनीं कांहीं दिवस कामारपुकूरासच जाऊन रहावे असें मथुरबाबू बगैरे मंडळींनीं ठरविलें. तयारीला सुरुवात झाली. कामारपुकूरचा श्रीरामकृष्णांचा संसार म्हणजे शिवाचा संसार, ही गोष्ट मथुरबाबू व त्यांची भक्तिमती पत्नी जगदंबादासी या दोघांनाही पूर्ण माहित होती. म्हणून, तेथें असतांना “ बाबां ” ना कोणत्याही प्रकारानें त्रास होऊं नये, व त्यांची सर्व व्यवस्था नीट व्हावी, म्हणून त्या दोघांनींही आठवण करकरीन, संसाराला लागणारें सर्व प्रकारचें सामान व बाबांना लागणाऱ्या सर्व वस्तु जमवून, त्या त्यांच्याबरोबर दिल्या ! शुभ मुहूर्त पाहून, मंडळी गांवीं जाण्यास निघाली. श्रीरामकृष्णांच्याबरोबर हृदय व ब्राह्मणी हीं दोघें होतीं. श्रीरामकृष्णांच्या वृद्ध मातोश्रीनें दक्षिणेश्वरासच जन्मभर राहण्याचें ठरविल्यामुळें, त्या या मंडळीबरोबर गेल्या नाहींत.

यापूर्वीं आठ वर्षें श्रीरामकृष्ण कर्घांच आपल्या गांवीं गेले नव्हते. अर्थात्च त्यांची भेट होऊन इतकीं वर्षें झाल्यामुळें त्यांची आस मंडळी व गांवांतीलही सर्व लोक त्यांच्या भेटीविषयीं फार उत्सुक झाले होते. या आठ वर्षांत त्यांच्या कानांवर श्रीरामकृष्णांच्या संबधानें तऱ्हेतऱ्हेच्या बातम्या गेल्या होत्या; कर्घीं काय तर बायकांचाच वेष घेऊन “ हरि हरि ” म्हणत असतात, तर कर्घीं “ आल्ला आल्ला ” असें म्हणत असतात; आज काय रामाच्याच नांवाचा गजर, तर उद्यां काय “ आई आई ” असाच एकसारखा आक्रोश; असा कांहीं तरी निरनिराळा प्रकार एकसारखा चालूं असतो— असें त्या मंडळींना कळलें होतें. अर्थात्च, आतां ते स्वतःच येथें येत आहेत, तेव्हां खरा प्रकार काय आहे तो प्रत्यक्षच पहावयास सांपडेल, म्हणून लोकांना त्यांच्या भेटीची मोठी उत्कंठा लागली होती.

श्रीरामकृष्ण आपल्या गांवीं पोहोचले; परंतु काय ? मंडळींना तर त्यांच्या पूर्वींच्या आणि आतांच्या वर्तनांत आणि स्वभावांत कांहींच फरक दिसेना ! तोच प्रेमळ विनोदी स्वभाव, तीच सत्यनिष्ठा, तीच धर्मपरायणता, तोच ईश्वराच्या नामस्मरणीं उल्हास— सर्व कांहीं पूर्वींसारखेंच होतें. बदल झाला होता तो इतकाच, कीं ते पूर्वींहून जास्त अंतर्मुख वृत्तीनें

रहात असत, व त्यांच्या तोंडावर एक प्रकारचें गांभीर्य झळके, यामुळे त्यांच्या समोर एकदम येण्याचा, अथवा त्यांच्याशी क्षुद्र संसारिक गोष्टी बोलण्याचा, लोकांनाच संकोच वाटू लागला होता. तें कसेंही असो, परंतु श्रीरामकृष्ण आपल्या गांवांत राहू लागल्यापासून, तेथें पूर्वीसारखा आनंदाचा बाजार भरू लागला ! श्रीरामकृष्ण पुष्कळ दिवसांनीं आल्यामुळे, घरच्या मंडळीनें, त्यांच्या पत्नीसही तेथें आणण्यासाठीं जयरामवाटीस माणसें धाडलीं. या गोष्टीबद्दल स्वतः श्रीरामकृष्णांनीं कांहींचं संमति अगर नाखुशी प्रदर्शित केली नाहीं. विवाह झाल्यापासून फक्त एकदांच त्यांच्या पत्नीनें त्यांना पाहिलें होतें. तिला सातवें वर्ष लागल्यावर, कुळांतल्या चालोप्रमाणें, श्रीरामकृष्ण आपल्या सासुरवाडीस एक दिवस जाऊन आले होते, तेव्हांच काय तें तिनें त्यांना पाहिलें होतें. परंतु तेव्हां तरी काय, ती अगदींच लहान होती. आणि त्यावेळची तिला एवढीच आठवण होती कीं, श्रीरामकृष्ण आल्यानंतर घरांत कोठें तरी दडून बसावें, असें वाटून तिनें पुष्कळ खटपट केली, पण ती सिद्धीस गेली नाहीं. कारण घराजवळच्या एका तळ्यांतून हृदयनें त्यावेळीं कांहीं कमळें आणलीं व तिला घरांतून हुडकून काढलें, व त्या कमळांनीं तिला श्रीरामकृष्णांच्या पादपद्मांची पूजा करावी लागली ! यानंतर पुढें ६ वर्षांनीं, तिला तेरावें वर्ष लागल्यावर, कामारपुकूरास एक महिनाभर रहाण्यास नेलें होतें; परंतु त्यावेळीं श्रीरामकृष्ण व त्यांची मातोश्री हीं दोघेंही दक्षिणेश्वरींच असल्यामुळे, तिनें त्यावेळीं या दोघांपैकीं कोणासच पाहिलें नाहीं. त्यानंतर सहा महिन्यांनीं पुनः १॥ महिनाभर ती कामारपुकूरास सासरीं राहिली होती, परंतु तेव्हांही असेंच झालें. म्हणून तिची व श्रीरामकृष्णांची ही लग्नानंतर पहिलीच भेट म्हणावयास हरकत नाहीं.

या खेपेस कामारपुकूरास श्रीरामकृष्ण सहा सात महिने राहिले. त्यांची लहानपणची तेथें असलेली सर्व मित्तमंडळी त्यांच्याभोंवतीं जमा झाली, व त्यांना पाहून श्रीरामकृष्णांनाही आनंद झाला. एकादा मनुष्य दिवसभर कावाडकष्ट करून घरीं आपल्या मुलांमाणसांत आला म्हणजे त्याला जसा आनंद होतो, तसाच प्रकार, आज ८ वर्षांच्या कठोर तपश्चर्येनंतर आपल्या गांवां येऊन—श्रीरामकृष्णांचा झाला. तरी पण,

ऐहिक सुखांच्या नश्वरतेचें त्यांना आतां पूर्ण ज्ञान झालें असल्यामुळें, हास्यविनोदाच्या भरांतही, आपल्याकडे येणाऱ्या मंडळींचें ईश्वरप्राप्तिकडे कसें लक्ष लागेल, इकडे त्यांची सदोदित दृष्टि असे. त्यांच्याभोंवतीं यावेळीं सदोदित माणसांचा गराडा पडलेला असे. लहानांपासून म्हाताऱ्यांपर्यंत, गरीबांपासून श्रीमंतांपर्यंत, सर्वजणांना त्यांच्या संगतींत असावे असें वाटे. धर्मदास लाहाची भक्तिमती विघवा भगिनी प्रसन्न, तिचा मुलगा व श्रीरामकृष्णांचा लहानपणचा सोबती गयाविष्णु लाहा, सरल स्वभावाचा आणि श्रद्धावान् श्रीनिवास शांखारी, पाईनबावूंच्या घरच्या भक्तिपरायण स्त्रिया, श्रीरामकृष्णांची भिक्षामाता धनी, वगैरे मंडळी नेहमीं त्यांच्याजवळ असत. त्यांची भक्ति, सरल स्वभाव, श्रद्धा वगैरेसंबंधीं अनेक गोष्टी श्रीरामकृष्ण 'आम्हाला नेहमीं सांगत. या मंडळींशिवाय, ज्या कोणाला त्यांच्याजवळ नेहमींच राहणें शक्य नसे, ते लोक सकाळीं अथवा दुपारीं अथवा संध्याकाळीं वेळ सांपडतांच, त्यांचेकडे येऊन चार गोष्टी बोलून जात. कोणाच्या घरीं कांहीं विशेष कारणानें पक्कान्न केल्यास त्यांतील कांहीं भाग श्रीरामकृष्णांच्यासाठीं निराळा काढून ठेवून, तो ती मंडळी मोठ्या प्रेमानें आणि भक्तीनें त्यांना आणून देत !

त्यांनीं स्वतः इच्छा अनिच्छा कांहींएक न दर्शवितां, मंडळींनीं जेव्हां त्यांच्या पत्नीस कामारपुकूरास आणलें, तेव्हां पत्नीला नीट शिक्षण देण्याचें आपलें कर्तव्य, व्यवस्थित रीतीनें पार पाडण्याचा त्यांनीं निश्चय केला ! श्रीरामकृष्णांचा विवाह झालेला आहे, असें जाणून त्यांचे संन्यासाश्रमाचे गुरु श्रीमत् तोतापुरी त्यांना एकदां म्हणाले होते कीं, "विवाह झाला असला म्हणून काय झालें ? स्त्री जवळ असतांना सुद्धां ज्याचा त्याग, वैराग्य, विवेक, विज्ञान जशाचे तसे राहतात, तोच खरा-खरा ब्रह्मज्ञानी, आणि त्याच्यामध्येच ब्रह्मज्ञान खरें खरें बाणलें. स्त्री व पुरुष ही भेदभावाची कल्पनाच ज्याच्या मनांतील समूळ नाहीशी झाली त्याच्याच अंगीं ब्रह्मज्ञान खरें खरें बाणलें. ज्याच्या मनांतील स्त्री व पुरुष हा भेदभाव नष्ट झाला नाही, त्याला ब्रह्मज्ञान होण्याला अजून अवकाश आहे असें समजावें." श्रीरामकृष्णांना, आपली इतके दिवसांची तपश्चर्या कसाला लावण्याची ही चांगली संधि चालून आली असें वाटलें,

व त्याबरोबरच आपल्या पत्नीला योग्य तें शिक्षणही देण्याचा त्यांनीं निश्चय केला.

गृहकमें कशीं करावीं एथून आरंभ करून, लोकांचा स्वभाव कसा ओळखावा; पैशाचा सद्व्यय कसा करावा; व्यवहारांत कोणाशीं, कोठें, केव्हां कसें वागावें, आणि परमेश्वराच्या चरणीं आपला सर्व भार समर्पण करून कसें रहावें—वगैरे गोष्टींचें आपल्या पत्नीला नीट शिक्षण देण्यास एव्हांपासून त्यांनीं सुरुवात केली. स्वतः श्रीमाताजी यासंबंधानें काय म्हणत असत, तें मागें सांगितलेंच आहे (भाग १ पान २१५). यावरून असें स्पष्ट दिसून येईल कीं, श्रीरामकृष्णांनीं आपलें या बाबतींतलें कर्तव्य अगदीं पूर्णपणें पार पाडलें. यथें एवढेंच सांगितलें म्हणजे पुरे कीं, श्रीरामकृष्णांच्या या शिक्षणानें आणि कामगंधर्हिन दिव्य प्रेमानें, श्रीमाताजींची पारमार्थिक उन्नति झपाट्यानें होत जाऊन प्रत्यक्ष निर्विकल्पसमाधीपर्यंत त्यांनीं मजल गांठली, आणि श्रीरामकृष्णांची इष्टदेवताज्ञानानें त्या आमरण पूजा करीत राहिल्या.

श्रीरामकृष्णांनीं आपल्या पत्नीला सर्व प्रकारचें शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. परंतु श्रीरामकृष्णांच्या ह्या कृतीचा ब्राह्मणीस समज पडेना. संन्यासदीक्षा घेण्याचे वेळींही असेंच झालें होतें. तिला वाटलें होतें कीं, संन्यास घेतल्यास श्रीरामकृष्णांचें ईश्वरप्रेम समूळ नाहीसें होईल. तशीच यावेळींही तिची अशी चुकीची समजूत झाली कीं, आपल्या पत्नीशीं श्रीरामकृष्णांनीं जर अधिक संबंध ठेवला तर त्यांच्या ब्रह्मचर्याची हानि होईल, व तसें तिनें श्रीरामकृष्णांना म्हणूनही दाखविलें. परंतु यावेळींही श्रीरामकृष्णांनीं, पूर्वींप्रमाणेंच, तिच्या म्हणण्याकडे लक्ष दिलें नाहीं. यामुळें तिला त्यांचा रागही आला, व पुढें पुढें तर तिचा अभिमान जागृत होऊन, श्रीरामकृष्णांवरिल तिची श्रद्धा कांहीं काळपर्यंत नाहीशीही झाली होती ! हृदय सांगत असे कीं, हा तिचा स्वभाव कधीं कधीं उघडपणें दिसूनही येई. उदाहरणार्थ—एकादा आध्यात्मिक विषय तिच्या जवळ काढून, जर कोणी म्हणाला कीं, “ याविषयीं श्रीरामकृष्ण—देवांचें मत काय आहे तें पाहिलें पाहिजे. ” तर यावर ती रागावून म्हणे “ तो आणीक काय जास्त सांगणार ? त्याला तरी शून्य कोणी मींच

दिलें ना ? ” अथवा एकादेवेळीं, तिनें एकाद्या क्षुल्लक कारणावरून, अथवा कांहीं कारण नसतां, घरांतील बायकामंडळीवर उगीच रागवावें. श्रीरामकृष्णांनीं मात्र तिकडे मुळींच लक्ष दिलें नाहीं, आणि तिच्याशीं आपलें भक्तीचें व प्रेमाचें वर्तन पूर्वींप्रमाणेंच कायम ठेविलें. श्रीरामकृष्णांच्या सांगण्यावरून माताजीही ब्राह्मणीचा आपल्या सासू-सारखा मान ठेवीत, आणि सदैव तिच्या आज्ञेत वागत.

क्रोधात् भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः

स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशो—

असेंच या सुमारास ब्राह्मणीचें होऊं लागलें; कोठें कसें वागावें हें तिला समजेनासें होऊं लागलें. कामारपुकूरासारख्या लहानशा खेड्यांत समाजबंधनें शिथिल नसल्यामुळें, मनुष्याला,—त्याचा हेतु कितीही चांगला व शुद्ध असला तरी,—वाटेल तसें वागतां येत नाहीं, हें तिच्या लक्षांत न राहिल्यामुळें यावेळीं एक दिवस चांगलाच भांडाभांडीचा प्रसंग आला.

श्रीनिवास शांखारीचा मार्गेंच उल्लेख आला आहे. त्याची जात जरी उच्च नसली, तरी ईश्वरभक्तींत तो अनेक ब्राह्मणांपेक्षांही श्रेष्ठ होता. एक दिवस तो श्रीरामकृष्णांच्या घरीं जेवावयास आला होता. दोन प्रहरपर्यंत भक्तिविषयक अनेक गोष्टी झाल्या. प्रत्यक्ष ब्राह्मणीलाही त्याची भक्ति आणि विश्वास पाहून फार संतोष झाला. श्रीनिवासचें जेवण झाल्यावर, खेड्यांतील रिवाजाप्रमाणें, श्रीनिवास आपलें उष्टें काढून टाकूं लागला; परंतु ब्राह्मणी त्याला तसें करूं देईना. ती म्हणाली, “ तूं स्वस्थ बैस. तुझें उष्टें मी काढून टाकतें. ” अर्थात्च ब्राह्मणीच्या पुढें त्याला कांहीं बोलवेना, व तो आपलें उष्टें न काढतांच आपल्या घरीं निघून गेला. श्रीनिवासचें उष्टें ब्राह्मणी काढणार आहे, अशी बातमी बायकांमध्ये तेव्हांच पसरली, व बायकांमध्ये याविषयीं वाद सुरू झाला. जवळपासच्याही बऱ्याचशा बायका तेथें जमल्या, आणि वादाला चांगलाच रंग चढला. ही गोष्ट हृदयच्या कानावर गेली, व “ या वादाचा भलताच परिणाम होईल, तुम्हीं त्याचें उष्टें काढूं नकां, ” असें त्यानें परोपरीनें ब्राह्मणाला सज्जावून सांगितलें, तरी ती आपला हटसोडीना. हृदयालाही

खूप संताप आला, व त्याचें आणि ब्राह्मणीचें कडाक्याचें भांडण जुंपलें. शेवटीं तो म्हणाला, “तुम्हांला आपलाच हट्ट चालवायचा असेल तर मी तुम्हांला या घरांत कांहीं राहूं देणार नाहीं.” ब्राह्मणीनेंही उत्तर दिलें, “नाहीं तर नाहीं. तुझ्या घरावांचून कांहीं माझें नडायचें नाहीं, समजलास ? शीतलादेवीचें मंदिर तर नाहीं कुठें गेलें ? मी तिथें जाऊन राहीन !” एवढ्या थरावर जेव्हां गोष्ट गेली, तेव्हां घरांतली सारी मंडळी मध्ये पडली, व त्यांनीं ब्राह्मणीची कशीबशी समजूत घालून हा वाद एकदांचा मिटविला.

ब्राह्मणी गप्प बसली खरी, पण तिच्या मनाला ही गोष्ट फार लागली. रागाचा भर ओसरल्यावर, या घडलेल्या प्रकाराचा, शांतपणें आपल्या मनाशीच विचार केला, व एकंदरीनें झाली ही गोष्ट कांहीं ठीक झाली नाहीं, असें तिला समजून चुकलें, आणि इतकें भांडण झाल्यावर व एकमेकांचीं मनें इतकीं कलुषित झाल्यावर, याउपर येथें राहणें योग्य नाहीं, असें तिनें जाणलें. तसेंच श्रीरामकृष्णांच्या विषयीचें आपल्या मनांतील प्रेम, आणि भक्ति हींही कमी होण्यास मूळ कारण काय, तेंही तिच्या लक्षांत येऊन तिला स्वतःचाच राग आला, आणि आपल्या वर्तनाचा तिला अतीशय पश्चात्ताप झाला.

यानंतर थोड्याच दिवसांनीं, एक दिवस तिनें अत्यंत भक्तिभावानें श्रीरामकृष्णांची श्रीगौरांगज्ञानानें पूजा केली, आणि आपल्या सर्व अपराधां-बद्दल त्यांची क्षमा मागून, येथून जाण्याविषयी त्यांचा निरोप घेतला. याप्रमाणें श्रीरामकृष्णांच्या दिव्य संगतींत ६ वर्षे राहून भैरवी ब्राह्मणीनें काशीस प्रयाण केलें.

याप्रमाणें ६।७ महिने कामारपुकूरास राहून श्रीरामकृष्ण १८६७ च्या आक्टोबर अथवा नोव्हेंबर महिन्यांत दक्षिणेश्वरीं परत आले. परत आल्यावर थोड्याच दिवसांत त्यांच्या आयुष्यांत आणखी एक विशेष गोष्ट घडून आली. ती गोष्ट म्हणजे श्रीरामकृष्णांची तीर्थयात्रा.

३-श्रीरामकृष्णांची तीर्थयात्रा.

(१८६८).

“ ज्याच्या हृदयांत भक्तिभाव असतो, तो तीर्थयात्रेस गेला तर त्याचा तो भाव अधिकच वाढतो. ज्याच्या हृदयांत भक्तिभावच नाही, त्याला तीर्थयात्रेपासून कांहीं फायदा होणार नाही. ”

“ देवस्थानें, तीर्थें त्यांच्या दर्शनानंतर “ रवंथ ” करीत जावी. ”

“ मथुरबाबूने तीर्थयात्रेला १ लक्ष रुपयांहून अधिक खर्च केला. ”

—श्रीरामकृष्ण—

श्रीरामकृष्णांच्या आयुष्यांतील अगदी सामान्य गोष्टींचाही नीट विचार केला तर त्या अर्थपूर्ण दिसतात. त्यांतील एकही उद्देशविहीन दिसत नाही. मग मोठमोठ्या गोष्टींविषयीं तर बोलावयासच नको. श्रीरामकृष्णांची तीर्थयात्रा हा एक त्यांच्या आयुष्यांतील विशेष प्रसंग आहे. म्हणून या त्यांच्या तीर्थयात्रांमध्ये काय अर्थ भरलेला आहे त्याचा येथें थोडक्यांत विचार करूं.

श्रीरामकृष्णांच्या दिव्य ईश्वरप्रेमाचा, त्यांच्या अलौकिक चारित्र्याचा, व त्यांच्या अपूर्व आणि उदार अध्यात्मिक उपलब्धींचा व शक्तिसंचयाचा सर्व जगामध्ये विस्तार होण्याला सुरुवात प्रथम त्यांच्या साधनकालापासूनच झाली. मार्गें आपण पाहिलेंच आहे कीं, ज्या वेळीं श्रीरामकृष्ण एकाद्या भावामध्ये सिद्ध होत, त्या वेळीं त्या त्या भावाचे अनेक साधक तेथें येऊन, त्या त्या भावांचा पूर्णदर्श श्रीरामकृष्णांच्या ठिकाणी पाहून, व आपल्या साधनामध्ये त्यांच्याकडून साहाय्य मिळवून

आपापल्या वाटेनें निघून जात. या साधनकालानंतर, त्यांच्या अलौकिक दिव्य शक्तींचा विस्तार त्यांच्या तीर्थयात्रेच्या वेळीं झाला. त्या वेळींही श्रीरामकृष्ण अनेक तीर्थींचे ठिकाणीं गेले असतां, तेथेही त्यांच्या अध्यात्मिक शक्तिसंचयाचा तेथील साधकांवर परिणाम झाला. म्हणून असं वाटतें कीं, निरनिराळ्या ठिकाणच्या यथार्थ साधकांना आपापल्या भावाचा पूर्णादर्श दिसावा, असाही कदाचित् त्यांच्या तीर्थयात्रांचा उद्देश असेल.

श्रीरामकृष्ण म्हणत असत, “सोंगटी पटाचीं सगळीं घरे जेव्हां फिरून येते, तेव्हांच ती पकून आपल्या घरीं निजते. एकाद्या अगदीं हलक्या दर्जाच्या मनुष्यापासून तों सार्वभौम बादशहापर्यंत, संसारांतील सर्व प्रकारच्या लोकांच्या अवस्था पाहून, ऐकून, अनुभव घेऊन, मग या सर्व तुच्छ, असार आहेत अशी जेव्हां मनाची दृढ धारणा होते, तेव्हांच साधकाला परमहंस अवस्था प्राप्त होते, व तो यथार्थ ज्ञानी होतो.” ही झाली साधारण साधकाची स्वतःपुरती गोष्ट. मग ज्याला जगद्गुरु व्हावयाचें असतें, त्याला आणखी केवढा प्रयास करावा लागत असेल ? श्रीरामकृष्ण यासंबंधानें म्हणत, “आत्महत्या करायला एकादी सुई सुद्धां पुरी होते, पण तेंच जर दुसऱ्याला मारायचें असेल तर ढाल अन् तलवार वगैरे सगळीं आयुधें पाहिजेत !” हीच गोष्ट, जो जगद्गुरु होणार असतो त्याला लागूं आहे. त्याला सर्व प्रकारच्या अध्यात्मिक अवस्थांचें पूर्ण ज्ञान पाहिजे, तरच तो दुसऱ्याचे सशय निवारण करून, त्यांना योग्य मार्ग दाखवील. यासाठीं पूर्वींच्या अवतारांनीं आणि आचार्यांनीं घालून दिलेल्या उन्नतीच्या सर्व मार्गांची नीट माहिती करून घेऊन, लोक त्याप्रमाणें चालत आहेत कीं नाहीं हें पाहून, नसल्यास तसें असण्याचीं कारणें शोधून काढून, मग सध्यांच्या कालाला योग्य असा मार्ग त्याला काढावयाचा असतो. आणि याचसाठीं सांप्रत युगावतार श्रीरामकृष्ण, यांना देशाची अध्यात्मिक स्थिति सध्या कशी काय आहे, हें माहित असणें आवश्यक होतें, व हें कार्य त्यांच्या तीर्थयात्रांनीं बरेचसें साध्य झालें.

याशिवाय शास्त्रदृष्टीने पाहिले असताही त्यांच्या तीर्थयात्रांचे आणखी एक कारण दिसून येते. शास्त्रे सांगतात की, ईश्वरदर्शनाने धन्य झालेल्या महापुरुषांच्या आगमनाने तीर्थांचे तीर्थत्व कायम राहते. असे महापुरुष त्या ठिकाणी ईश्वराच्या एकाद्या विशेष प्रकारच्या दर्शनासाठी व्याकुळ होऊन येतात व त्या ठिकाणी राहतात. म्हणून त्या जागी नवीन नवीन ईश्वरीय भाव उत्पन्न होत असतात, अथवा पूर्वीचे असलेले भाव अधिक जागृत होत असतात. आणि म्हणून अशा ठिकाणी साधारण मनुष्य गेल्यास, तेथील त्या ईश्वरीय भावांचा त्याचेवर कांहीं ना कांहीं परिणाम होतोच होतो. तीर्थांचा विषय निघाल्यामुळे चाललेल्या विषयांशी जरी साक्षात् संबंध नसला, तरी, तीर्थांसंबंधी श्रीरामकृष्ण काय म्हणत हे येथे थोडक्यांत सांगितल्यास अस्थानी होणार नाही. तीर्थांसंबंधी श्रीरामकृष्ण म्हणत असत, “ ईश्वराच्या दर्शनाची तळमळ लागून ज्या ठिकाणी अनेक साधक जप, तप, अनुष्ठान इत्यादि करीत आले, त्या ठिकाणी ईश्वराचा प्रकाश निःसंशय आहे असे समजा. त्या ठिकाणी, साधकांच्या भक्तीच्या उत्कटतेने ईश्वरीय भावना एकत्रित होऊन त्यांच्या योगाने तेथील वातावरण सुद्धा भरून गेलेले असते ! म्हणून, अशा ठिकाणी साधकांचे ईश्वरीय भाव तेव्हांच जागृत होतात. ईश्वराचे दर्शन घेण्याच्या हेतूने, त्या ठिकाणी, पुरातन काळापासून किती साधू, किती भक्त, किती सिद्ध पुरुष येऊन गेलेले असतात; साऱ्या वासना सोडून देऊन, त्या ठिकाणी त्यांनी ईश्वराची एकाग्र चिंतने भक्ति केलेली असते, म्हणून इतरही सर्व ठिकाणी ईश्वर सारखाच भरून राहिलेला असला तरी, अशा जागी त्याचा अधिक अंश प्रकाशित असतो. पाणी पाहिजे असेल तर जमीन कोठेही खणली तरी तें मिळू शकते, तरी पण ज्या ठिकाणी डबकें, विहीर, तळें अथवा सरोवर असते, त्या ठिकाणी मुळी जमीन खणायचेच कारण पडत नाही; जरा हात खाली केला की, हवे तितकें पाणी मिळू शकते—नाहीं बरें ? ” तसेच, “ ईश्वराच्या विशेष प्रकाशाने युक्त अशा या तीर्थांच्या दर्शनानंतर, रवंथ करीत जावी, ” असे श्रीरामकृष्ण सांगत. ते म्हणत, “ ज्याप्रमाणे गुरे प्रथम खूप खाऊन घेतात, आणि मग एका जागी निश्चितपणे बसून ते खाल्लेले पुन्हा तोंडांत

भाणून चघळीत बसतात, त्याप्रमाणें, देवस्थानें तीर्थस्थानें दगैरेंचें दर्शन घेतल्यावर मनामध्ये ज्या पवित्र भावना उत्पन्न होतात, त्या सर्व घेऊन, निश्चितपणें एकांतांत बसून, त्यांच्यावर पुन्हा पुन्हा विचार करावा, त्यांत बुड्या माराव्या. नाही तर घरीं येतांच त्या टाकून देऊन जर, “ येरे माझ्या मागल्या ” केलें, आणि पुन्हा मनामध्ये सारे प्रापंचिक, संसारिक विचार घोळत ठेवले, तर मग या देवस्थानांच्या आणि तीर्थस्थानांच्या दर्शनापासून काय फायदा ? मग या ईश्वरीय भावना मनामध्ये स्थिर व्हाव्या कशा ? ”

एकदां श्रीरामकृष्णांबरोबर कालीघाटावर श्रीजगदंबेच्या दर्शनास बरीच शिष्यमंडळी गेली होती. येथून परत येत असतां, त्यांच्यापैकी एकजणाची सासुरवाडी वाटेंतच असल्यामुळें, तो तेथें गेला व तेथील मंडळीच्या आग्रहावरून रातींही तेथेंच राहिला. दुसरे दिवशीं श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास गेला असतां “ तूं रातीं कोठें होतास ? ” असें श्रीरामकृष्णांनीं त्याला विचारलें. त्यानें सर्व हकीगत सांगितल्यावर श्रीरामकृष्ण त्याला म्हणाले “ हें रे काय ? जगदंबेचें दर्शन घेऊन आलास, तर तिच्या चिंतनांत मग्न होऊन रवंथ करावयाची; तर तें दिलें सोडून, आणि एकाद्या विषयी माणसासारखा रात्रभर सासुरवाडीला राहिलास ? काय म्हणावें तुला ! देवाचें दर्शन घेऊन आल्यावर, तेथे उत्पन्न झालेल्या पवित्र भावनांची जर रवंथ केली नाही, तर त्या भावना मनांत स्थिर रे कशा व्हाव्या ? ” असो.

श्रीरामकृष्णांच्या या तीर्थयात्रेमध्ये इतके निरनिराळे उद्देश दिसून येतात.

कामारपुकूराहून श्रीरामकृष्ण परत आल्यानंतर मथुरानाथला तीर्थयात्रा करण्याची इच्छा झाली. माघ महिन्यांत निघण्याचा मुहूर्त ठरविला. मथुरानाथच्या कुलगुरुंचा पुत्र त्यांच्या बरोबर यात्रेस जाण्याचें ठरलें. सर्व वेत निश्चित झाल्यावर, मथुरनें श्रीरामकृष्णांसही आपल्या बरोबर चलण्याची विनंति केली व श्रीरामकृष्णांनींही, आपली वृद्ध मातुश्री व हृदय बरोबर येत असल्यास आपली हरकत नसल्याचें त्यास सांगितलें. त्या दोघांनींही यात्रेस जाण्याचें कबूल केलें, व श्रीरामकृष्णांचें मथुरबरोबर

जाणें निश्चित झालें. श्रीरामकृष्ण आपल्या बरोबर येणार म्हणून मथुरला अतीशय आनंद झाला, व यात्रेची सर्व तयारी त्यानें मोठ्या झपाट्यानें व उत्साहानें चालविली.

सर्व तयारी झाल्यावर मंडळी यात्रेला निघाली. मथुरानाथबरोबर त्याची पत्नी, श्रीरामकृष्ण व त्यांची मातोश्री, हृदय, मथुरानाथच्या गुरूंचा मुलगा, कारभारी, कारकून, आचारी, पाणके व इतर चाकर नोकर मिळून जवळ जवळ १२५ मंडळी होती. सेकंड क्लासचा एक व थर्ड क्लासचे तीन असे चार डबे रिझर्व्ह करून, कलकत्यापासून काशीपर्यंत, वाटेंत कोणत्याही स्टेशनवर, हे चार डबे सोडून थांबवून ठेवतां यावे, अशी रेल्वेकंपनीकडून मथुरानाथनें व्यवस्था करून घेतली.

सर्व मंडळी प्रथम वैद्यनाथाच्या दर्शनास जाऊन तेथें कांहीं दिवस राहिली. या क्षेत्राजवळ एका लहानशा खेड्यांत लोकांची हीन दीन दशा पाहून श्रीरामकृष्णांनीं मथुरबाबूकडून त्या सर्वांस एक दिवस पोटभर जेवण घालून प्रत्येकास एकेक वस्त्र देवविलें,—ही हकीगत मागें “मथुरबाबू व श्रीरामकृष्ण ” या प्रकरणांत आलीच आहे. (भाग १, पान १५६).

वैद्यनाथहून मंडळी एकदम काशीस गेली. वाटेंत सांगण्यासारखें कांहीं विशेष घडलें नाहीं. काशीच्या जवळ मात्र एका स्टेशनवर एक गंमत झाली. स्टेशनवर गाडी थांबल्यावर, हृदय व श्रीरामकृष्ण गाडी सुटण्यास थोडा अवकाश आहे असें पाहून, स्टेशनबाहेर इकडे तिकडे हिंडत होते. इकडे गाडीची वेळ होतांच गाडी सुटली व हे दोघे तसेच मागें राहिले ! मथुरबाबू पुढील स्टेशनवर पहातो तों गाडींत श्रीरामकृष्ण व हृदय नाहींत ! तेव्हां एकदम त्याच्या लक्षांत आलें कीं, मागल्या स्टेशनवर हे दोघे उतरले होते व ते तसेच तेथें राहिले असावे ! आतां काय करावें अशी त्याला पंचाईत पडली, परंतु हृदय श्रीरामकृष्णांबरोबर आहे या विचारानें त्याची काळजी जरा कमी झाली. त्यानें लगेच मागल्या स्टेशनमास्तरांना तार केली कीं, आतां जी गाडी येईल तींत त्या दोघांना बसवून पाठवून द्यावें. पण इकडे श्रीरामकृष्णांना फार वेळ थांबावें लागलें नाहीं. राजेंद्रलाल बंधोपाध्याय या नांवाचे रेल्वेचे एक अधिकारी स्पेशल

गाडीने काशीसच चालले होते, त्यांची गाडी थोड्याच वेळांत तेथे आली, व त्यांनी त्या दोघांना आपल्या गाडींत बसवून काशीस नेले.

काशीस मथुरबाबूंनी केदार घाटाजवळ दोन मोठमोठे वाडे भाड्याने घेतले होते. काशीस मथुरबाबूंचा थाट एकाद्या राजाप्रमाणे असे. बाहेर जातांना रुप्याचे छत्र त्याचेवर धरून एक नौकर चाले, आणि मागे व पुढे भालदार चोपदार रुप्याच्या काढ्या घेऊन चालत.

काशीस आल्यापासून मथुरबाबूने पंडीत, विद्वान्, संन्याशी वगैरे लोकांस अन्नदान सुरू केले होते. एक दिवस त्याने मुक्तद्वार भोजनही घातले व भोजनास आलेल्या प्रत्येकजणास एकेक वस्त्र व एकेक रुपया दक्षिणा दिली. तसेच, वृंदावन वगैरे यात्रेहून परत आल्यावर, श्रीरामकृष्णांच्या सांगण्यावरून एक दिवस त्याने "कल्पतरु" होऊन, नित्य व्यवहार्य वस्तूपैकी जो जी मागेल ती त्यास दिली. मधुकरी वांटण्याचे वेळी, जमलेल्या मंडळींत भांडणे आणि तंटे होत. एकादे वेळी मारामारी सुद्धा होई! इतर ठिकाणांप्रमाणेच असा प्रकार काशीसारख्या क्षेत्री आणि तो मधुकरी घेण्याकरिता आलेल्या ब्राह्मण मंडळींत व्हावा, याचे श्रीरामकृष्णांना वाईट वाटले, व इथे सुद्धा असे कामकाचनासक्त लोक आहेत हे पाहून त्यांच्या सरळ हृदयास फार दुःख होऊन, त्यांचे डोळे पाण्याने भरून येऊन ते म्हणाले, "आई! तूं मला येथे कशाला आणलेस? यापेक्षा मी दक्षिणेश्वरीं होतो तें काय वाईट होतें?"

ईश्वरीय भाव मनांत नसतांना तीर्थास गेले अथवा तेथे वास्तव्य केले, तरी त्यापासून कांहीं फलप्राप्ति होत नाही, असे श्रीरामकृष्ण वरचेवर म्हणत असत. कोणास तीर्थयात्रा करण्याची इच्छा झाल्याचे त्यांस कळतांच ते म्हणत "बाबारे, ज्याला इथे भक्ति आहे त्याला तेथेही भक्ति मिळेल, आणि ज्याला इथे नाही, त्याला तेथेही पण मिळणार नाही." आणखी असेही म्हणत, "ज्याच्या हृदयांत भक्तिभाव आहे, तो जर तीर्थास गेला तर, त्याचा तो भक्तिभाव अधिकच वाढतो, पण ज्याच्या हृदयांत भक्तिभावच नाही, तो तीर्थाला गेला तरी त्याला कांहीं फायदा होणार नाही. पुष्कळ वेळां आपल्या कानावर गोष्टी येतात की, अमक्याचा मुलगा काशीला पळून गेला आहे. पुढे कांहीं

दिवसांनी अशी बातमी येते की, त्याने खेपट करून एक चाकरी मिळविली आहे आणि त्याचेकडून दरमहिन्यास, आपल्या घरी पैसेही येत असतात ! तीर्थाच्या ठिकाणी म्हणून राहायला जाऊन काही लोक तेथे दुकाने उघडून रोजगारही सुरू करतात ! अशाने कां कुठे मक्तीचा लाभ होत असतो ? ही तर स्वतःची फसवणूक झाली ! मथुरबाबूबरोबर काशीस जाऊन पाहिले तों काय ! जे इथे तेच तिथे, इथे जशी आंब्याची झाडे, चिंचेची झाडे, कळकांची बेटे, तशीच तेथेही. हे पाहून हृदयला म्हणालों, “ कां रे हद्दू ! आपण येथे येऊन एवढे विशेष ते काय पाहिले ? नाही म्हणायला, घाटावरच्या विष्टेवरून एवढे दिसते बुवा, की, येथल्या लोकांची पचनशक्ति आपल्यापेक्षा मोठी जबर आहे ! ”

काशीत असेपर्यंत श्रीरामकृष्ण दररोज पालखीत बसून श्री विश्वेश्वराच्या दर्शनास जात. हृदय नेहमी त्यांच्याबरोबर असे. जाता जाता वाटेतच श्रीरामकृष्ण भावाविष्ट होऊन जात ! देवदर्शनाच्या वेळी तर बोलायलाच नको. सगळ्या देवांच्या दर्शनाचे वेळी हाच प्रकार होई. त्यांतल्या त्यांत श्रीकैदारनाथाच्या दर्शनाचे वेळी त्यांना विशेष भावावेश होई.

देवांच्या शिवाय, निरनिराळ्या साधुसंतांच्या दर्शनासही ते जात. त्यावेळीही हृदय त्यांचेबरोबर असेच. श्रीमत् परमहंस त्रैलिंग स्वामींच्या दर्शनास ते अनेकदां गेले होते. श्रीमत् त्रैलिंग स्वामी तेव्हां श्रीमणिकर्णिका घाटावर मौन व्रताने रहात असत. पहिल्या दर्शनाच्या दिवशी, स्वामीजींनी आपली तपकीरीची डबी श्रीरामकृष्णांच्या पुढे ठेवून त्यांचे स्वागत केले. श्रीरामकृष्णांनी त्यांच्या शरीरावरील सर्व लक्षणे नीट न्याहाळून पाहून, हृदयला म्हटले “ हद्दू, यांच्या ठिकाणी यथार्थ परमहंसांची सर्व लक्षणे दिसतात, हे साक्षात् विश्वेश्वर आहेत ! ” मणिकर्णिका घाटाजवळच एक घाट बांधण्याचा त्यावेळी स्वामीजींनी संकल्प केला होता. श्रीरामकृष्णांच्या सांगण्यावरून हृदयने काहीं पाठ्या माती तेथे टाकून त्याकामीं आपली मदत दिली. श्रीरामकृष्णांनी एक दिवस स्वामीजींना आपल्या घरी बोलावून आपल्या हातांनी त्यांना जेवू घातले.

त्रैलिंग स्वामीसंबंधानें श्रीरामकृष्ण आम्हाला अनेकदां कांहीं कांहीं गोष्टी सांगत. ते म्हणत “ असें दिसलें कीं, साक्षात् विश्वेश्वर त्यांच्या शरीराच्या आश्रयानें राहिला आहे ! त्यांच्या योगानें सारी काशी उज्वल झाली आहे ! शानाची अत्यंत उच्च अवस्था ! शरीराकडे विलकूल लक्ष नाही ! प्रखर-उन्हानें तीरावरली वाळू इतकी तापली होती कीं, उघड्या पायानें चार पावलें सुद्धां चालण्याची मुष्कील,—तिथे खुशाल मजेंत निजले होते ! तेव्हां ते बोलत नसत. मी त्यांना खुणेनें विचारलें “ ईश्वर एक कीं अनेक ? ” त्यांनीं ही खुणेनेंच उत्तर दिलें “ समाधिस्थ होऊन पहाल तर एक; नाहीतर जोपर्यंत मी, तूं, जीव, जगत् इत्यादि नानाप्रकारचें शान शिल्लक आहे तोपर्यंत अनेक. ” असो.

इतर ठिकाणांप्रमाणेंच काशीतही संसारासक्त लोक आहेतच, हें पाहून श्रीरामकृष्णांना दुःख झालें, तरी या ठिकाणीं त्यांना अनेक अद्भुत दर्शनें होऊन, शिव-महिमा आणि काशीमाहात्म्य यांच्या संबधानें त्यांची धारणा दृढ झाली. नौकेमध्ये बसून वाराणशीमध्ये प्रवेश करण्याचे वेळे-पासूनच भावावेशांत श्रीरामकृष्णांना दिसूं लागलें होतें कीं, काशी खरो-खर सुवर्णाची आहे; या ठिकाणीं दगडमाती वगैरे सर्व कांहीं सोन्याचेंच आहे. प्राचीन काळापासून साधुसंत, महात्मे यांच्या हृदयांतील उज्वल कांचनतुल्य आणि अमूल्य अशा भावराशींचे, काशीमध्ये थरावर थर बसले असून त्यांच्या राशी बनल्या आहेत ! ती ज्योतिर्मय भावघन मूर्ति हेंच काशीचें नित्य आणि सत्य स्वरूप आहे. बाह्य दृष्टीस दिसणारे स्वरूप त्याची छाया मात्र आहे. काशी सुवर्णाची असल्याचें भावावस्थेंत पाहिल्यामुळें, काशीच्या सीमेच्या आंत शौचादि केल्यास, सुवर्ण अपवित्त होईल, असें बालक-स्वभावी, सरल-हृदयी श्रीरामकृष्णांस वाटून, त्यांना हे विधि काशींत करण्यास फार संकोच वाटे ! त्यांच्या स्वतःच्या तोंडून ऐकलें आहे कीं, या कारणास्तव, त्यांना शौचादि विधि करण्यास वाराण-शीच्या सीमेबाहेर नेण्यासाठीं मथुरबाबून पालखीची व्यवस्था करून ठेवली होती ! कांहीं दिवसपर्यंत, श्रीरामकृष्ण वाराणशीच्या सीमेबाहेर जाऊन विधि उरकत असत. पुढें या मावाची उत्कटता कमी झाल्यावर सीमे-बाहेर जाणें त्यांनीं घोटलें.

काशीस असतां त्यांना आणखी एक विशेष प्रकारचे दर्शन झाल्याचे चार्ही श्रीरामकृष्णांच्याच तोंडून ऐकलें आहे. मणिकर्णिका वगैरे पंचतीर्थांची यात्रा कोणी कोणी नौकेनें जाऊन करतात. मथुरबाबूंनीही ही यात्रा श्रीरामकृष्णांना बरोबर घेऊन नौकेनेंच केली. मणिकर्णिकेजवळच काशी क्षेत्राची मुख्य श्मशानभूमि आहे. मथुरबाबूची नौका मणिकर्णिकेच्या घाटासमोर आली, त्या वेळीं सारें श्मशान चितांनीं भरून गेलें होतें, व तेथें अनेक प्रेतें जळत होती. भावमय श्रीरामकृष्णांची दृष्टी सहज तिकडे गेली, आणि त्याबरोबर नौकेतून बाहेरच्या बाजूस धांवतच येऊन नौकेच्या अगदीं कांठावर ते एकदम समाधिमग्न झाले ! आतां हे नदींत पडतात, असें वाटून मथुरबाबूचा पंड्या आणि नौकेतील खलाशी लोक त्यांना सांवरून धरण्यासाठीं धांवले, पण त्यांचें कांहीं कारण पडलें नाहीं. श्रीरामकृष्ण तेथेंच स्थिर उभे होते. त्यांच्या वदनमंडळावर अपूर्व तेज झळकत असून त्यावर स्मिताची छटाही पसरली होती. धांवून आलेली मंडळी तें अपूर्व तेजःपुंज वदनमंडळ पाहून दूरच थंबकली, व त्यांचीं हृदये मक्तिभावानें भरून गेलीं. बऱ्याच वेळानें श्रीरामकृष्णांची समाधी उतरली व मग नौका मणिकर्णिकेच्या घाटाला लावून मंडळी स्नानें वगैरे करण्यांत निमग्न झाली.

कांहीं वेळानें, नुकतेंच समाधींत झालेलें दर्शन, श्रीरामकृष्ण मथुर वगैरे मंडळींना सांगू लागले. ते म्हणाले “ मला असें दिसलें कीं, एक पिंगट जटा अललेला श्वेत वर्णाचा उंच व भव्य पुरुष, अत्यंत शांत आणि गंभीर चालीनें श्मशानांतील, प्रत्येक चितेजवळ जात आहे, आणि तिजवरील प्रेतास थोडें वर उचलून त्याच्या कानांत प्रणव मंत्राचा उच्चार करीत आहे ! स्वतः सर्व शक्तिमयी श्रीजगदंबा ही महाकाली रूपानें चितेवर त्या जीवाच्या जवळ दुसऱ्या बाजूला बसून, त्याचीं स्थूल, सूक्ष्म, कारण, वगैरे सर्व प्रकारचीं संस्कारबंधनें तोडून टाकून, निर्वाणाचें दार उघडून, आपल्या हातांनीं अखंडाच्या घरीं त्याचा प्रवेश करवीत आहे ! अशा रीतीनें अनेक जन्मांच्या योगतपस्येनें जो अद्वैतानुभवाचा भूमानंद जीवाला प्राप्त होत असतो, तो काशीमध्ये देह ठेवणाऱ्या प्रत्येकाला देऊन श्रीविश्वनाथ त्याला कृतार्थ करीत आहे !! ”

मथुरबरोबर जे शास्त्रज्ञ, पांडित होते, ते श्रीरामकृष्णांचें हें अद्भुत दर्शन ऐकून म्हणाले, “ काशी खंडांत नुसतें एवढेंच म्हटलें आहे कीं, काशींत मृत्यु प्राप्त झाल्यास, श्रीविश्वनाथ, त्या जीवाला निर्वाण पदवी प्राप्त करून देतो. परंतु ती कशी हें कोठेंच सांगितलें नाहीं. आपल्या या दर्शनावरून त्याचा उलगडा होतो. आपलीं दर्शनें आणि उपलब्धि शास्त्रांच्याही पुढें गेलीं आहेत ! ”

हृदय सांगत असें की, काशीस भैरवी ब्राह्मणीची व त्यांची पुन्हा गांठ पडली, व यावेळीं काशीस असेतो, तिच्या घरीं ते नेहमीं जात येत असत. काशींत, “ चौसष्ट योगिनी ” नांवाच्या गल्लींत, “ मोक्षदा ” नामक एका बाईच्या घरीं ब्राह्मणी राहात असे. मोक्षदेची ईश्वरभक्ति पाहून श्रीरामकृष्णांना फार आनंद झाला. ब्राह्मणी श्रीरामकृष्णांच्या बरोबर वृंदावन यात्रेस गेली, व श्रीरामकृष्णांच्या सांगण्यावरून ती तेथेंच राहूं लागली. वृंदावनाहून श्रीरामकृष्ण परत आल्यावर थोड्याच दिवसांत वृंदावनास ब्राह्मणीचें देहावसान झालें. असो.

काशीस ५।७ दिवस राहून मंडळी प्रयागास गेली व तेथें तीन दिवस राहिली. मथुर वगैरेनीं तेथें यथाविधि मुंडण केलें, पण श्रीरामकृष्णांनीं केलें नाहीं. ते म्हणाले, “ मला मुंडण करण्याची आवश्यकता वाटत नाहीं. ” प्रयागाहून मंडळी पुन्हा काशीस परतली व तेथें १५ दिवस राहून श्रीवृंदावनच्या यात्रेस निघाली.

वृंदावनास निधुवनाजवळ एका वाड्यांत मंडळीचा मुक्काम होता. या ठिकाणींही मथुरबाबू काशींतल्याप्रमाणेंच मोठ्या थाटानें आणि ऐश्वर्यानें राहत असे. तेथें असतांना सर्व मंडळींसह त्यानें तेथील सर्व देवस्थानांचें दर्शन घेतलें. प्रत्येक ठिकाणीं देवापुढें तो मोहोरा ठेवी ! निधुवनाशिवाय या ठिकाणीं श्रीरामकृष्णांनीं राधाकुंड, श्यामकुंड आणि गोवर्धन पर्वत यांचें दर्शन घेतलें. गोवर्धनावर ते भावावेशांतच चढून गेले ! वृंदावनास असतांना सुद्धां, एकाद्या साधकाचें, भक्ताचें नांव त्यांच्या कानावर येतांच ते त्याच्या दर्शनास जात. श्रीरामकृष्णांना देवदर्शनास अगर साधुसंत-दर्शनास • जाण्यासाठीं मथुरबाबूनें पालखीची व्यवस्था करून ठेविली होती. हृदय नेहमीं बरोबर असेच. देवापुढें ठेवण्यासाठीं

आणि वाटेंत भिकाऱ्यांना दान करण्यासाठीं म्हणून, पालखींत एका बाजूला एक वस्त्र आंथरून त्यावर, मथुरबावू, रुपये, अधेल्या, पावल्या, चवल्या, यांच्या चवडी करून ठेवीत असे ! ! परंतु या सर्व ठिकाणीं जात असतांना श्रीरामकृष्ण भावावेशानें इतके विव्हल झालेले असत कीं, त्या चवडी उचलून त्यांतील एकेक नाणें निरनिराळें दान करण्याचेंही त्यांच्या हातून होत नसे ! अर्थात्च मग भिकाऱ्यांची फार गर्दी झाली, म्हणजे त्यांनीं त्या वस्त्राचें एक टोंक धरून ओढावें, व तीं सारीं नाणीं त्या गर्दीत पिस्करून टाकावीं !

वांकाविहारी कृष्णाच्या दर्शनास गेले असतां, श्रीरामकृष्णांना अद्भुत भावावेश उत्पन्न होऊन, ते एकदम त्या मूर्तीला आलिंगन देण्यास धांवून गेले ! तसेंच एक दिवस संध्याकाळीं, गुराख्यांचीं मुलें, रानांतून गुरें घेऊन परत घरीं येत असतां, त्यांच्या मेळ्यांत त्यांना गोपालकृष्णाचें दर्शन होऊन, ते प्रेमानें तन्मय होऊन गंभीर समाधि-मग्न झाले ! वृंदावनापेक्षां ब्रज त्यांना अधिक आवडलें, व त्या ठिकाणीं त्यांना श्रीकृष्णाचें व राधेचें अनेक रूपांत दर्शन झालें.

ब्रजांत असतांना, अनेक वैराग्यसंपन्न साधक, लहान लहान शोंप-ड्यांत, दरवाज्याकडे पाठ करून, एकाग्र चित्तानें जप ध्यानांत निमग्न असलेले, त्यांनीं पाहिले. ब्रजाचें स्वाभाविक सृष्टिसौंदर्य, फल-फूलांनीं सुशोभित दिसणारा छोटासा गोवर्धनगिरी, वनांत निःसंकोचपणें स्वैर-संचार करणारे मोर आणि हरणें, जपध्यानादिकांत निमग्न असणारे साधुसंत, आणि ब्रजांतील सरल स्वभावाचे लोक यांच्या योगानें ब्रजावर त्यांचें फार प्रेम जडलें. आणि त्यांतही तपास्विनी गंगामाता इचें दर्शन आणि तिच्या संगतीचा लाभ होऊन तर, त्यांना वाटलें कीं, आतां येथून दुसरीकडे कोठेंच न जातां, आयुष्याचे बाकीचे दिवस येथेंच घालवावे !

गंगामातेचें वय त्यावेळीं साठ्याच्या घरांत असावें. तिचें श्रीकृष्णा-वरचें आणि श्रीमती राधेवरचें अपार प्रेम पाहून व तिची अलौकिक भक्ति पाहून, लोकांना वाटे कीं, श्रीराधेची मुख्य सखी ललिता, हीच जीवांना भक्तिप्रेमाचें शिक्षण देण्यासाठीं म्हणून, गंगामातेच्या रूपानें या जगांत अवतीर्ण झाली आहे ! श्रीरामकृष्ण सांगत असत कीं “ मला

पाहिल्याबरोबर माझ्या अंगी श्रीमती राघेसारखांच महाभावार्ची लक्षणं आहेत, असं तिने ओळखिलं, व म्हणून मला राघेचाच अवतार मानून तिने मला “दुलाली” म्हणून हाक मारली !” दुलालीचें असं सहजा-सहजी दर्शन झाल्यामुळं, गंगामाता आपल्याला अत्यंत धन्य मानू लागली, व आज इतक्या दिवसांच्या आपल्या प्रेमाचें आणि भक्तीचें फल आपल्याला प्राप्त झालें असं तिला वाटलें. श्रीरामकृष्णही तिला पाहिल्याबरोबर तिच्याशीं अगदीं ओळखीच्या माणसासारखे वाणू लागले, आणि इतर सर्व गोष्टी विसरून, तिच्याच आश्रमांत तिच्याच संगतीत राहू लागले. दोघांनाही एकमेकांच्या संगतीत इतका आनंद वाटू लागला कीं, श्रीरामकृष्ण आतां येथेंच कायमचे रहाणार कीं काय आणि आपल्याबरोबर दक्षिणेश्वरीं परत फिरणार नाहीत कीं काय, अशी मथुरबाबू वगैरे मंडळीस भीति वाटू लागली. परंतु शेवटीं श्रीरामकृष्णांच्या मातृभक्तीचाच विजय झाला, आणि त्यांचा गंगामातेजवळच राहण्याचा विचार बदलला. श्रीरामकृष्ण सांगत, “ब्रजामध्ये असतांना सर्व गोष्टींचें पूर्ण विस्मरण झालें होतें. मनांत वाटे कीं, आतां येथून परत फिरूंच नये. पण कांहीं दिवसांनीं आईची आठवण झाली, आणि वाटलें कीं, मी जर येथें राहिलों तर तिला फार दुःख होईल, आणि या वृद्धापकालांत तिची सेवा शुश्रूषा तरी कोण करील ? असा विचार मनांत आल्यावर मात्र मग मला तेथें रहावेना !”

खरोखरच विचार करून पाहतां, या अलौकिक महापुरुषांच्या सर्वच गोष्टी कांहीं विलक्षण वाटतात ! आणि परस्परविरोधी अशा सद्गुणांचें त्यांचे ठिकाणीं मिश्रण झाल्लें पाहून, मन आश्चर्यानें चकित होऊन जातें. हेंच पहाणा; त्यांनीं लग्न केलें, पण कधींही संसार केला नाही; बरें स्वतःच्या पत्नीचा कधीं त्यागही केला नाही ! अथवा तिच्याशीं कधीं शरीरसंबंधही ठेवला नाही ! ! ईश्वरप्राप्तीसाठीं सर्वस्वाचा त्याग केला, पण मातेविषयींच व पत्नीविषयींच आपलें कर्तव्य ते कधींही विसरले नाहीत ! अद्वैत ज्ञानाच्या अत्युच्च शिखरावर आरोहण करून सदैव तेथें वास करीत असतांही, ईश्वराबरोबरचा आपला भक्ताचा-अपत्याचा-प्रेमळ संबंध त्यांनीं कधींही सोडला नाही ! अशा किती तरी गोष्टी

सांगतां येतील. आपल्या मातेशीं त्यांचा असाच अलौकिक संबंध होता. त्यांची वृद्ध माता आपल्या आयुष्याचीं अखेरचीं वर्षे दक्षिणेश्वरींच त्यांच्या जवळ रहात असे, व श्रीरामकृष्ण तिची सर्व प्रकारची सेवा आपल्या हातांनीं करून स्वतःला घन्य मानीत ! आणि पुढें जेव्हां त्यांच्या परमपूज्य मातेला देवाज्ञा झाली, तेव्हां त्यांना इतकें दुःख झालें व त्यांनीं रडून इतका आकांत केला कीं, अशा प्रकारचा शोक क्वचितच कोणी करित असेल ! वरें त्यांनीं इतका शोक केला, पण आपण संन्याशी आहों, ही गोष्ट ते केव्हांही विसरले नाहींत. संन्याशी असल्या-मुळें आपल्याला आपल्या मातेचें और्ध्वदैहिक व श्राद्ध वगैरे करण्यास अधिकार नाहीं, असें जाणून त्यांनीं तें सर्व, आपला पुतण्या रामलाल याचेकडून करविलें, आणि आपण स्वतः एकीकडे बसून मातेसाठीं रडून, तिच्या ऋणांतून थोडे फार मुक्त झाले ! श्रीरामकृष्ण यासंबंधानें म्हणत—“संसारांत बाप आणि आई हेच परमगुरु; ते जिवंत असेपर्यंत त्यांची सेवा केली पाहिजे, आणि त्यांच्या मृत्यूनंतर, त्यांचें श्राद्ध वगैरे केलें पाहिजे. जो दरिद्री असेल, श्राद्धही करण्याची ज्याची ऐपत नसेल, त्यानें त्यांचें स्मरण करून निदान अश्रू गाळले पाहिजेत, तेव्हांच मनुष्य त्यांच्या ऋणांतून मुक्त होतो ! आईबापांची आज्ञा कधींही उल्लंघन करूं नये,—ईश्वरासाठींच म्हणून उल्लंघन केली तर चालेल,—आणि दोष लागणार नाहीं. उदाहरणार्थ, प्रल्हाद,—बापानें सांगितलें तरी त्यानें श्रीकृष्णाचें नामस्मरण करणें सोडलें नाहीं—अथवा ध्रुव,—आई “नको नको” म्हणत असतां सुद्धां तप करण्यासाठीं वनांत गेला;—ईश्वरासाठींच त्यांनीं आईबापाची आज्ञा मोडली, म्हणून त्यांना आज्ञाभंगाचा दोष लागला नाहीं.” असो.

गंगामातेची मोठ्या कष्टानें परवानगी घेऊन मथुराबाबूंसह श्रीरामकृष्ण परत आले. वृंदावनास असतांना श्रीरामकृष्णांना सतार ऐकण्याची फार इच्छा झाली होती. परंतु तेथें कोणी नामांकित सतार वाजविणारा नसल्या-मुळें, त्यांना तेथें कांहीं ऐकावयाला सांपडलें नाहीं. काशीस परत आल्यावर पुन्हा त्यांना सतार ऐकण्याची फार इच्छा झाली. मदनपुरा नामक आळींत श्रीयुक्त महेशचंद्र सरकार या नांवाचे कोणी गृहस्थ सतार अत्यंत

उत्तम वाजवितात, असें त्यांना समजतांच, एक दिवस आपण होऊन त्याचे घरीं जाऊन, त्यांनीं महेशबाबूंना सतार वाजविण्याची विनंति केली! महेशबाबूंनीं त्यांची विनंति मोठ्या आनंदानें मान्य करून त्यांना त्या दिवशीं बराच वेळ सतार ऐकविली. महेशबाबूंचें तें अप्रतिम वादन सुरू होतांच, श्रीरामकृष्ण भावाविष्ट झाले. कांहीं वेळानें थोडी अर्ध वाह्य दृशा प्राप्त झाल्यावर, “आई मला शुद्धीवर आण, मला सतार नीट ऐकू दे !” असें, ते आईची प्रार्थना करीत असल्याचें ऐकूं आलें ! त्यानंतर ते चांगले शुद्धीवर आले, व मोठ्या आनंदानें सतारीचे मधुर बोल ऐकत व मध्यें मध्यें सतारीच्या सुरांत आपलाही सुर मिळवून गाणीं गात, तेथें बराच वेळ बसले. संध्याकाळीं पांच वाजल्यापासून तों रात्री आठ वाजेपर्यंत, अशा रीतीनें मोठ्या आनंदानें सतार ऐकून, महेशबाबूंच्या आग्रहावरून तेथें थोडा फराळ करून, श्रीरामकृष्ण परत आपल्या घरीं आले. त्या दिवसापासून महेशबाबूंच श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास दररोज येऊन, त्यांना सतार वाजवून ऐकवीत असत. श्रीरामकृष्ण म्हणत “सतार वाजवितांना महेशबाबू देहभानही विसरून जात !”

कार्शीत १५ दिवस राहिल्यानंतर श्रीक्षेत्र गयेची यात्रा करण्याचें मथुरबाबूनें मनांत आणलें, परंतु श्रीरामकृष्णांनीं तेथें येण्याचें नाकबूल केल्यामुळें मथुरबाबूनें तेथें जाण्याचा विचार सोडून दिला. श्रीरामकृष्णच सांगत असत कीं, “गयेंसच माझ्या पित्याला स्वप्नांत श्रीगदाधरानें सांगितलें कीं, मी तुझ्या पोटीं जन्माला येणार आहे; म्हणूनच माझ्या पित्यानें माझें नांव गदाधर असें ठेवलें.” “गयेंस जाऊन श्रीगदाधराचें दर्शन घेतांना मी कदाचित् इतका बेहोष आणि प्रेमोन्मत्त होऊन जाईन कीं, गदाधराशींच चिरकाल एकरूप होऊन रहावें, असें वाटून मी चिरसमाधीमग्न होऊन जाईन, असा विचार मनांत येऊनच मथुरबाबूंबरोबर गयेंस जाण्याचें मीं नाकारलें,” असें आपल्या शिष्यमंडळीपैकीं कोणा कोणा-जवळ श्रीरामकृष्णांनीं म्हणून दाखविलें आहे, ‘पूर्वीं जो श्रीराम, श्रीकृष्ण, श्री गौरांग इत्यादि रूपांनीं अवतीर्ण झाला होता, तोच सांप्रत आपल्या शरीराचा आश्रय करून पुन्हा अवतीर्ण झाला आहे,’ अशी श्रीरामकृष्णांची दृढ भावना होती. म्हणून आपल्या सध्यांच्या शरीर मनाचें उत्पत्तिस्थल

श्रीक्षेत्र गया, आणि ज्या ज्या ठिकाणी इतर अवतारिक पुरुषांनी आपली इहलोकची यात्रा संपविली, त्या त्या क्षेत्रांचे दर्शन घेण्याच्या विचाराने त्यांच्या मनांत एक प्रकारचा विलक्षण संकोच उत्पन्न होई ! श्रीरामकृष्ण म्हणत असत, “ अशा ठिकाणी गेलों तर मला अशी गंभीर समाधी लागेल, की पुन्हा कांहीं केले तरी ती उतरणार नाही, आणि अशा रीतीने शरीरच टिकणे अशक्य होईल ! ” अशा प्रकारचा विलक्षण संकोच त्यांना स्वतःसंबंधानेच उत्पन्न होत असे असे नाही, तर आपल्या भक्त-मंडळीसंबंधानेही होत असे ! आपला भक्त अमुक एका देवतेच्या अंशापासून उत्पन्न झाला आहे, असे त्यांना दिव्यदृष्टीने समजल्यास, त्या देवतेच्या लीलाभूमीच्या दर्शनास जाण्यापासून ते त्याला परावृत्त करीत ! या विलक्षण संकोचाला काय म्हणावे ? भय असेही त्याला नांव देता येत नाही. कारण ब्रह्मसिद्ध अवतारिक पुरुषांना भय कशाचे ? सर्व चराचरांत एकच ब्रह्म भरून राहिले आहे, — त्यावांचून दुसरी वस्तूच नाही, असा ज्यांनी साक्षात् अनुभव घेतला आहे, त्यांना भय कशाचे ? बरे, इतर लोकांच्यासारखी वांचण्याची इच्छा असेही त्या संकोचाला म्हणवत नाही. कारण लोकांच्या मनांत वांचण्याची जी इच्छा असते, ती स्वार्थासाठी अगर सुखोपभोगासाठी असते; परंतु ज्यांच्या अंतःकरणांत स्वार्थसुखाचा नामगंधही दिसून येत नाही, त्यांच्यासंबंधाने असेही विधान करवत नाही. मग या संकोचाला काय म्हणावे ? व याची कल्पना तरी इतरांना कशी यावी ? आमच्या मनांत जे भाव व जे कल्पनातरंग उत्पन्न होतात, ते व्यक्त करण्यास उपयोगी असेच शब्दसमूह आम्हाला मिळू शकतात. श्रीरामकृष्णांसारख्या महापुरुषांच्या मनांतिल अत्युच्च दिव्य भाव व्यक्त करण्यास योग्य शब्द तरी कसे सांपडावे ? म्हणून या सर्व विषयांसंबंधी श्रीरामकृष्ण काय म्हणत असत, ते श्रद्धा व विश्वासपूर्वक ऐकून, हे सर्व उच्च भाव आपल्या कल्पनेने समजून घेण्याचा यथाशक्ति प्रयत्न करणे, यावांचून दुसरे कांहीं करणे शक्य दिसत नाही

वर सांगितलेच आहे की, गयेस जाण्याचे श्रीरामकृष्णांनी नाकारल्यामुळे, मथुरबाबूंनी तिकडे जाण्याचा बेत रहित केला. सर्व मंडळीं वैद्यनाथास जाऊन, तेथून कलकत्यास परतली.

श्रीवृंदावनाहून राधाकुंड व श्यामकुंड यांतील माती श्रीरामकृष्णांनी आपल्या बरोबर आणली होती. त्यांतील काहीं पंचवटीखाली व बाकीची आपल्या साधन कुटीरांत चोहोंकडे पसरून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “ याघुढें ही जागा श्रीवृंदावनासारखाच पवित्र होईल ! ” यानंतर थोडेच दिवसांनी, त्यांनी मथुरवाबूला सांगून, त्याचेकडून ठिकठिकाणचे संत, महंत, साधु भक्त वगैरे बोलावून आणून पंचवटीखाली एक महोत्सव केला. मथुरवाबूने या प्रसंगी प्रत्येकास १ रुपयापासून १६ रुपयेपर्यंत दक्षिणा दिली.

श्रीरामकृष्ण सांगत असत कीं, या सर्व यात्रेला मथुरवाबूने एकंदर एक लक्ष रुपयांहूनही जास्त खर्च केला !

काशीवृंदावनाशिवाय, श्रीरामकृष्ण एकदां मथुरवाबूबरोबर श्रीचैतन्यदेवांच्या जन्मस्थानास—नवदीपास—ही गेले होते. श्रीचैतन्यदेवांना श्रीरामकृष्णांच्या शिष्यांपैकीं पुष्कळजण अवतार समजत नसत. एवढेंच नव्हे, पण वैष्णव या शब्दाचा “दीन दुबळे लोक” असा अर्थ समजत. श्रीचैतन्यदेवांच्या अवतारत्वासंबंधानें श्रीरामकृष्णांचेही मत विचारण्यास त्यांनी कमी केले नाही. श्रीरामकृष्णांनी एक दिवस त्यांच्या प्रश्नाचें उत्तर दिलें. ते म्हणाले “ काय सांगू रे, तेव्हां तेव्हां मला सुद्धां वाटत असे कीं, पुराणांत, भागवतांत कोठें सुद्धां नामनिर्देश नाही, आणि चैतन्य अवतार ? हें कसे ? कांहीं तरी अवाच्या सवा वर्णन करून रजाचा गज केला आहे झालें ! कांहीं केल्या चैतन्य अवतार म्हणून पटेना. मथुरबरोबर नवद्वीपास गेलों आणि वाटलें कीं, जर खरोखरच चैतन्य अवतार असेल, तर तेथें कांहींना कांहीं तरी साक्षात्कार होईलच होईल,—आणि आपोआप सगळा खुलासा होईल. असा कांहीं साक्षात्कार व्हावा म्हणून इकडे तिकडे, मोठ्या महंताच्या, छोट्या महंताच्या घरीं, या देवळांत त्या देवळांत—मारे साऱ्या नवद्वीपभर फिरलों, पण कुठें म्हणतां कुठें सुद्धां कांहीं एक साक्षात्कार नाही ! जिकडे पहावें तिकडे आपले हात वर करून नाचत आहेत, अशा साऱ्या चैतन्य देवांच्या लांकडी मूर्ति ! हें सारें पाहून प्राण व्याकूळ झाला, वाटलें इथें कशाला आलों ! नंतर आतां तेथून निघावें म्हणून नौकेंत बसून निघणार, तों एक अद्भुत दर्शन

झालें ! दोन सुंदर मुलें—रूप तर असें कों, कुठें कधीं पाहिलें नाहीं, ताप-लेल्या सुवर्णासारखा रंग,—वयानें १३।१४ वर्षांचीं, मुखमंडळासभोंवतीं तेजाचीं वलयें असलेलीं,—हात वर करून माझ्याकडे पाहून हांसत हांसत, आकाशपंथानें माझ्याकडे वेगानें येत आहेत ! त्याबरोबर “ हा बघ, आलों रे आलों ! ” असें मी एकदम ओरडलों ! पण इतक्यांत तीं मुलें माझ्याजवळ येऊन (स्वतःकडे वोट करून) या शरीरांत अंतर्धान पावलीं, आणि मी एकदम समाधिस्थ होऊन पडलों ! नदीतच पडाय्चा, पण ह्रदू जवळ होता, त्यानें धरून आंत ओढलें ! असेंच आणखीही कांहीं कांहीं दाखवून खात्री केली कों खरोखरच चैतन्य अवतार ! ”

नवद्वीपाजवळच्या नदीतीराच्या वाळवंटांत श्रीरामकृष्णांना जितका भावावेश झाला जितका खुद्द नवद्वीपांत झाला नाहीं, याचें कारण विचारतां ते म्हणाले “ श्रीचैतन्यदेवांचें जूनें नवद्वीप गंगेमध्ये बुडून गेलें आहे, व त्याची जागा त्या वाळवंटाखालोंच असावी म्हणूनच त्या ठिकाणीं मला भावावेश झाला. ”

काशी वृंदावन व नवद्वीप याशिवाय, मथुराबाबूबरोबर, श्रीरामकृष्ण एकदां, खुल्या येथील प्रख्यात सत्पुरुष भगवानदास बाबाजी यांच्या भेटीसाठीं गेले होते, (१८७१). श्रीचैतन्यदेवांच्या पादस्पर्शानें पवित्र झालेल्या अनेक स्थानांपैकीं खुल्या हें एक स्थान असून तेथील १०८ शिवमंदिरें प्रख्यात आहेत.

भगवानदास बाबाजींचें वय त्यावेळीं ८० वर्षांहून अधिक असून त्यांचें तीव्र वैराग्य, आणि अलौकिक भगवद्भक्ति साऱ्या बंगालभर गाजत होती. रात्रंदिवस एकाच जागीं बसून जप, ध्यान, धारणादि करीत राहिल्यानें, वृद्धापकाळीं त्यांचे दोन्ही पाय अगदीं निःशक्त आणि लुले होऊन गेले होते. तरी पण ऐशीं पेशांही अधिक वर्षें वयाला होऊन गेलीं असताही, आणि शरीर असें परावलंबी होऊन उठण्याचीही शक्ति अंगांत नसतांही, या वृद्ध साधुपुरुषाचा हरिनामस्मरणाचा उद्दाम उत्साह, आणि ईश्वरभक्ति आणि ईश्वरप्रेम, एकाद्या तरुणालाही लाजवील असें होतें. नामस्मरण करतां करतां ते, देहभान विसरून जात, आणि त्यांच्या डोळ्यांतून एकसारख्या अश्रुधारा वाहात ! निर्जीव

झालेला वैष्णवसमाज त्यांच्यामुळे सजीव झाला होता; आणि बाबाजींच्या उदाहरणाने आणि उपदेशाने अनेक लोक सन्मार्गाकडे वळू लागले होते. त्यांच्या दर्शनास जे कोणी जात, त्यांच्यावर बाबाजींच्या—तीव्र वैराग्य तपस्या ईश्वरप्रेम, पवित्रता वगैरे—अनेक सद्गुणांचा फार परिणाम होई, आणि त्यांच्या आयुष्यास एक प्रकारचे निराळेच वळण लागे. महाप्रभु श्रीचैतन्यदेव यांच्या प्रेमधर्मासंबंधींच्या एकाद्या विषयाबद्दल कांहीं वाद उत्पन्न झाल्यास, सर्वजण भगवानदास बाबाजींचेच मत ग्राह्य धरून त्यावरून वादाचा निकाल लावीत. बाबाजी नुसत साधन भजनांतच गुंतलेले नसत, तर वैष्णव समाजांत कोठे काय चालले आहे, वैष्णव समाजाची उन्नति कशाने होईल, श्रीचैतन्यदेवांचा प्रेमधर्म आणि त्यांचे अलौकिक चरित्र यांचेकडे लोकांचे लक्ष कसे वेधेल,—वगैरे गोष्टींची त्यांना नेहमी काळजी लागलेली असे. ढोंगी साधूंच्या आचरणाची सर्व हकीगत लोक त्यांचेजवळ सांगत, व अशा बाबतीत काय केले पाहिजे याविषयी त्यांचे मत घेऊन, लोक त्याप्रमाणे निःशंकपणे आचरण करीत. यामुळे बाबाजींचा सर्व वैष्णव समजावर एक प्रकारचा दरारा असे; आणि ढोंगी स्वार्थपरायण साधूंना त्यांची एक प्रकारची विलक्षण दहशत वाटे.

श्रीरामकृष्णांनी आपल्या तपश्चर्येस आरंभ केला, त्या सुमारास उत्तर हिंदुस्थानांत अनेक ठिकाणी धर्मविषयक खळबळ उडण्यास सुरुवात झाली होती. कलकत्ता व त्यांच्या आसपासच्या ठिकाणी हरिसभा आणि ब्राह्मोसमाजाची चळवळ; संयुक्तप्रांत, पंजाब या बाजूस स्वामी दयानंद सरस्वतींचा वैदिक धर्माचा प्रचार; बंगाल्यांत वेदांत, कर्ता-भजा संप्रदाय, राधाश्यामी संप्रदायाची चळवळ वगैरे धार्मिक चळवळी त्या सुमारास सुरू झाल्या होत्या. त्या सर्वांचा आपल्या सांप्रतच्या विषयाशी संबंध नाही; फक्त कलकत्त्यांतील कलूटोला नामक आळींत नेहमी भरणान्या एका हरिसभेमध्ये, जी हकीगत घडून आली होती ती सांगावयाची आहे; कारण भगवानदास बाबाजींच्या व श्रीरामकृष्णांच्या भेटीशी तिचा संबंध आहे.

एक दिवस कलूटोल्याच्या हरिसभेस श्रीरामकृष्णांना निमंत्रण असल्यामुळे ते तेथे गेले. हृदय त्यांच्याबरोबर होता. श्रीरामकृष्ण तेथे गेले, तेव्हां पुराण रंगांत आले असून श्रोतृसमाज ते ऐकण्यांत अगदी वल्लीन होऊन गेलेला होता. श्रोतेमंडळींतच एका बाजूस श्रीरामकृष्णही बसले आणि पुराण ऐकू लागले.

त्या ठिकाणची मंडळी आपणाला श्रीचैतन्यदेवाचे एकनिष्ठ भक्त समजत असत, आणि म्हणून, त्यांचे स्मरण सदैव रहावे याकरिता श्रीचैतन्य देवांच्यासाठी तेथे एक निराळें आसन मांडीत असत. त्या आसनावर साक्षात् श्रीचैतन्यदेव बसलेले आहेत असे समजून सर्वजण त्यास मान देत, त्याची पूजा कर्चा करीत, त्यापुढे साष्टांग नमस्कार घालीत, आणि कोणालाही त्या आसनावर बसू देत नसत. प्रत्यक्ष श्रीचैतन्यदेव ऐकत आहेत असेच समजून पुराणीक बुवा आपले पुराण सांगत असो.

त्या दिवशी पुराण ऐकतां ऐकतां श्रीरामकृष्ण एकाएकी भावाविष्ट झाले, आणि त्या भावाच्याच भरांत एकदम ताडकन् उठून एकदम त्या आसन वरच जाऊन उभे राहिले, आणि तसे उभे असतांच त्यांना अत्यंत गाढ समाधि लागली ! हे सर्व इतक्या थोड्या वेळांत घडून आले कीं, हा सर्व प्रकार एकदम कोणाच्याच लक्षांत आला नाही. परंतु श्रीरामकृष्णांना तेथे उभे पाहिल्यावर मात्र सभेंत जिकडे तिकडे एकच खळखळ उडाली ! जो तो त्यांच्याकडे पाहू लागला. त्या समाधी-अवस्थेंतच, चैतन्य देवाप्रमाणेंच श्रीरामकृष्णांचेही हात वर झालेले होते आणि त्यांच्या वदनमंडळावर अपूर्व तेज झळकत होतें; ती त्यांची दिव्य आणि तेजःपुंज मूर्ति पाहून, त्या सभेंतील कोणा कोणा भक्तांना, तर ते साक्षात् चैतन्यदेवच वाटले. पुराणिकांचे पुराण बंद पडले; श्रीरामकृष्ण त्या आसनावर उभे राहिले ही गोष्ट चांगली झाली कीं वाईट झाली, हेही त्या श्रोतृमंडळीस समजेनासे झाले. श्रीरामकृष्णांच्या त्या दिव्य तेजानें, ती सारी मंडळी दिपून गेली, आणि सर्वांना एकच स्फूर्ति होऊन त्यांनीं एकदम मोठमोठ्यानें जयजयकार आणि भजन करण्यास सुरुवात केली ! बऱ्याच वेळानें श्रीरामकृष्ण अर्धवट शुद्धीवर

आले, आणि तेही त्या मंडळींतच मिसळून नृत्य करीत भजन करूं लागले, व मध्ये मध्ये समाधिमग्नही होऊं लागले ! सर्वांनाच आवेश चढला आणि सर्वजण देहभानही विसरून उन्मत्तासारखे मोठमोठ्यानें भजन करूं लागले. असें भजन किती तरी वेळ चाललें ! कोणालाच कशाची शुद्ध उरली नाही ! वऱ्याच वेळानें श्रीचैतन्यदेवांच्या नांवाचा जयजयकार होऊन भजन समाप्त झालें व थोड्याच वेळानें श्रीरामकृष्ण हृदयबरोबर दक्षिणेश्वरीं परतले.

श्रीरामकृष्ण निघून गेल्यानंतर, जसा एकादा निजलेला मनुष्य दचकून जागा व्हावा, तशी ही मंडळी जागी झाली, आणि मग आजचा प्रकार चांगला झाला कीं वाईट झाला याबद्दल त्यांच्यांत भवति न भवति सुरुं झाली. श्रीरामकृष्णांची समाधि, त्यांचें तें दिव्य तेजःपुंज रूप, आणि त्यांचें तें अलौकिक नृत्य व भजन हें पाहून कांहीं मंडळी, त्यांनीं चैतन्यदेवांचें आसन ग्रहण केलें यांत कांहीं एक वाईट झालें नाही, असें म्हणूं लागली; व कांहींजण ही गोष्ट वाईट झाली, असें म्हणूं लागले. उभयपक्षांमध्ये खूप कडाक्याचा वाद झाला, पण वादाचा निकाल त्या दिवशीं कांहींच लागला नाही.

हळू हळू ही हकीमत सर्व ठिकाणीं पसरली. आणि यामुळें साऱ्या वैष्णव समाजांत खळबळ उडून गेली. ही हकीमत भगवानदास बाबा-र्जीच्याही कानावर गेली व उगीच एकाद्या यःकश्चित् माणसानें चैतन्य-देवांच्या आसनाचा असा अपमान करावा, व स्वतःच्या भक्तिभावाचें असें ढोंग माजवावें, याचा त्यांना फार राग आला. एवढेंच काय, पण रागाच्या भरांत त्या ढोंगी माणसाविषयीं वाटेल तसे अद्वातद्वा उद्गार काढण्यालाही त्यांनीं कमी केलें नाही. त्या दिवशींच्या प्रकारानें वैष्णव समाजांत बरीच खळबळ उडून गेली आहे, यापलीकडे श्रीरामकृष्णांना मात्र याविषयीं आणखी कांहीं माहिती झाली नाही.

यानंतर थोड्याच दिवसांत, श्रीरामकृष्ण मथुरबरोबर खुल्ना येथें गेले. दिवस उजाडण्याचे सुमारासच त्यांची नौका घाटाला लागली व मथुरा-बाबू सामानसुमानाची व्यवस्था लावण्यांत गडून गेला. इकडे हृदयला

बरोबर घेऊन श्रीरामकृष्ण शहर बघण्यास निघाले, व चौकशी करित करित भगवानदास बाबाजींच्या आश्रमाजवळ येऊन पोहोचले.

एकाद्या अपरिचित व्यक्तीची भेट घेण्याचा प्रसंग आल्यास, प्रथम बालकस्वभाव श्रीरामकृष्णांच्या मनांत नेहमी खरोखरच भीतीने घडकी भरत असे, आणि हा त्यांचा स्वभाव आम्ही प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनी पाहिला आहे. भगवानदास बाबाजींच्या भेटीच्या वेळीही प्रथम असेच झाले. हृदयला पुढे करून, आपले सर्वांग वस्त्राच्छादित करून, त्यांनी बाबाजींच्या आश्रमांत प्रवेश केला. हृदय पुढे होऊन, बाबाजींना नमस्कार करून म्हणाला, “माझा मामा मोठा भगवद्भक्त आहे, तो आपल्या दर्शनास येत आहे.”

हृदय सांगत असे की, त्यांना प्रणाम करून मी बोलू लागण्याच्या पूर्वीच बाबाजी म्हणू लागले, “आज आश्रमांत कोणातरी महापुरुषाचे आगमन झाले आहे असे वाटते !” असे म्हणून ते इकडे तिकडे पाहूही लागले. परंतु माझ्याशिवाय दुसरे कोणी न दिसल्यामुळे, ते आपल्या चालू कामास लागले. कांहीं मंडळी एका वैष्णव साधूच्या दुर्वर्तनाची हकीगत सांगत असून, यासंबंधाने आतां काय केले पाहिजे, असे त्यांना विचारीत होती. बाबाजीही त्याची खूप निर्भर्त्सना करून, “त्याची माळ हिसकाऊन घेऊन, त्याला सांप्रदायांतून हांकून देईन,” वगैरे गोष्टी बोलत होते. इतक्यांत, श्रीरामकृष्णही तेथे आले, व बाबाजींना प्रणाम करून नम्रपणे एका बाजूला गुपचिप बसून राहिले. सर्वांग वस्त्राच्छादित असल्यामुळे त्यांचे तोंड कोणाच्याही नजरेस पडले नाही. हृदयने त्यांच्याकडे बोट दाखवून, “हेच माझे मामा.” अशी त्यांची ओळख करून दिली, व बाबाजीही इतर गोष्टी बंद करून श्रीरामकृष्णांशी, “कोठून आलां, केव्हां आलां,” वगैरे कुशल गोष्टी करू लागले.

आपल्याशी बोलत असतांना सुद्धां, बाबाजी माळ फिरवीत आहेत, असे पाहून चतुर हृदयने त्यांना विचारले “बाबाजी, आपण अजून सुद्धां माळ कशासाठी ठेवली आहे बरे ? आपण तर सिद्ध झालां आहां, मग आपल्याला आतां माळेची काय पुरुर ?” बाबाजींनी नम्रपणे उत्तर

दिलें “ स्वतःला मोठीशी आवश्यकता नाही, तरी लोकांसाठीं माळ ठेवावी लागते. नाही तर लोकही माझें पाहून तसेंच वागूं लागतील ! ”

श्रीजगदंबेवरच सर्व विषयांत सर्वकाळ एकाद्या बालकाप्रमाणें निर्भर ठेवणें, ही गोष्ट श्रीरामकृष्णांच्या इतकी हाडींमासीं खिळून गेली होती कीं, मीपणानें स्वतःच्या प्रेरणेनें एकादी गोष्ट करणें बाजूलाच राहो; पण, दुसरा कोणी जरी तसें करित असल्याचें त्यांनीं पाहिलें, तरी त्यांच्या अंतः-करणाला अत्यंत वेदना होत ! आपल्या अहंकाराचा त्यांनीं इतका समूळ नाश केला होता कीं, त्यांच्या तोंडून स्वतःबद्दल “ मी अमुक केलें अथवा करीन, ” असा प्रयोग कधींही बाहेर पडत नसे ! कधीं पडलाच तर, “ मी ” शब्दाचा “जगदंबेचें बालक” अथवा “दास मी ” असाच अर्थ अभिप्रेत असे. स्वतःसंबंधीं ते नेहमीं “ इथलें मत ” “ इथली अवस्था ” “ ह्या देहाची स्थिति, ” अशा शब्दांचा उपयोग करीत ! हा त्यांचा स्वभाव अगदीं अल्प सहवासाच्या व्यक्तीच्याही लक्षांत आल्यावांचून राहात नसे, व एकाद्याच्या “ मी करीन ” वगैरे गोष्टींचा श्रीरामकृष्णांना राग आलेला पाहून त्याला मोठा विस्मय वाटे, व तो मनांत म्हणे “ असा काय एवढा अपराध या माणसानें केला कीं त्यामुळें श्रीरामकृष्णांना त्याचा राग यावा ? ” यथेही हाच प्रकार झाला. श्रीरामकृष्ण येतात न येतात तोंच “ त्या साधूची माळ हिसकावून घेऊन त्याला वैष्णव सांप्रदायांतून हांकून देईन, ” हे बाबाजींच्या तोंडचे शब्द त्यांनीं ऐकले, थोडक्याच वेळांत पुन्हां, “लोकांसाठीं म्हणून मी माळ सोडीत नाही, ” हे शब्द त्यांच्या कानावर आले. “ मी हांकून देईन, ” “ मी माळ सोडली नाही ” “ मी लोकांना शिकवीन ” वगैरे बाबाजींच्या तोंडचे “ मी ” पणा दाखविणारे शब्द ऐकून, सभ्यासभ्य-तेच्या भीतीनें आपल्या मनांतील राग श्रीरामकृष्ण आमच्यासारखा लपवून ठेवूं शकले नाहींत. ते एकदम उठून उभे राहिले, आणि बाबा-जींच्याकडे पाहून म्हणाले “ काय ? अजूनही तुम्हाला इतका अहंकार आहे ? तुम्हां लोकांना शिक्षण देणार ? तुम्ही हांकून देणार ? लोकांना शिक्षण देणारे तुम्ही कोण ! हें सारें जग ज्याचें आहे, त्यानें शिकविल्या-वांचून तुम्ही कोण शिकविणार ? ” असें म्हणत असतांच त्यांच्या

अंगावरील वस्त्र व नेसलेले धोतरही गळून खाली पडले ! आपण कोणाला काय म्हणत आहो याचें त्यांना भान उरलें नाहीं. पहातां पहातां भावातिशयानें त्यांना समाधी लागली, आणि त्यांच्या मुखमंडलावर दिव्य तेज चमकूं लागलें. ते खाली पडूं नयेत म्हणून हृदयही त्यांना धरून उभा राहिला !

सिद्ध बाबाजींना आजपर्यंत सर्वजण मानच देत आलेले होते. त्यांना उलट उत्तर देण्याचें, अगर त्यांचे दोष काढण्याचें आजपर्यंत कोणीही साहस केलें नव्हतें. अर्थातच श्रीरामकृष्णांच्या या बोलण्यानें ते चकित होऊन गेले. परंतु तेही थोरच पुरुष असल्यामुळें, क्रोधवश न होतां स्तब्ध बसून राहिले. थोड्या वेळानें त्यांना श्रीरामकृष्णांच्या या बोलण्याचा अर्थ समजला, व “मी अमुक करीन, तमुक करीन” असें म्हणणें हाही अहंकार होय असें त्यांच्या लक्षांत आलें. श्रीरामकृष्णांच्या अहंकारराहित्याचें त्यांना कौतुक वाटलें, व त्यांची समाधिस्थिति आणि अंगावरील लक्षणें व अंगाची दिव्य कांति पाहून हे कांहीं सामान्य पुरुष नव्हत, अशी त्यांची खात्री झाली.

समाधी उतरल्यानंतर, बाबाजींची नम्रवृत्ति पाहून श्रीरामकृष्णांना आनंद वाटला, आणि मग या दोघां थोर पुरुषांच्या ईश्वरविषयक गोष्टी सुरू होऊन, त्यांच्या आनंदसागराला जी कांहीं भरती आली, तिचें वर्णन करणें अशक्य आहे. ईश्वरविषयक गोष्टी बोलत असतां त्यावेळचें श्रीरामकृष्णांचें तन्मयत्व आणि वरचेवर होणारा भावावेश आणि भजन-प्रसंगींचा त्यांचा उद्दाम आनंद, हा सर्व प्रत्यक्ष पाहून, बाबाजींना श्रीरामकृष्णांची धन्यता वाटली, आणि इतके दिवस महाभावाच्या शास्त्रीय विवेचनांतच आपण गढून जात होतो, पण आज तर, महाभावाचीं सर्व लक्षणें ज्याच्या ठिकाणी आहेत अशा महापुरुषाचें आपल्याला दर्शन होत आहे, म्हणून त्यांना अत्यंत आनंद झाला व श्रीरामकृष्णांविषयी त्यांच्या मनांत आदर आणि भक्ति उत्पन्न झाली. पुढें, गोष्टीवरून गोष्ट निघतां जेव्हां त्यांना समजलें कीं, कलुटोल्याच्या चैतन्य-आसनाचें भावावेशांत ग्रहण करणारे हेच ते दक्षिणेश्वरचे परमहंस, तेव्हां तर, “अशा महापुरुषालाच आपण भलतेंसलतें बोललों,” या विचारानें

त्यांना अत्यंत वाईट वाटलें, व त्यांनीं अत्यंत नम्रपणानें त्याबद्दल श्रीरामकृष्णांची माफी मागितली.

अशा रीतीनें या दोघां थोर पुरुषांची भेट झाली. थोड्याच वेळानें, बाबाजींचा निरोप घेऊन श्रीरामकृष्ण हृदयबरोबर परत आले, आणि मथुरजवळ त्यांनीं बाबाजींच्या उच्च अध्यात्मिक अवस्थेची पुष्कळ प्रशंसा केली. ती ऐकून मथुरही बाबाजींच्या दर्शनास गेला, व आश्रमांतील देवतांची नित्य पूजा अर्चा व वार्षिक महोत्सव, यांच्यासाठीं त्यानें कांहीं वार्षिक नेमणूक करून दिली.

४—हृदयरामाची हकीगत.

“तूं माझी सेवा नीट केलीस म्हणजे झालें, तुला दुसरी तपश्चर्या नको.”

—श्रीरामकृष्ण—

तीर्थयात्रा आटोपून मथुरा वगैरे मंडळी परत आल्यावर थोड्याच दिवसांत, हृदयरामाच्या पत्नीस देवाशा झाली, (१८६९) व त्यामुळे कांहीं काळपर्यंत त्याचें मन संसारांतून उडालें. मागें सांगितलेंच आहे कीं, हृदय भाविक नव्हतां. श्रीरामकृष्णांच्या सेवेमध्ये आणि दिव्य संगतींत तो इतके दिवस राहिल्यानें, त्याच्या मनांत कधीं कधीं पारमार्थिक विचार येत, परंतु ते कायम टिकत नसत. संसारयात्रा नीट चालवून, साधल्यास परमार्थ करावयाचा, हें त्याचें जीवनाचें ध्येय होतें. यामुळे श्रीरामकृष्णांची आध्यात्मिक उन्नति त्याच्या डोळ्यासमोर झपाट्यानें होत असतांही, तो समुद्रांत पडूनही कोरडाच्या कोरडाच राहिला. आपल्या मामाचा अपूर्व शक्तिविकास पाहून त्याला वाटावें कीं “ परमार्थ परमार्थ म्हणजे काय गोष्ट आहे ? मी माझ्या मामापार्शीं जर धरणें धरून बसलों तर ते मला सर्व देवदेवतांचीं दर्शनें सहज करून देतील. म्हणून, त्यासंबंधानें आपल्याला उगीच एव्हांपासूनच काळजी करावयाला नको. अगोदर संसारसुख भोगूं, मग वेळ आली म्हणजे परमार्थाकडे बघूं ! ” आतां पत्नीस देवाशा झाल्यामुळे हृदयरामाला वाटलें कीं, आतां तशी वेळ आली आहे. तो आतां पूर्वीपेक्षां अधिक मन लावून व निष्ठापूर्वक श्रीजगदंबेची पूजा अर्चा करूं लागला, नेसलेलें धोतर व जानवें वगैरे काढून ठेवून, मध्यें मध्यें ध्यान करूं लागला, व श्रीरामकृष्णांच्या जवळ धरणें धरून बसला कीं, “ मला तुमच्यासारखे सारे आध्यात्मिक अनुभव तुम्हीं प्राप्त करून दिले पाहिजेत. ” श्रीरामकृष्णांनीं यावर त्याची पुष्कळ समजूत घातली कीं, “ तुला असें करायची आवश्यकता नाहीं, तूं

माझी सेवा नीट केलीस म्हणजे झालें. तुला दुसरी तपश्चर्या नको; आणि तूं व मी दोघेही, रातंदिवस जर असे ध्यानधारणेंत निमग्न होऊन राहूं लागलों, तर मग आपली काळजी कोण घेईल?" पण हृदय कांहीं केल्या ऐकेना. मग श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "आईची इच्छा असेल तसें होईल; माझ्या इच्छेनें कुठें कांहीं होतें कां रे ? आईनेच तर माझी बुद्धि फिरवून माझी अशी अवस्था केली. तिची इच्छा असेल, तर ती तुझीही तशी अवस्था करील !"

यानंतर कांहीं दिवसांनीं पूजा व ध्यान करीत असतांना हृदयला थोडीं फार अद्भुत दर्शनें व मधून मधून अर्धबाह्यदशा प्राप्त होऊं लागली ! हृदयची अशी भावावस्था पाहून एक दिवस मथुर श्रीरामकृष्णांना म्हणाला "बाबा, हृदयची आणखी ही काय अवस्था झाली आहे ?" श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "हृदय ढोंग करीत नाही; त्याची खरोखरच तशी अवस्था होऊं लागली आहे. "मला दर्शनें होऊं देत," अशी त्यानें आईजवळ प्रार्थना केल्यामुळें, हें सारें होत आहे. असेंच कांहीं तरी थोडें फार दाखवून त्याचें मन आई लौकरच शांत करील !" मथुर म्हणाला, "बाबा, कुठली आई व कुठलें काय ? हा सारा तुमचाच खेळ आहे ! तुम्हीच हृदयची अशी अवस्था केली आहे; आणि आतां तुम्हीच त्याचें मन शांत करा ! आम्ही दोघे शृंगीभृंगीसारखे, - तुमच्या चरणापाशीं सदोदित राहून तुमची सेवा करणारे ! - आम्हाला या असल्या अवस्था कशाला पाहिजेत ?" हें ऐकून श्रीरामकृष्ण हंसूं लागले.

या गोष्टीनंतर कांहीं दिवसांनीं, एक दिवस रातीं, श्रीरामकृष्ण उठून पंचवटीकडे चालले आहेत, असें पाहून, हृदयही उठला व श्रीरामकृष्णांचा तांब्या व हातरुमाल घेऊन त्यांच्या मागोमाग जाऊं लागला. तो कांहीं पावलें जातो न जातो, तोंच त्याला एक अद्भुत दर्शन झालें. त्याला दिसलें कीं, श्रीरामकृष्ण माणूस नसून कोणी दिव्यदेहधारी पुरुष असून, त्यांच्या तेजानें साऱ्या पंचवटीभर प्रकाश पडला आहे, व चालतांना त्यांचे पाय जमीनीला लागत नसून, ते अघांत्रीच चालत आहेत ! कदाचित् हा आपला दृष्टिभ्रम असेल, असें वाटून डोळे पुसून, हृदय पुन्हा पाहूं लागला, तरी तेंच. हें पाहून मात्र तो चकित झाला, व

‘ आपल्यामध्ये असा काय फरक झाला असावा, म्हणून आपल्याला हा असा विचित्र देखावा दिसत आहे,’ असे वाटून तो आपल्या स्वतः-कडे पाहू लागला. तो काय आश्चर्य ! त्याला आपलेही शरीर ज्योतिर्मयच असल्याचे दिसू लागले, व कळून आले की “ आपणही दिव्य पुरुष आहोत; प्रत्यक्ष परमेश्वराच्याच सेवेत आपण काल घालवीत आहोत; त्याच्याच सेवेसाठी आपला जन्म आहे; वास्तविक ते व आपण एकच आहो; फक्त त्याच्या सेवेसाठी म्हणून आपण निराळे शरीर धारण केले आहे ! ” असे कळून येऊन व आपल्या जीवनाचे हे रहस्य समजून येऊन, त्याचा आनंद गगनांत मावेनासा झाला ! त्याला संसाराचा विसर पडला, स्वतःचाही विसर पडला आणि आनंदातिशयाच्या भरांत, बेहोष होऊन, तो एकदम ओरडून म्हणाला, “ ए रामकृष्णा, रामकृष्णा, आपण तर माणसे नाही, मग आपण इथे रे कशाला आलो ? चल, आपण देशेदेशी हिंडू, आणि जीवांचा उद्धार करू ! तू व मी एकच आहोत ! ”

श्रीरामकृष्ण सांगत असत, “ अशी त्याची आरडाओरड ऐकून मी त्याला म्हणालो, “ हृदू, अरे केवढ्याने ओरडतोस ? तुला झाले आहे तरी काय ? या तुझ्या ओरडण्याने सारे लोक धांवून येतील ना ? ” पण ऐकतो कोण ? त्याचे आपले ओरडणे सुरुच ! तेव्हा मात्र मग त्याच्या-कडे धांवत धांवत गेलो, आणि त्याच्या वक्षःस्थलावर हात ठेऊन म्हणालो, “ आई ! आई ! या मूर्खाला जड करून टाक ! ”

हृदय म्हणे, “ त्यांनी माझ्या छातीला स्पर्श करून असे म्हटल्याबरोबर, माझी ती दिव्य दृष्टि आणि तो सारा आनंद नाहीसा झाला, आणि मी आपला पुन्हा जशाच्या तसाच झालो ! दुःख झाले, आणि रडत रडत मी म्हणालो, “ मामा, तुम्ही असे कां केले बरे ? मला असा जड कां केलात बरे ? आतां मला तो दिव्य आनंद पुन्हा मिळणार नाही. ” हे ऐकून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “ मी काय तुला कायमचा जड हो म्हणून म्हणालो ? तू आतां गप्प बसवसेस, म्हणून मी तसे केले. जरा कुठे एवढे तेवढेसे दर्शन झाले, तर तू केवढा आरडा-ओरडा केलास ? म्हणून मग मला तसे करायला लागले ! आणि मी

पहा बरें ? चोवीस तास मी किती तरी अद्भुत अद्भुत गोष्टी पहात असतो; पण म्हणून, मी कधी असा कल्ला केला आहे ? अशा प्रकारची दर्शने बघण्याची मजून तुझी वेळ आली नाही. सध्यां शांत हो; वेळ आली म्हणजे आणखी किती तरी तुझ्या दृष्टीस पडेल. ”

हें श्रीरामकृष्णांचें बोलणें ऐकून हृदय गप्प बसला, पण ही गोष्ट त्याच्या मनाला फार लागली. त्यानें असा विचार केला की, कांहीं होवो, पण परवांसारखा साक्षात्कार आणखी एकदां प्राप्त करून घेतला पाहिजे. आतां याबद्दल श्रीरामकृष्णांच्याजवळ बोलण्याची सोयच नव्हती, म्हणून तो त्यांना न कळवितांच, पुन्हा दररोज खूप जप आणि ध्यान करूं लागला. त्यानें रात्री उठावें आणि पंचवटीखाली जाऊन, श्रीरामकृष्ण जेथें जपध्यान करीत, तेथें बसून जपध्यान करावें. एक दिवस तो असाच तेथें बसून ध्यान करीत होता. रात्रीची वेळ. अंधार काळाकुट्ट पडला होता. त्या दिवशीं श्रीरामकृष्णांनाही पंचवटीकडे जाण्याची इच्छा होऊन, ते तिकडे जाण्यास निघाले. पंचवटीपर्यंत पोहोचतात न पोहोचतात, तोंच, “मामा ! धांवा हो धांवा ! मी आतां भाजून मरतो !” असे शब्द त्यांच्या कानावर पडले ! हा हृदयचा आवाज आहे असें ओळखून घाईघाईनें तेथें जाऊन श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “भिऊं नको; हा मी इथें आहे. काय झालें तुला ?” वेदनांनीं किंचाळत हृदय म्हणाला, “मामा, इथें येऊन ध्यान करायला बसलों, आणि एकाएकी अंगाचा असा भडका उडाला, कीं, जशी कांहीं अंगाला आग लागली आहे ! या वेदना सहन करवत नाहीत !” हें ऐकून त्याच्या अंगावर हात फिरवीत श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “रडूं नको; आत्तां वेदना नाहीशा होतील बरें ! तूं कशाला असें करत होतास बरें ? मीं एकदां तुला सांगितलें ना, कीं, तुला ह्या साऱ्या गोष्टींची जरूर नाही. तूं माझी सेवा केलीस म्हणजे झालें म्हणून ?” हृदय सांगत असे कीं, श्रीरामकृष्णांच्या त्या हस्तस्पर्शानें त्याच्या वेदना खरोखरच नाहीशा झाल्या. श्रीरामकृष्ण सांगतात त्याप्रमाणें वागण्यांतच आपलें हित आहे असें जाणून, यानंतर तो पुन्हा कधी पंचवटीखाली ध्यान वगैरे करण्यास गेला नाही.

त्याच वर्षीं आश्विन महिन्यांत, श्रीदुर्गापूजा उत्सव करण्याची हृदयला फार इच्छा झाली. मथुरबाबूंनीं त्याला द्रव्याचें सहाय्य केलें, परंतु श्रीरामकृष्णांना मात्र आपल्याच घरीं ठेवणार असल्याचें त्यास सांगितलें. हृदयची अशी इच्छा होती कीं, उत्सव आपल्या गांवीं करावा व बरोबर आपल्या मामालाही घेऊन जावें. तेव्हां मथुरबाबू त्यांना सोडत नाहींत, हें पाहून त्याचा फार विरस झाला. हृदय सांगे कीं, “मी असा उदासीन चित्तानें गांवाला जाण्याला निघालेला पाहून, श्रीरामकृष्ण माझी समजूत करून म्हणाले, “हदू, तुला असें वाईट वाटूं देऊं नको. मी दररोज तुझ्या घरीं तुझी पूजा पहाण्यास येत जाईन, म्हणजे तर झालें ? तूं आपल्या मनाप्रमाणें पूजा करीत जा. उगीच सारा दिवस उपास करूं नको. मधें दुपारीं थोडा फराळ करीत जा.” असें सांगून, श्रीरामकृष्णांनीं, पूजेसंबंधीं काय काय व्यवस्था करावयाची, तें सर्व मला नीट समजावून दिलें, व मीही मोठ्या हर्षानें आपल्या गांवीं गेलों.”

गांवाला गेल्यावर त्यानें श्रीरामकृष्णांनीं सांगितल्याप्रमाणें सर्व तयारी करून आश्विन शु. ६ पासून पूजेची सुरुवात केली. सप्तमीच्या दिवशीं रात्रीं पूजा वगैरे करून, आरती करीत असतांना त्याला दिसलें कीं, ज्योतिर्मय शरीर धारण करून श्रीरामकृष्ण देवीच्या मार्गे भावावेशांत उभे आहेत ! श्रीरामकृष्णांना पाहून त्याला अत्यंत हर्ष झाला, व आपल्या पूजेचें आज सार्थक झालें असें वाटून त्याला घन्यता वाटली.

पूजेचे दिवस संपल्यानंतर दक्षिणेश्वरीं परत आल्यावर, त्यानें श्रीरामकृष्णांना ही हकीगत सांगितली. त्यावर श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “त्या दिवशीं रात्रीं आरतीचे वेळीं, तुझी पूजा पाहण्याची मला खरोखरच उत्कंठा लागून भावावेश झाला, व त्यांत मीं असें पाहिलें कीं, ज्योतिर्मय शरीर धारण करून ज्योतिर्मय मार्गानें, मी तुझ्या घरीं गेलों असून, तुझी पूजा पाहात आहे !”

श्रीरामकृष्ण एकदां भावावेशांत हृदयला म्हणाले, “तूं तीन वर्षे दुर्गापूजा उत्सव करशील,”—आणि गोष्टही खरोखरच तशी घडली. श्रीरामकृष्णांच्या म्हणण्याकडे दुर्लक्ष करून, चौथ्या वर्षीं तो पूजेची तयारी करूं लागला असतां त्यांत इतकीं विघ्नें आलीं कीं, अखेरीस त्याला तो

नाद सोडून द्यावा लागला. पहिल्या वर्षाचा उत्सव समाप्त झाल्यानंतर त्याने दुसरें लग्न केलें, (१८६९-७०) व दक्षिणेश्वरी येऊन आपल्या कामास व श्रीरामकृष्णांच्या सेवेस त्याने पुन्हां पहिल्यासारखी सुरुवात केली.

यानंतरची हृदयची हकीगत म्हणजे मनुष्याच्या अधःपतनाचें एक अत्यंत विलक्षण उदाहरण आहे. महामायेचा प्रभाव कांहीं अजब आहे. श्रीरामकृष्णांचीं सर्व साधनें त्याच्या नजरेसमोर झालीं; त्यांचा अद्भुत शक्तिविकास त्याच्या दृष्टीसमोर झाला; त्यांच्या व आपल्या जीवनाचें रहस्य काय हेंही त्याला समजलें; परंतु तोच हृदय प्रत्यक्ष समुद्रांत पडूनही कोरडाच राहिला! त्याच्या अंगची भाविकता वाढली नाहीं; एवढेंच नव्हे, तर श्रीरामकृष्णांच्या दिव्य सहवासानें उत्पन्न झालेला थोडाफार भक्तिभावही उत्तरोत्तर कमी कमीच होत जाऊन त्यांच्या अंगां पराकाष्ठेची स्वार्थबुद्धि आली!! श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास उत्तरोत्तर अधिक अधिक लोक येऊं लागल्यामुळें हृदयला द्रव्याचा लोभ सुटला! हृदय सर्वकाळ श्रीरामकृष्णांच्या जवळ असावयाचा; पुढें पुढें असें होऊं लागलें कीं, हृदयला खूष केल्याशिवाय कोणालाही, मनास येईल तेव्हां आणि वाटेल तितका वेळ, मन मोकळें करून श्रीरामकृष्णांशीं बोलतांही येणें अशक्य झालें!! अर्थातच शिवदर्शन घेण्यापूर्वी प्रत्येकाला अगोदर या नंदीची यथाशक्ति पात्रपूजा केल्याशिवाय गत्यंतरच उरेनासें झालें! हळू हळू हृदयचा लोभ वाढूं लागला. असा प्रकार होत असल्याची श्रीरामकृष्णांना कुणकुण लागतांच त्यांनीं त्याला नानातऱ्हेनें समजावलें व उपदेश केला, कांहीं वेळ त्याचेवर रागावलेही, पण व्यर्थ. पण पुढें तर हृदय श्रीरामकृष्णांच्यावरच रागावूं लागला व मधून मधून त्यांनाही प्रत्युत्तरें देऊं लागला!! श्रीरामकृष्णांवरील त्याचा भक्तिभावही कमी झाला. त्याच्या वर्तनामुळें श्रीरामकृष्णांना फार त्रास होऊं लागला, व त्याची ही अधोगति पाहून त्यांना फार दुःख झालें. एकाद्या दिवशीं तर त्यांना इतका त्रास होई कीं, तो असह्य होऊन बालकस्वभाव श्रीरामकृष्ण एकाद्या मुलासारखे रडत, व हात जोडून याच्या विनवण्या करीत!

हृदय हळू हळू श्रीरामकृष्णांची नकळ करूं लागला. त्यानें श्रीराम-
कृष्णांच्या सारखीच गाणी म्हणावीं, नृत्य करावें व भावावेश दाखवावा !
हे त्याचें वर्तन इतक्या थराला गेलें कीं, प्रत्यक्ष श्रीरामकृष्ण व त्यांची भक्त
मंडळी यांच्यासमोर तो श्रीरामकृष्णांना उलट बोलूं लागला, व प्रसंग-
विशेषीं चेष्टाही करूं लागला ! सर्वानाच यामुळें अत्यंत वाईट वाटे व
हृदयचा संतापही येई; पण उपयोग काय ? एक दिवस असेंच कांहीं
कारणावरून तो श्रीरामकृष्णांना इतका बोलला कीं, श्रीरामकृष्ण रडूं
लागले व म्हणाले, “ आई ! तूं माझे सारें संसारबंधन तोडून टाकलेंस,
बाबा गेले, आई गेली, भाऊ गेले, सगळ्यांची वाट लागली, आणि
शेवटीं आतां काय हृदयकडून माझी अशी दुर्दशा व्हायची बाकी
राहिली होती कां ग ? ” असें म्हणतां म्हणतां त्यांना समाधी लागली !
समाधीतून थोडेसे देहर्मानावर येऊन हांसत हांसत ते पुन्हां म्हणूं
लागले, “ आई ! तो माझ्यावर खरेंच प्रेम करतो, म्हणून वाटेल तसें
बडबडतो; अजाण माणूस, त्याला काय कळतें आई ? त्याच्यावर असें
रागवायचें कशाला बरें ? ” असें म्हणून ते पुन्हा समाधीमग्न झाले !
इतकें झालें तरी सुद्धां हृदयची बडबड चालूच होती.

पुढें एक दिवस हृदयची गोष्ट निघाली असतां मागील सर्व गोष्टी
आठवून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “ त्यानें प्रथम माझी सेवा जशी केली,
अखेरीस त्रासही पण तसाच दिला. पोटशूळानें मी आजारी होतो,
कांहीं सुद्धां खाववत नसे, पाठपोट एक होऊन अंगाची नुसती हाडें उरलीं
होतीं, तेव्हां एक दिवस मला काय म्हणाला, “हें पहा, मी कसा चांगला
खातो पितो ? तुमच्या नशिवांतच नाहीं, त्याला तुम्ही काय करणार ? ”
आणखी एक दिवस म्हणाला, “ बुवाजी, मी नसतो म्हणजे तुमची
साधुगिरी कशी काय चालते ती पाहिली असती ! ” एक दिवस तर
त्यानें असें कांहीं छळलें कीं, वैतागून जीव द्यायला गंगेच्या घाटावर
गेलों !! (थोडा वेळ थांबून) पण प्रथम त्यानें सेवाही तशीच केली.
आई जशी एकाद्या लहान मुलाची काळजी घेते, तशी त्यानें माझी
काळजी घेतली. मला तर देहाचीही शुद्ध नसे; पण त्यानेंच माझी सर्व
व्यवस्था नीट ठेवावी. त्यानें ऊठ म्हटलें कीं मी उठावें, बस म्हटलें कीं

चसावें ! आईच्या इच्छेनें तो जेर त्यावेळीं इथें नसता, तर माझे शरीरच टिकलें नसतें ! ! ” असो.

घुढें घुढें तर कालीमंदिरांतील चाकर नोकरांना सुद्धां हृदयपासून त्रास होऊं लागला. “ याचा परिणाम चांगला होणार नाही, तूं आपलें वर्तन सुधार, ” असें श्रीरामकृष्णांनीं त्याला कितीकदां बजावलें, पण त्यानें तिकडे लक्षच दिलें नाहीं; उलट श्रीरामकृष्णांनाच एकादे वेळीं म्हणावें-“ रासमणीच्या अन्नावांचून तुम्हाला दुसरी गति नाहीं, तेव्हां तुम्ही वाटल्यास सगळ्यांना भिऊन वागा, मला काय कोणाची पर्वा आहे ? फार तर इथून जायला सांगतीलना ? जाईन निघून ! ”

हृदयची अरेरावी अधिकाधिक वाढू लागली व सर्वांना विशेषतः श्रीरामकृष्णांना त्याच्यापासून फार त्रास होऊं लागला; “ ही ब्याद इथून कुठे काळें करील तर बरें, ” असें ज्याला त्याला वाढू लागलें. हृदयच्या पापाचा घडा भरत आला. कालीमंदिर स्थापन झालें त्या दिवसाचा दक्षिणेश्वरी दरवर्षी उत्सव होत असे. १८८१ सालच्या उत्सवाच्या दिवशी त्रैलोक्य बाबू (मथुरचा पुत्र) सर्व मंडळीसह तेथें आले होते. त्या दिवशी सकाळीं देवीची पूजा करण्यास हृदय कालीमंदिरांत गेला. तेथें त्रैलोक्य बाबूंची १०।११ वर्षांची लहान मुलगी उभी होती. हृदयनें तिच्या पायावर गंध फुलें वाहून तिची पूजा केली ! साधनकार्त्वी श्रीरामकृष्ण असेच लहान मुलींची जगदंबाज्ञानानें पूजा करीत असत, तसेंच हृदयही करूं गेला ! थोड्याच वेळांत त्रैलोक्य बाबूंच्या कानावर ही गोष्ट गेली, आणि त्यांना हृदयाचा अत्यंत संताप येऊन त्यांनीं आपल्या नोकराकडून हृदयाला धक्के मारून कालीमंदिरांतून बाहेर हांकून दिलें, आणि त्याला पुन्हा कालीमंदिरांत येण्याची मनाई केली !

अशा प्रकारें श्रीरामकृष्णांचा व हृदयचा संबंध संपला. यानंतर हृदय कालीमंदिराच्या जवळच असलेल्या यदुनाथ मल्लिकांच्या बगीचांत रहात असे. श्रीरामकृष्णांच्याकडे काली मातेच्या प्रसादाचीं दोन ताटें येत असत, श्रीरामकृष्ण दररोज दोन्ही वेळां त्यांतील एक एक ताट हृदयकडे पाठवून देत, व मधून मधून स्वतः त्याचेकडे जाऊन त्याचा समाचार घेत, इतकें

झालें तरी अजून हृदयचा लोभ कमी झाला नव्हता. एक दिवस तो श्रीरामकृष्णांना म्हणाला, “माम् काय तुम्ही या देवळांत राहून करतां ? चला आपण कुठें तरी दुसरीकडे जाऊन एक कालीमंदिर बांधू, आणि दोघेजण सुखांत राहूं !” हें ऐकून श्रीरामकृष्ण संतापून म्हणाले, “साल्या, तूं मला घेऊन आतां काय दारोदारीं माझे प्रदर्शन करीत हिंडणार आहेस वाटतें ?”

पुढें पुढें मात्र त्याला आपल्या वर्तनाचा फार पश्चात्ताप झाला. श्रीरामकृष्ण समाधिस्थ झाल्यानंतर पोटभरण्यासाठीं तो कापडविक्याचा धंदा करीत असे. श्रीरामकृष्णांसारख्या महापुरुषांच्या आश्रयाला राहून सुद्धां आपण त्यांच्यापासून कांहीं एक फायदा करून घेतला नाहीं. याचें त्याला अत्यंत दुःख होई, व श्रीरामकृष्णांच्या शिष्यमंडळांत मिळून मिसळून तो आपलें दुःख कमी करण्याचा प्रयत्न करी. अशी मंडळी जमली म्हणजे तो आपलें मन मोकळें करून श्रीरामकृष्णांच्या गोष्टी सांगत बसे. श्रीरामकृष्णांच्या साधनकालापासून तो त्यांच्या अत्यंत निकट सहवासांत असल्यामुळें, श्रीरामकृष्णांच्या चरित्रांतील कित्येक गोष्टींची माहिती लोकांना त्याच्याचकडून मिळाली आहे. श्रीरामकृष्णांची शिष्य मंडळी त्याचा यथाशक्ति परामर्श घेत, व श्रीरामकृष्णांची त्यानें मनोभावानें केलेली सेवा आठवून त्याला योग्य तो मान देत. श्रीरामकृष्ण समाधिस्थ झाल्यानंतर १३ वर्षांनीं, आपल्या वयाच्या ६२।६३ व्या वर्षीं हृदय आपल्या गांवीं मृत्यु पावला (१८९९).

५—मथुरा मृत्यु व षोडशी पूजा.

(१८७१)

(१८७३-७४)

“ (मथुर) कोठे तरी एकाद्या राजकुळांत जन्माला गेला असेल. त्याची भोगवासना नष्ट झाली नव्हती. ”

“ तीच (स्वतःची पत्नी) जर इतकी शुद्ध व पवित्र नसती, तर आमच्या संयमाचा बांध भंगून जाऊन, मनांत क्षुद्र देहबुद्धीचा उदय झाला असता कीं नाहीं,—हे कोणी सांगावे ? ”

• — श्रीरामकृष्ण —

तीर्थयात्रेहून परत आल्यानंतर २१-२॥ वर्षे विशेष कांहीं घडले नाही. स. १८७० सालीं श्रीरामकृष्णांचा पुतण्या (रामकुमारचा मुलगा) अक्षय यास दक्षिणेश्वरी देवाज्ञा झाली. तो १८६६ सालापासून १८७० पर्यंत श्री-राधाकांताच्या पूजक पदावर होता. त्याचा स्वभाव फारच सरळ व प्रेमळ असे. तो अत्यंत भक्तिमान् असून, आपला बहुतेक वेळ पूजा, जप, ध्यान यांतच घालवी. या त्याच्या गुणामुळे श्रीरामकृष्णांचें त्याचेवर अत्यंत प्रेम असे. त्याच्या मृत्यूनें त्यांना फार दुःख झालें, व ज्या खोलींत त्याचें प्राणोत्क्रमण झालें, त्या खोलींत त्यांनीं पुन्हां कधींही पाऊल टाकलें नाही. अक्षयच्या मृत्यूनंतर श्रीरामकृष्णांचा मधला भाऊ रामेश्वर* याची त्याच्या जागीं नेमणूक झाली.

* रामेश्वर १८७४ पर्यंत पूजकपदावर होता. त्या वर्षीं आपल्या गांवीं परत गेला असतां त्याला देवाज्ञा झाली. त्याच्या मृत्यूच्या बातमीनें आपल्या वृद्ध मातेला फार दुःख होईल असें जाणून, श्रीरामकृष्णांनीं “ माझ्या आईला हे दुःख सहन करण्याची शक्ति दे, ” अशी जगदंबेची प्रार्थना केली; व आपल्या मातेकडे जाऊन रडत रडत त्यांनीं ही दुःख-दायक बातमी तिला सांगितली. श्रीरामकृष्ण सांगत असत—“मला वाटलें,

अक्षयच्या दुःखाचा श्रीरामकृष्णांना विसर पडावा, म्हणून मथुरबाबू त्यांना, आपल्या जमीनदारीच्या गांवीं आणि आपल्या कुलगुरुंच्या गांवीं घेऊन गेला, व तेथें कांहीं दिवस घालवून त्यांना बरोबर घेऊन दक्षिणेश्वरीं परत आला.

मथुरबाबू आपल्या जमीनदारीच्या गांवाहून परत आल्यावर थोड्याच दिवसांत मथुरचीही प्रकृति विघडून तो आजारी पडला. त्याचें अवतारकृत्य समाप्त होण्याची वेळ आली. श्रीरामकृष्णांनीं पूजकपद ग्रहण केल्यापासून आज पुरीं १४ वर्षें मथुरबाबूनें त्यांची एकनिष्ठतेनें सेवा केली. श्रीजगदंबेच्या अचिंत्य लीलेनें, वर्तमान युगावतार श्रीरामकृष्ण यांच्या अद्भुत शक्तिविकासाला सहाय्य करण्याचा थोर मान त्याला मिळाला होता; त्यानें आपलें काम किती चोख रीतीनें बजावलें होतें, हें आतांपर्यंतच्या त्याच्या हकीगतीवरून समजून आलें असेल. अखेर अखेरच्या दिवसांत त्याला श्रीरामकृष्णांच्या सेवेवांचून दुसरें कांहीं सुचतच नव्हतें असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं.

त्वमेव माता च पिता त्वमेव
त्वमेव बंधुश्च सखा त्वमेव ।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव
त्वमेव सर्वं मम (रामकृष्ण) ।

असें त्याचें मन रामकृष्णमय होऊन गेलें होतें !

श्रीरामकृष्णांसारख्या महापुरुषांची सेवा अनन्य भावानें करून त्याचें मन सहजच अतीशय उन्नत व निष्काम झालें होतें. श्रीरामकृष्णांच्यावर त्याची इतकी भक्तिनिष्ठा आणि इतका विश्वास जडला होता कीं, तेच त्याचे सारात्सार परात्पर होऊन गेले होते. पारलौकिक सद्गतिसाठीं श्रीराम-

कीं, ही बातमी ऐकून आईला घड्ढा बसेल; पण काय आश्चर्य—“ सर्वांनाच एक दिवस जाणें आहे, म्हणून व्यर्थ शोक करूं नये, ” अशी, उलट तीच माझी समजूत करूं लागली !! हा प्रकार पाहून मी चकित होऊन गेलों व श्रीजगदंबेला वरचेवर नमस्कार करूं लागलों ! ”

कृष्णांच्या सेवेवांचून आपल्याला इतर कांहीं एक करणें नको, असा दृढविश्वास त्याला उत्पन्न झाला होता. त्याच्या नेहमींच्या व्यवहारांत सुद्धां या अपूर्व भक्तिविश्वासाची उदाहरणें पहावयास सांपडत.

एकदां मथुरला एक मोठें गळूं झालें, व त्यानें तो अगदीं अंथरुणाला खिळून पडला. ५।६ दिवसांत रामकृष्णांचें दर्शनही न झाल्यामुळें त्यानें हृदयवरोबर त्यांना बोलावणें पाठविलें. श्रीरामकृष्ण म्हणाले—“ मी तेथें जाऊन काय करूं ? मी कोणी वैद्य आहे कीं काय, म्हणून मला त्याचें गळूं बरें करतां येईल ? ” श्रीरामकृष्ण येत नाहींत असें पाहून, मथुरनें त्यांचेकडे बोलावण्यावर बोलावणीं पाठविलीं. त्याचा फारच आग्रह पाहून, रामकृष्णांना अर्थातच गेल्यावांचून रहावेना. ते हृदयला घेऊन त्याच्याकडे गेले. रामकृष्ण आलेले पाहून मथुरचा आनंद गगनांत मावेना. त्या आनंदाच्या भरांत तो एकदम ताड्कन् बसला व म्हणाला—“ बाबा, मला तुमच्या पायांची धूळ घेऊं द्या ! ” रामकृष्ण हांसत हांसत म्हणाले “अहारे वेड्या ! माझ्या पायाची धूळ घेऊन रे तुला काय उपयोग ? तिनें तुझें गळूं बरें होईल कां रे ? ” हें ऐकून मथुर म्हणालाः—“ बाबा ! इतका मी वेडा आहे कां, कीं हें गळूं बरें करण्यासाठीं तुमच्या पायाची धूळ मागीन ? त्यासाठीं तर हे डॉक्टर लोक आहेत. मी हा भवसागर तरून जाण्यासाठीं तुमच्या पायाची धूळ मागत आहे ! ” मथुरचे हे अलौकिक भक्तिविश्वासाचे शब्द ऐकून रामकृष्णांना गहिवर येऊन ते एकदम समाधिमग्न झाले, आणि मथुर त्यांचे चरण आपल्या मस्तकीं घारण करून आनंदातिशयानें अश्रु गाळूं लागला ! मथुरचें गळूं षोडशा दिवसांत बरें झालें.

एक दिवस भावाविष्ट होऊन श्रीरामकृष्ण मथुरला म्हणाले “ मथुर, तूं (जिवंत) असेपर्यंत मी येथें (दक्षिणेश्वरी) राहीन. ” हें ऐकून मथुर भयचकित झाला; कारण त्याला पूर्ण माहीत झालें होतें कीं, साक्षात् जगदंबाच बाबांच्या रूपानें आपलें व आपल्या परिवाराचें सर्वदा रक्षण करीत आहे ! तो मोठ्या नम्रपणानें श्रीरामकृष्णांना म्हणाला “ असें कां बरें बाबा ! माझी पत्नी आणि द्वारकानाथ (पुत्र) यांचीही तुमच्यावर फार भक्ति आहे. त्यांना मी कोणाच्या हवालीं करून

जाऊं ? तें कांहीं नाहीं, बाबा ! त्यांच्यासाठीं तुम्हाला येथें राहिलेंच पाहिजे. मथुरचें हें बोलणें ऐकून रामकृष्ण म्हणाले, “ बरं तर, तुझी पत्नी आणि द्वारका असेपर्यंत मी येथें राहीन; मग तर झालें ना ? ” आणि गोष्टही पण खरोखरच अशीच घडून आली. जगदंबादासी व द्वारकानाथ यांच्या मृत्यूनंतर थोड्याच दिवसांत श्रीरामकृष्ण गळ्याच्या रोगानें आजारी पडून दक्षिणेश्वराहून कायमचे दुसरीकडे राहण्यास निघून गेले. असो.

अशा रीतीनें १४ वर्षेपर्यंत श्रीरामकृष्णांची अश्रुतपूर्व सेवा करून मथुरबाबू १८७१ मध्ये जुलै महिन्यांत आजारी पडला. सात आठ दिवसांतच त्याची प्रकृति अत्यवस्थ झाली. बोलण्यानें सुद्धां त्याला फार कष्ट होऊं लागले. श्रीरामकृष्णांना अगोदरच समजून चुकलें होतें कीं, मथुरच्या अलौकिक सेवाव्रताच्या उद्यापनाची वेळ अगदीं नजीक आली आहे. या आजारांत त्याच्या समाचारास ते स्वतः गेले नाहींत, हृदयला मात्र दररोज पाठवीत. शेवटच्या दिवशीं तर त्यांनीं हृदयालाही पाठविलें नाहीं. मथुरचा अंतकाळ समीप आला असें पाहून त्याला गंगेवर नेण्यांत आलें. त्या दिवशीं दुपारीं (जुलै १६) श्रीरामकृष्ण समाधीमग्न होऊन बसले. त्यांचें स्थूल शरीर दक्षिणेश्वरीं आपल्या खोलींत होतें, परंतु तिकडे आपल्या दिव्य शरीरानें, ते आपल्या परमभक्ताच्या मार्गे उभें राहून, त्याला ज्योतिर्मय मार्गानें,—अत्यंत थोर घुण्याईनें प्राप्त होणाऱ्या स्वर्ग-लोकीं स्वतः चढवीत होते ! !

श्रीरामकृष्णांची समाधी उतरली, तों पांच वाजून गेले होते. श्रीरामकृष्ण हृदयला हाक मारून म्हणाले—“ मथुर दिव्य रथामध्ये बसून गेला. श्रीजगदंबेच्या सख्यांनीं त्याला मोठ्या आदरानें रथांत बसविलें. मथुर देवी-लोकाला गेला. ”

पुढें रात्री ९। १० वाजतां देवालयांतील चाकर नोकर, घुजारी, वगैरे मंडळी परत आली, व संध्याकाळीं पांच वाजतां *मथुरचें देहावसान झाल्याचें त्यांनीं सांगितलें.

*[राणी रासमणी मृत्युशय्येवर असतां ज्या भीतीनें अस्वस्थ झाली होती, (भाग १ ला. पान २२६) ती भीति अखेर खरी ठरली.

मथुरा बाबूच्या मृत्यूनंतर ६ महिने लोटले. दक्षिणेश्वरची सर्व व्यवस्था त्यांच्या मार्गेंही ठीक चालली होती. याच सुमारास रामकृष्णांच्या साधनेंतशासांत एक विशेष गोष्ट घडून आली, तिची थोडी सविस्तर हकीगत येथे द्यावयाची आहे.

मार्गें सांगितलेंच आहे कीं, वेदांतसाधनें झाल्यानंतर कांहीं दिवसपर्यंत रामकृष्ण आपल्या गांवीं जाऊन राहिले होते, व तेथें त्यांची पत्नीही माहेराहून आली होती. रामकृष्णांनीं तेथें असेपर्यंत तिला नानाप्रकारचें शिक्षण दिलें होतें; व लहान वय असलें तरी तिची समजूत मोठी असल्यामुळे, त्याचा तिच्या मनावर फार परिणाम झाला होता. तिचें पवित्र व शुद्ध मन रामकृष्णांच्या दिव्य संगतीनें आनंदपूर्ण झालें होतें. रामकृष्ण परत दक्षिणेश्वरीं आल्यावर, ती जेव्हां आपल्या माहेरीं परत गेली, तेव्हां तिचा पूर्वीचा स्वभाव बदलून गेलेला पाहून, तिच्या घरच्या मंडळींस आश्चर्य वाटलें; परंतु याचें कारण मात्र त्यांच्या लक्षांत आलें नाहीं.

या गोष्टीसही आतां ४ वर्षे होत आलीं होती, व तिला १८ वें वर्ष लागलें होतें. आपल्या पतीचें आपल्यावर प्रेम आहे, या आनंदांत ती जरी मग असे तरी, साऱ्या गांवांतील मंडळी त्यांच्याविषयीं तऱ्हे-तऱ्हेच्या गोष्टी सांगत, त्याचा तिच्या मनावर थोडा फार परिणाम होईच. तिला वाटे, “तर मग त्यांचा स्वभाव खरोखरच बदलला आहे काय ? त्यांना खरोखरच वेड लागलें आहे कीं काय ?” तिच्या मैत्रिणी तिला “वेड्याची बायको,” म्हणून चिडवीत, तेव्हां तिला अत्यंत दुःख होई, व मध्यें

मथुराबाबू हयात असतांनाच पद्ममणी व जगदंबादासी यांच्यांत देवाल्याच्या संपत्तीबद्दल वाद सुरू झाले होते. मथुराच्या मृत्यूनंतर तर हा वाद फारच माजून तो हायकोर्टापर्यंत गेला. हायकोर्टांत त्याचा निवाडा होऊन तो उभयपक्षांना मान्यही झाला. पुढें पद्ममणी व जगदंबादासी यांच्या मृत्यूनंतर १८८८ मध्यें तो वाद पुन्हा त्यांच्या मुलांत (राणी रासमणीच्या नातवांत) सुरू झाला. या सर्व वादांत देवाल्याची संपत्ति गहाण पडली असून अजून सुद्धा ती ऋणमुक्त झाली नाहीं !!]

मध्ये वाटे कीं, “ आपण स्वतः दक्षिणेश्वरला जाऊन खरा प्रकार काय आहे तें पाहिलें पाहिजे. बरें, जर त्यांना खरोखरच वेड लागलें असेल, तर आपल्यालाही येथें राहून काय करावयाचें आहे ? तेथेंच त्यांच्याजवळ राहून, त्यांची सेवा केली पाहिजे. ” असा विचार करून शक्य तितकें लवकर दक्षिणेश्वरी जाण्याचा तिनें निश्चय केला.

फाल्गुनी पौर्णिमेस गंगास्नानासाठीं म्हणून ठिकठिकाणचे लोक कलकत्यास येत असतात. जयरामवाटीहून त्या वर्षी, पौर्णिमेस, स्नानासाठीं पुष्कळ मंडळी कलकत्यास जाणार होती त्यांतच तिच्या नात्यांतीलही कांहीं स्त्रिया होत्या. त्यांच्याबरोबर जाण्याची संधी चांगली आहे, असें पाहून तिनें आपल्या वडिलांची परवानगी विचारली. रामचंद्र मुखोपाध्यायांनीं तिच्या मनांतील हेतु ताडला, व आपणच तिच्या बरोबर कलकत्यास जाण्याचें ठरविलें.

निघण्याचा दिवस उजाडतांच मंडळी निघाली. त्यावेळीं रेल्वे नसल्यामुळें साधारण स्थितीतले लोक पायींच प्रवास करीत. दिवासा प्रवास करावा व रात्रीं एकात्रा खेड्यांत अग्नर धर्मशाळेंत मुक्काम करावा, असा क्रम असे. एकमेकांच्या संगतींत मोठ्या आनदात मंडळी चालली असतां, मध्येच एक विघ्न उपस्थित झालें. चालण्याची सवय नसल्यामुळें, रामकृष्णांची पत्नी वाटेंतच आजारी पडली, व रामचंद्र बाबूंना वाटेंतच एका धर्मशाळेंत राहावें लागलें.

अशा रीतीनें भलत्याच ठिकाणीं आजारी पडल्यामुळें रामकृष्णांच्या पत्नीला व इतरही मंडळींना बराच त्रास झाला. तरी त्या धर्मशाळेंत असतांना तिला एक अद्भुत दर्शन प्राप्त झालें, व त्यामुळें तिला बराच भीर आला. यासंबंधानें रामकृष्णांच्या स्त्री-भक्त मंडळींना त्या एकदा म्हणाल्या, “ अंग तापानें फणफणत होतें व जवळ जवळ वेशुद्ध होऊन पडलें होतें; अशा वेळीं असें दिसलें कीं, एक बाई येऊन माझ्या उशाशीं बसली आहे. तिचा वर्ण काळा होता, तरी रूप मात्र अत्यंत सुंदर होतें. जवळ बसून, ती माझ्या डोक्यावरून हात फिरवूं लागली, आणि त्या थंड व कोमल हस्तस्पर्शानें माझी तलखीही कमी होऊं लागली ! मीं तिला विचारलें, “ बाई, तुम्ही कोठून आलांत ? ” ती

म्हणाली “ दक्षिणेश्वराहून ! ” मी आश्चर्यचकित होऊन म्हणालें, “ काय ? दक्षिणेश्वराहून तुम्ही आलांत ? मी सुद्धां तिकडेच जायला निघालें आहे, मनांत विचार केला आहे कीं, तेथें जावें त्याचें (रामकृष्णांचें) दर्शन घ्यावें, आणि त्यांच्या सेवेत काळ घालवावा; पण तें सारें बाजूला राहिलें; आणि मी ही येथें आजारी होऊन पडलें आहे ! त्यांचें दर्शन होण्याचें माझ्या भाग्यांत आहे कां हो वाई ? ” ती वाई म्हणाली, “ आहे म्हणजे ? खास आहे ! तूं आतां बरी होशील, तिथें जाशील, त्यांचें दर्शन घेशील, सारं कांहीं होईल बरें ! तुझ्यासाठीं तर त्यांना तेथें अडकवून ठेवलें आहे ! ” मीं म्हटलें “ खरंच कां ? पण, तुम्ही कोण माझ्या ? ” ती वाई म्हणाली, “ मी तुझी बहीण आहे. ” हें ऐकून मीं म्हटलें, “ अस्सं कां ? म्हणूनच तुम्ही आलांत, बर कां ! ” इतका संवाद झाल्यावर मी शुद्धीवर आलें. ”

दुसऱ्या दिवसापासून त्यांचा ताप हटला, व मग एक दोन दिवस तेथेंच राहून, मंडळी हळूहळू कलकत्याकडे जाऊ लागली. वाटेंत एक वाहनही मिळालें. अशा रीतीनें मुक्काम करित करित, मंडळी दक्षिणेश्वरी येऊन पोहोचलीं. रात्रीं नवाचे सुमारास माताजी काली मंदिरांत येऊन पोहोचल्या. आपली पत्नी आजारीपणांतच तेथें आल्याचें पाहून, रामकृष्णांना फार वाईट वाटलें. थंडी वगैरे लागून ताप उलटेल, या भीतीनें तिला आपल्या खोलींतच, एका बाजूला, निराळा बिछाना घालून देऊन, दुःखानें ते वरचेवर म्हणूं लागले, “ अरेरे ! तूं इतक्या दिवसांनीं कां आलीस ? आतां काय माझा मथुरा जिवंत आहे, म्हणून तो तुझी नीट व्यवस्था ठेवील ? ” दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच त्यांनीं वैद्यांना बोलावून आणवून त्यांचें औषध सुरू केले. तीन चार दिवस औषधपाण्याची नीट व्यवस्था करून, ताप हटल्यावर नौवतखान्यांत आपल्या मातोश्रींच्याकडे राहण्याची तिची व्यवस्था रामकृष्णांनीं करून दिली.

त्यांच्या पत्नीचा संशय दूर झाला, आणि त्यांची खात्री झाली कीं, आपले पति जसे पूर्वीं ह्बते, तसेच आतांही आहेत. त्यांच्या आनंदाला आतां पारावार नाहिंसा झाला, व त्या नौवतखान्यांत राहून, आपल्या

पतीची व आपल्या सासूची मनोभावानें सेवा शुश्रूषा करण्यांत काळ घालवूं लागल्या. आपल्या कन्येला आनंदांत असल्याचें पाहून, त्यांच्या पित्यानें, तेथें कांहीं दिवस राहून आपल्या गांवीं प्रयाण केलें.

कामारपुकूरास असतां रामकृष्णांनीं आपल्या पत्नीस शिक्षण देण्यास सुरुवात केली होती, असें मागें सांगितलेंच आहे. परंतु. कांहीं दिवसांनीं ते दक्षिणेश्वरीं परत आल्यामुळें, तें काम व आपली तपश्चर्या कसोटीस लावण्याचा त्यांचा उद्देश अर्धवटच राहून गेला होता. आपण होऊन कोणतेंच काम करण्यांत पुढाकार घ्यावयाचा नाही, श्री जगदंबेच्या इच्छेनें जें कांहीं प्राप्त होईल, तें मनःपूर्वक पार पाडावयाचें, अशा प्रकारचा स्वभाव त्यांच्या हाडींमासीं खिळून गेल्यामुळें, आपली तपश्चर्या कसोटीस लावण्याचा विचार, पत्नी आपण होऊन तेथें येईपर्यंत त्यांनीं कधीं केला नाही. पत्नीला शिक्षण देण्यासाठीं, अथवा आपली तपश्चर्या कसोटीस लावण्यासाठीं त्यांनीं स्वतः होऊन पत्नीस बोलाविलें नाही. आतां पत्नी दक्षिणेश्वरासच आल्यामुळें हें कार्य पुरें करण्याचा त्यांनीं निश्चय केला, व सर्व प्रकारच्या प्रापंचिक गोष्टीपासून तों गहन अध्यात्मिक विषय पर्यंत, सर्व गोष्टीसंबंधानें तिला शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. त्यांनीं तिला सांगितलें, “ चांदोबा ज्याप्रमाणें साऱ्याच मुलांचा मामा, त्याचप्रमाणें ईश्वरही आपणा सर्वांचाच आहे. त्याची भक्ति करण्याचा सर्वांचाच अधिकार आहे. जो त्याची भक्ति करील त्याला तो दर्शन देऊन कृतार्थ करील. तूं त्याची भक्ती करशील, तर तो तुलाही दर्शन देईल ! ” रामकृष्णांची शिक्षणपद्धति अशी असे कीं, शिष्यावर अपार प्रेम करून ते प्रथम त्यास अगदीं आपलासा करून घेत, व मग त्याला ते नुसता उपदेश करूनच थांबत नसत, तर आपल्या उपदेशानुसार शिष्य वागतो कीं नाहीं, इकडे वारकाईनें लक्ष देऊन पहात, व त्याची कोठें चुकी होत असेल तर, त्याला ती समजावून देऊन त्याला पुन्हा योग्य मार्गाला लावीत. आपल्या पत्नीसंबंधानेंही त्यांनीं हीच पद्धति अमलांत आणली. पत्नी दक्षिणेश्वरीं येतांच त्यांनीं ती आजारी आहे असें पाहून तिला आपल्या खोर्लीतच जगा दिली, व ती बरी होऊन नौबतखान्यांत आपल्या सासूजवळ राहूं लागल्यावरही, रात्रीं

तिला आपल्या शय्येवर शयन करण्याचीही अनुमति दिली ! यावरून पत्नीला त्यांचेविषयी कित्ती आपलेपणा वाटला असेल, व त्यांचे सर्व उपदेश ती कित्ती तत्परतेने मान्य करित असेल, याची वाचकांनीच कल्पना करावी. यावेळच्या, रामकृष्णांच्या दिव्य आचरणाची हकीगत आम्ही मागेच (विवाहप्रकरण) वाचकांना सांगितली आहे; फक्त एक-दोनच नवीन गोष्टी येथे सांगायच्या आहेत.

यावेळीं एक दिवस, त्यांचे पाय चेपीत असतां माताजींनीं त्यांना एकदम विचारलें, “ मी कोण आहे असं तुम्हास वाटतें ? ” रामकृष्ण म्हणाले, “ जी माता त्या कालीमंदिरांत आहे, तिनेच या शरीराला जन्म दिला असून, सध्यां नौवतखान्यांत रहात आहे; आणि तीच आत्तां येथे माझे पाय चेपीत आहे ! तूं मला खरोखरच नेहमीं साक्षात् आनंदमयीच्या स्वरूपांतच दिसत असतेस ! ! ”

आणखी एक दिवस आपल्या पत्नीला आपल्या जवळच निद्रित असलेली पाहून, आपल्या मनाला संबोधून रामकृष्ण विचार करूं लागले, “ मना, ह्यालाच स्त्रीशरीर म्हणतात. सारें जग यालाच परमभोग्य वस्तु समजून, त्याच्या प्राप्तीसाठीं सर्वदा लाळ घोटीत असतें. परंतु ह्याचें ग्रहण केल्यास देहासर्कामध्यें सर्वदा गुंतून पडावें लागतें, आणि त्यामुळे सच्चिदानंद ईश्वराचा लाभ करून घेतां येत नाहीं. मना ! खरें खरें सांग पोटांत एक, बाहेर एक असं करूं नको, -तुला हें शरीर पाहिजे कीं ईश्वर पाहिजे ? हें शरीर पाहिजे असेल, तर हें पहा तुझ्या शेजारीच पडलें आहे, ग्रहण कर ! ” असा विचार करून रामकृष्ण आपल्या पत्नीच्या शरीरास स्पर्श करण्यास तयार होणार, तोंच, मन कुठित होऊन रामकृष्णांना इतकी गाढ समाधी लागली, कीं त्या रात्रीं ते देहभानावर आलेच नाहींत ! सकाळ झाल्यानंतर त्यांच्या कानांत कित्ती वेळ तरी ईश्वराचें नामस्मरण केल्यावर, मग त्यांची ती समाधी उतरली !

अशा रीतीनें पूर्णयौवन रामकृष्ण आणि त्यांची नवयौवनसंपन्न पत्नी, यांच्या या दिव्य लीलाविलासांच्या, रामकृष्णांच्याच तोंडून ऐकलेल्या गोष्टी, साऱ्या जगताच्या आध्यात्मिक इतिहासांत केवळ अपूर्व आहेत ! कोणत्याही थोर अवतारिक पुरुषांच्या अशा अलौकिक आच-

रणाच्या गोष्टी ऐकिवांत नाहीत ! ह्या सर्व ऐकून मन अगदी चकित होऊन जाते. त्या काळीं रामकृष्णांच्या रात्रीच्या रात्री समाधीमघेंच जात व समाधी उतरल्यानंतरही मन इतक्या उच्च अवस्थेंत असे, कीं त्यामध्ये एक क्षणभरही साधारण देहबुद्धीचा उदय होत नसे !

या रीतीनें, दिवसामागून दिवस, महिन्यामागून महिने लोटून गेले, एक वर्षापेक्षांही अधिक काळ लोटून गेला,—तरी ते अद्भुत रामकृष्ण व त्यांची ती अद्भुत पत्नी, यांच्या मनःसंयमाचा बांध यत्किंचितही भंगला नाही ! ! एक क्षणभर सुद्धां तुच्छ कामकल्पनेचा त्यांच्या मनांत उदय झाला नाही ! यावेळच्या गोष्टींचें स्मरण करून पुढें रामकृष्ण कधीं कधीं आमचे जवळ म्हणत असत, “ तीच (पत्नी) जर इतकी शुद्ध व पवित्र नसती, व कामासक्तीनें विवेकहीन बनती, तर आमच्या संयमाचा बांध भंगून जाऊन मनांत देहबुद्धीचा उदय झाला असता कीं नाही,—हें कोणी सांगावें ? तिच्या बरोबर एकत्रवास करीत असतांना माझी खात्री झाली कीं, विवाह झाल्यानंतर, श्री जगदंबेची मीं अत्यंत व्याकूळतेनें जी प्रार्थना केली होती,—कीं “ आई ! इच्या मनांतिल सर्व कामभाव नष्ट करून टाक ! ”—ती आईनें खचित ऐकली होती ! ”

एक वर्षापेक्षां जास्त काळ, याप्रमाणें पत्नीबरोबर एकत्र राहूनही, जेव्हां कामकल्पनेचा यत्किंचितही उदय रामकृष्णांच्या मनांत झाला नाही, तेव्हां त्यांची खात्री झाली कीं, आपण श्रीजगदंबेच्या कृपेनें या खडतर परिक्षेंत उत्तीर्ण झालों, व आपल्या मनांत आतां यापुढें कामकल्पनेचा उदय होणें अशक्य आहे ! या खात्रीमुळे त्यांच्या मनांत एक अद्भुत वासना उत्पन्न झाली, व त्याप्रमाणें लगेच अनुष्ठान करण्याचाही त्यांनीं निश्चय केला. यासंबंधानें आम्ही रामकृष्ण व श्रीमाताजी या उभयतांच्या तोंडून जें ऐकलें आहे, तें येथें वाचकांना सांगावयाचें योजलें आहे.

आज ज्येष्ठ अमावास्या; फलहारिणी कालिका पूजेचा पुण्य दिवस, अर्थातच दक्षिणेश्वरीं, कालीमंदिरांत आज महोत्सव होता. आज श्रीजगदंबेची पूजा स्वतः करण्याचें मनांत आणून त्याप्रमाणें सामानाची जमवाजमव रामकृष्णांनीं चालविली होती; परंतु आज ही पूजेची तयारी मंदिरांत न होतां त्यांच्याच खोलींत, त्यांच्याच ईच्छेप्रमाणें गुप्तपणें चालली

होती. देवीला बसण्यासाठी, एक सुंदर चौरंग तयार करून ठेवला होता. हळूहळू दिवस मावळला; रात्र झाली. अमावास्येचा काळोख जिकडे तिकडे पसरला. आज मंदिरांत देवीची विशेष पूजा असल्यामुळे, रामकृष्णांच्या पूजेची सर्व तयारी नीट रीतीने करून ठेऊन, हृदय श्रीजगदंबेच्या मंदिरांत निघून गेला. राधाकांताच्या मंदिरांतील रात्रीची पूजा आटोपून तेथील पुजारी रामकृष्णांच्या मदतीस आला. पूजेची सर्व तयारी होतां होतां ९ वाजले. पूजेच्या वेळीं आपल्या खोलींत हजर राहण्यासाठी, रामकृष्णांनीं आपल्या पत्नीला निरोप पाठविला होता, त्याप्रमाणे तीही आली होती. सर्व तयारी झालेली पाहून रामकृष्ण पूजेस बसले.

सर्व पूजासाहित्याचें प्रोक्षण झाल्यानंतर, श्रीजगदंबेसाठीं तयार केलेल्या चौरंगावर बसण्याची, आपल्या पत्नीस रामकृष्णांनीं खूण केली ! रामकृष्णांच्या या कृतीचा थोडाफार अर्थ, अगोदरच तिच्या लक्षांत येऊन, तिला अर्धबाह्य दशा प्राप्त झाली होती. अर्थातच, आपण काय करतो हें नीटसे लक्षांत न येऊन, मोहनी घातल्याप्रमाणे, ती चौरंगावर उत्तराभिमुख होऊन बसली ! जवळच असलेल्या कलशांतील पाण्यानें रामकृष्णांनीं आपल्या पत्नीला यथाविधि सिंचन केलें. नंतर मंत्रोच्चारण झाल्यावर ते प्रार्थनामंत्र म्हणू लागले:—

“ हे बाले ! हे सर्वशक्ति अधीश्वरी माते, त्रिपुरासुंदरी ! सिद्धिचें द्वार मोकळें कर, आणि इचें (पत्नीचें) शरीर व मन पवित्र करून, इच्या ठिकाणीं आविर्भूत हो, आणि सर्वांचें कल्याणसाधन कर ! ”

यानंतर रामकृष्णांनीं आपल्या पत्नीची साक्षात् श्रीजगदंबाज्ञानानें षोडशोपचार पूजा केली, व नैवेद्य दाखवून त्यांतील पदार्थांचा थोडा थोडा अंश आपल्या हातानें तिच्या मुखीं घातला ! हा सर्व विधि पूर्ण होतो न होतो तोंच, त्यांच्या पत्नीस समाधी लागली ! अर्धबाह्य दशेंत मंत्रोच्चार करतां करतां रामकृष्णही समाधीमग्न झाले ! देवी आणि तिचा पूजक दोघेही एकरूप झाले ! !

किती तरी वेळ निघून गेला ! रात्रीचा दुसरा प्रहरही लोटून बराच वेळ झाला, तेव्हां कुठें रामकृष्णांची समाधी उतरली ! पूर्वीप्रमाणें अर्ध-

चाह्य दशा प्रातः झाल्यावर त्यांनीं देवीला आत्मनिवेदन केलें. नंतर आपली जपाची माळा, आपल्या साधनांचें फल आणि आपल्या स्वतःला देवीच्या पादपद्मीं कायमचें वाहून टाकून पुन्हा मंत्रोच्चार करित ते तिला नमस्कार करूं लागले:—

“ हे सर्व मंगलाच्या मंगलस्वरूपे ! हे सर्व कर्मनिष्पन्नकारिणी ! हे शरणदायिनी, त्रिनयने, शिवगोहिनी गौरी ! हे नारायणि, तुल्या शतशः प्रणाम असोत ! ”

पूजा संपली. मनुष्यदेहधारिणी श्रीजगदंबेची पूजा करून रामकृष्णांनीं आपल्या अलौकिक साधनांची इतिश्री केली !

या षोडशी पूजेनंतर अजमासे ५ महिनेपर्यंत माताजी रामकृष्णांच्या जवळ राहिल्या होत्या. पूर्वीप्रमाणेंच त्या, दिवसां, नौवतखान्यांत आपल्या सासूच्या सेवेत काळ घालवीत, व रात्रीं रामकृष्णांच्या शेजारींच शयन करीत. रामकृष्ण रात्रंदिवस समाधीमग्न असत, व केव्हां केव्हां त्यांना अशी गाढ समाधी लागे कीं, त्यांच्या शरीरावर मृताचीं रूक्षणे दिसून येत ! रामकृष्णांना केव्हां कशी समाधी लागेल, या भीतीनें माताजींना सारी रात्र झोंप नसे ! एक दिवस तर किती वेळ झाला, अजून कां समाधी उतरत नाही, या भीतीनें त्यांनीं हृदयलाही झोंपेंतून उठवून आणलें. आल्यावर हृदयनें त्यांच्या कानांत किती वेळ तरी नामोच्चार केल्यावर मग त्यांची समाधी उतरली ! ही हकीगत समजल्यावर, रोज रात्रीं आपल्या पत्नीला आपल्यामुळे झोंप येत नाही असें पाहून, रामकृष्णांनीं तिला आपल्या मातेजवळ नौवतखान्यांत रात्रीं निजत जाण्यास सांगितलें. अशा रीतीनें एक वर्ष आणि चार महिने इतका काळ दक्षिणेश्वरीं राहून, श्रीमाताजी कार्तिक महिन्यांत कामार-पुकरास परतल्या.

६—साधकभावासंबंधीं आणखी कांहीं गोष्टी.

“ तो एकच पुरुष—बुडी मारून इकडे बाहेर निघून कृष्ण झाला; तिकडे बाहेर निघून येशू झाला ! ”

“ शीखांचे दहा गुरु, जनक राजाचे अवतार. ”

“ साधनें करून सर्वांनाच अशा अवस्था प्राप्त होतात असें नाही. ”

“ (स्वतःकडे बोट करून) इथें कांहीं तरी विशेष आहे. ”

—श्रीरामकृष्ण.—

षोडशीपूजा समाप्त झाल्यावर श्रीरामकृष्णांचा अलौकिक साधन-यज्ञ समाप्त झाला. ईश्वरानुरागाचा जो पुण्यअग्नि त्यांच्या हृदयांत निरंतर १२ वर्षेपर्यंत धडाडून पेटला होता, व ज्याच्या दारुण दाहक शक्तीने त्यांच्या मनांत इतके दिवस प्रचंड खळबळ उडवून देऊन त्यांना एकसारखें अस्थिर करून टाकून त्यांच्याकडून नानाप्रकारचीं साधनें करविलीं होती, व यानंतरही कांहीं दिवसपर्यंत ज्यानें त्यांना संपूर्ण शांति लाभू दिली नाही, तो पवित्र अग्नि, षोडशी पूजेच्या पूर्णाहुतीनें, इतके दिवसांनीं थोडाफार शांत झाला. आणि शांत न होईल तर होईल तरी काय ? श्रीरामकृष्णांच्यापाशीं आतां मुळीं शिल्कच काय उरलें होतें कीं, ज्याची त्यांनीं यापूर्वीच त्या अग्नीमध्ये आहुति दिली नव्हती ? घन, मान, नाम, यश, वगैरे सर्व ऐहिक भोगाकांक्षांचा तर त्यांनीं कधींच त्या अग्नींत होम करून टाकला होता ! मन, बुद्धि, अहंकार, वगैरे सर्वांचीही त्यांनीं त्या अग्नीच्या विक्राळ मुखांत एकामागून एक आहुति दिली होती ! नाहीं म्हणायला, नाना-प्रकारचीं साधनें करून, नाना-

रूपांनीं जगदंबेला पाहण्याची एक इच्छा, त्यांच्या मनांत इतके दिवस शिल्लक राहिली होती. ती सुद्धां आतां त्यांनीं या अग्नीला समर्पण करून टाकली ! मग आता तो अग्नि शांत व्हावा, नाही तर व्हावें तरी काय ?

परंतु षोडशीपूजेला एक वर्ष कसें बसें लोटतें न लोटतें तोंच त्यांच्या मनांत आणखी एका मताचीं साधनें करण्याचें आलें. (१८७५). त्या सुमारास त्यांचा श्रीशंभूचंद्र मल्लिक यांच्याशीं परिचय झाला होता; व त्यांच्या तोंडून वायबलांतील श्रीयेशुख्रिस्ताच्या पवित्र जीवनाची व संप्रदायाची, त्यांना थोडीफार माहिती झाली होती. या ख्रिस्तमताचें अवलंबन करून त्या मार्गातील अत्युच्च ध्येय हस्तगत करण्याची त्यांना उत्कंठा लागली, व श्रीजगदंबेनेंही आपल्या बालकाची इच्छा, आपल्या अचिंत्य लीलेनें, अद्भुत उपायानें, पूर्णही केली ! तो प्रकार असाः—

कालीमंदिराच्या आवाराच्या दक्षिणेस यदुनाथ मल्लिक यांचा बगीचा व बंगला असे. श्रीरामकृष्ण कधीं कधीं तेथें फिरत फिरत जात असत. श्रीयुत यदुनाथ व त्यांची माता या दोघांची श्रीरामकृष्णांच्यावर फार भक्ति असे, व तीं दोघें नेहमीं श्रीरामकृष्णांच्या बरोबर ईश्वरीय गोष्टी बोलत आनंद करीत असत. एकाद्या वेळीं, त्यांच्यापैकीं कोणीही घरीं नसलें तरी, श्रीरामकृष्ण तेथें गेल्यावर तेथील नोकर चाकर त्यांना दिवाणखान्यांत बसण्याची विनंति करीत. त्या दिवाणखान्यांतील भिंतींना अनेक सुंदर सुंदर तैलचित्रें लाविलेलीं असत. त्यांतच, आपल्या आईच्या मांडीवर बसलेल्या श्रीयेशुख्रिस्ताचेंही एक सुंदर चित्र होतें. श्रीरामकृष्ण सांगत असत कीं, एक दिवस ते त्या दिवाणखान्यांत बसले असतांना, अत्यंत तन्मय होऊन ते त्या चित्राकडे पाहात मनांत येशुख्रिस्ताच्या चरित्राचा विचार करीत होते; इतक्यांत त्यांना असें दिसलें कीं, तें चित्र जिवंत-ज्योतिर्मय झालें असून, मेरी आणि येशु यांच्या अंगांतून तेजाचे किरण बाहेर पडून, ते आपल्या अंगांत शिरून, आपल्या सर्व मानसिक भावांचें आमूल परिवर्तन करून टाकीत आहेत ! आपल्या अंतःकरणांतील सगळे हिंदु संस्कार कोठच्या कोठें नाहीसे होऊन, त्यांच्याजागीं निराळेच संस्कार उत्पन्न होत असल्याचें पाहून, श्रीराम-

कृष्णांनीं स्वतःला सांवरण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, व अधीर होऊन जगदंबेला म्हणूं लागले, “ आई ! आई ! मला आज हें तूं काय करीत आहेस ? ” पण कशाचाच कांहीं उपयोग झाला नाही. अत्यंत प्रबळ वेगानें ते नवीन संस्कार उत्पन्न होऊन, त्यांनीं त्यांच्या मनांतील सारे हिंदु संस्कार बुडवून टाकले, देव देवतांच्या वरील त्यांचें भक्तिप्रेम कोठच्या कोठें नाहींसें झालें, व त्यांच्या जागीं येशुख्रिस्ताच्या सांप्रदायावर भक्ति व विश्वास त्यांच्या मनांत उत्पन्न झाला, व एका चर्चमध्ये आपण येशूच्या मूर्तीसमोर उभे राहून त्याला धूप दीप दाखवून त्याच्या दर्शनासाठीं त्याची अत्यंत व्याकुळतेनें प्रार्थना करीत आहों, असें त्यांना दिसूं लागलें ! दक्षिणेश्वरीं परत आल्यावर सुद्धां, याच ध्यानांत ते निमग्न होऊन राहिले, व श्रीजगदंबेचें दर्शन घेणें वगैरे गोष्टींचा त्यांना पूर्ण विसर पडला ! तिसरे दिवशीं संध्याकाळीं, पंचवटीखालीं सहज हिंडत असतां, त्यांना दिसलें कीं, एक अपूर्व तेजःसंपन्न गौर वर्णाचा भव्य पुरुष स्थिर दृष्टीनें पाहात आपल्याकडे येत आहे ! त्यांनीं त्याला पाहतांच ओळखलें कीं, हा पुरुष कोणी तरी विदेशीय असावा. त्याचे डोळे विशाल असून, त्याचें नाक जरी थोडेसें चपटें होतें, तरी त्यामुळें त्याच्या मुखमंडलाची अपूर्व शोभा कांहीं कमी झाली नव्हती. त्या पुरुषाकडे पाहून, “ हा देवासारखा दिसणारा पुरुष कोण असावा ? ” असा श्रीरामकृष्ण विचार करूं लागले. तो पुरुष अगदीं जवळ येऊन ठेपला, व एकाएकीं श्रीरामकृष्णांच्या अंतःकरणांतून ध्वनि निघाला कीं, “ अरे हा पुरुष येशुख्रिस्तच ! ” इतक्यांत श्रीरामकृष्णांना आलिंगन देऊन तो पुरुष त्यांच्या शरीरांत अंतर्धान पावला, आणि त्याबरोबर श्रीरामकृष्णांना गाढ समाधी लागली ! अशा रीतीनें ख्रिस्ती धर्माचें अंतिम ध्येय श्रीरामकृष्णांना हस्तगत झालें.

पुढें एक दिवस सहज बोलत असतां, श्रीरामकृष्ण आम्हांला म्हणाले, “ कां रे ? तुम्ही मंडळींनीं तर बायबल वाचलें आहे, मग त्यांत येशुख्रिस्ताच्या शरीराचें वर्णन कसें केलें आहे सांगा पाहूं ? ” आम्ही उत्तर दिलें, “ महाराज, त्याच्या शरीराचें वर्णन बायबलांत कोठें केल्याचें पाहण्यांत नाहीं; तरी पण येशु जातीनें यहूदी असल्यामुळें गौरवर्णाचा

होता, त्याचे डोळे मोठे होते, व त्याचें नाकही चांगलें लांबट होतें, यांत संशय नाही. ” हें ऐकून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “ पण मी तर त्याचें नाक चपटें असल्याचें पाहिलें ! मग असें कसें मला दिसलें कोण जाणें ! ” यावर आम्ही कांहींच उत्तर दिलें नाहीं, तरी पण आम्हाला येवढें मात्र वाटल्यावाचून राहिलें नाहीं कीं, श्रीरामकृष्णांनीं भावावेशांत पाहिलेली येशुख्रिस्ताची मूर्ती, खरोखरच त्याच्यासारखी कशी असावी ? असो. श्रीरामकृष्ण समाधिस्थ झाल्यावर, आम्हांला असें कळलें कीं, येशु ख्रिस्ताच्या शारीरिक घडणेसंबंधानें तीन प्रकारचीं मते प्रचलित आहेत, व त्यांतच एक मत असें आहे कीं त्याचें नाक चपटें होतें !

बुद्धदेवासंबंधें इतर हिंदूंच्याप्रमाणेंच त्यांचाही विश्वास होता, कीं बुद्धदेव हे साक्षात् परमेश्वराचेच अवतार होऊन गेले. पुरीक्षेलाच्या श्रीजगन्नाथ मूर्तीमध्ये श्रीबुद्धदेवाचा प्रकाश अद्यापही आहे अशी त्यांची दृढ धारणा होती. श्रीजगन्नाथ क्षेत्रीं गेल्यास जातीभेदाची भावना नष्ट होऊन जाते, असें त्या क्षेत्राचें माहात्म्य ऐकून, तेथें जाण्याची त्यांना फार उत्कंठा लागली होती. पण तेथें गेल्यास आपलें शरीर राहणार नाहीं, या भीतीनें त्यांनीं तेथें जाण्याचा बेत रहित केला ! श्रीजगन्नाथाचा प्रसाद ग्रहण केल्यास मनुष्याचें मन तत्क्षणांचि पवित्र होऊन जातें, असा त्यांचा दृढ विश्वास होता. विषयी लोकांच्या संगतींत कांहीं काल गेल्यास, ते स्वतः थोडेसें गंगेचें पाणी व श्रीजगन्नाथदेवाचा थोडासा प्रसाद ग्रहण करीत व आपल्या शिष्य मंडळीसही तसेंच करावयास सांगत ! श्रीरामकृष्णांचे परमभक्त श्रीयुत गिरीशचंद्र घोष यांनीं बुद्ध चरित्रावर रचिलेलें नाटक पाहून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “ श्रीबुद्धदेव ईश्वरावतार होता यांत मुळींच संशय नाहीं. त्यांनीं उपदेशिलेल्या मतांत व वैदिक ज्ञानमार्गांत कांहीं सुद्धां फरक नाहीं ! ”

श्रीरामकृष्णांची जैन धर्मावर व शीख धर्मावरही भक्ति असे. त्यांच्या खोलींत, इतर देवदेवतांच्या चित्रांबरोबरच महावीर तीर्थंकराची एक पाप्राणमूर्ति व येशु ख्रिस्ताची एक तसवीर असे. दररोज सकाळ संध्याकाळीं, इतर देवदेवतांच्या चित्रांबरोबरच, याही चित्राना ते

धूपदीप दाखवीत ! जैन व शीख धर्माविषयीं त्यांच्या मनांत भक्ति होती, तरी पण तीर्थकरांपैकीं अथवा शिखांच्या दहा गुरूंपैकीं कोणालाही त्यांनीं ईश्वरावतार म्हटल्याचें आमच्या ऐकिवांत नाहीं. शिखांच्या दहा गुरूंसंबंधानें ते म्हणत “ ते सारे जनक ऋषींचे अवतार होते. शीख मंडळीच्या तोंडून मीं असें ऐकलें आहे कीं, देहत्यागाचे वेळीं, जनकराजाच्या मनांत लोककल्याण करण्याची वासना उत्पन्न झाली होती; व म्हणून त्यानें नानकापासून गुरु गोविंदापर्यंत दहा गुरूंच्या रूपानें अवतार घेऊन, शीख लोकांत धर्मसंस्थापना केली. ”

या रीतीनें जगांतील सर्व मुख्यमुख्य धर्मांशीं श्रीरामकृष्णांचा परिचय झालेला होता, व त्यापैकीं बहुतेकांचें त्यांनीं अनुष्ठान करून त्या त्या धर्मांत सांगितलेलें ध्येय हस्तगत करून घेतलें होतें. अशा प्रकारानें निरनिराळ्या धर्मांचें अनुष्ठान स्वतः करून आणि प्रत्येक धर्माचें अंतिम-ध्येय एकरुच असल्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन, त्यांची दृढ धारणा झाली, कीं “ जितकीं मते तितके मार्ग. ” कोणत्याही मार्गानें गेल्यास, ईश्वराची निःसंशय प्राप्ति होते. अंतःकरणांत बळकट श्रद्धा-विश्वास आणि भक्ति अरुली म्हणजे झालें श्रीरामकृष्णांच्या ह्या सिद्धांताला आध्यात्मिक राज्यामध्ये कांहीं अपूर्व किंमत आहे. कारण हा सिद्धांत जरी पूर्वकालींही सांगितला गेला होता, तरी श्रीरामकृष्णांच्या वेळेपर्यंत कोणाही एका व्यक्तीनें, निरनिराळ्या धर्मांचें स्वतः अनुष्ठान करून, त्या अनुभवाच्या जोरावर ह्या सिद्धांताचें प्रतिपादन केलेलें नव्हतें. श्रीरामकृष्णांनीं स्वतः अनुष्ठान करून, आपल्या अधिकारयुक्त वाणीनें “ मते तितके मार्ग, ” हा सिद्धांत प्रतिपादिला असल्यामुळे आध्यात्मिक जगतांत त्याला केवढी मोठी किंमत आहे, हें सांगावयास नको.

द्वैत, विशिष्टाद्वैत व अद्वैत हीं तीन निरनिराळीं मते नसून मनुष्याच्या आध्यात्मिक उन्नतीच्या त्या केवळ तीन पायऱ्या आहेत, व प्रत्येकाला या तिन्ही पायऱ्यांवरून जावें लागतें असा सिद्धांत, प्रत्यक्ष अनुभवावरून श्रीरामकृष्णांनींच प्रथम लोकांपुढें मांडला. उपनिषदादि शास्त्रांमध्ये, पूर्वाक्त तिन्ही मते ऋषींनीं प्राप्तेपादिलीं असल्यामुळे, शास्त्रांत

धर्ममार्गामध्ये अतीशय गोंधळ होऊन, तो किती गुंतागुंतीचा होऊन बसला आहे हे नव्याने सांगवयास नको. प्रत्येक संप्रदायाच्या आचार्यांनी दुसऱ्या संप्रदायाचे मन खंडण करून, आपले मत प्रस्थापित करण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न करावा, शब्दांचे अर्थ उलटे सुलटे करावे, व अशा रीतीने एकंदर धर्ममार्गच गुंतागुंतीचा करून ठेवावा,— असा प्रकार झाल्यामुळे “शास्त्रविचार” अथवा “शास्त्राक्त धर्ममार्ग,” असे शब्द उच्चारतांच साधारण लोकांच्या मनांत धडकीच भरावी यांत आश्चर्य कोणते ? अशा भीतीचाच परिणाम म्हणजे शास्त्रांवर अविश्वास उत्पन्न होणे व भारतवर्षाची सांप्रतची आध्यात्मिक अवनति हा होय. युगावतार श्रीरामकृष्णांना हा अविश्वास नाहीसा करण्यासाठीच, सर्व प्रकारच्या अवस्थांचा स्वतः अनुभव घेऊन, त्यांचा परस्पर संबंध प्रस्थापित करणे भाग पडले. यासंबंधी श्रीरामकृष्णांच्या खालील उक्ती लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत:—

“विषयासक्त साधारण मनुष्याला द्वैतभावच प्रशस्त.”

“मनबुद्धिसहायाने विशिष्टाद्वैतापर्यंत बोलतां व समजतां येते. त्या वेळी ईश्वर ज्याप्रमाणे सत्य, त्या प्रमाणेच जीव जगत हेही सत्य.”

“अद्वैतभाव ही अखेरची पायरी असे समजावे. अद्वैतभाव हा वाक्य मनातीत उपलब्धीचा विषय आहे.”

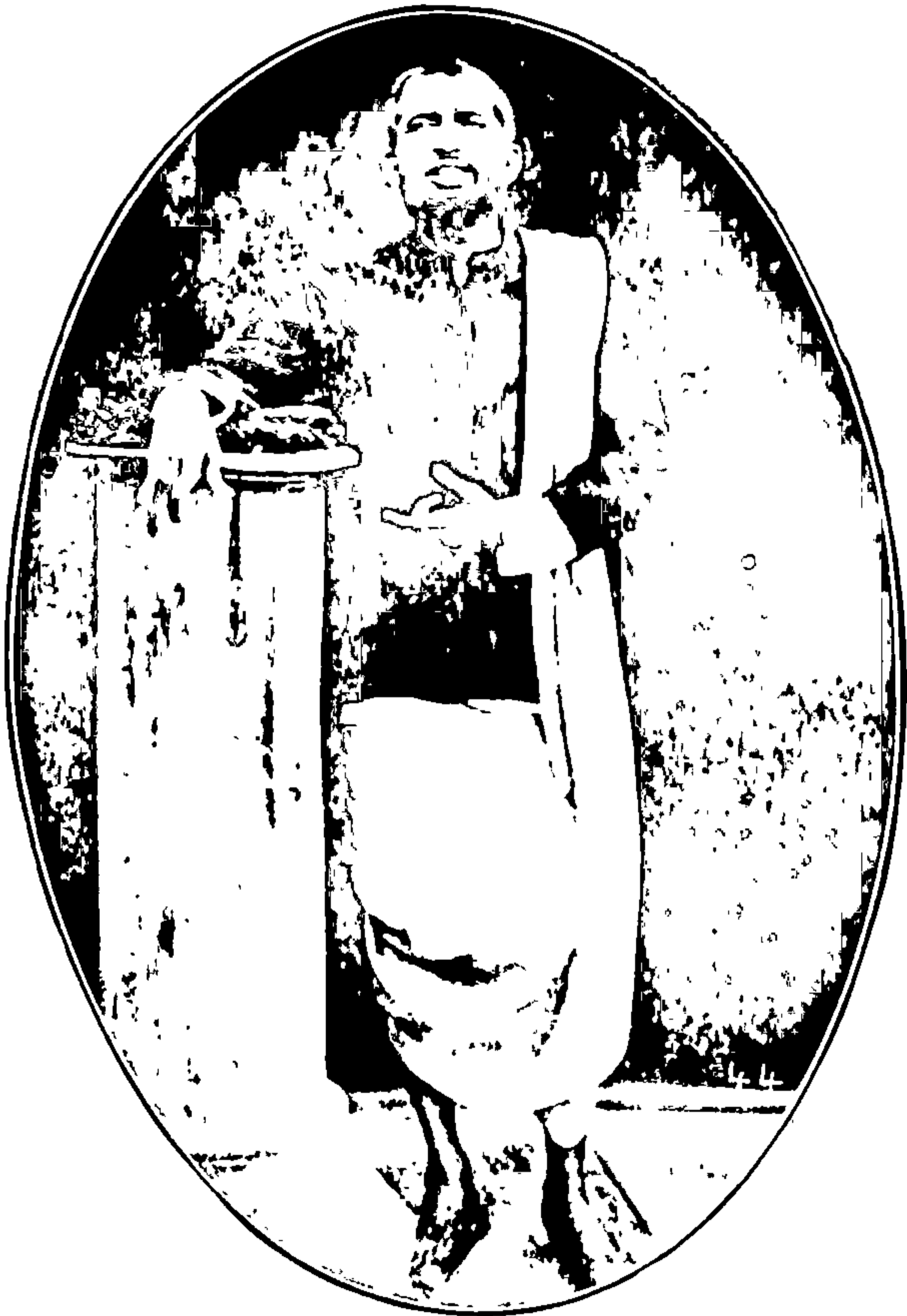
श्रीरामकृष्णांच्या आणखी एका अद्भुत दर्शनाची हकीकत देऊन साधक भावाची इतिश्री करूं. सन १८७५ मध्ये, एकदां रामकृष्णांना श्रीचैतन्यदेवांचे सर्वजनमनोहर असे नगरसंकीर्तन कसे असे, ते पाहण्याची फार इच्छा झाली, व ही त्यांची इच्छा जगदंबेने पूर्णही केली. एक दिवस, रामकृष्ण आपल्या खोलीच्या बाहेर उभे राहून, पंचवटीकडे सहज पहात असतां, त्यांना असे दिसले की, तिकडून आपल्या खोलीच्या बाजूने, दक्षिणेश्वर बागेच्या मुख्य फाटकाकडे, एक प्रचंड जनसमूह भजन करीत चालला आहे ! असे दिसले की, श्री नित्यानंद व श्री अद्वैत, यांना वरोवर घेऊन; त्या जनसमुदायाच्या मध्यभागी श्रीगौरांगदेव स्वतः भावावेशांत नृत्य भजन करीत असून

आजूबाजूची मंडळीही देहभान विसरून, त्यांच्याबरोबर नाचत, मोठमोठ्याने हरिनामाचा गजर करित आहेत ! त्या मेळ्यांत इतके लोक होते कीं, त्या मेळ्याचा आरंभ व शेवट कोठें आहे हेंही दिसत नव्हतें ! या मेळ्यांतील कांहीं लोकांचीं तोंडे रामकृष्णांच्या पक्कीं लक्षांत राहून गेलीं, व पुढें ते लोक आपले भक्त म्हणून येऊं लागलेले पाहून, त्यांची खात्री झाली कीं, पूर्णजन्मीं ते लोक चैतन्य देवाचे भक्त होते !

या अद्भुत दर्शनानंतर कांहीं दिवसांनीं रामकृष्ण आपल्या कामा-पुकूरगांवीं व हृदयच्या शिऊडगांवीं कांहीं दिवस राहण्यास गेले होते. शिऊडजवळच श्यामबाजार म्हणून एक गांव असून तेथें पुष्कळ वैष्णवांची वस्ती असे. त्या ठिकाणीं नित्य भजन वगैरे चालतें असें ऐकून तेथें जाण्याची रामकृष्णांना इच्छा झाली. श्यामबाजार जवळच वेळटें म्हणून एक गांव आहे, तेथील श्रीयुत नटवर गोस्वामींनीं यापूर्वींच रामकृष्णांना पाहिलें होतें. रामकृष्ण शिऊडला आल्याचें ऐकून, त्यांनीं त्यांना आपल्या घरीं येण्याचें आमंत्रण पाठविलें. हृदयला बरोबर घेऊन रामकृष्ण तेथें गेले, व तेथें ७ दिवस राहून श्यामबाजारच्या वैष्णव मंडळीचें भजन त्यांनीं ऐकलें. श्यामबाजारच्या ईशानचंद्र मल्लिकांची त्यांचेवर भक्ति जडली, व त्यांनीं रामकृष्णांना आपल्या घरीं भजनास बोलाविलें. भजनाचे वेळचा त्यांचा भावावेश आणि मधुर नृत्य पाहून, जमलेला सर्व मंडळी तल्लीन होऊन गेली. लौकरच रामकृष्णांच्या अद्भुत भजनाची कीर्ति त्या व जवळपासच्या गांवांत पसरली. हळूहळू त्यांचें भजन ऐकण्यास व त्यांचेबरोबर भजन करण्यास, जवळपासच्या गांवांतून लोकांच्या झुंडीच्याझुंडी श्यामबाजार गांवांत येऊं लागल्या, व त्या गांवांत रातंदिवस भजनें सुरू झालीं. हळूहळू लोकांत अशी बातमी पसरली कीं, एकजण मोठा सुंदर भजन करणारा भगवद्भक्त आहे, तो भजन करतांना कांहींवेळ मरून जातो व पुन्हां कांहीं वेळानें जिवंत होतो ! मग काय विचारावें ? रामकृष्णांचें दर्शन घेण्यास लोकांची इतकी गर्दी लोटली कीं, कांहीं विचारूं नये. झाडांवर चढून, घरांवर वसून, जिथें जागा सांपडेल तिथें जाऊन, लोक त्यांचें दर्शन घेऊं लागले. त्यांच्या चरणावर मस्तक ठेवण्यासाठीं तर याहूनही

अधिक गर्दी होऊं लागली ! लोक त्यांचें दर्शन घेण्यास व पायां पड-
ण्यास जसे कांहीं वेडे होऊन गेले होते ! हा प्रकार एकसारखा तीन
दिवस चालला होता ! रामकृष्णांना जेवणाखाण्यास कों विश्रांति घेण्या-
सही वेळ सांपडेना हें पाहून, हृदयनें चलाखी करून, त्यांना लपवून
घराच्या मागच्या दारानें शिऊडास नेलें, तेव्हां कोठें श्यामबाजारची
गर्दी मोडली, व रामकृष्णांना विश्रांति मिळाली ! कांहीं दिवस शिऊडला
राहून हृदयसह रामकृष्ण दक्षिणेश्वरीं परत आले.

गुरुभाव.

श्री रामकृष्ण.

१९२६३

७—गुरुभाव आपि गुरु

(प्रास्ताविक)

- “ सांचा तयार झाला आहे, तुम्ही आपापलीं जीवने त्यांत घालून घडवून घ्या ! ”
- “ धर्मलाभ कसा होईल, ईश्वरलाभ कसा होईल, अशी तळमळ लागून जे येथे येतील, त्यांचे मनोरथ पूर्ण होतील. ”
- “ साधक जन्मभर परिश्रम करून मोठ्या कष्टाने एक दोन भावांत सिद्ध होऊं शकतो; इथे एकाच वेळीं एकाधारें तसले १९ भाव वसत आहेत ! ”
- “ आम्ही सरकारी माणसें; आईच्या जमीनदारींत जिथे कुठे गोंधळ झाला असेल, तिथे आम्हांला धांवून जावे लागते ! ”
- “ प्रातःकाळीं माझे मन सर्व जग व्यापून रहाते; म्हणून त्यावेळीं माझे स्मरण करीत जा. ”
- “ आई म्हणते कीं, ‘गावोगांवीं, घरोघरीं तुझे आसन होईल !’ ”
- “ जो राम आणि कृष्ण (झाला होता) तोच आतां राम-कृष्ण होऊन आला आहे. ”
- “ आपखी दोनशे वर्षांनीं वायव्य दिशेकडे यावे लागणार आहे. ”

—श्रीरामकृष्ण—

श्रीरामकृष्णांच्या ठिकाणी गुरुभावाचा प्रकाश अगदी लहानपणा-पासून असल्याचें दिसून येतें; तरीपण तरुणपणीं निर्विकल्प समाधी-लाभानंतर त्याचा पूर्ण विकास झाला हें खरें. थोर थोर अवतारी पुरु-षांच्या जीवनाकडे पाहिल्यास असें दिसून येतें कीं, त्यांच्या ठिकाणीं

ज्ञानाचा प्रकाश लहानपणापासूनच होता. ज्ञानलाभानंतर जसें वर्तन असावे, तसें वर्तन त्यांचें लहानपणापासूनच होतें. जो यथार्थ गुरु असतो त्याच्या ठिकाणीं तें गुरुत्व लहानपणीं सुद्धां असल्याचें दिसून येतें. स्वामी विवेकानंद म्हणत असत कीं, मनुष्य एकाद्याला आपला गुरु अगर पुढारी म्हणून निवडत नाहीं. जो गुरु अथवा पुढारी असतो, तो गुरुत्वाचा अधिकार घेऊनच जन्मास येत असतो; असो.

श्रीरामकृष्णांच्या साधनयज्ञाची परिसमाप्ति होऊन ते गुरूपदवीवर अधिष्ठित झाल्यानंतर त्यांच्या हातून लोक कल्याणाचें महत्कृत्य कसें सहज लीलेनें होत गेलें हें सांगण्यापूर्वीं, श्रीरामकृष्णांच्या अलौकिक गुरुभावाचें रहस्य यथार्थ रीतीनें समजावें म्हणून कांहीं गोष्टींचा यथे विचार केला पाहिजे. गुरुभाव म्हणजे काय, एकाद्या महापुरुषाच्या ठिकाणीं त्याचा पूर्ण विकास होणें केव्हां संभवतें, निर्विकल्प समाधी म्हणजे काय, व तिच्या लाभानंतर मनुष्याची स्थिति कशा प्रकारची असते, इत्यादि गोष्टींची आपल्या कारणापुरती मीमांसा करणें आवश्यक आहे.

ज्यांनीं श्रीरामकृष्णांना एक दोन वेळां ओझरतेंच पाहिलेलें असे, व ज्यांचा त्यांच्याशीं विशेषसा परिचय झालेला नसे, त्यांनीं श्रीरामकृष्णांच्या अलौकिकत्वाच्या कांहीं गोष्टी त्यांच्या शिष्य मंडळीकडून ऐकल्यास, ते चकित होत, व त्यांना त्या गोष्टी एकदम खऱ्याही वाटत नसत. त्यांना वाटे कीं, “आम्हीं सुद्धां त्यांना पाहिलें आहे, मग आम्हाला त्यांच्यांत कांहीं अलौकिक असें दिसलें नाहीं तें ? ते तर अगदीं गरीब, नम्र दिसतात, जो दिसेल त्याला प्रथम नमस्कार करतात, कोणी त्यांना गुरु म्हटल्यास त्यांना तें खपत नाहीं—लगेच म्हणतात, “कोण कुणाचा गुरु ? एक ईश्वरच गुरु; तोच कर्ता करविता, मी तर हीनाहून हीन, तुमच्या दासांचा दास, तुमच्या अंगावरल्या एकाद्या लहान केसासारखा मी !”—असें म्हणून लगेच त्यांच्या पायां पडण्यासही कमी करित नाहींत;—अशा दीन गरीब माणसाला तुम्ही सर्वशक्तिमान् म्हणतां, तेव्हां याला काय म्हणावें, व यावर विश्वास तरी कसा वसावा ? ”

आणि खरोखरच, श्रीरामकृष्ण जेव्हां साधारण देहभानावर असत, तेव्हां सर्व प्राणिमात्रांत ईश्वर भरलेला आहे, ही त्यांची इतकी दृढ

धारणा असे कीं, ते आपल्याला मनुष्यांचा तर काय, पण सर्व प्राणी-मालांचा दास असें समजत ! आणि खरोखरच या भावनेनें सर्वांच्या पायाची धूळ सुद्धां घेण्यास ते कमी करत नसत !! त्यावेळीं त्यांना गुरु म्हटलेलें विलकुल खपत नसे; परंतु भावावस्थेंतील अथवा समाधी अवस्थेंतील त्यांचें तेजोमय वदनमंडळ पाहून, “ हेंच ते मघाशी स्वतःला दीनाहून दीन, दासांचे दास म्हणून घेणारे रामकृष्ण,” असें कोण म्हणालें असतें ? त्या अद्भुत भावावेशांत श्रीजगदंबेच्या हातांतील यंत्ररूप होऊन, जेव्हां ते स्पर्शानें अगर नुसत्या इच्छामात्रेंकरून एकाद्याचें देहभान नष्ट करून त्याला समाधी लावीत, अगर भगवत्प्रेमाचा प्रचंड प्रवाह त्याच्या हृदयांत उत्पन्न करीत, अथवा आपल्या अलौकिक शक्तिबलानें त्याच्या मनाची मलिनता आणि संसारासक्ति नष्ट करून, त्याचें मन मार्गें कधींही झालें नव्हतें असें ईश्वर चिंतनांत तल्लीन करीत, तेव्हां त्यांची ती अपूर्व शक्ति पाहून निःसंशय वाटे कीं, हे मघाचे राम-कृष्ण नव्हत ! हे खरोखरच, अज्ञानानें अंध झालेल्या, त्रिविध तापानें तापलेल्या, भवरोगानें ग्रासलेल्या, असहाय, दीन, अनाथ मानवाचे गुरु व त्राते होत ! आणि याच त्यांच्या दिव्य शक्तीला उद्देशून त्यांचे भक्त त्यांना गुरु, कृपासागर, भगवान् इत्यादि नांवांनीं संबोधित. दिसण्यांत परस्परविरुद्ध अशा दोन गोष्टी,—दीनपणा व सर्वशक्तिसंपन्नता,—श्रीराम-कृष्णांवांचून इतर कोणाचेही ठिकाणीं आम्हाला कधींही दिसल्या नाहींत. ह्या दोन परस्परविरुद्ध गोष्टी एकाच ठिकाणीं कशा संभवतात, हें पाहण्यासाठीं निर्विकल्पसमाधी व सर्वात्मभाव यांच्याविषयी थोडासा विचार येथें करणें प्राप्त आहे.

प्रः—निर्विकल्प समाधी म्हणजे काय ?

उः—मनाला संकल्पविकल्परहित अशा अवस्थेंत आणणें, याला ‘ निर्विकल्प समाधी अवस्था ’ असें म्हणतात.

प्रः—संकल्प विकल्प म्हणजे काय ?

उः—बाह्य जगतांतील रूपरसादि विषयाचें ज्ञान अथवा त्यांचा अनुभव; सुखदुःखादि ऊर्मि; कल्पना, विचार, अनुमान, इत्यादि मानसिक व्यापार आणि इच्छा; आणि ‘ मी हें

करीन, ' ' तें समजून घेईन, ' ' याचा भोग घेईन, ' ' त्याचा त्याग करीन, ' इत्यादि मनाच्या विविध वृत्ति; यांना संकल्प-विकल्प म्हणतात.

प्र:—या वृत्ति कशामुळे उत्पन्न होतात ?

उ:—' मी ' ' मी ' हे ज्ञान अथवा बोध असला म्हणजे, जर हे ' मी 'पणाचे ज्ञान, हा ' अहं 'कार कायमचा नष्ट झाला, अथवा कांहीं वेळापूरता तरी नाहीसा झाला, तर त्यावेळीं मनामध्ये कोणतीच वृत्ति उत्पन्न होत नाही.

प्र:—मूर्च्छेमध्ये अथवा गाढ निद्रेमध्ये सुद्धां हा मीपणाचा बोध उरत नाही. मग निर्विकल्प समाधी म्हणजे अशीच एकादी अवस्था आहे कीं काय ?

उ:—नाहीं; मूर्च्छा अथवा गाढ निद्रा या अवस्थांत मीपणाचा बोध नसतो असें नव्हे; तो असतोच. इतकेच कीं, ज्या मेंदुरूप यंत्राच्या सहाय्यानें मन ' मी ' ' मी ' करित असतें, त्या यंत्राची क्रिया कांहीं वेळपर्यंत थोडीफार बंद पडलेली असते, इतकेच. परंतु सर्व वृत्ति आंत गजबजलेल्या असतातच. श्रीरामकृष्ण याला एक सुंदर दृष्टांत देत,—' खबूतरें घाटाणे खाऊन, गळा फुगवून, " गटरं घुम् " असा आवाज करित असलेली असतात,—एकाद्याला अगदीं वाटेल कीं, यांच्या तोंडांत कांहीं सुद्धां नाही. पण त्यांच्या गळ्याला हात लावून पहा बरे ?—असें दिसेल कीं, त्यांच्या तोंडांत वाटाणे जसे नुसते ठेंचून भरलेले आहेत ! '

प्र:—मूर्च्छा अगर सुषुप्तीमध्ये तुम्ही म्हणतां याप्रमाणें ' मी 'पणाचा बोध असतो, हे समजावें कशावरून ?

उ:—प्रत्यक्ष फळ पाहून. मूर्च्छेमध्ये अथवा सुषुप्तीमध्ये हृदयाचे स्पंदन, हातापायांच्या नाड्या, रुधिराभिसरण वगैरे सर्व शारीरिक क्रिया सुरूच असतात, त्या बंद पडत नाहीत; कारण या क्रिया सुद्धां, मीपणाच्या बोधाच्या आश्रयानेंच घडत असतात. दुसरी गोष्ट:—मूर्च्छेचीं अगर सुषुप्तीचीं बाह्य लक्षणें

कांहीं अंशीं समाधीसारखीच असलीं, तरी त्यांतून मनुष्य जेव्हां सावध होतो, तेव्हां त्याचें ज्ञान अथवा आनंद जशाचा तसा असतो; तो मुळीच वाढलेला अथवा कमी झालेला नसतो. त्याच्या वृत्तीही जशाच्या तशा असतात;—उदाहरणार्थ, कामी मनुष्याचा काम जशाचा तसा असतो, क्रोधी मनुष्याचा क्रोध जशाचा तसा असतो, लोभी मनुष्याचा लोभ जशाचा तसा असतो, इत्यादि. निर्विकल्प समाधी अवस्थेचा अनुभव प्राप्त झाल्यावर ह्या सर्व वृत्ती नाहीशा होतात; अंतःकरण अपार आनंदानें भरून जातें, व जगत्कारण भगवानाच्या साक्षात् दर्शनानें,—‘ ईश्वर आहे कीं नाही, ’ वगैरे संशय पार नाहीसे होऊन जातात.

प्र:—बरें; समजलें कीं, निर्विकल्प अवस्था प्राप्त होऊन कांहीं काळपर्यंत श्रीरामकृष्णांच्या मीपणाचा लोप झाला होता. मग पुढें काय झालें ?

उ:—याप्रमाणें मीपणाच्या बोधाचा लोप झाल्यावर, कारण-स्वरूपिणी श्रीजगदंबेचें साक्षात् दर्शन श्रीरामकृष्णांना झालें. पण तेवढ्यानेच तृप्ति न होऊन, सदासर्वकाळ तसेंच दर्शन व्हावें म्हणून त्याच अवस्थेंत राहण्याचा ते प्रयत्न करूं लागले. हा प्रयत्न चालूं असतां, केव्हां केव्हां त्यांच्या मीपणाचा पूर्ण लोप होऊन शरीरावर मृताचीं सर्व लक्षणें दिसून यावीं, अंत मात्र श्रीजगदंबेचें पूर्ण दर्शन घडत असावें; केव्हां केव्हां मीपणाचा अल्पांश मात्र शिल्लक राहून शरीरावर जिवंतपणाची थोडीफार लक्षणें दिसून यावीं,—व अंत त्यांच्या शुद्ध सत्वगुणमय मनाच्या पडद्यांतून श्रीजगदंबेचें किंचित् बाधायुक्त दर्शन होत असावें;—अशा रीतीनें कधीं मीपणाचा पूर्ण लोप व मनाच्या सर्व वृत्तींचा पूर्ण लय होऊन जगदंबेचें पूर्ण दर्शन व्हावें, तर कधीं मीपणाचा थोडासा अंश उरून थोड्याशा चित्तवृत्तीही उरून श्रीजगदंबेचें ओझरतें दर्शन व्हावें, असा प्रकार एक-सारखा सहा महिने सुरू होता ! त्यानंतर, श्रीजगदंबेनें म्हणा,

कीं श्रीभगवानांनीं म्हणा, कीं जें विराट् चैतन्य अथवा जी विराट् शक्ति, जगद्रूपानें प्रकाशित असून सर्व चराचरांत ओत-प्रोत भरून उरून निरनिराळ्या नामरूपांनीं नटलेली आहे तिनें म्हणा, त्यांना “ अरे ! तूं भावमुखीं रहा, ” असा आदेश केला ! “ भावमुखीं रहा, ” म्हणजे, “ अहंकाराचा पूर्ण लोप करून निर्गुण भावामध्ये अवस्थान करूं नको, तर, ‘ ज्या-पासून या अनंत भावांची उत्पत्ति होत असते तो विराट् अहंकारच मी, त्याची इच्छा तीच माझी इच्छा, त्याचें कार्य तेंच माझें कार्य, ’ ही भावना सदासर्वकाळ मनांत वागवून आपलें आयुष्य घालीव, व लोककल्याण साध, ” असा आदेश केला. या अवस्थेला पोहोचल्यावर मी अमक्याचा मुलगा, मी तमक्याचा पिता, मी ब्राह्मण, इत्यादि सर्व गोष्टी मनांतून अगदीं धुवून पुसून काढल्या जातात, व ‘ मी तो ‘ विश्व-व्यापी मी ’ आहे, ’ याच गोष्टीचा अनुभव सदासर्वकाळ जागृत रहातो. श्रीरामकृष्ण वरचेवर म्हणत,—“ बाबानो, मी अमक्याचा मुलगा, मी तमक्याचा बाप, मी ब्राह्मण, अथवा मी शूद्र, मी पंडित अथवा मी श्रीमंत, हा सगळा ‘ कच्चा ’ अहंकार;—यानेंच मनुष्य बंधनांत पडतो; या अहंकाराचा त्याग करावा; आणि ‘ मी भगवंताचा दास, मी त्याचा भक्त, मी त्याचें अपत्य, मी त्याचा अंश, ’ हा ‘ पक्का ’ अहंकार; हाच सदैव मनांत वागवावा. ”

याप्रमाणें निरंतर भावमुखीं राहून विराट् अहंकाराशीं आपलें ऐक्य असल्याचा ते जेव्हां अनुभव घेत, तेव्हां अर्थातच ते श्रीजगदंबेच्या निर्गुण भावापासून कांहीं पायऱ्या खालीं उतरलेले असत, हें सांगावयास नकोच. परंतु या अवस्थेंत सुद्धां त्यांचा एकत्वाचा अनुभव इतका दृढ असे कीं, या ब्रह्मांडांतिल सर्व व्यवहार आपणच करीत आहों, असा त्यांना प्रत्यक्ष अनुभव येई ! या अवस्थेचा अत्यंत अल्प अनुभव सुद्धां अथवा तिची नुसती कल्पना सुद्धां अतीशय अद्भुत असते. या त्यांच्या

सर्वात्म भावासंबंधार्ची एक दोन उदाहरणें येथें सांगितल्यास वाचकांना त्याची थोडीशी कल्पना येईल.

एका पावसाळ्यांत, काली मंदिराच्या आवारांतील एका बाजूला, सुंदर हिरवेगार गवत उगवलें होतें. एक दिवस, त्या सुंदर जागेकडे पहात असतां श्रीरामकृष्ण इतके तन्मय होऊन गेले कीं, त्या जागेशीं एकरूप होऊन ती जागा आपल्या शरीराचाच एक भाग आहे, असें त्यांना वाटूं लागलें होतें; इतक्यांत एक मनुष्य त्या जागेतील गवतावरून चालत पलीकडे गेला. श्रीरामकृष्ण सांगत, “ आपल्या छातीवरून कोणी चालत गेल्यास जशा वेदना होतील, तशा वेदना मला त्यावेळीं झाल्या आणि छाती कांहीं वेळ लाल होऊन गेली !! ”

तसेंच आणखी एक दिवस, कालीवाडीच्या घाटावर उभे राहून श्रीरामकृष्ण भावावेशांत गंगेकडे पहात होते. त्यावेळीं दोन नावा घाटाला लागल्या होत्या, व त्यांतील एका नावेत दोघा कोळ्यांचें एकमेकांत खूप भांडण चाललें होतें. भांडण हळूहळू हातघाईवर येऊन, त्या दोघांत मारामारी सुरू झाली. हा प्रकार भावावेशांत तन्मय होऊन पहात असतां, श्रीरामकृष्ण मोठमोठ्यानें ओरडूं लागले. त्यांचें ओरडणें काली मंदिरांत हृदयचे कानावर जाऊन तो एकदम धांवतच तेथें आला, व पहातो तों श्रीरामकृष्णांची पाठ लाल झाली असून तिच्यावर काळ्यांचे वळ उठले आहेत !! हें पाहून क्रोधानें लाल होऊन थरथर कांपत, दांत ओठ खात, हृदय ओरडून म्हणाला— “ मामा मामा ! तुम्हांला कोणी मारलें मला सांगा. मी आतांच्या आतां जाऊन त्याचा जीव घेतों ! ” मग, थोड्या वेळानें जरा शांत झाल्यावर पाठीवर वळ उठण्याचें कारण श्रीरामकृष्णांनीं हृदयला सांगितलें; तें ऐकून त्याच्या आश्चर्यास सीमा उरली नाहीं !

ह्याही सर्वात्मभावाच्या खालीं मायेच्या राज्यांत जेव्हां श्रीरामकृष्णांचें मन उतरे, तेव्हां त्यांच्या मनांत, मी श्रीजगदंबेचा दास, मी तिचा भक्त, अथवा मी तिचें अपत्य, अथवा मी तिचा अंश, हाच भाव सदैव जागृत असे. या अवस्थेच्या फार खालच्या बाजूला अविद्या मायेचें, काम, क्रोध, लोभ, मोह इत्यादिकांच्या बळावर चाललेलें

राज्य. निरंतर अभ्यासाने आणि ईश्वरचित्तनाने, या राज्याचा सर्वस्वी त्याग केला असल्यामुळे, श्रीरामकृष्णांचे मन त्या राज्याच्या सीमेंत कधीही उतरत नसे; अथवा श्रीजगदंबाच त्यांना त्यांत उतरुं देत नसे; कारण ते नेहमी म्हणत,—“ज्याने आपला सर्व भार आईवर टाकला, त्याचा पाय आई कधीही बेताल पडू देत नाही. ”

या सर्व विवेचनावरून दिसून येईल की, निर्विकल्प समाधी लाभानंतर श्रीरामकृष्णांच्या कच्च्या अहंकाराचा पूर्णपणे लोप झाला होता, व अहंकाराचा जो काय थोडाफार अंश त्यांच्यामध्ये शिल्लक उरला होता, तो विराट् अथवा पक्क्या अहंकाराशी चिरसंयुक्त झालेला होता. याच कारणाने सर्व प्रकारच्या लोकांच्या सर्व प्रकारच्या भावांचे त्यांना सहज आकलन होई. कारण, मानव मनांतील सर्व भावतरंग तरी याच विराट् अहंकाराच्या आश्रयाने उत्पन्न होत असतात. अशा प्रकारच्या उच्च अवस्थेमध्ये, ‘ भगवानाचा अंश—अथवा अपत्य मी,’ हा सुद्धा त्यांच्या मनांतील भाव हळू हळू समूळ लुप्त होऊन जाऊन, त्यांच्या जागी विराट् अहंकार अथवा श्रीजगदंबेचा अहंकार स्फुरण पावू लागून, त्यांच्या मधील निग्रहानुग्रह सामर्थ्य गुरुरूपाने प्रगट होई! अशा वेळी ते ‘ दीनाहून दीन,’ ‘ दासाचे दास,’ राहात नसत. त्यावेळी त्यांचे बोलणे, चालणे, दुसऱ्याशी वर्तन वगैरे व्यवहार अगदी निराळ्या तऱ्हेचे होऊन जात! त्यावेळी ते साक्षात् कल्पतरूच होऊन, “ तुला काय पाहिजे? ” असे आपल्या भक्ताला विचारीत! जणुं काय, आपल्या भक्ताच्या सर्व इच्छा आपल्या अमानुष शक्तीच्या जोरावर पूर्ण करण्यासच ते बसले आहेत!! दक्षिणेश्वरी, दर शनिवारी आणि मंगळवारी आणि विशेष विशेष पर्वकाळी, असे भावापन्न होऊन, निरनिराळ्या भक्तांवर त्यांनी कृपा केल्याची किती तरी उदाहरणे आहेत. या त्यांच्या अमानुष शक्तीचे १८८६ च्या जानेवारीत काशीपुरास घडलेले एक उदाहरण अत्यंत अद्भुत असल्यामुळे, तो प्रसंग येथे सविस्तरच वर्णन करूं.

श्रीरामकृष्णांच्या गळ्याला कांही रोग झाल्यामुळे, डॉक्टर महेंद्रलाल सरकार यांच्या सांगण्यावरून, औषधाच्या सोयीसाठी व बागेतील हवा शुद्ध म्हणून भक्तमंडळींनी कलकत्याजवळच काशीपुरांतील गोपाळ-

बाबूच्या बगीच्यांतील बंगला भाड्याने घेऊन, त्यांत श्रीरामकृष्णांना ठेवले होते. येथे डॉक्टरांचे औषध सुरू केले होते, व त्यापासून थोडा फार गुणही दिसत होता. तरीपण या जागेत आल्यापासून एक दिवस सुद्धा श्रीरामकृष्ण वरच्या मजल्यावरून खाली, बागेत फिरण्यास बगैरे उतरले नव्हते. आज त्यांना रोजच्यापेक्षा बरे वाटत असल्यामुळे, बागेत हिंडण्याची इच्छा त्यांनी प्रदर्शित केली होती, अर्थातच आज श्रीरामकृष्ण खाली येणार, म्हणून मंडळींना आनंद झाला होता.

श्रीरामकृष्णांच्या सेवेला संन्याशी भक्तमंडळी तेथे सर्वकाळ रहात. गृही-भक्तांच्या मागे संसाराचा व्याप असल्यामुळे ते नेहमीच तेथे रहात नसत; ते येऊन जाऊन तेथे असत, व श्रीरामकृष्णांच्या सेवेत असलेल्या मंडळींचा जेवणाखाणाचा सर्व बंदोबस्त ठेवीत.

आज जानेवारी पहिली तारीख (१८८६). सुट्टी असल्यामुळे आज काशीपुरांत पुष्कळ भक्तमंडळी जमली होती. दुपारी ३ वाजण्याचा सुमार होता. श्रीरामकृष्ण रेशीमकाठी धोतर नेसून, अंगांत एक सद्रा घालून व अंगावर एक लाल किनारीची चादर घेऊन, डोक्याला एक कानटोपी व पायांत जोडा घालून, स्वामी अद्भुतानंदाबरोबर, वरून हळू हळू खाली उतरले, व पश्चिमेच्या दाराने बगीच्यांत फिरण्यास निघाले. गृहीभक्तांपैकी काहींजण मोठ्या आनंदाने त्यांच्या मागून मागून चालू लागले. नरेंद्र बगैरे तरुण भक्तांनी रात्रभर भजन, जपध्यान बगैरे करून जागरण केले असल्यामुळे ते एका खोलीत निजले होते. श्रीरामकृष्णांच्या बरोबर बरीचशी मंडळी असल्यामुळे त्यांच्या बरोबर जाण्याची आवश्यकता नाही, असे पाहून, स्वामी अद्भुतानंद काही वेळाने परत घरांत गेले, व श्रीरामकृष्णांचा विछाना, खोली बगैरे झाडून साफ करण्याच्या कामास लागले.

गृही भक्तमंडळीपैकी श्रीयुत गिरीशचंद्र घोष यांचा ईश्वरानुराग त्यावेळी अत्यंत प्रबल होता. त्यांच्या अद्भुत विश्वासाची अतिशय प्रशंसा करून, एकदां श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “ गिरीशचा पांच रुपये पांच आणे विश्वास आहे ! त्याची अवस्था पाहून पुढे लोक चकित होतील ! ”

विश्वास व भक्ति यांच्या प्रबल प्रेरणेने, गिरीशचंद्र श्रीरामकृष्णांना साक्षात् परमेश्वर समजत असत ! ते म्हणत, “ जीवांच्या उद्धारासाठी भगवानांनी कृपाळूपणाने हा अवतार घेतला आहे ! ” आणि हा आपला दृढ विश्वास मोकळेपणाने, उघड उघड, वाटेल त्यापार्शीं ते बोलूनही दाखवीत ! श्रीरामकृष्णांनी याचा निषेध केला, तरी तिकडे ते लक्षच देत नसत.

त्या दिवशीं इतर मंडळीबरोबर गिरीशही तेथे आले होते, व बागेतच एका आंब्याच्या झाडाखाली मंडळीबरोबर गप्पा गोष्टी बोलत बसले होते. फिरत फिरत श्रीरामकृष्णही त्या ठिकाणी येऊन पोहोचले, व तेथील मंडळीत गिरीश आहेत असं पाहून त्यांना म्हणाले, “ गिरीश, तू माझे असं काय पाहिले आहेस, म्हणून ज्याला त्याला ह्या गोष्टी (मी अवतार इत्यादि) सांगत असतोस रे ? ”

हा एकाएकी केलेला प्रश्न ऐकूनही, गिरीशचंद्र विलकूल गोंधळले नाहीत. ते लगबगीने उठून रस्त्यावर आले व हात जोडून श्रीरामकृष्णांच्या पायापार्शीं गुडघे टेंकून बसून, त्यांच्या तोंडाकडे पहात सद्गदित कंठाने म्हणाले, “ व्यास, वाल्मिकि अशांसारखे महर्षी सुद्धा ज्यांचा महिमा वर्णन करतां करतां थकून गेले, त्यांच्यासंबंधाने मी यःकश्चित् पामर तं आणखी जास्त काय सांगणार ? ”

गिरीश चंद्राचे हे असे अद्भुत विश्वासाचे उद्गार ऐकून श्रीरामकृष्णांचे सर्वांग रोमांचित झाले; हृदय उचंबळून आले; आणि मन एकाएकी उच्च भूमिवर आरूढ होऊन त्यांना गाढ समाधी लागली ! त्यांच्या वदनमंडळावर अपूर्व तेज झळकू लागले ! त्यांचे ते तेजःपुंज मुखमंडळ पाहून, गिरीश चंद्रांच्याही भक्तीला भरतें आले, व “ जय रामकृष्ण ! ” “ जय रामकृष्ण ! ” असा मोठमोठ्याने जयघोष करीत, ते त्यांची पदधूलि आपल्या मस्तकावर घेऊं लागले !

हा प्रकार चालू असतांना, श्रीरामकृष्णांना अर्धबाह्य दशा प्राप्त होऊन, त्यांच्या तेजःपुंज मुखमंडलावर हास्य झळकू लागले, व जवळ उभे असलेल्या भक्तमंडळीकडे पाहून ते म्हणाले, “ तुम्हांला आणिक काय सांगूं ? तुम्हा सगळ्यांना चैतन्य प्राप्त होवो ! ” ही वरप्रदा-

नाची वाणी ऐकून, मंडळीही आनंदातिशयातें “ जय रामकृष्ण ! ” “ जय रामकृष्ण ! ” असा जयघोष करून, कोणी त्यांना नमस्कार घालू लागले, कोणी त्यांच्यावर फुलें उधळू लागले, तर कोणी त्यांची पदधूलि ग्रहण करूं लागले ! एकजण त्यांच्या पायावर डोकें ठेवून उभा राहिला, त्यावरोबर त्या अर्धबाह्य अवस्थेंतच त्याच्या वक्षःस्थळावर खालून वर हात फिरवून, श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “ तुला चैतन्य प्राप्त होवो ! ” दुसरा, त्यांच्या पायावर डोकें ठेऊन उभा रहातां क्षणींच, श्रीरामकृष्णांनीं घुन्हा तसेंच केले; तिसऱ्याला ही तसेंच; चवथ्यालाही तसेंच ! अशा रीतीनें पायावर डोकें ठेवणाऱ्या प्रत्येकाला, असाच स्पर्श करून आशीर्वाद देऊं लागले; आणि त्या अद्भुत स्पर्शानें प्रत्येकाच्या अंतःकरणांत कांहीं अपूर्व भावांतर उपस्थित होऊन, कोणी हंसू लागला, तर कोणी रडू लागला, तर कोणी ध्यानामध्येच निमग्न झाला, तर कोणाचें हृदय आनंदानें पूर्ण होऊन, त्या अहेतुककृपासिंधु श्रीरामकृष्णांच्या कृपालाभानें धन्य होण्यासाठीं, बाकीच्या सगळ्यांना मोठमोठ्यानें हांका मारूं लागला ! त्या आरडा-ओरडीनें आणि जयजयकारानें, निजलेली भक्त मंडळी जागी होऊन व कामांत असलेली मंडळी हातांतलीं कामें टाकून देऊन, त्या रमण्याच्या जागीं घांवत जाऊन पाहतात, तों रस्त्यांतच श्रीरामकृष्णांना वेढून, एक वेढ्यांची माळच्या माळ उभी !! तो देखावा पाहतांच त्यांनीं ताडलें कीं, दक्षिणेश्वरीं विशेष व्यक्तींवर कृपा करण्यासाठीं, श्रीरामकृष्णांची दिव्य भावावेशांत लीला होत असे; आज तीच लीला, इथें, सरसकट सर्वांच्यावर कृपा करण्यासाठीं होत आहे ! ही मंडळी येतात तोंच श्रीरामकृष्णांचा तो दिव्य भावावेश कमी होऊन त्यांना साधारण भाव प्राप्त झाला होता. नंतर श्रीरामकृष्णांच्या त्या हस्त-स्पर्शानें व आशीर्वादानें, कोणाला काय अनुभव प्राप्त झाला होता, त्याची चौकशी करितां, असें समजलें कीं, कोणाच्या हृदयांत आनंदाचें प्रचंड तुफान एकाएकीं सुटून, कोणी बेहोष होऊन गेले; कोणा-कोणाला आपल्या इष्ट देवतेचें दर्शन झालें; कोणाला कांहीं एक अपूर्व शक्ति आपल्या हृदयांत संचार करित असल्याचाच अनुभव प्राप्त

झाला; कोणाच्या मनाचा चंचलपणाच नष्ट होऊन, तें अगदीं एकाग्र झालें; तर डोळे मिटल्याबरोबर कोणाला एका अद्भुत ज्योतीचेंच दर्शन झालें ! या निरनिराळ्या दर्शनांशिवाय, स्वतःचें मन अत्यंत शांति व अपूर्व आनंद यांनीं भरून गेल्याचा प्रत्येकाला अनुभव आला ! या सगळ्या मडळींत फक्त दोघांनाच* त्यावेळीं, “ एव्हांशीच नको, ” असें म्हणून श्रीरामकृष्णांनीं स्पर्श केला नाहीं; आणि ते दोघेच केवळ, त्या महापर्वणीच्या दिवशीं कोरडेच राहिले; असो.

अशा प्रकारचीं अनेक उदाहरणें सांगतां येतील. या सर्वांवरून असें दिसून येतें कीं, कच्चया अहंकाराचा सर्वस्वी त्याग केल्यामुळेच श्रीरामकृष्णांच्या ठिकाणीं ही असली दिव्य शक्ति पूर्णपणें आविर्भूत झालेली होती; आणि कच्चया अहंकाराचा सर्वस्वी त्याग केल्यामुळेच त्यांच्या ठिकाणीं “ लोकगुरु, ” “ जगद्गुरु, ” या भावाचा इतका अपूर्व व पूर्ण विकास झाला होता. मायाबद्ध मानवाच्या मनांतील सर्व प्रकारची अज्ञान-मलिनता नाहींशी करणारी जी दिव्य शक्ति तिलाच “ गुरुभाव, ” आणि ही शक्ति ज्या शरीराच्या आश्रयानें प्रकट होते, त्याला ‘ गुरु, ’ असें शास्त्रांत म्हटलें आहे.

वर सांगितल्याप्रमाणें, मानवाची अज्ञान-मलिनता दूर करणारी शक्ति साक्षात् परमेश्वराचीच असल्यामुळे, ती ज्या शरीराच्या आश्रयानें प्रकट होत असते, त्या शरीराला म्हणजे गुरूला, साक्षात् परमेश्वरच समजावें, असें शास्त्रांनीं सांगितलें आहे. अग्नि आणि त्याची दाहक शक्ति ज्याप्रमाणें एकच, तीं ज्याप्रमाणें पृथक् करितां येत नाहींत, त्याप्रमाणेंच ही ईश्वरी शक्ति, व ज्याच्या आश्रयानें ती प्रकट होते, तें शरीर, हींही एकच; आणि हीच गोष्ट स्पष्ट करण्यासाठीं:—

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।

गुरुस्साक्षात् परब्रम्ह.....

वगैरे, गुरु व परमेश्वर यांचें ऐक्य दाखविणारीं वचनें सांगून, शास्त्रांनीं गुरुभक्तीचें एवढें महत्त्व वर्णन केलें आहे.

* पुढें एक दिवस त्यांच्यावरही श्रीरामकृष्णांनीं कृपा केली.

परंतु भक्तिमार्गांत नवीनच प्रविष्ट झालेल्या साधकाला गुरुविषयी साक्षात् परमेश्वरासारखा आदर एकदम वाटत नाही. त्याला वाटते:—
 “गुरुभावावर श्रद्धा ठेवून गुरुभावाची भक्ति करितां येईल; पण ज्या देहाच्या आश्रयानें हा भाव प्रकट होतो, त्याविषयी आमच्या मनांत परमेश्वरासारखी श्रद्धा कशी उत्पन्न व्हावी ?” परंतु अशा लोकांना एवढेंच सांगणें आहे कीं, असें तुम्हाला करतां येत नसेल तर करूं नका; परंतु स्वतःची फसवणूक मात्र करून घेऊं नका, इतकेंच. शक्ति अथवा भाव, आणि ज्याच्या आश्रयानें ही दोन्ही प्रकाशित होतात तो आधार—, या दोन गोष्टी कोणी कधीं वेगवेगळ्या अस्तित्वांत असलेल्या पाहिल्या आहेत काय ? तर मग, अग्नि व त्याची दाहक शक्ति ह्या दोन गोष्टी वेगवेगळ्या करून, एकीचें ग्रहण व दुसरीचा त्याग तुम्ही कसे करूं पाहतां ? आपण व्यवहारांत सुद्धां प्रत्यक्ष पाहतों कीं, आपलें एकाद्यावर प्रेम असल्यास त्याच्या सामान्य वस्तूविषयी सुद्धां आपल्याला अत्यंत प्रेम वाटते, व ती आपण शिरावर धारण करतां. तो ज्या जागेवरून चालत गेला असेल तेथील मातीसुद्धां आपल्याला पवित्र वाटते. तर मग, ज्या शरीराच्या आश्रयानें साक्षात् परमेश्वर आपली पूजा ग्रहण करून आपल्यावर कृपा करतो, आणि आपलें सारें अज्ञानमालिन्य दूर करून आपल्याला चिरशांतिसुखाचे अधिकारी करतो, त्या शरीरावर साक्षात् परमेश्वरासारखी भक्तिश्रद्धा ठेवावी असें शास्त्रें सांगतात, यांत आश्चर्य तें काय ?

श्रीरामकृष्ण म्हणत असत, “अत्यंत एकनिष्ठ भक्ताला आपल्या गुरु-विषयी प्रेम वाटेलच, पण गुरुचा एकादा नातेवाईक अगर गुरुच्या गांवचा एकादा मनुष्य भेटला, तरी एकदम गुरुची आठवण होऊन, त्यालाच गुरु म्हणून तो नमस्कार करील ! भक्ताची गुरुभक्ति इतक्या उच्च अवस्थेला पोहोचली, म्हणजे त्याला आपल्या गुरुंत एकही दोष दिसत नाही. गुरु जें सांगेल तें त्याला प्रमाण,—त्याची दृष्टिच तशी होऊन जाते. कावीळ झालेल्या माणसाला जसें सर्व कांहीं पिवळेंच दिसतें, तसें त्याचें होऊन जातें; त्याला जिकडे तिकडे ‘ईश्वरच सर्व कांहीं झालेला आहे,’ असें दिसू लागतें.”

दक्षिणेश्वरीं एक दिवस श्रीरामकृष्ण, एका सरल पण वादप्रिय स्वभावाच्या एका शिष्याला, कांहीं गोष्ट समजावून सांगत होते; पण त्याच्या विचारशक्तीला ती गोष्ट कांहीं केल्या पटेना. श्रीरामकृष्णांनीं त्याला तीन चार वेळ ती गोष्ट सांगूनही जेव्हां त्याचा बर्क आणि विचार संपेना, तेव्हा किंचित् रागावल्यासारखें करून पण गोड शब्दांनीं ते त्याला म्हणतात, “तूं कसा मनुष्य आहेस रे ? मी स्वतः सांगत आहे आणि तरी सुद्ध हें तुला पटत नाही ? ” तेव्हां मात्र त्या शिष्याचें गुरु-प्रेम एकदम जागृत झालें व तो किंचित् लाजून म्हणाला,—“ महाराज ! चूक झाली. आपणच प्रत्यक्ष सांगतां, आणि मला हें पटणार नाही असें कसें होईल ? इतका वेळ मी आपल्या विचारशक्तीच्या जोरावर उगचि वाद घालीत होतो. ” हें ऐकून प्रसन्न होऊन हांसत हांसत श्रीरामकृष्ण म्हणतात,—“गुरुभक्ति कशी असावी सांगूं ? गुरु जसें सांगेल तसें लागलीच दिसूं लागलें पाहिजे. अशी भक्ति अर्जुनाची होती. एक दिवस रथांत बसून अर्जुनावरोबर श्रीकृष्ण सहज फिरत चालले असतां मधेंच आकाशाकडे पाहून म्हणाले, “अहाहा ! अर्जुना, हा पाहिलास का, कसा एक सुंदर पायरा उडत चालला आहे तो ! ” आकाशाकडे पाहून अर्जुन लागलीच म्हणाला, “ खरेंच, कृष्णा, किती सुंदर पायरा आहे हा ! ” पण पुन्हा श्रीकृष्ण वर पाहून म्हणाले, “ छे, छे, अर्जुना ! अरे हा पायरा नव्हे ! ” अर्जुन तिकडे पाहून पुन्हा म्हणाला, “ खरेंच, कृष्णा ! अरे हा पायरा दिसत नाही ! ” आतां, हें तूं लक्षांत घे कीं, अर्जुन महान् सत्यनिष्ठ, उगचि कृष्णाची खुशामत करण्यासाठीं तर तो असें म्हणाला नाही ? पण श्रीकृष्णाच्या शब्दावर त्याचा इतका विश्वास आणि भक्ति कीं, कृष्णानें जें कांहीं सांगितलें तें अर्जुनाला अगदीं तसें दिसूं लागलें ! ” असो.

ही ईश्वरी शक्ति सर्व मनुष्यांच्या मनांत कमी अधिक प्रमाणांत वास करीत असल्यामुळें, गुरुभक्तिपरायण साधक अखेरीस अशा अवस्थेला जाऊन पोहोचतो कीं, त्यावेळीं ही शक्ति त्याच्या स्वतःमध्येच आविर्भूत होऊन, त्याच्या मनांतील सर्व संशयाचा उलगडा करून गूढ गूढ अध्यात्मिक तत्वे त्याला समजावून देते. मग आपले संशय दूर करून घेण्यासाठीं त्याला त्यावेळीं कोठेंही दुसरीकडे जावें लागत नाही. या

अवस्थेसंबंधानें श्रीरामकृष्ण म्हणत असत, -“ शेवटीं मनच गुरु होतें. ” परंतु तें मन व आपलें नेहमीचें मन, यांत फार फरक. आपलें नेहमीचें मन म्हणजे अशुद्ध व अपवित्र असून भोगसुखाच्या, कामकांचना-सक्तीच्या मार्गें लागलेलें असतें; आणि हें मन शुद्ध व पवित्र असून ईश्वरी शक्ति प्रकट होण्याचें यंत्रस्वरूप बनलेलें असतें. तसेंच ते म्हणत, “ गुरु म्हणजे जशी सखी; जोंपर्यंत राधेची व कृष्णाची भेट झालेली नसते, तोंपर्यंत सखीचें काम संपत नाही. श्रीगुरु आपल्या शिष्याचा हात धरून, त्याला ऊच्च उच्चतर भावप्रदेशांत नेत नेत त्याच्या इष्टदेवते-समोर आणून, “ हं, शिष्या ! हें ब्रह्म तुझें इष्ट दैवत ! ” असें म्हणून स्वतः अंतर्धान पावतो ! ”

एक दिवस, श्रीरामकृष्णांच्या तोंडून गुरुभावाचें याप्रमाणें रहस्य ऐकून, त्यांचा एक अत्यंत अनुगत भक्त, “ तर मग अखेरीस, एक दिवस, श्रीगुरुची व आपली ताटातूट होणारच अँ ? ” असें वाटून, व्यथित अंतःकरणानें त्यांना म्हणाला, “ महाराज, तेव्हां गुरु कोठें जातात बरें ? ” श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “ गुरु त्या इष्टदेवतेशीं एकरूप होऊन जातो; गुरु, कृष्ण, वैष्णव हे तीनही एकच, -एकाचीच ही तीन रूपें ! ”

८—श्रीरामकृष्णांचा गुरुभाव.

तैसें श्रीगुरुचें महिमान । आकळितें कें असे साधन, ।

हें जाणोनि मियां नमन । निवांत केलें ॥ ज्ञा. १०, १३.

“ गौरी म्हणे, “ तुमचे अनुभव वेद-वेदांत सोडून फार पुढें
गेले आहेत ! ”

—श्रीरामकृष्ण—

शास्त्रांत म्हटलें आहे कीं, क्षुद्र मीपणाचा सर्वस्वी त्याग करून, ईश्वरीय भावांतच सदा सर्वकाळ राहून जगद्गुरु व ब्रह्मज्ञ पदवीला पोहोचलेला पुरुष सर्वज्ञ होतो. “ साधारण मानवाप्रमाणें, त्यांच्या मनांत कधीं मिथ्या संकल्प उदय पावत नाहींत. त्यांच्या मनांत, ज्यावेळीं जो विषय जाणण्याची इच्छा होते, तो विषय त्यावेळीं त्यांच्या अंतर्दृष्टीपुढें प्रकाशित होतो, आणि त्या विषयाचें तत्व ते सहज रीतीनें जाणूं शकतात. ” हें ऐकून, शास्त्रांचा हें म्हणण्याचा भाव न समजून, आमच्या मनांत कितीतरी तर्कवितर्क उत्पन्न होत असतात. आम्ही म्हणतो, ‘ हें जर खरें असेल तर, पूर्वकालीन ऋषि जडविज्ञानासंबंधें इतके अज्ञ कां होते ? हायड्रोजन व ऑक्सिजन हे दोन वायु कांहीं विशिष्ट प्रमाणांत एकत्र झाले म्हणजे पाणी होतें, ही गोष्ट कितीशा ब्रह्मज्ञ ऋषींना माहित होती ? चार पांच महिन्यांचा मार्ग विजेच्या सहाय्यानें केवळ ४।५ सेकंदांत आक्रमितां येतो, या गोष्टीची शक्यता कितीशा ऋषींच्या लक्षांत आली होती ? अथवा इतरही शास्त्रीय शोध कितीशा ऋषींनीं लावले होते ? अथवा लावून ठेवण्याचा प्रयत्न कितीशा ऋषींनीं केला होता ? ”

श्रीरामकृष्णांच्या चरणांच्या आश्रयाचा लाभ झाल्यावरच आम्हाला समजून आलें कीं, शास्त्रांनीं सांगितलेली ही गोष्ट अशा भावानें समजू नयेत्यास तिचा कांहींच अर्थ लागत नाहीं; परंतु शास्त्रांनीं ज्या भावानें ही

गोष्ट सांगितली आहे, त्या भावानें तिचा विचार केल्यास तिचा अर्थ बरोबर लागतो. श्रीरामकृष्ण यासंबंधानें म्हणत,—“ जुलीवर भात शिजत आहे; तो नीट शिजला कीं नाही, हें पाहण्यासाठीं तुम्हीं काय करतां ? पळीच्या दांड्यावर त्यांतील ४।५ शितें काढून घेऊन चांपचून पाहतां नाही ? मग सारा भात शिजला हें कशावरून ठरवतां ? त्याचप्रमाणें, हा सर्व जग-त्संसार नित्य कीं अनित्य, सत् कीं असत्, हें सुद्धां, त्यांतीलच चारपांच गोष्टी तपासून पाहून ठरवितां येतें. पहाना, मनुष्य जन्मला, कांहीं दिवस वांचला, नंतर मरण गेला. जनावरांचें बघावें तों असेंच, झाडाझुडपांचें पहावें तों असेंच,—झालें ! अशा रीतीनें पाहतां पाहतां समजलें कीं, ज्या वस्तूला म्हणून नाम आहे, रूप आहे, त्या सर्वांची हीच वाट ! अशा रीतीनें कळून आलें कीं, या साऱ्या जगत्संसाराचा हाच स्वभाव आहे. पृथ्वी, सूर्यलोक, चंद्रलोक, या सर्वांना नांव आहे, अर्थात् यांचीही हीच वाट ! मग तुम्हाला जगतांतील सर्व वस्तूंचा स्वभाव समजला कीं नाही ? याप्रमाणें, संसार हा अनित्य आहे, असत् आहे, असं निःसंशय समजलें कीं, मग तुमचें मन संसारावरून उडून जाऊन तुमच्या सर्व सांसरिक वासना नष्ट होतील, आणि संसाराची अनित्यता पटून तुम्हीं त्याचा त्याग केला कीं, तुम्हाला जगत्कारण ईश्वराचा साक्षात्कार होईल. अशा रीतीनें, ज्याला ईश्वराचें दर्शन झालें, तो सर्वश झाला नाही, तर काय झालें सांगा पाहूं ? ”

श्रीरामकृष्णांच्या या गोष्टींवरून समजलें कीं, खरेंच; एका अर्थानें तो सर्वशच झाला खरा. शान शान म्हणजे तरी काय ? एकाद्या पदार्थाचा आदि, मध्य व अंत पाहतां येणें, अगर त्यांची माहिती होणें व त्या पदार्थाची उत्पत्ति ज्यापासून झाली असेल, तेंही पाहतां येणें, अथवा तें जाणतां येणें, यालाच आपण त्या पदार्थाचें शान असें म्हणत असतो; नव्हे काय ? तर मग पूर्वोक्त रूपानें जगत्संसाराला जाणणें अथवा समजणें, याला शान म्हणावयाचें नाही तर कशाला ? शिवाय हें शान जगदंतर्गत सर्व पदार्थांसंबंधानें सारखेंच सत्य आहे. अर्थात्च त्याला जगदंतर्गत सर्व पदार्थांचें शान, असेंच म्हटलें पाहिजे, व या प्रकारचें

ज्ञान ज्याला झालें, त्याला खरोखरच सर्वज्ञ म्हटलें पाहिजे ! तर मग शास्त्रांनी सांगितलें आहे, तें काहीं खोटें नव्हे !

शास्त्रांचा सांगण्याचा भावार्थ, हा अशा प्रकारचा आहे. कोणत्याही विषयावर मनाची एकाग्रता केली, म्हणजे त्या विषयाचें ज्ञान आपणाला प्राप्त होतें, ही गोष्ट आपल्या नित्याच्या अनुभवांतली आहे. तर, मग आपल्या मनाचें ज्यांनी पूर्णपणें आकलन करून, त्यास आपल्या ताव्यांत ठेविलें असतें, अशा ब्रह्मज्ञ पुरुषांना, कोणताही एकादा विषय जाणण्याची इच्छा होतांच, त्या विषयावर आपल्या मनाची सर्व शक्ति एकत्रित करून तो विषय सहज जाणतां यावा, यांत काय आश्चर्य आहे ? प्रश्न एवढाच आहे कीं, सर्व जगत्संसार अनित्य आहे, अशी ज्यांची दृढ धारणा झालेली असते, आणि सर्व शक्तिमान् जगत्कारण ईश्वराचा, ज्यांनी आपल्या भक्ति-प्रेम-तपस्येच्या बळावर साक्षात्कार करून घेतलेला असतो, त्यांच्या मनांत आगगाडी चालविण्याचा, कारखाने काढण्याचा अथवा शास्त्रीय शोध लावण्याचा संकल्पच अथवा प्रवृत्तीच उत्पन्न होते कीं नाहीं ? शास्त्रीय शोध लावण्याचें वाजूलाच राहो, पण त्यांचें आपल्या शरीराकडे तरी लक्ष असतें कीं नाहीं ? जर त्यांच्या मनांत अशा प्रकारच्या संकल्पाचा अथवा प्रवृत्तीचा उदय होणेंच असंभवनीय होऊन जात असेल, तर मग त्यांच्याकडून या गोष्टी न घडाव्या हें ठीकच आहे. श्रीरामकृष्णांच्या दिव्य सहवासाच्या लाभानें आम्हीं असें प्रत्यक्ष पाहिलें कीं, खरोखरच ब्रह्मज्ञ पुरुषांच्या मनांत, अशा प्रकारचा संकल्पच उदय पावत नाहीं ! यासंबंधानें श्रीरामकृष्णांच्या चरित्रांतील एकदोन गोष्टी येथें सांगितल्यास बरें पडेल.

अखेरच्या वर्षीं काशीपुरांतील बगीच्यांत, श्रीरामकृष्ण गळ्याच्या रोगानें अत्यवस्थ असून, रोग दिवसेंदिवस वाढतच होता. ते आजारी असल्याचें ऐकून, श्रीधुत शशधर तर्कचूडामाणि व आणखी कांहीं मंडळी, एक दिवस त्यांच्या समाचारास आली. बोलतां बोलतां पंडीतजी श्रीरामकृष्णांना म्हणाले, “ महाराज, शास्त्रांत वाचलें आहे कीं, आपल्यासारखे पुरुष इच्छामात्रेंकरून शारीरिक रोग सहज बरे करूं शकतात. मन कांहीं वेळ रोगाच्या जागीं एकाग्र करून ‘ आराम

होवो, 'अशी इच्छा करतांच, रोग बरा होऊन जातो. तर मग, आपण एकदां असं करून पाहिल्यास चालायचें नाहीं काय ?' श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "तुम्ही पंडीत असून ही काय गोष्ट बोललांत हो ? जें मन एकदां सच्चिदानंदाला अर्पण केलें, त्याला तेथून उठवून या भंगलेल्या हाडा-मांसाच्या सांपळ्यावर आणण्याची प्रवृत्ति होईल होय ?"

या भाषणानें पंडितजी निरुत्तर झाले. परंतु स्वामी विवेकानंद प्रभृति भक्तमंडळींना स्वस्थ बसवेना. पंडितजी निघून गेल्यावर, त्यांनीं पंडित-जींच्या म्हणण्याप्रमाणें करण्याविषयीं, श्रीरामकृष्णांना अत्यंत आग्रह केला. ते म्हणाले, "महाराज, आपणाला रोग नाहींसा केलाच पाहिजे. निदान आमच्याकडे तरी पाहून, आपला रोग बरा केला पाहिजे !"

श्रीरामकृष्णः—माझी काय अशी इच्छा आहे होय रे कीं, मीं रोग भोगत बसावें ? मी तर खूप म्हणतों कीं, रोग बरा व्हावा, पण तसें होतंय कुठें ? बरें होणें न होणें ह्या साऱ्या आईच्या हातांतल्या गोष्टी आहेत !

स्वामी विवेकानंदः—तर मग आईलाच सांगा ना, रोग बरा करा-यला ? ती आपलें खचित ऐकेल !

श्रीरामकृष्णः—तुम्हीं तर पुष्कळ सांगतां रे. पण ही गोष्ट माझ्या तोंडांतून बाहेरच पडत नाहीं, त्याला मी काय करूं ?

स्वामी विवेकानंदः—तें कांहीं नाहीं, महाराज, आपणाला ही गोष्ट आईजवळ काढलीच पाहिजे !

श्रीरामकृष्णः—बरं बुवा, बघीन; शक्य असेल तर काढीन.

कांहीं तासांनीं, स्वामीजी पुन्हा श्रीरामकृष्णांच्या जवळ जाऊन म्हणाले, "महाराज, आपण आईजवळ गोष्ट काढली काय ? आई काय म्हणाली ?"

श्रीरामकृष्णः—आईला म्हणालों, "आई, (गळ्याकडे बोट दाखवून) याच्यामुळें कांहीं खातां येत नाहीं. तरी दोन घांस खातां येईल असें कांहीं कर." यावर तुम्हां साऱ्यांकडे बोट दाखवून आई म्हणाली, "कां बरं ? या इतक्यांच्या तोंडांनीं तूं खात

नाहोंस कां ? ” हें ऐकून मला लाज वाटली, माझी छाती घाड घाड उडूं लागली, व मी मग आणीक कांहीं बोलूं शकलों नाहीं !”

किती हा देहबुद्धीचा अद्भुत अभाव ! आणि अद्वैतज्ञानाची ही किती पराकाष्ठा ! त्यावेळीं, सहा महिने, श्रीरामकृष्णांचा रोजचा आहार म्हणजे केवळ पावशेर दीड पावशेर शाबूदाणा मात्र होता, आणि अशा अवस्थेंत, “ कां बरें, या इतक्यांच्या तोंडांनीं तूं खात नाहींस कां ? ” असे जगदंबेनें म्हटल्याबरोबर, “ या क्षुद्र शरीराला, ‘मी’ म्हणालों हें मीं केवढें पाप केलें ! ” असें वाटून श्रीरामकृष्ण लजेनें तोंड खालीं करून निरुत्तर झाले ! व रोग बरा करण्याची कल्पना सुद्धां मनांत आणूं शकले नाहींत !

तसेंच आणखी एक दिवस, बागबाजारांतील श्रीयुत बलरामचसूंच्या घरीं श्रीरामकृष्ण आले होते. त्यावेळीं दहांचा सुमार असावा. श्रीरामकृष्ण तेथें दिवशीं यावयाचें अगोदरच ठरलें होतें, व म्हणून नरेंद्र वगैरे अनेक भक्तमंडळी तेथें जमून, श्रीरामकृष्णांशीं व आपापसांत गोष्टी बोलत बसली होती. गोष्टी निघतां निघतां मायक्रॉस्कोपची गोष्ट निघाली, व डोळ्याला मुळींच न दिसणाऱ्या अनेक गोष्टी त्यांतून पाहिलें असतां दिसतात, अंगावरचा एकादा लहानसा केस एकाद्या काठीएवढा दिसतो, अमदीं लहान वस्तूचे सुद्धां निरनिराळे भाग दिसून येतात— वगैरे गोष्टी ऐकून, श्रीरामकृष्णांना एकाद्या लहान मुलासारखें कौतुक वाटलें, व तें यंत्र पाहण्याची त्यांनीं इच्छा प्रदर्शित केली. अर्थातच त्याच दिवशीं दुपारीं तें यंत्र कोठून तरी आणून श्रीरामकृष्णांना दाखवावयाचें, असें भक्त मंडळीनें ठरविलें.

तपास करतां करतां स्वामी प्रेमानंदजींचे बंधु डॉ. बिपिन बिहारी घोष यांच्यापाशीं एक मायक्रॉस्कोप असल्याचें मंडळींना कळलें, व त्यांनीं लगेच तो त्यांच्याकडून आणवून त्यांतून कसें काय दिसतें, तें दाखविण्यासाठीं श्रीरामकृष्णांच्या जवळ नेला. श्रीरामकृष्ण उठले, पाहण्यासाठीं घुढें झाले, परंतु कांहीं एक न पाहतांच मागे सरले ! सर्वांना याचा मोठा आचंबा वाटून, तसें करण्याचें कारण विचारतां श्रीरामकृष्ण म्हणाले,

“या वेळीं मन इतकें उच्च अवस्थेवर आरूढ झालें आहे कीं, कांहीं-केल्या त्याला आतां तेथून उतरवितां येत नाही!” आह्मी त्यांच्या मनाच्या उतरण्याची पुष्कळ वाट पाहिली, परंतु व्यर्थ. त्यांचें मन त्या दिवशीं साधारण अवस्थेवर आलेंच नाही, व अर्थात्च मग त्यांनीं तें यंत्रही पाहिलें नाही !

वरील दोन्ही गोष्टींवरून स्पष्ट दिसून येईल कीं, श्रीरामकृष्णांच्या सारख्या ब्रम्हानंदांत रंगून गेलेल्या पुरुषांचें आपल्या शरीराकडेही लक्ष नसतें; मग इतर विषयांकडे त्यांचें लक्ष न गेल्यास, व त्या विषयांवर मन एकाग्र करून त्या विषयांचें ज्ञान त्यांनीं प्राप्त करून न घेतल्यास त्यांत आश्चर्य कोणतें ? असो.

देहादि साधारण भाव सोडून श्रीरामकृष्णांचें मन जेव्हां उच्च उच्चतर भावभूमीवर आरोहण करित जाई, तेव्हां त्या त्या अवस्थेमध्ये प्राप्त होणारे सर्व असाधारण दर्शनसमूह त्यांना प्राप्त होत, आणि देह-बुद्धीचा सर्वस्वी त्याग करून, जेव्हां त्यांचें मन अद्वैत भावांत एक होऊन जाई, तेव्हां तर त्यांच्या इंद्रियांचे सर्व व्यापार अजीवात बंद होऊन जात,—हृदयाचें स्पंदन सुद्धां बंद होई, व कांहीं काळपर्यंत त्यांचा पार्थिव देह मृतवत् पडून जाई ! त्यावेळीं त्यांच्या बुबुळांना स्पर्श केला तरी पापण्या हालत नसत ! या अत्यंत उच्चा वस्थेंत, त्यांना पृथ्वीवरील सर्व गोष्टींचा व सर्व विषयांचा पूर्ण विसर पडे; तो इतका कीं, या अवस्थेंतून नेहमींच्या साधारण अवस्थेंत मन आल्यानंतर सुद्धां, कांहीं काळपर्यंत, त्यांना नित्य परिचयांतील वस्तु व व्यक्ती यांची सुद्धां ओळख पटत नसे; व आपण ही कांहीं तरी नवीन सृष्टि पाहत आहों, असा भास होऊन, आपण या वस्तु व व्यक्ती मार्गे केव्हां तरी पाहिल्या होत्या कीं काय, अशी ते आठवण करूं लागत !! मग आपल्या समजामध्ये कांहीं चूक तर होत नाहीना, असें पाहण्यासाठीं जवळच्या एकाद्या व्यक्तीकडे बोट दाखवून “ नरेंद्र ? ” (हा नरेंद्रच आहे कीं काय ?) “ राखाल ? ” व एकाददुसऱ्या वस्तूकडे बोट दाखवून “ गड्ड ? ” “ घोतर ? ” असें विचारित, व जवळच्या मंडळींनीं “ होय, महाराज नरेंद्र, ” “ होय, महाराज

गडू," असें उत्तर दिलें, म्हणजे जणूं काय ओळख पटली, असें वाटून, मग इतर गोष्टी बोलावयास लागत !!

वरीस विवेचनावरून दिसून आलें असेल कीं, या संसारांतील निरनिराळ्या वस्तु व व्यक्ति याचेकडे श्रीरामकृष्ण दोन दृष्टींनीं पाहत. एक, विराट अहंकारामध्ये त्यांचें मन एकरस होऊन गेल्यावर, त्या उच्च अवस्थेवरून; व साधारण भावभूमीवरून; या कारणानें कोणत्याही वस्तु व व्यक्तीच्या बदल त्यांचें एकदेशी मत कधींही होत नसे; व याच कारणानें ते दुसऱ्यांच्या मनांतील सर्व भाव जाणूं शकत. आम्ही म्हणजे, माणसाला माणूस, जनावराला जनावर, झाडाला झाड अशाच दृष्टींनीं जाणतो; परंतु श्रीरामकृष्णांना माणूस, जनावर, झाड, हें सर्व माणूस जनावर, झाड, असें तर दिसेच; शिवाय असेंही दिसे कीं, या सर्वांमध्ये तो जगत्कारण सच्चिदानंद भरलेला आहे ! कोणामध्ये त्याचा प्रकाश अधिक तर कोणामध्ये कमी, इतकाच फरक ! ते म्हणत, " असें पाहतो कीं, माणूस, जनावर, झाड, प्राणी, ह्या जणूं काय निरनिराळ्या खोळी आहेत. उशीच्या तळ्याच्या पिशव्या अथे असतात कीं नाहीं ? एकादी चिटाची, एकादी खादीची, एकादी आणखी दुसऱ्या कशाची, एकादी चौकोनी, एकादी वाटोळी, अशा निरनिराळ्या कापडाच्या व तऱ्हेच्या असतात. पण या सान्या पिशव्यांत एकच पदार्थ भरलेला असतो, - कापूस ! त्याचप्रमाणें माणूस, जनावर वगैरे सर्वांत तो एकच अखंड सच्चिदानंद भरलेला आहे ! खरो-खर मला दिसतें रे, कीं आई ह्या सान्या निरनिराळ्या चादरी अंगावर घेऊन आंतून डोकावून पाहत आहे ! एकदां अशी अवस्था होती कीं, जेव्हां सर्व काळ असेंच दिसत असे ! माझी ही अवस्था पाहून, ती नीट न समजल्यामुळें, सगळेजण मला शिकवायला, शांत करायला आले. रामलालच्या आईनें मला किती तरी सांगितलें, आणि शेवटीं आपण रडायला लागली ! त्या सान्यांकडे पाहिलें तों असें दिसलें कीं, (काली मंदिराकडे बोट दाखवून) ही आईच तऱ्हेतऱ्हेनें सजून येऊन, या सान्या गोष्टी करीत आहे ! हे तिचे ढंग पाहून हंसतां हंसतां माझी मुरकुंडी वळली व म्हणूं लागलों, " वा ! आई ! काय सजली आहेस पण ! "

आणखी एक दिवस, मंदिरांत आसनावर बसून आईचें ध्यान करूं लागलों, पण कांहीं केल्या आईची मूर्ति कांहीं ध्यानांत येईना ! हें असें कां होतें म्हणून पाहतों, तों कालीघाटावर रमणी म्हणून एक वेश्या नेहमीं स्नान करायला येत असे, तिच्यासारखें नटून देव्हान्याच्या जवळच उभी राहून आई डोकावून पहात आहे ! हें पाहून मला हसूं आलें व म्हणालों, “ वाहवा ! आई ! आज तुला रमणी व्हायची इच्छा झाली होय ? तरीही बरं; आतां याच रूपाने आज आपली पूजा घे ! ” रमणीसारखें नटून आईनें दाखविलें कीं, वेश्या देखील मीच, माझ्याशिवाय दुसरें कांहीं नाहीं ! आणखी एक दिवस मच्छीबाजारांतून गाडींत बसून चाललों होतों. पाहिलें कीं, चांगली नटून सजून, भांग काढून, सुंदर लुगडे नेसून व्हरांड्यांत उभी राहून गुडगुडी ओढीत एक वेश्या लोकांचीं मनं भुलवीत आहे !! हें पाहून चकित होऊन म्हणालों, “ वाहवा ! आई ! आज तुला हें रूप व्यावेसें वाटलें होय ! ” व तिला नमस्कार केला ! ” उच्च भावभूमीवर आरोहण करून जगतांतील वस्तुमात्राकडे या दृष्टीनें पाहण्याचें आम्हीं साफ विसरून गेलों असल्यामुळें, श्रीरामकृष्णांच्या या अद्भुत उपलब्धीचें स्वारस्य आम्हाला कळावें कसें ? असो.

ही झाली उच्च भावभूमीवरून पाहण्याची तऱ्हा; आणि श्रीरामकृष्ण जेव्हां साधारण भावभूमीवर येत, तेव्हां त्यांच्या मनांत स्वार्थसुखाची अथवा भोगसुखाची लेशमात्रही इच्छा नसल्यामुळें त्यांच्या शुद्ध बुद्धीला व दृष्टीला आमच्यापेक्षां किती तरी अधिक विषय समजून येत व किती तरी सूक्ष्म आणि गुंतागुंतीच्या गोष्टी त्यांना सहज समजून येत ! अद्वैत भाव पूर्णपणें बाणून घेतल्यामुळें, त्यांना जगांत ईश्वराच्या स्वरूपावांचून कांहीं दिसत नसे; आणि त्यांच्या या अद्वैत ज्ञानार्थे गांभीर्य इतकें होतें कीं, अगदीं थोड्याशा उद्दीपनानें देखील त्यांना एकदम समाधी लागे ! अशा प्रकारची उदाहरणे नित्य घडत.

एक दिवस ते आपल्या खोलीच्या व्हरांड्यांत बसले असतां थेंथें एक पतंग उडत आला. त्यांच्या अंगांत एक भला मोठा कांटा घुसला असून तो विचारा पतंग, त्याला काढण्यासाठीं खूप धडपड करीत होता. त्याची

ती अवस्था पाहून श्रीरामकृष्णांचें अंग थरारलें, व “रामा ! काय रे तुझी ही शोचनीय अवस्था !” असें म्हणत म्हणत ते समाधीमग्न झाले !

एक दिवस गाडींत बसून, कलकत्याहून दक्षिणेश्वरीं परत येत असतां, एका मोठ्या रस्त्यावर एका पानवाल्याचें दुकान त्यांच्या नजरेस पडलें. दुसऱ्या एका मोठ्या दुकानाच्या पायऱ्यांजवळ, नाल्याला लागून एक कमान असून, तिच्या खालीं एकच मनुष्य कसाबसा बसेल इतकीच जागा होती. तेथेंच नाल्यावरच एक चौरंग मांडून, त्या कमानीखालीं, त्या अडचणीच्या जागेंत त्या पानवाल्यानें आपलें दुकान थाटलें होतें ! त्या विचान्याला नीट उठतां बसतां येण्याची मारामार होती ! हा त्याचा संसार पाहून श्रीरामकृष्णांच्या डोळ्यांना पाणी आलें, आणि, “आई ! आई ! तुझ्या मायेचा प्रभाव कांहीं विलक्षण आहे,” असें म्हणत म्हणत ते समाधीमग्न झाले !

आणखी एक दिवस, कलकत्याहून दक्षिणेश्वरीं परत येत असतां, त्यांची बगी एका दारूच्या गुत्याजवळून गेली. तेथें गिऱ्हाईकांची खूप गर्दी असून, सुरापानाच्या आनंदानें बेहोष होऊन कोणी मोठमोठ्यानें बोलत होते, कोणी गात होते, कोणी नाचत होते,—असा एकच गोंधळ त्यांनीं तेथें माजविला होता ! हा त्यांचा आनंद पाहून श्रीरामकृष्णांना, ब्रह्मानंदाचें उद्दीपन झालें, आणि एकदम गाडींतल्या गाडींत उभे राहून त्यांच्याकडे पहात, “वा ! ठीक ! छान चाललें आहे !” असें म्हणत म्हणत ते समाधीनिमग्न झाले !

कित्येकदां तर ‘कारण’ (मद्य) या शब्दाच्या नुसत्या उच्चारानें त्यांना जगत्कारण ईश्वराचें उद्दीपन होऊन त्या निशेंत समाधीनिमग्न झालेले आम्हीं त्यांना पाहिलें आहे ! स्त्रीपुरुषांच्या ज्या अवयवांचें नुसतें नामोच्चारण करणें सुद्धां असभ्य, अश्लील समजलें जातें—त्यांचा उच्चार करीत करीत, त्यांनीं कित्येकदां समाधीमग्न व्हावें, आणि अर्धबाह्य दशा प्राप्त झाल्यावर म्हणावें, “आई ! पन्नास वर्ष म्हणजे तरी तुझेंच स्वरूप ना ग ? मग ज्या वर्णांच्या जुळणीनें वेदवेदांत झाले आहेत, ते सुद्धां सारे अश्लीलच ! तुझ्या वेदवेदांताचा ‘क’ ‘ख’ निराळा, आणि अश्लील भाषेचा ‘क’ ‘ख’ निराळा असें तर नाहींना’

वेदवेदांतही तूंच आणि शिव्यागाळीही तूंच ! ” आणि असें म्हणत म्हणत पुन्हां समाधीनिमग्न व्हावें ! ! जगतांतील सारें चांगलें वाईट, हें त्यांच्या पवित्र दृष्टीला केवळ जगन्मातेचें स्वरूप दिसे ! केवढें हें मनाचें पावित्र्य !

तसेंच श्यामपुकूरांतील वगीच्यांत असण्याचे वेळीं एक दिवस एकानें त्यांना साकार व निराकार ध्यानाला उपयोगी अशीं आसनें विचारलीं असतां, तीं त्याला श्रीरामकृष्ण समजावून देत होते. पद्मासन घालून डाव्या हाताच्या पंजाच्या तळावर उजव्या हाताच्या पंजाचा पृष्ठभाग ठेवून, ते दोन्ही हात आपल्या वक्षस्थळावर धारण करून, डोळे मिटून ते म्हणाले, “ सर्व प्रकारच्या साकार ध्यानाला हें आसन प्रशस्त आहे. ” नंतर त्याच आसनावर बसून, डाव्या गुडघ्यावर डावा व उजव्या गुडघ्यावर उजवा पंजा उताणा ठेवून, आंगठा व तर्जनी यांचीं टोकें एकमेकांना मिळवून, बावीचीं बोटें सरळ ठेवून, दृष्टि भुवयांमध्ये स्थिर करून म्हणाले, “ निराकार ध्यानाला हेंच आसन प्रशस्त आहे. ” परंतु असें म्हणतां म्हणतां त्यांना समाधी लागली ! ! समाधीतून उतरल्यावर ते म्हणाले, “ आतां आणखी कांहीं सांगत नाहीं. कारण अशा रीतीनें या आसनावर बसतां क्षणींच उद्दीपन होतें, व मन तन्मय व समाधीलीन होऊन जातें ! ”

सदैव ईश्वराचेंच चिंतन व सदैव भाव व समाधी यांमध्ये निमग्न रहात गेल्यानें, त्यांचे ठिकाणीं अद्वैत भावाची पराकाष्ठा होऊन गेली होती, आणि ते यथार्थ दिव्य भावारूढ झाले होते. ईश्वराशीं आपलें पृथगस्तित्व ते पूर्णपणें विसरून गेल्यामुळे आणि ‘ अहं ’ चा लवलेशही त्यांच्या मनांत न राहिल्यामुळे, त्यांची इच्छा तीच ईश्वराची इच्छा, अशी त्यांची अवस्था होऊन गेली होती. त्यांच्या सर्व व्यवहारांत, त्यांच्या बोलण्याचालण्यांत, मानवी दुर्बलता अगर असंपूर्णता यत्किंचितही राहिली नव्हती. त्यांचें शरीर चैतन्यभय होऊन गेलें असून, अमानुष ईश्वरी शक्ति प्रकट होण्याचें तें एक प्रचंड यंत्र बनून गेलें होतें. हा त्यांचा अमानुष दिव्य भाव दाखविणारीं उदाहरणें त्यांच्या जीवनांत प्रत्यहीं घडत, आणि त्यांच्या अमानुष शक्तीचा परिचय सर्वास करून देत.

अवतारिक महापुरुषांच्या ठिकाणीं, दुसऱ्याला स्पर्श करून अथवा त्याच्याकडे पाहून अथवा नुसत्या इच्छेनें, त्याचें मनोमालिन्य बदलून, त्याची वृत्ति ईश्वराभिमुख करण्याची शक्ति असते. ही शक्ति श्रीरामकृष्णांच्या ठिकाणीं पूर्णपणें वास करीत होती. असें दिसून येई कीं, कित्येक वेळीं, एकाद्यानें त्यांच्याहून विरुद्ध मताचें अवलंबन करून, त्यांच्याशीं खूप वादविवाद करीत असावें. 'श्रीरामकृष्णांचें म्हणणें मान्य करायचेंच नाहीं,' असा जणुं त्यानें निश्चयच केलेला असावा; आणि अशा वेळीं त्यांच्याशीं बोलतां बोलतां मोठ्या कुशलतेनें, श्रीरामकृष्णांनीं त्यांच्या अंगाला स्पर्श करावा ! त्यावरोबर असें होई कीं, त्या वेळेपासून त्याच्या विचारप्रवाहाची गति जणुं बदलून जाई, आणि तो मनुष्य श्रीरामकृष्णांचा सिद्धांत पूर्णपणें मान्य करी ! श्रीरामकृष्ण स्वतः कधीं कधीं म्हणत, "मंडळीशीं बोलत असतां, मधेच असा एकाद्याला स्पर्श कां करतो, तुम्हाला माहीत आहे ? ज्या अविद्या शक्तीनें त्यांच्या मनावर आच्छादन घातलेलें असतें, त्या शक्तीचा जोर कमी होऊन, त्यांना सत्य काय तें समजावें म्हणून !" आपल्या भक्त मंडळीपैकीं अनेकांना ते ध्यानस्थ होण्यास सांगून, त्यांच्या वक्षस्थलाला, जिबहेला स्पर्श करीत. त्या शक्तिपूर्ण स्पर्शाने त्यांच्या मनांतील बाह्य विषयचिंतन नाहीसें होई, आणि वृत्ति अंतर्मुख होऊन जाई ! आणि निरनिराळ्या व्यक्तींना निरनिराळीं दर्शनें आणि अनुभव उपस्थित होत ! नरेंद्र, छोटा नरेंद्र, तारक, तेजचंद्र वगैरे बहुतेक सर्व भक्तमंडळींच्या आयुष्यांत या त्यांच्या दिव्य शक्तिपूर्ण स्पर्शाने क्रांति घडवून आणली. नरेंद्रनाथाच्या संबंदांत तर, या योगाने केवढी उलथापालथ करून टाकली, ह्याचें वर्णन पुढें येईलच. स्वामी विवेकानंद म्हणत असत, "मनाच्या बाहेर असणाऱ्या शक्तींना कांहीं उपायांनीं वश करून घेऊन, त्यांच्या जोरावर कांहीं चमत्कार घडवून आणणें, ही कांहीं विशेषशी गोष्ट नाही; पण हा दक्षिणेश्वराच्या देवळांतला अशिक्षित पुजारी, एकाद्या चिखलाच्या गोळ्याला जसे वाटेल तसे आकार घाबे, तसे, लोकांच्या मनाला वाटेल तसे आकार देई, त्यांची वाटेल तशी घडामोड करी, स्पर्शाने अथवा नुसत्या इच्छेनें त्यांच्या मनांतील विचार-

अघाह वाटेल तसे बदलून टाकी; यापेक्षां अधिक आश्चर्यकारक चमत्कार, मीं कुठेंही कधीही पाहिला नाही ! ”

या त्यांच्या दिव्य शक्तीची वरीचशी उदाहरणे मागे येऊन गेली आहेत. काशीपुरांतिल वर्गीच्यांत, अखेरच्या दिवसांत, गळ्याच्या रोगाने अत्यवस्थ होऊन पडले असतां, श्रीरामकृष्ण एक दिवस आम्हाला म्हणाले, “ आई मला असें दाखवीत आहे कीं, (स्वतःकडे बोट करून) या शरीरांत सध्यां एक अशी शक्ति आविर्भूत झाली आहे कीं, आतां कोणाला स्पर्शही करण्याचेंही कारण नाही; “ तूं त्याला स्पर्श कर, ” असें मीं एकाद्याला सांगितलें, व त्यानें स्पर्श केला म्हणजे झालें; तेवढ्यानेंच त्या दुसऱ्याला चैतन्यप्राप्ति होईल ! जर या वेळीं आईनें हा रोग बरा केला, तर इथें लोकांची अशी गर्दा होईल कीं, ती आवरतां आवरतां तुमच्या नाकी नऊ येतील आणि मलाही इतके श्रम करावे लागतील कीं, औषधें घेऊन प्रकृती ठीक ठेवावी लागेल ! ” असो.

विशेष विशेष पर्वकाळीं श्रीरामकृष्णांच्या शरीर व मनामध्ये विशेष विशेष प्रकारचा देवभाव उत्पन्न होत असे. वैष्णवांच्या पर्वदिवशीं वैष्णवभाव, शाक्तांच्या पर्व दिवशीं शक्तिभाव—त्यांच्या ठिकाणीं विशेष प्रमाणांत दिसून येई. जसें—दुर्गापूजेच्या अथवा कालीपूजेच्या दिवशीं ते श्रीजगदंबेच्या भावांत इतके तन्मय होत, कीं त्यांच्या शरीराची ठेवण सुद्धां श्रीजगदंबेच्या वराभयकर मूर्तीप्रमाणें होऊन जाई ! जन्माष्टमीच्या व इतर वैष्णव पर्व दिवशीं श्रीकृष्ण व राधा यांच्या भावांत तन्मय होऊन त्यांच्या अंगावर कम्पयुलकादि अष्ट सात्विक भावांचीं लक्षणें दिसून येत ! आणि हे निरनिराळे भावावेश, इतक्या साहजिकपणें त्यांच्या ठिकाणीं उत्पन्न होत कीं, तसे उत्पन्न होण्यास त्यांना कांहीं एक श्रम पडत नसावे, असें वाटे. एवढेंच नव्हे, तर उलट कित्येक वेळां असेंही दिसून आलें आहे कीं, अशा एकाद्या पर्व दिवशीं, ईश्वरीय कथाप्रसंगांत अत्यंत तन्मय होऊन जाऊन, आज म्हणजे अमुक एक पर्व दिवस आहे, ही गोष्टही ते विसरून गेले असावे, आणि इतक्यांत त्यांच्या बाह्यकथावार्ता बंद होऊन जाव्या, आणि त्या दिवशींच्या पर्वाला उचित अशा प्रकारचा भाव एकदम त्यांच्या ठिकाणीं उत्पन्न

व्हावा ! जणुं काय कोणी तरी जबरदस्तीनें त्यांच्या मनांतील भावप्रवाह बदलून टाकीत आहे ! कलकत्यांत शामपुकूर येथें रहात असतांना, डॉक्टर सरकार वगैरे मंडळींशीं दुर्गापूजेच्या दिवशीं बोलत असतां, श्रीरामकृष्णांना एकाएकीं भावावेश उत्पन्न झाला. त्या वेळचें त्यांचें तें तेजःपुंज आणि सस्मित वदनमंडळ पाहून कोणी म्हटलें असतें कीं, यांना कांहीं आजार झाला आहे ?

ज्या वेळीं जो भाव त्यांच्या मनांत प्रबल असे, त्यामधेंच ते इतके तन्मय होऊन गेलेले असत कीं, इतर कोणताही विचार त्यावेळीं त्यांच्या मनांत येत नसे; आणि त्यांच्या स्वभावाचें हें विशेषत्व आतांपर्यंत वर्णिलेल्या त्यांच्या चरित्रावरून स्पष्ट दिसून आलेंच असेल. भावावेशांत जर ते चालत असले, तर इकडे तिकडे सभोवतीं त्यांचें मुळांच लक्ष नसे; व एकाद्या झिंगलेल्या माणसाप्रमाणें त्यांची पावलें पडत ! एक-सारखी १२ वर्षेपर्यंत खडतर तपश्चर्या केल्यामुळें, त्यांच्या मनाला एका-प्रतेची इतकी तन्मय झाली होती कीं, हातांतल्या कामावांचून अथवा मनांत त्यावेळीं असलेल्या विचारावांचून, दुसरें काम अथवा विचार, त्यांच्यानें होणेंच अशक्य होई ! उदाहरणार्थ, -दक्षिणेश्वरी देवीच्या देवळांतील आपल्या खोलींतून, श्रीजगदंबेच्या दर्शनासाठीं, जगदंबेच्या देवळाकडे ते निघाले आहेत, असें समजा. त्यांच्या खोलींतून जगदंबेच्या देवळास जातांना वाटेंत श्रीराधागोविंदजीचें मंदिर लागतें; तेव्हां खरें पाहिलें तर, जातां जातां श्रीराधागोविंदजीचें दर्शन घेऊन मग श्री-जगदंबेच्या मंदिराकडे त्यांनीं जावें. पण त्यांच्यानें असें कधींच होत नसे. खोलींतून निघाले कीं, त्यांनीं सपाट्यानें प्रथम श्रीजगदंबेचें मंदिर गांठवें; व मातेला प्रणाम करून, परत येतांना श्रीराधागोविंदाच्या दर्शनास जावें ! प्रथम प्रथम आम्हाला वाटे कीं, यांची श्रीजगदंबेवर विशेष भक्ति आहे, म्हणून ते असें करीत असावे. पण एक दिवस श्रीरामकृष्णच स्वतः म्हणाले, “ हें असें कां होतें बरें ? मातेच्या दर्शनास जायचें मनांत आलें कीं, सरळ मातेच्याच मंदिराकडे जावें लागतें; राधागोविंदजीचें दर्शन घेऊन जावें, अगर इकडे तिकडे करीत जावें म्हटलें, तर सोय नाही ! पायच इकडे तिकडे बळत नाहीत ! मातेचें

दर्शन घेतलें, म्हणजे मग वाटेल तिथें जातां येतें. हें असें कां व्हावें बुवा ? ” याचें कारण ते स्वतःच कित्येकदां सांगत. ते म्हणत, “ असें आहे कीं, अमुक एक करायचें असें मनांत आलें कीं, लागलीच तसें झालेंच पाहिजे; मग त्याला इतका सुद्धां विलंब खपत नाही. निर्विकल्प अवस्था प्राप्त झाली म्हणजे तिथें तर कांहीं ‘मी,’ ‘तूं’ बोलणें चालणें, वगैरे कांहीं उरत नाही. तेथून २।३ पायऱ्या उतरल्यानंतर सुद्धां मनाची अशी स्थिति असते कीं, त्यावेळांही अनेक वस्तु अथवा व्यक्ती यांच्याशीं व्यवहार करतां येत नाही. समजा, त्यावेळां जेवायला बसलों आणि पानांत पन्नास प्रकारच्या भाज्या असल्या तरी, हातच मुळीं त्यांच्याकडे जात नाही. जें कांहीं खायचें असेल, तें सारें मिसळून, एक करून एकाच जागेवरून उचलून खावें लागतें ! ”

भावावेशांत शरीरज्ञानाचा पूर्णपणें लोप झाल्यामुळें, त्यांचे हात, पाय, मान वगैरे भाग वांकडे तिकडे होऊन जात, व कधीं कधीं तर सारें शरीरच हालूं लागून हे आतां पडतात कीं काय असें वाटे ! म्हणून अशा वेळां जवळपास असलेली भक्तमंडळी, हें त्यांचे वेडेवांकडे झालेले अवयव हळूहळू जसेच्या तसे करीत, व ते पडूं नयेत म्हणून त्यांना नीट धरून ठेवीत !! व त्यांची समाधी उतरण्यासाठीं ज्या देवतेच्या अगर भावाच्या चिंतनामुळें, त्यांना समाधी लागलेली असे, त्या देवतेचें नांव—“ काली ” “ काली, ” “ कृष्ण ” “ कृष्ण, ” “ ॐ ” “ ॐ, ”—त्यांच्या कानांत एकसारखें कांहीं वेळ उच्चारीत ! असें केल्यावर मग त्यांची समाधी उतरे ! ज्या भावाच्या चिंतनानें ते तन्मय होऊन समाधीमग्न झालेले असत, त्याशिवाय इतर भावाचें नाम त्यांच्या कानां उच्चारल्यास त्यांना भयंकर वेदना होत !! श्रीरामकृष्ण म्हणत, “ अशी एक अवस्था होत असते कीं, तेव्हां कोणाचाही स्पर्श झालेला खपत नाही. जर चुकून कोणाचा स्पर्श झाला, तरी वेदना होतात. आणि अशीही एक अवस्था होते कीं, तेव्हां केवळ (बाबूरामाकडे बोट दाखवून) ह्याचा स्पर्श झाला तर चालतो; व ह्याच्याच हातचें खालेलें चालतें.”

श्रीजगदंबेच्या दर्शनास श्रीरामकृष्ण दररोज जात असत, आणि जेव्हां जेव्हां ते जात, तेव्हां तेव्हां त्यांना भावावेश उत्पन्न होई, व कधीं

कर्षी तर गंभीर समाधीही लागे. मग ती उतरून बाह्यदशा प्राप्त होईपर्यंत तेथेंच त्यांना कोणी तरी धरून उभें असे. बराच वेळ त्यांच्या कानांत नामोच्चार केला म्हणजे हळू हळू त्यांची समाधी उतरे, व ते आपल्या खोलीकडे यावयास निघत. अशा वेळीं, कोणी तरी त्यांना धरून चालविणें अवश्य असे, व चालतांना त्यांची एकाद्या लहान मुलासारखी काळजी घ्यावी लागे ! नाही तर, भावावस्थेच्या निशंत ते पडण्याची मीति असे. म्हणून त्यांना धरून चालणारा मनुष्य,—“ हं इथें पाहिरी आहे बरें कां, जरा खाली पाय टाका, ”—“ हं, इथें पायरी चढायची आहे, जरा उचलून पाय टाका ! ” असें सावध करीत करीत, त्यांना त्यांच्या खोलीकडे घेऊन जाई !!

एक दिवस, कलकत्याहून परत आल्यावर, श्रीरामकृष्ण थेट काली मंदिरांत गेले, व देवीचें दर्शन घेऊन बाहेर सभामंडपांत उभे राहून, एक स्तुतिपर पद म्हणतां म्हणतां समाधीनिमग्न झाले ! भोंवतीं बरीच भक्त-मंडळीही होती. श्रीरामकृष्ण समाधीमग्न होऊन उभे असल्याचें पाहून, कदाचित् त्यांचा झोंक जाऊन खाली पडतील, म्हणून छोटा नरेंद्र त्यांना धरून ठेवण्यास पुढें सरसावला, परंतु त्याच्या हाताचा स्पर्श होतांच, श्रीरामकृष्णांनीं एकदम किंकाळी फोडली ! या वेळीं आपला स्पर्श श्रीरामकृष्णांना खपत नाही, असें पाहून विचारा नरेंद्र हिरमुसला होऊन जरा दूर जाऊन उभा राहिला. गाभाऱ्यांत श्रीरामकृष्णांचा पुतण्या रामलाल होता. श्रीरामकृष्णांची किंकाळी ऐकतांच तो एकदम धांवून आला, व श्रीरामकृष्णांना धरून उभा राहिला. बराच वेळ श्रीरामकृष्णांच्या कानांत नामोच्चार केल्यावर त्यांची समाधी उतरली; तरी सुद्धां पाय इतके लटपटत होते कीं, त्यांना नीट उभें राहतां येत नव्हतें.

कांहीं वेळानें सभामंडपाच्या पायऱ्यांवरून ते अंगणांत उतरूं लागले. व उतरत असतां एकाद्या लहान मुलाप्रमाणें म्हणूं लागले, “ आई ! मला जरा नीट धर ना, नाही तर पडेन कीं ग ! ” आणि खरोखरच त्यांच्याकडे पाहून असें वाटूं लागलें कीं, श्रीरामकृष्ण म्हणजे एक लहान बालक असून तें आपल्या आईच्या तोंडाकडे पाहूनच असें बोलत आहे, आणि स्वतः आईचेंच हात धरला असल्यामुळें जरा धीर घेऊन, त्यां पायऱ्या उतरत

संन्याशी भक्त मंडळींना वैराग्याचा उपदेश करावयाचा असल्यास, तो किती जपून ! स्वामी विवेकानंद सांगत, “ आम्हां बालभक्तांना त्याग-वैराग्याची महती सांगावयाची असल्यास, ते आम्हांला एकीकडे बोल-वीत, जवळपास कोणी गृहीभक्त नाही अशी खात्री करून घेत, आणि मग आपल्या तेजस्वी वाणीने त्याग वैराग्य वगैरेंची आवश्यकता आम्हांला समजावून सांगत ! ”—म्हणत, “ बाबांनो, ईश्वरासाठी सर्व-स्वाचा त्याग केला पाहिजे; प्रखर वैराग्य अंगी बाणलें पाहिजे, तरच त्याचें दर्शन होईल. अंतःकरणांतल्या सर्व वासनांचा समूळ त्याग केला पाहिजे, वासनांचा लवलेश सुद्धां तेथें उरतां कामा नाही; तरच ईश्वराचें दर्शन होईल ! ” भोगवासना नष्ट झाल्यावांचून संसाराचा त्याग करण्यांत अर्थ नाही, व जर निष्काम बुद्धीनें व ईश्वरचरणीं मन ठेवून संसारी माणसें आपापलीं कामें करीत राहतील, तर त्यांची भोगवासना हळू हळू नष्ट होईल, त्यांच्या मनांत आपोआप वैराग्याचा उदय होईल, व मग सर्व मन ईश्वराकडे लावण्यास त्यांना सोपें जाईल,—असें त्यांचें सांगणें असे; व म्हणून कोणाही संसारी माणसाला, संसाराचा एकदम त्याग करण्यास ते कधींही सांगत नसत.

धर्ममार्गाला लागून कित्येकांचा मूळचा दयाळू व कोमल स्वभाव अधिकच वाढत जातो; तो इतका कीं तो स्वभावच कित्येकदां त्यांच्या बंधनास कारण होऊन वसतो. म्हणून अशा कोमल स्वभावाच्या माणसाला कठोर होण्यास ते सांगत, आणि उलट, एकाद्याचा स्वभाव फारच कठोर असल्यास ते त्याला अंतःकरणांत कोमलपणा आणण्यास सांगत. योगेंद्राचें नांव मागें आलेंच आहे. त्याचा स्वभाव अत्यंत कोमल असे. कारण असलें तरी, त्याला कधीं राग येत नसे, व तो कधीं कोणाला टाकून अगर टांचून बोलत नसे. त्यांच्या मनांत लग्न करण्याचें मुळींच नव्हतें तरी, एक दिवस आईच्या डोळ्याला पाणी आलेलें पाहून, त्यानें लग्न करण्याला एकदम रुकार दिला, व लवकरच त्याचें लग्नही झालें. परंतु आपण ही अविचाराची गोष्ट केली, असें त्याला वाटूं लागून, त्याचें मन उदात्त झालें. श्रीरामकृष्णांच्याकडे ये जा करूं लागल्यावर त्यांच्या उपदेशानें व धीर देण्यानें त्याचें मन हळू हळू शांत झालें.

मनाच्या कोमलतेमुळे, त्याच्या हातून अशा प्रकारचा अविचार पुन्हा होऊं नये, व सर्व कामें त्यानें नीट विचारपूर्वक करीत जावीं, म्हणून श्रीरामकृष्ण त्याला यापुढें कसें शिक्षण देत, हें खालील उदाहरणावरून समजून येईल. श्रीरामकृष्णांच्या वस्त्रें वगैरे ठेवण्याच्या पेट्यांत, एक दिवस एक झुरळ त्यांना दिसलें. योगेंद्र जवळच होता; त्याचेकडे पाहून ते म्हणाले, “ हें झुरळ बाहेर नेऊन मारून टाक. ” योगेंद्रानें तें बाहेर नेलें, परंतु न मारतां तसेंच सोडून दिलें. तो परत खोलींत येतांच श्रीरामकृष्णांनीं त्याला विचारिलें, “ काय रे ? झुरळ मारून टाकलेंस ना ? ” योगेंद्र म्हणाला, “ नाहीं महाराज, त्याला सोडून दिलें ! ” हें ऐकून रागावल्यासारखें करून श्रीरामकृष्ण त्याला म्हणाले, “ कसा विचित्र मनुष्य आहेस रे तूं ? ‘ झुरळ मारून टाक, ’ म्हणून मी तुला सांगितलें, आणि तूं आपलें त्याला खुशाल सोडून दिलेंस ? काय म्हणावें तुला ? आतां लक्षांत ठेव, आणि तुला जसें करायला सांगेन, अगदीं तसें करीत जा ! नाहीं तर दुसऱ्या अधिक महत्त्वाच्या गोष्टींतही तूं असेंच आपलेंच मत चालवूं लागशील, आणि मग फुकट पश्चात्तापांत पडशील. ”

आणखी एक दिवस योगेंद्र नौकेंत बसून दक्षिणेश्वरीं चालला असतां, दुसऱ्या एकानें, “ कुठें जातां ” असें विचारल्यावरून, “ दक्षिणेश्वरीं श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास जातो, ” असें तो म्हणाला. हें ऐकून त्या गृहस्थानें श्रीरामकृष्णांची खूप निंदा सुरू केली. तो म्हणाला, “ ते एक ढोंगी साधु आहेत. चांगलें खातात पितात, गाद्यागिर्द्यांवर निजतात, आणि धर्माच्या नांवाखालीं, लहानसान पोरांचीं डोकीं खराब करतात झालें. ” वगैरे वगैरे तो वाटेल तसें बहकूं लागला. आपल्या सद्गुरूंची ही निंदा ऐकून, योगेंद्राला अत्यंत दुःख झालें, व त्या माणसाला चांगलें उत्तर द्यावें, असेंही एक वेळ त्याच्या मनांत आलें. परंतु त्याचा स्वभाव अत्यंत शांत पडला. त्याला वाटलें कीं, “ श्रीरामकृष्णांची नीट माहिती नसल्यामुळे, किती तरी लोक गैरसमजुतीनें त्यांना नांवें ठेवीत असतील मग आपल्याला तितक्यांची तोंडे कशीं बंद करतां येतील ? ” असा विचार करून, त्या गृहस्थाला कांहीं एक उत्तर न देतां, तो खिन्न

मनानें दक्षिणेश्वरी आला. “ तूं आज असा सुकलेला कां दिसतोस ! ” असें श्रीरामकृष्णांनीं विचारल्यावरून नौकेंतील सर्व हकीगत त्यानें त्यांना सांगितली. त्याला वाटलें कीं, श्रीरामकृष्ण म्हणजे अत्यंत निरभिमानी,—स्तुती निंदा यांचेपासून त्यांना सुखदुःख झालेलें कधींही कोणी पाहिलें नाहीं,—ही सारी हकीगत ऐकून हांसून गप्प बसतील झालें ! पण गोष्ट झाली निराळीच; ते रागावल्यासारखें करून योगेंद्रला म्हणाले, “ त्या माणसानें माझी विनाकारण निंदा केली, आणि ती तूं खुशाल ऐकून घेतलीस ? काय म्हणावें तुला ? शास्त्रांत काय सांगितलें आहे, माहित आहे ? ” गुरुनिंदा करणाऱ्याचा बेघडक जीव घ्यावा, नाहींतर, त्या ठिकाणीं क्षणभर सुद्धां राहूं नये ! ”—आणि तूं तर यांतलें कांहीं एक न करतां, माझी अयोग्य निंदा खुशाल ऐकत बसलास ? धिःकार असो तुला ! ”

आणखी एकदां, अशाच प्रसंगीं, श्रीरामकृष्ण आपल्या दुसऱ्या एका भक्ताला काय म्हणाले, हें पाहिलें असतां, ते आपल्या शिष्यांच्या स्वभावानुरूप कसें शिक्षण त्यांना देत, हें दिसून येईल. निरंजन स्वभावतःच उग्र प्रकृतीचा मनुष्य असे. तो एक दिवस असाच नौकेंत बसून दक्षिणेश्वरी जात असतां, नौकेंतील एक दोघांनीं श्रीरामकृष्णांची निंदा चालविलेली ऐकून, रागानें लाल होऊन गेला, आणि त्यांना प्रत्युत्तरें देऊं लागला. तरीही ते गप्प बसेनात, असें पाहून, नावेसकट नदींत बुडवून टाकण्याची त्यानें त्यांना भीति दाखविली ! त्याचें शरीर कसलेलें व पिळदार असल्यामुळें, त्याच्या त्या रुद्रस्वरूपाकडे पाहून ती मंडळी घाबरली, व त्याची क्षमा मागून, त्यांनीं त्याला कसें बसें शांत केलें. पुढें ही गोष्ट श्रीरामकृष्णांच्या कानीं गेल्यावर त्याची निर्भर्त्सना करून ते म्हणाले,—“ क्रोध चंडाळ; माणसानें त्याच्या ताब्यांत कधीं जावें काय ? चांगल्याचा राग म्हणजे पाण्याचा डाग,—तत्काळ नाहींसा होऊन जातो ! वाईट लोक वाटेल त्याची वाटेल तशी निंदा करतात, त्यांच्या तोंडाला लागायला लागलें तर सारा जन्म त्यांतच निघून जाईल ! अशा वेळीं समजत जा कीं, लोक म्हणजे पोक (किडे); त्यांच्याकडे काय लक्ष द्यायचें आहे ? रागाच्या भरांत तूं काय भलतेंच करायला निघाला

होतास पहा बरें ? त्या विचान्या कोळ्यांनीं तुझें काय केलें होतें, म्हणून त्यांची नाव सुद्धां तूं बुडवायला तयार झाला होतास बरें ? ”

पुरुषभक्तांप्रमाणें त्यांच्या स्त्रीभक्तांनाही त्यांची अशीच शिक्षण असे. एका स्त्रीचा स्वभाव अत्यंत कोमल असे. तिला एक दिवस ते म्हणाले-“इतका कोमल स्वभाव उपयोगाचा नाही. ही तर मनाची दुर्बलता झाली ! असें समज, कीं-कोणी एकजण अत्यंत श्रम घेऊन तुला सर्व वावर्तीत मदत करित आहे; पण सौंदर्याच्या मोहामुळें, त्याला आपलें दुर्बल मन ताव्यांत ठेवत नाही; मग अशा ठिकाणीं, अशा माणसावर काय दया दाखवावयाची ? कीं मन दगडासारखें घट्ट करून त्याच्यापासून कायमचें दूर व्हावयाचें ? म्हणून हें लक्षांत ठेव, कीं वाटेल तेथें, वाटेल तेव्हां, वाटेल त्याच्यावर, दया करून चालत नाही; दयेलाही कांहीं सीमा आहे. देश, काल, पात्र, यांचा विचार करून ती करावी लागते ! ”

“विश्वास असल्यावाचून धर्ममार्गामध्यें उन्नति होत नाही. ” असें श्रीरामकृष्ण वरचेवर म्हणत. या गोष्टीचा भलताच अर्थ समजून त्यांची कांहीं शिष्य मंडळी प्रथम प्रथम वाटेल त्या गोष्टीवर व वाटेल त्या माणसावर विश्वास ठेवीत. श्रीरामकृष्णांच्या तीक्ष्ण नजरेला ही गोष्ट येतांच, त्यांनीं त्या मंडळींना लगेच सावध केलें. आणि खरोखर विश्वासाची महती नेहमीं वर्णन करूनही, त्यांनीं कधींही कोणाला सदसद्विचार गुंडाळून ठेवण्याला सांगितलें नाहीं. नेहमीं सदसद्विचार करावा, व कोणतेंही कर्म करण्यापूर्वीं त्याच्या इष्टानिष्ठतेचा सर्व दृष्टीनें पूर्ण विचार करित जावा, असें त्यांचें नेहमींचें सांगणें असे.

त्यांच्या शिष्यांपैकीं एकजणानें, एकदां, एका दुकानदाराला घर्माचें भय दाखवून, एक लोखंडी घमेलें विकत घेतलें; पण घरीं जाऊन श्राहतो तो तें फुटकें निघालें ! श्रीरामकृष्णांना ही गोष्ट कळतांच ते त्याचा तिरस्कार करून म्हणाले-“भक्त व्हावें, हें ठीक आहे, पण म्हणून विचार-शून्य व्हावें कीं काय ? दुकानदारानें दुकान मांडलें तें काय धर्म करावला कीं काय, -म्हणून तूं त्याच्या सांगण्यावर विश्वास ठेवून, घमेलें एकदां सुद्धां नीट न बघतां विकत घ्यावेंस ! पुन्हा असें कधीं करूं नको.

एकादा जिन्नस घ्यायचा झाला तर चार दुकानें हिंडून, भाव पाहून, मग त्यांतून जो चांगला असेल तो निवडून घ्यावा. तसेंच काहीं जिनसांवर वाढ मिळत असते, ती सुद्धां घेतल्याशिवाय कधीं सोडूं नये ! ”

साधकानें लजा घृणा भय यांचा त्याग करावा,—म्हणजे “ मी ईश्वराची भक्ति करूं लागलों म्हणजे मला कोणी नांवें तर ठेवणार नाहीं, कोणी माझी चेष्टा तर करणार नाहीं ? ”—अशी लोकांची लाज अथवा भीति वाटूं देऊं नये, लोकांच्या बोलण्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष करावें—असें ते वरचेवर सांगत. अध्यात्मिक विषयांसंबंधीचा हा नियम ते स्वतः व्यवहारांतही पाळीत.

एक दिवस रात्री १०।११ वाजण्याच्या सुमारास गंगेला समुद्राची भरती येऊन पाण्याची एक भित्तच्या भित,* नदीप्रवाहाच्या उलट दिशेनें मोठ्या वेगानें वर चहूं लागली ! त्या रात्री स्वच्छ चांदणें पडलेलें होतें. श्रीरामकृष्ण जागेच होते. भरतीचा आवाज ऐकून ते लगेच आंघरूणावरून उठले, व “ या रे या, भरतीची गम्मत बघायला या ! ” असें म्हणून, आपण घाटावर जाऊन, पाण्याची ती विपरीत लीला पाहात, आनंदानें बेहोष होऊन एकाद्या लहान मुलासारखे आनंदानें नाचूं लागले ! त्यांनीं हांका मारल्या तेव्हां मंडळीच्या डोळ्यावर झोंप होती; म्हणून, उठून, धोतरें वगैरे सांवरून, घाटावर जाण्याला त्यांना जरा विलंब लागला. अर्थातच तेवढ्यांत ती भरतीची लाट निघून गेली ! इतका वेळ, श्रीरामकृष्ण आपल्याच आनंदांत गर्क होते ! लाट निघून गेल्यावर मंडळीकडे पाहून त्यांनीं विचारिलें,—“ का रे ! लाटेची कशी गंमत दिसली ? ” व धोतरें सांवरण्याच्या गडबडीत उशीर झाल्यामुळे, लाट कोणालाच दिसली नाहीं, हें ऐकून ते एकदम म्हणाले,

* बंगालच्या उपसागरांत भरती आली म्हणजे तें फुगलेलें पाणी गंगानदींत शिरतें, व नदीच्या पृष्ठभागावरून उलट दिशेनें, मोठा आवाज करीत, वर सरकूं लागतें ! फार मोठी भरती असेल तर कधीं कधीं समुद्राच्या पाण्याची १५।२० फुट उंचीची भित्तच्या भित नदीवरून वर सरकत असलेली दिसून येते !

“अहारे शंखांनो ! लाट काय तुमच्या घोतर नेसण्यासाठी थांबून राहिल वाटते ! माझ्या सारखेंच घोतरें फेंकून देऊन कां नाहीं आलांत इथें ! ”

कित्येकदां, श्रीरामकृष्ण आपल्या भक्तमंडळीपैकी कोणाकोणा मध्ये वाद लावून देऊन आपण गंमत पहात बसत; व अशा वाद विवादांत, जेथें ज्याचें म्हणणें चुकीचें असेल, तेथें त्याला थांबवून त्याची चूक त्याला दाखवून देत. आपल्याला एकाद्या विषयासंबंधी जेवढें कांहीं माहित आहे, तेवढें आपल्याला नीट व्यवस्थित रीतीनें दुसऱ्याला सांगतां येतें कीं नाहीं, हें प्रत्येकानें अजमावून पहावें, असा ही एक हेतु, वाद जुंपून देण्यांत त्यांचा असे. ते स्वतःही एकादे वेळीं अशा वादविवादांत भाग घेत, व अशा रीतीनें कोणाचे विचार कसे आहेत, हे त्यांच्या नकळत समजावून घेत.

त्यांच्या शिष्यमंडळींत नरेंद्रनाथाइतका दुसरा कोणीही वादविवादांत कुशल नसे. श्रीरामकृष्णांच्याकडे त्याचें येणें जाणें सुरू झालें, तेव्हां तो ब्राह्मोसमाजाचा अनुयायी असून साकारवादी लोकांवर त्याचा त्यावेळीं मोठा कटाक्ष असे; म्हणून श्रीरामकृष्ण वरचेवर, त्याचा कोणातरी साकारवादी भक्तावरोवर वाद लावून देऊन, आपण मजा पहात बसत ! नरेंद्राच्या तीक्ष्ण बुद्धीपुढें आणि अचुक कोटिक्रमापुढें कोणीच टिकत नसे, व म्हणून ज्याला त्याला त्याच्याशीं वाद करण्याची भीतिच बाटे ! श्रीरामकृष्ण मात्र वरचेवर ज्याच्यात्याच्याजवळ मोठ्या आनंदानें त्यांच्या बुद्धिमत्तेची प्रशंसा करीत व म्हणत,—“अमक्या अमक्याचें बोलणें त्या दिवशीं नरेंद्रानें कसें कचाकच तोडून टाकलें ! ” एक दिवस श्रीरामकृष्णांनीं साकारवादी गिरीशचंद्रावरोवर त्याचा वाद लावून दिला; आणि गिरीशचा साकारावरील विश्वास अधिक दृढ करण्यासाठीं, आपण स्वतः त्याची बाजू घेतली. वाद रंगांत आला असतां, साकारवादी भक्तांच्या, परमेश्वरावरील विश्वासाला, नरेंद्रानें “अंधविश्वास” असें म्हटलें. त्यावरोवर श्रीरामकृष्ण म्हणाले,—“काय रे, नरेन्द्र, तूं अंधविश्वास कशाला म्हणतोस तें मला समजावून देतोस काय ? विश्वास तर येथून

तेथून साराच अंध. विश्वासाला कुठें डोळे असतात होय ? त्यांतच आणखी 'अंधविश्वास' आणि 'डोळस विश्वास' हे भाग कसले ? एक तर म्हण, 'विश्वास;' नाही तर म्हण, 'ज्ञान' !” नरेंद्र सांगत असे, “आणि खरोखरच त्या दिवशी, 'अंधविश्वास' या शब्हाचा कांहींच अर्थ मला सांगतां येईना; आणि पुष्कळ विचार करूनही त्या शब्दांत मला कांहीं अर्थच सांपडेना ! त्या दिवसापासून, 'अंधविश्वास' असा शब्दप्रयोगच करण्याचें मी सोडून दिलें !”

याप्रकारच्या शिक्षणाशिवाय, त्यांच्या सहवासांत रहाणाऱ्यांना, पुष्कळसें व्यावहारिक शिक्षणही मिळे. सामान्य सामान्य गोष्टींकडेही लक्ष देऊन, ते आपल्या भक्तमंडळींचे गुणदोष त्यांना दाखवून देत. निरंजन फार तूप खातो, असें दिसून आल्यावरून, ते त्याला म्हणाले, “इतकें तूप खायला लागतें काय ? कुठें मोठा पराक्रम गाजवायचा आहे वाटतें ?” एकजण फार झोंपाळू असे, म्हणून त्यांनीं एक दिवस त्याची अशीच कानउघाडणी केली. एकजण वैद्यकीचा अभ्यास करीत असतां, त्यांनीं त्याला तें शिक्षण सोडून देण्यास सांगितलें; परंतु त्यानें तिकडे दुर्लक्ष केलें. हें पाहून श्रीरामकृष्ण त्याला म्हणाले,—“मनांतून एक एक वासना काढून टाकायची तें दिलें सोडून, आणि उलट वासनांच्या जाळ्यांत, आपल्याला अधिकाधिक गुरफटून घेतोस; तेव्हां तुला काय म्हणावें ? अशानें तुझे कसें होईल रे ?”

त्यांचें आपल्या संसारी भक्तांना नेहमीं सांगणें असे, “संसारांत पैसा अवश्य पाहिजे, त्याच्यावांचून चालायचें नाही, म्हणून नेहमीं काटकसरीनें खर्च करावा. कधींही कोणाचें ऋणकरी होऊं नये.” एकाद्यानें गुडगुडी पेटविण्यास काडी ओढली तर ते त्याचेवर रागावून म्हणत,—“ऊठ, तिथें स्वयंपाकघरांत विस्तव पेटला असेल, तिथून एकादा निखारा घेऊन ये ! काडी काय फुकटची येते होय रे ? असाच कां तूं संसार करणार ?”

साधारणतः असें दिसून येतें कीं, फार विचार करणाऱ्या पुरुषाचें—कवि, गणिती, वगैरेंचे—आपल्या विषयाखेरीज इतर गोष्टींकडे लक्ष नसतें. त्यांचें मन आपापल्या विषयांच्या विचारांत इतकें गुंग होऊन गेलेलें

असतें कीं, त्यांना त्या विषयाखेरीज इतर कांहीं सुचत नाहीं, व पुष्कळदां त्याचें आचरण वेढ्यासारखें होतें. पण श्रीरामकृष्णांच्याविषयीं पहावें तों कांहीं निराळाच प्रकार दिसून येई ! सदासर्वकाळ ईश्वरचिंतनांत मग्न असून सुद्धां, त्यांना सर्वप्रकारच्या लहानसान गोष्टींची सुद्धां शुद्ध असे ! स्वतःच्या सर्व जिनसांची व्यवस्था ते स्वतः पहात. त्यांच्या खोर्लीतील सर्व वस्तूंची मांडणी अगदीं रेंखीव असे. प्रत्येक वस्तूची जागा ठरलेली असून, ती वस्तु तिथेंच ठेवावयाची, असा त्यांचा शिरस्ता असे, आणि त्याचप्रमाणें ते दुसऱ्यालाही वागावयास लावीत. त्यांना घाणेरडेपणा, गबाळेपणा, विलकुल खपत नसे. अमुक वेळीं अमुक गोष्ट करावयाची असं ठरल्यावर, ते त्यांत कधींही मार्गें पुढें होऊं देत नसत ! इत्यादि गुणामुळें त्यांच्या सहवासांत राहणाऱ्यालाही नीटनेटकेपणानें राहण्याची आपोआप संवय लागे.

एक दिवस सकाळीं श्रीरामकृष्ण दक्षिणेश्वराहून बलराम बसूंच्या घरीं जावयास निघाले. बरोबर त्यांचा पुतण्या रामलाल आणि योगेंद्र हे होते. सर्व मंडळी गाडींत बसून निघाली. गाडी बागेच्या फाटकापर्यंत आली असेल तोंच, श्रीरामकृष्णांनीं योगेंद्रला विचारलें—“ काय रे, टावेल आणि पंचा बरोबर घेतलास ना ?

योगेंद्रः—नाहीं महाराज, टावेल घेतला, पण पंचा विसरलों. ॐः त्यांत काय आहे ? बलराम बाबू दुसरा एकदा पंचा देतील !

श्रीरामकृष्णः—वा ? तो काय म्हणेल ?—‘ कुठून लेकाचे भिकारी आले आहेत ? ’ त्याला नाहीं उगीचच्या उगीच त्रास होणार ? तें कांहीं नाहीं, परत जा, आणि पंचा घेऊन ये. ” अर्थात्च योगेंद्रला परत जाऊन पंचा आणावा लागला.

श्रीरामकृष्ण म्हणत असत,—“ मोठे लोक, श्रीमंत लोक, एकाद्याच्या घरीं गेले, तर आपली सगळी व्यवस्था नीट अगोदर करून जातात. त्यांच्याबद्दल त्या माणसाला येवढा सुद्धां त्रास होत नाहीं. आणि तोच जर एकादा भिकारडा कोणाच्या घरीं गेला, तर इथून तिथून सान्यांनाच त्रास ! आणि गंमत ही, कीं ज्या दिवशीं घरांत कांहीं नसेल त्या दिवशीं हे लेकाचे ठेवलेले ! ”

श्रीरामकृष्णांच्या वेळीं, दक्षिणेश्वरीं श्रीयुक्त प्रतापचंद्र हाजरा म्हणून एक गृहस्थ रहात असत. त्यांना सर्षजण हाजरा महाशय म्हणत. ते आपला बराच वेळ जप ध्यान वगैरेंत घालवीत. श्रीरामकृष्ण आपल्या भक्तमंडळींच्या घरीं जात तेव्हां कधीं कधीं हाजरा महाशयही त्यांचे बरोबर जात. एक दिवस ते श्रीरामकृष्णांच्या बरोबर एका भक्ताच्या घरीं गेले असतां तेथें आपला हातरुमाल विसरून आले. ते परत आल्यावर ही गोष्ट श्रीरामकृष्णांना समजली. तेव्हां ते त्याला म्हणाले—
 “ ईश्वरचिंतनांत, मला नेसलेल्या धोतराची सुद्धां शुद्ध रहात नाहीं, पण मी एक दिवस सुद्धां आपला टावेल, कीं बटवा कोठें विसरून आलों नाहीं ! आणि येवढा येवढासा जप आणि ध्यान करून तुला इतका विसर पडूं लागला ? ”

वरील निरनिराळ्या उदाहरणांवरून त्यांच्या शिक्षणपद्धतीची कल्पना येईल. शिष्याची नीट परीक्षा करून त्याला योग्य त्या दिशेनें शिक्षण देत असतां, निरनिराळे विषय ते कसे समजावून देत, हें पुढील प्रकरणावरून थोडें फार समजून येईल.

१३.—श्रीरामकृष्णांची विषयप्रतिपादनाची शैली.

जें वेदाचे अभ्यंतरीं । तें काढूनि अपत्यापरी ।
शिष्यश्रवणीं कवळ भरी । उदार वचनें ॥ श्रीदास० ९^२/_{१६}
फोडूनि शब्दांचें भांडार । वस्तु दाखवी निजसार ।
तोचि सद्गुरु माहेर । अनाथांचें ॥ श्रीदास० ९^२/_{१६}

श्रीरामकृष्णांची विषयप्रतिपादनशैली कांहीं विलक्षण असे. कोणत्याही मताचे, कोणत्याही पंथाचे लोक असोत, त्यांचें भाषण ऐकून मोहून जात ! साधेसाधे दृष्टांत देऊन, वर्ण्यविषय एकाद्या लहान मुलाला समजेल, इतका सोपा करून ते सांगत. धर्म म्हणजे अगदीं सोपी गोष्ट आहे, असें त्यांच्याकडे येणाऱ्या प्रत्येकास वाटे ! कांहीं मोठे शब्द नाहीत, घटपटादिकांची खटपट नाही, कांहीं अवडंबर नाही, कांहीं मोठमोठ्या ग्रंथकर्त्यांचे आधार नाहीत,—कीं कांहीं नाही ! सरळ सोप्या भाषेत नेहमींच्या व्यवहारांतील एक दोन मार्मिक दृष्टांत त्यांच्या तोंडून ऐकले, कीं कसल्याही गहन विषयाचें हृद्गत ऐकणाऱ्यांना तेव्हांच कळून येई.

त्यांच्या विषयप्रतिपादनांत ही एक विशेष गोष्ट असे, कीं ते कधीही, त्या त्या प्रसंगाला अनवश्यक अशा गोष्टी सांगून, श्रोत्यांच्या मनाचा गोंधळ उडवून देत नसत. त्यांच्या बोलण्यांत कधीही स्वमत-समर्थन, परमतखंडन वगैरे खटाटोप, संदिग्धता, मुळींच नसे. त्यांचा मुख्य भर दृष्टांतावर असे. प्रश्न करणाऱ्याचा भाव लक्षांत घेऊन, त्यांच्यावर उत्तर म्हणून कांहीं सिद्धांत वाक्यें ते सांगत; आणि तीं स्पष्ट समजावीं म्हणून एक दोन अत्यंत मार्मिक दृष्टांत देत. मतभेद झाला

तरी हे ते कधीं वाद घालीत बसत नसत. एक दिवस ते एका चिकित्सा-खोर भोत्याला म्हणाले—“एका गोष्टींत समजून घ्यायचें असेल, तर इथें येत जा; आणि वादविवाद करून आणि व्याख्यानं ऐकून समजून घ्यायचें असेल तर केशवकडे जा !” एकाद्याला आपलें बोलणें पटलें नाहीं असें दिसून आल्यास—“मीं काय सांगावयाचें तें सांगितलें आहे, यांतील तुम्हाला जें पटेल तें तुम्हीं घ्या”—असें म्हणून स्वस्थ बसत ! कधीं कधीं नुसतीं उदाहरणेंच देऊन ते थांबत नसत; तर, आपल्या म्हणण्याच्या स्पष्टीकरणार्थ, रामप्रसाद, कमलाकांत, वगैरे साधकांचीं एक दोन पदेही आपल्या सुस्वर आवाजानें म्हणून दाखवित.

ते म्हणत असत—“ज्यानें आपला सर्व भार आईवर टाकल्याच्या अंतःकरणांत ती स्वतः रहाते, आणि त्याच्याकडून काय बोलवावयाचें असेल तें बोलवते. आईचाच पाठिंबा असल्यावर कोणाचें शानभांडार रिकामें होणार ? तो कितीही खर्च करीना, आई त्याच्या अंतःकरणांत ज्ञानाच्या राशीच्या राशी आणून ठेवते !” हीच गोष्ट स्पष्ट करण्यासाठीं त्यांनीं खालील गोष्ट सांगितली. एक दिवस दारुगोळ्याच्या कारखान्यांतील कांहीं शिपायांनीं मला प्रश्न केला, ‘मनुष्यानें संसारांत कसें रहावें, म्हणजे त्याला धर्मलाभ होईल ?’ इतक्यांत माझ्या डोळ्यापुढें एक उखळाचा देखावा आला. एक बाई भात कांडीत आहे, व दुसरी उखळांत भात सारीत आहे, असें दिसलें. त्याबरोबर समजलें कीं संसारांत कसें सावधगिरीनें राहिलें पाहिजे, हेंच आई समजावून देत आहे ! दोन्ही बाधा एकमेकींशीं बोलत असतात, पण भात सारणारी बाई, आपल्या हातावर मुसळाचा घाव बसूं नये याविषयीं जशी सावध असते, तसेंच संसारांतील प्रत्येक काम करतांना मनांत सावधगिरी ठेवली पाहिजे; तरच बंधनांत पडण्याची भीति नाहीं. उखळाचें चित्र दिसल्याबरोबर मनांत या गोष्टी आल्या, आणि भात कांडण्याचेंच उदाहरण देऊन, त्या शिपायांना या गोष्टी समजावून दिल्या ! त्या ऐकून त्यांना फार आनंद वाटला. लोकांच्याबरोबर बोलत असतांना, उदाहरण देण्याचें काम पडतांच, अशाच प्रकारचीं चित्रे डोळ्यासमोर उभीं राहातात !”

विषयाचें प्रतिपादन करीत असतां, दृष्टांतादाखल ते जीं उदाहरणें देत, तीं इतकीं मार्मिक व समर्पक असत कीं ऐकणाराला त्यांच्या सूक्ष्म अवलोकनशक्तीचें आश्चर्य वाटल्यावांचून रहात नसे. “श्रीरामकृष्ण वाक्सुधा” ज्यांनीं वाचली असेल, त्यांना या विषयाची खात्री पटली असेल; तरीपण आणखीही कांहीं गोष्टी व उदाहरणें येथें दिलीं असतां, त्यांच्या प्रतिपादन शैलीच्या अपूर्वत्वाची आणखी ज्यास्त स्पष्ट कल्पना वाचकांना येईल.

समजा कीं, जटिल सांख्यशास्त्राच्या गोष्टी चालल्या आहेत; पुरुष व प्रकृति यांच्या परस्पर संबंधाचें वर्णन करीत असतां श्रीरामकृष्ण म्हणतात,—“सांख्यशास्त्रांत म्हटलें आहे कीं, पुरुष अकर्ता; तो कांहींच करीत नाही, सर्व कांहीं प्रकृति करते. तिच्या सर्व कार्यांवर पुरुष साक्षीरूपानें देखरेख मात्र करीत असतो; पण गंमत ही कीं, पुरुषावांचून प्रकृतीला एकटीलाच कांहीं एक करतां येत नाही !” श्रोते तर काय, सगळेच पंडित ! कोणी धंदेवाले, कोणी ऑफिसांतले नोकर, फारच झालें तर, कोणी डॉक्टर, आणि वकील, आणि बरेचसें भरताड शाळेंतले आणि कॉलेजांतले विद्यार्थी ! अर्थात् श्रीरामकृष्णांचें हें बोलणें न समजून सारेजण एकमेकांच्या तोंडाकडे पहात आहेत ! आपल्या श्रोत्यांना कांहीं एक समजलें नाही, असें पाहून श्रीरामकृष्ण म्हणतात, “यांत विलक्षण असें कांहीं नाही. एकाद्या लग्नघरीं नाही कां पाहिलेंत ?” घरधनी हुकूम देऊन, खुशाल एकाद्या लोडाला टेकून गूडगुडी ओढत स्वस्थ वसलेला असतो. पण त्या बिचान्या घरमालकिणीची कोण घांदल ? तिच्या जिवाला चैन नाही ! कोठींतच जा, मंडपांतच जा, स्वयंपाकघरांतच जाऊन ये, हें काम झालें कीं नाही बघ, तें काम कितपत झालें आहे तें पहा, बाजारांतून कांहीं राहिलेला जिन्नसच आणायला सांग, इतक्यांतच लक्ष्मुबाई, सरस्वतीबाई वगैरे चार बायका आल्या, त्यांना ‘या वसा’ कर, मघेंच घरमालकाकडे जाऊन,—‘हें असें झालें, ते तितकें झालें, हें इतकें राहिलें, तें असें करायला हवें,’ वगैरे सांग;—सारीं व्यवधानें संभाळतां संभाळतां, तिचा जीव बेजार होऊन जातो ! आणि इकडे घरधनी काय करत असतो ? नुसता लेकाचा गुडगुडी

आहे! लहानसान गोष्टीत सुद्धां केवढा विलक्षण निर्भर हा! आपल्या खोर्लीत पोहोचले, तरी त्यांचा भावावेश जशाचा तसाच होता. कांहीं वेळ जरा कमी व्हावा, पुन्हां कांहीं वेळ वाढावा, असें एकसारखें चाललें होतें. थोड्या वेळानें त्यांची समाधी पूर्णपणें उतरली. मग छोटा नरेंद्र त्यांना धरूं लागला असतां, त्यांनीं कां किंकाळी फोडली, याचा उलगडा झाला. नरेंद्राच्या डोक्यांत डाव्या बाजूला एक फोड झाला होता, व डॉक्टरांनीं तो नुकताच कापून काढला होता. 'क्षतशरीरानें देवमूर्तीला स्पर्श करूं नये,' असें आमच्या ऐकिवांत होतें खरें; परंतु या म्हणण्याची सत्यता, अशा विलक्षण रीतीनें आमच्या डोक्यासमोर प्रमाणित होईल, ही कल्पना कोणाच्या होती? देवभावामध्यें तन्मयत्व प्राप्त होऊन बाह्यज्ञान सर्वस्वी लुप्त झालेलें असलें तरी सुद्धां, कोणत्या अंतर्ज्ञानानें श्रीरामकृष्णांना ही गोष्ट समजली, कोणी सांगावें? तरी नरेंद्रानें त्यांना स्पर्श करतांच त्यांना वेदना झाल्या, ही गोष्ट मात्र निःसंशय आहे. छोट्या नरेंद्राला ते किती शुद्ध स्वभावाचा समजत असत, हें सर्वांना ठाऊक होतें; आणि त्याच्या अंगावर जखम असूनही साधारण अवस्थेंत इतर सर्वांप्रमाणेंच ते त्याला स्वतःस स्पर्श करूं देत, व त्याच्या बरोबर एकत्र वसत उठतही असत. म्हणून त्याला तरी कसें समजावें, कीं भावावस्थेंत श्रीरामकृष्णांना आपल्या स्पर्शापासून त्रास होईल? असो. तेव्हांपासून मात्र, जखम नीट बरी होईपर्यंत त्यानें पुन्हां श्रीरामकृष्णांच्या शरीराला स्पर्श केला नाहीं! श्रीरामकृष्णांच्या ठिकाणीं दिव्य भावाचा किती अद्भुत विकास झाला होता, हें वरील गोष्टीवरून समजेल.

नुसत्या स्पर्शानें अथवा इच्छेनें दुसऱ्याचे विचार बदलून टाकण्याचें जसें अद्भुत सामर्थ्य त्यांच्या अंगीं होतें, त्याचप्रमाणें दुसऱ्याचे रोग सुद्धां स्वतःच्या अंगीं ओढून घेण्याचें विचित्र सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणीं असे ! तरी पण या सर्व सामर्थ्यांचा ते क्वचितच उपयोग करीत. मथुरबाबूच्या पत्नीचा—जगदंबादासीचा—संग्रहणी रोग त्यांनीं स्वतःवर ओढून घेतल्याचें मागें आलेंच आहे. आणखी एका वेळीं एकजण अंगावर कोड असलेला मनुष्य त्यांच्याकडे आला, व "माझ्या अंगावरून आपण एकवार जुसता हात फिरविला, म्हणजे माझा रोग नाहींसा होईल," असें म्हणून

हात फिरविण्याबद्दल, फार काकुळतीस येऊन त्यांची प्रार्थना करुं लागला. श्रीरामकृष्णांना त्या माणसाची फार दया आली, व ते म्हणाले “मला तर बुवा कांहीं माहीत नाहीं, तरी पण तूं म्हणतच आहेस, तर फिरवितां बापडा तुझ्या अंगावरून हात ! आईची इच्छा असेल, तर रोग बरा होईल ! ” असें म्हणून त्यांनीं त्याच्या अंगावरून हात फिरविला. त्या साऱ्या दिवसभर श्रीरामकृष्णांच्या हाताला अशा वेदना होत होत्या कीं, त्यांना त्या सहन करवेनात ! व अखेरीस ते म्हणूं लागले, “ आई ! धुन्हां असलें काम मी कधीं करणार नाहीं, मला क्षमा कर. ” श्रीरामकृष्ण सांगत अन्त, “ त्याचा रोग बरा झाला, पण त्याचा भोग मला भोगावा लागला ! ”

श्रीयुत विजयकृष्ण गोस्वामी हे डाका येथें रहात असतां एक दिवस, धराचें दार बंद करून ध्यान करीत होते. कांहीं वेळानें त्यांना असा भास झाला कीं, श्रीरामकृष्ण आपल्या समोर दसले आहेत ! कदाचित् आपल्याच डोक्याचा हा खेळ असेल, असं वाटून, समोरील मूर्तीकडे सरसावून, त्यांनीं त्या मूर्तीला स्पर्श केला, व हात पाय वगैरे नीट चांचूनही पाहिले. तेव्हां त्यांची खार्ता झाली कीं, हे प्रत्यक्ष श्रीरामकृष्णदेवच आहेत !

कलकत्यास आल्यावर, एक दिवस ते दक्षिणेश्वरीं श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास आले असतां, त्यांनीं वरील घटना सर्वासमक्ष श्रीरामकृष्णांना सांगितली. ते म्हणाले, “ देश, विदेश, पहाड, पर्वत खूप हिंडून अनेक साधु महात्मे पाहिले, पण (श्रीरामकृष्णांकडे बोट करून) यांच्यासारखा एकही पुरुष पाहण्यांत आला नाहीं ! इथें ज्या भावांचा पूर्ण प्रकाश दिसून येतो, त्यापैकीं कुठें पै, तर कुठें पैसा, तर कुठें आणा, फार फार तर दोन आणे इतकाच प्रकाश पाहिला; चार आणे सुद्धां कुठें पाहिला नाहीं ! ” आमच्याकडे पाहून थोडें थोडें हंसत श्रीरामकृष्ण म्हणतात,—“ काय ? म्हणतो तरी काय हा ? ”—विजयकृष्णः—“ त्या दिवशीं डाक्यांत जें कांहीं मी पाहिलें, तें आपल्याला नाकबूल करून सोयच नाहीं. आपण नाहीं म्हणालांत तरी मी ऐकणार नाहीं ! आपण दिसायला साधे भोळे दिसतां, म्हणूनच आम्हाला असे गींघळांत पाडतां,

आणि कांहीं पत्ताच लागूं देत नाही ! आपलें दर्शन घेण्यालाही कांहीं मोठा त्रास पडत नाही;—दक्षिणेश्वर म्हणजे काय ?—१—१॥ तासाचा रस्ता ! बरें, वाहनांचीही कमतरता नाही,—नौका आहेत, बग्या आहेत, गाड्या आहेत,—वाटेल तेव्हां सहज येतां येतें. इतके अगदीं आमच्या घराच्या जवळ येऊन बसलां आहां, म्हणूनच आम्हीं आपल्याला ओळखलें नाही ! आणि हेंच जर आपण एकाद्या पहाडावर, एकाद्या दुर्गम गुहेत जाऊन बसलां असतां, आणि आपल्या दर्शनासाठीं, आम्हाला उपाशीताभाशी, दिवसचे दिवस रानावनांत भटकावें लागलें असतें, म्हणजे मग आम्ही आपला योग्य मान ठेऊं लागलों असतो ! आतां म्हणजे असें वाटतें कीं, आपल्या घराजवळ जर इतकें आहे, तर दूर रानावनांत आणि गिरीकंदरांत याच्याहून किती तरी असेल ! म्हणून आपल्याला टाकून देऊन, उगीच इकडे तिकडे धांवपळ करून मरत असतो झालें ! ”

अशा प्रकारें यथार्थ गुरुपदवीवर आरूढ होऊनही श्रीरामकृष्णांच्या ठिकाणीं आपल्या असाधारण शक्तीबद्दल थत्किंचित सुद्धां अहंकार नव्हता. किंबहुना, त्यांच्या ठिकाणीं अहंकाराचा लवलेश सुद्धां नव्हता, म्हणूनच त्यांना श्रीजगदंबेनें गुरुपदवीवर आरूढ केलें होतें असंच म्हटलें तर अधिक शोभेल. अद्वैताच्या अत्युच्च अवस्थेचा सदासर्वकाळ प्रत्यक्ष अनुभव घेत असतांही, परमेश्वराशीं आपला आई व लेकराचा जिव्हाळ्याचा प्रेमसंबंध त्यांनीं सदैव कायम ठेवला होता. “ आपण अजाण लेकरूं, आपल्या आईला सर्व कांहीं समजतें,—ती सर्वशक्तिमत्ति, आपण आपलें नेहमीं तिला आळवत असावें, ती काय करायचें तें करील, ” असा त्यांचा विलक्षण निर्भर असे ! ! ते नित्य पहांटें व सायंकाळीं परमेश्वराचें नामस्मरण करीत. हा नित्य नेम त्यांनीं कधींही चुकूं दिला नाही. त्यांचें नेहमीं सांगणें असें कीं, “ कलियुगांत नामस्मरणः-सारखें दुसरें सोपें साधन नाही. ” “ नामस्मरणानें मनुष्याचें मन व शरीरही शुद्ध होतें. ” त्यांच्या खोलींत श्रीचैतन्य, श्रीबुद्धदेव, श्रीयेशु-ख्रिस्त वगैरेंच्या तसविरा असत. पहांटें गृहून, भग्वावेशांत प्रत्येक तस-विराजिवळ जाऊन, अत्यंत तन्मयतेनें नाचत नाचत, टाळ्या वाजवीच

वाजवीत, आपल्या गंधर्वासारख्या मधुर आवाजानें ते नामस्मरण करीत. सायंकाळींही असेंच. त्यावेळीं ते कलकत्यास एकाद्या भक्ताच्या घरीं असोत, कीं दक्षिणेश्वरीं आपल्या खोलींत असोत;—सायंकाळ होतांच, एकदम सर्व गोष्टी बंद करून ते नामस्मरण करूं लागत ! खऱ्या खऱ्या चळमळीनें, अंतःकरणापासून ईश्वराची प्रार्थना कशी करावी, हेंच जणुं काय, ते यावेळीं लोकांना शिकवीत !

त्यांच्या या नामस्मरणाचें व प्रार्थनेचें एकच स्वरूप ठरलेलें नसे; त्या वेळीं जो भाव उत्कट असेल त्याच भावाची प्रार्थना होई; आणि ही कोणत्याही देवाची असली, तरी ती अगदीं अंतःकरणापासून होत असल्यामुळे, त्यांचे शब्द, ऐकणाऱ्यांच्या मनावर आपला ठसा कायमचा उठवीत.

उदाहरणार्थ खालील प्रसंग पहा:—

× × × ×

पहांट झाली आहे. अजून भक्तमंडळी आली नाही. श्रीरामकृष्ण तोंड धुवून, आपल्या खोलीच्या पश्चिमेकडील दाराजवळ उभे राहून मधुर स्वरांनं ईश्वराचें नामस्मरण करीत आहेत. जवळ “ एम् ” उभे आहेत. इतक्यांत, “ गोपाळची आई ” व आणखी एकदोन स्त्रिया येऊन श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनासाठीं एका बाजूला उभ्या आहेत.

श्रीरामचंद्राचें नामस्मरण करून, श्रीरामकृष्ण श्रीकृष्णाचें नामस्मरण करीत आहेत:—कृष्ण कृष्ण, ! गोपीकृष्ण, ! गोपी गोपी, ! राखाल-जीवन कृष्ण, ! नंदनंदन कृष्ण, ! गोविंद गोविंद !!

कांहीं वेळानें श्रीगौरांगांचें नामस्मरण करीत आहेत:—श्रीकृष्ण-धैतन्य प्रभु नित्यानंद । हरे कृष्ण, हरे राम, राधे गोविंद !

मग थोड्या वेळानें म्हणत आहेत:—आलेख निरंजन ! ‘ निरंजन ’ म्हणून ते रडत आहेत ! त्यांच्या रडण्याचा आवाज ऐकून जवळ उभे असलेल्या मंडळींच्याही डोळ्यांना पाणी आलें आहे ! श्रीरामकृष्ण अश्रु गाळीत, सद्गदित स्वरांनं म्हणत आहेत:—“ निरंजना ! ये रे माझ्या बाबा ! तुला आपल्या हातानें भरवून मी कधीं आपला जन्म सफल करीन ! तूं माझ्यासाठीं देह धारण करून नररूपानें आला आहेस !”

मग जगन्नाथाजवळ जाऊन म्हणूं लागले:—जगन्नाथ ! जगद्वंधो ! हे दीनबंधो ! मी तर कोणी जगाच्या बाहेरचा नाहीं, नाथ ! माझ्यावर दया कर !

थोड्या वेळानें प्रेमोन्मत्त होऊन म्हणूं लागले:—

“ उडिध्या जगन्नाथ भज विराज जी ! ”

आतां नाचत पुन्हा नामस्मरण करूं लागले:—, श्रीमन्नारायण ! नारायण ! नारायण ! ” नाचतां नाचतां गाऊं लागले:—

हलाम यारुं जैन्य पागल तारे कई पेलाम सई ॥

ब्रह्मा पागल विष्णु पागल आर पागल शिव ।

तिन पागले युक्ति करे भांगले नवद्वीप ॥

आर एक पागल देखे^६ ऐलाम वृंदावनेर माझे ।

राइके राजा सार्जाये आपनि कोटोल साजे ॥

घोतर गळून पडल्याची शुद्ध नाहीं ! कांहीं वेळानें आपल्या पलंगावर येऊन बसले.

× × × ×

पहांट झाली. भक्तमंडळी उठून पहातात तों श्रीरामकृष्ण परमेश्वराचें नामस्मरण करीत, आपल्या खोलींत नाचत आहेत ! कसरेला घोतर नाहीं ! मध्येच गंगेला नमस्कार करीत आहेत, मध्येच देवादिकांच्या तसबिरींजवळ जाऊन नमस्कार करीत आहेत, तर मध्येच एकादें पद अत्यंत तन्मयतेनें म्हणत आहेत. मग पुन्हा—‘ जय जय दुर्गे ! जय जय दुर्गे ! ’ असें म्हणत, टाळ्या वाजवीत, नाचत आहेत ! कांहीं वेळानें म्हणत आहेत,—“ सहजानंद ! सहजानंद ! ”—“ प्राण हे गोविंद मम जीवन ! ” अखेरीस म्हणत आहेत,—“ वेद, पुराण, तंत्र; गीता, गायत्री; भागवत भक्त भगवान्; (गीतेला उद्देशून म्हणत आहेत) “ त्यागी,

१ झालें. २ ज्याच्यासाठी. ३ मिळविलें. ४ साखि. ५ मोडलें. ६ पाहून आले. ७ वृंदावनामध्ये. ८ सजवून. ९ नोकर.

त्यागी, त्यागी, त्यागी ! ” तूंच ब्रह्म, तूंच शक्ति, तूंच पुरुष, तूंच प्रकृति, तूंच नित्य, तूंच लीलामयी, तूंच चतुर्विंशति तत्व ! ”

× × × × ×

संध्याकाळ झाली. जवळ बसलेल्या मंडळीबरोबर चाललेले बोलणे बंद करून श्रीरामकृष्ण एकदम नामस्मरण करू लागले. टाळ्या वाजवीत अत्यंत मधुर स्वराने ते म्हणत आहेत:—“ हरि बोल, हरि बोल, हरिमय हरि बोल, हरि हरि हरि बोल ! ” कांहीं वेळाने श्रीरामचंद्रांचे नामस्मरण करीत आहेत:—‘ राम राम राम राम, राम राम राम राम. ’ नामस्मरणा-नंतर श्रीरामाची प्रार्थना करीत आहेत:—

रामा, रामा, मी तुला शरण आलों आहे. रामा ! मी भजनहीन साधनहीन; रामा कृपा कर; मला देहसुख नको, लोकमान्यता नको, अष्टसिद्धी नकोत ! केवळ तुझ्या पादपद्मीं शुद्धा भक्ति दे. तुझ्या भुवन-मोहिनी मायेने मला गुरफटून टाकू नको ! रामा, मी तुला शरण आलों आहे, कृपा कर ! ”

प्रार्थना इतक्या करुणस्वराने करीत आहेत की, कसल्याही पाषाण-हृदयी माणसाच्या अंतःकरणाला पाझरच फुटावा !

× × × × ×

गोष्टी बोलतां बोलतां संध्याकाळ झाली. श्रीरामकृष्ण मधुर स्वराने नामस्मरण करू लागले. त्यांच्या त्या मधुर स्वराला उपमा नाही ! सर्व मंडळी चित्तासारखी तटस्थ होऊन, श्रीरामकृष्णांचे ते नामस्मरण ऐकत आहेत. कोणाकोणाला तर असे वाटत आहे की, साक्षात् परमेश्वरच, प्रेममय शरीर धारण करून, “ प्रार्थना कशी करावी, ” हेंच जीवांना शिकवित आहेत की काय ? श्रीरामकृष्ण म्हणत आहेत:—“ आई ! मी तुला शरण आलों आहे. आई ! मला देहसुख नको, लोकमान्यता नको, अष्टसिद्धी नकोत.—मला फक्त तुझ्या पादपद्मीं शुद्धा भक्ति दे,—निष्काम अमला, अहैतुकी भक्ति दे,—म्हणजे झाले. तुझ्या भुवनमोहिनी मायेने मी गुरफटून जाणार नाही आणि तुझ्या मायामय संसारावर, कामकांचनावर, माझे कधीही प्रेम जडणार नाही, असे कर ! आई ! तुझ्यावांचून मला दुसरे कोणी सुद्धा नाही;—मी भजनहीन, साधनहीन; ज्ञान भक्ति

वैराग्यहीन,— माझ्यावर दया कर, आणि मला तुझ्या पादपद्मां शुद्धा भक्ति दे ! ”

× × × × ×

आपण काय, आपल्या आईच्या हातांतलें एक यंत्र इतकेंच, ती वागवील तसें वागावयाचें, ती सांगेल तें करावयाचें, असा त्यांचा सदाचा विलक्षण निर्भर असे ! पुढें पुढें, जेव्हां त्यांच्याकडे धर्मपिपासु मंडळी येऊं लागली, तेव्हां त्यांच्याशीं बोलण्यांत, त्यांचें शंकासमाधान करून, त्यांना ईश्वरलाभाचा योग्य तो मार्ग दाखवून देण्यांत, त्यांचा सारा वेळ खर्च होऊं लागून त्यांना एका क्षणाचीही फुरसत सांपडेनाशी झाली, व त्यांना फार त्रास होऊं लागला. निरभिमानी आणि निरहंकार वृत्तीचे श्रीराम-कृष्ण, आईचें काम आईच करूं जाणें, तिनें आपल्यामागे उगीच ही दगदग कशाला लावावी, असे म्हणून एकाद्या दिवशीं एकाद्या लहान मुलासारखें अडून बसून आपल्या आईशीं भांडत !! एक दिवस आपल्या भक्त मंडळीशीं बोलत असतां त्यांना भावावेश प्राप्त होऊन, त्या भंरांत ते आपल्या आईशीं भांडूं लागले. ते म्हणाले,—“ आई ! तुझ्या मनांत आहे तरी काय ? इतकी कां कुठें गर्दी जमवायची असते ? (केंविल-वाण्या स्वरानें) खायला कीं जरा बसायला सुद्धां फुरसत नाही ! (स्वतः कडे बोट करून) हें तर काय ? एक फुटकें ढोलगें, आणि तूं जर त्याला असें एकसारखें धोपट्टें लागलीस, तर तें कधीं फुटेल याचा कांहीं नेम आहे ? आणि मग तूं काय करशील ग ? ”

आणखी एक दिवस दक्षिणेश्वरीं भावावेशांत ते आईला म्हणूं लागले—“ आई ! तूं इथें इतकी गर्दी कशाला जमवतेस ? (कांहीं वेळ गप्प बसून) माझ्याच्यानें हें नाहीं सारें सहन होत ! शेरभर दुधांत अर्धापाव पाणी,—चालेल; पण तें नाहीं, एक शेर दुधांत पांच शेर पाणी ! फुंकतां फुंकतां माझे प्राण कासावीस होऊन गेले ! तूं जाणें आणि तुझे काम जाणें. माझ्यानें हें नाहीं होत ! इतकीं माणसें येथें आणत जाऊं नकोस ! ”

तसेंच आणखी एक दिवस भावावेशांत ते म्हणत होते, “आई तूं राम, केदार, मास्टार, (एम्) यांना थोडी थोडी शक्ति दे; म्हणजे लोक प्रथम

त्यांच्याकडे जाऊन धर्मतत्वे समजून घेतील आणि इथें आले म्हणजे मग एकदोन गोष्टीतच त्यांचें समाधान होईल !! ”

वरील उदाहरणांवरून श्रीरामकृष्णांना यत्किंचितही अहंकार नसून ते श्रीजगदंबेचें काम तिच्याच प्रेरणेनें कसे यत्नवत् करित होते हें दिसेल; असो.

अहंकाराचा लवलेशही नसल्यामुळें त्यांना लोकमान्यता कीर्ति वगैरेंची विलकूल पर्वा नसे. स्वामी प्रेमानंद सांगत असत,—“ एक दिवस रातीं १.२।१ वाजण्याचे सुमारास मी जागा होऊन पाहतों तों, श्रीरामकृष्ण कावरीबावरी मुद्रा करून, ‘आई, मला कीर्ति देऊं नको,’ ‘आई, मला कीर्ति देऊं नको,’ असें म्हणत ‘थू’ ‘थू’ करित, गडबडीनें साऱ्या घरभर धांवपळ करित आहेत !! कमरेला घोंतरही नाही !! थोड्या वेळानें ते देहभानावर आल्यावर, त्यांना विचारतां ते म्हणाले,—“ आज मघाशीं एकाएकीं झोंपमोड झाली; व पाहतों तों, एका टोपलींत कीर्तीचें गांठोळें घेऊन, आई माझ्या विछान्यापाशीं उभी असून तें स्वीकारण्यास मला सांगत होती; पण त्या गांठोळ्याकडे नजर जातांच मला त्याची अत्यंत किळस येऊन, आई फार आग्रह करित असतांनाही, तें घेण्याचें मी साफ नाकारलें. तेव्हां थोडेसें हंसून आई निघून गेली ! ”

गुरुपदवीवर आरूढ होऊन, मार्गें सांगितल्याप्रमाणें, प्रत्येक वस्तु व व्यक्तीकडे साधारण भावभूमीवरून व उच्च भावभूमीवरून ते सदैव पाहत असल्यामुळें त्यांची दृष्टि आपल्यासारखी एकदेशी नसे; व म्हणून एकाद्या गोष्टीसंबंधानें अथवा एकाद्या व्यक्तीसंबंधानें त्यांनीं आपलें मत बनविलें, कीं तें नेहमीं बिनचूक असे. पुढे आपल्या भक्तमंडळीशीं त्यांचा जो अलौकिक प्रेमसंबंध होता व आपल्या भक्तां-विषयीं त्यांची जीं मते होती, त्यांचें यथार्थ रहस्य समजण्यासाठीं श्रीरामकृष्णांच्या स्वभावांतोळ उपरोक्त विशेषत्व लक्षांत ठेवावें, एवढी सूचना करून श्रीरामकृष्णांच्या गुरुभावांतील इतर गोष्टींकडे वळूं.

९—असाधारण गुणोत्कर्ष.

जिहीं विशेषणीं विशेषिजे । तें दृश्य नव्हे रूप तुझे ।

हें जाणें मी म्हणोनि लाजे । वानणा इहीं, ॥ ज्ञा. १८, १२.

तरी जितलें जैसें भुली । पिसें आलापु घाली ।

तैसें वानूं, तें माउली । उपसाहावें तुवां ॥ ज्ञा. १८, २६.

आतांपर्यंतच्या श्रीरामकृष्णांच्या चरित्रावरून त्यांच्या अंगच्या असाधारण भगवद्भक्ति, पावित्र्य, त्याग, वैराग्य, सरलता, सत्यनिष्ठा, इत्यादि गुणांची वाचकांना कल्पना आलीच असेल. असं असतां त्यांच्या गुणांचें वर्णन करण्यासाठीं हें निराळें प्रकरण घालण्याचा हेतु इतकाच कीं, त्यांच्या अंगच्या या गुणांचें उज्ज्वल चित्र वाचकांच्या नजरेस स्पष्टपणें पडावें, व एकाद्या सद्गुणाच्या उत्कर्षाची सीमा कोठपर्यंत जाऊ शकते, हें प्रत्यक्ष पाहण्यास सांपडावें. श्रीरामकृष्णांच्या प्रत्येक इतर गोष्टीप्रमाणें, त्यांच्या अंगीं त्याग, वैराग्य, सरलता, सत्यनिष्ठा वगैरे गुणांची आश्चर्यकारक आणि अद्भुत वाढ झालेली होती. त्यांच्या आश्रयास येणाऱ्या प्रत्येकाचें लक्ष, या त्यांच्या अलौकिक गुणांपैकीं कोणत्याना कोणत्या तरी गुणाकडे ओढलें जाऊन, त्याचा त्याच्या मनावर योग्य तो परिणाम झाल्यावांचून रहात नसे. कोणी त्यांच्या सरल स्वभावानें मोहित होई; तर कोणाला त्यांच्या ईश्वरनिर्भराचेंच आश्चर्य वाटे; कोणी त्यांच्या विलक्षण कामकांचनत्यागानेंच चकित होऊन जाई, तर कोणाच्या मनावर त्यांच्या सत्यनिष्ठेचाच परिणाम होई;—अशा रीतीनें निरनिराळे लोक त्यांच्याकडे ओढले जात, व त्यांच्या मनांत श्रीरामकृष्णांबद्दल आदर उत्पन्न होई. आणि खरोखरच इतक्या निरनिराळ्या गुणांचा, इतका कमालीचा उत्कर्ष फारच योड्या धुरुषांच्या

ठिकाणीं दिसून येईल. खालील वर्णन वाचून वरील विधानाची सत्यता वाचकांना पटेल.

श्रीरामकृष्णांच्या ठिकाणीं गर्वाचा, मानाचा लवलेशही नव्हता. मी म्हणजे एक अमुक कोणी आहे, असा अहंकार त्यांच्या निरभिमानता. मनाला कधीही शिवला नाही. 'अवतार' म्हणून चोहों-कडे ख्याती होत असतां आणि मोठे मोठे विद्वान आणि पंडित त्यांच्या चरणीं लीन झाले असतां, ते स्वतः बालक ते बालकच ! यत्किंचितही अहंकार नाही ! कोणीही त्यांच्या दर्शनास येवो, तो नमस्कार करण्याच्या अगोदर, त्याला नमस्कार श्रीरामकृष्णांचा ! " आपल्याकडून जें कांहीं घडतें तें आपली आईच घडविते, ती चालक आहे, आपण केवळ तिच्या हातांतील बाहुलें आहों, " ही भावना त्यांच्या रोमरोमांत भिनली होती ! ' मी ' अशी जर वस्तूच नाही, तर मान करावयाचा तरी कोणी ? त्यांच्याकडे येणारी मंडळी या त्यांच्या अलौकिक गुणानें चकित होऊन जात.

दक्षिणेश्वरीं एकदां डॉ. सरकार कांहीं कामासाठीं आले. काम झाल्यावर श्रीकालीच्या दर्शनासाठीं ते देवळांत गेले. आवारांतील बागेंतून जात असतां, तेथील नानाप्रकारच्या फुलांच्या ताटव्यांच्या परिमळानें त्यांना फार आनंद झाला. श्रीरामकृष्ण त्यावेळीं तेथें सहज हिंडत होते. त्यांना पाहून, हा बागेंतीलच कोणी माळी असावा, असें समजून डॉक्टरांनीं त्यांना २।४ फुलें तोडून देण्यास सांगितलें. श्रीरामकृष्णांनीं तत्काळ कांहीं सुंदर फुलें तोडून, मोठ्या नम्रतेनें त्यांच्या हातीं दिलीं ! पुढे कांहीं दिवसांनीं डॉक्टरांना आपली चूक समजतांच त्यांना आपल्या चुकीचें फार वाईट वाटलें, व त्यांनीं श्रीरामकृष्णांची माफी मागितली.

एकदां एका भक्ताच्या घरीं श्रीरामकृष्णांना भक्तमंडळीसह भजनासाठीं आमंत्रण होतें. भजनानंतर फराळचे वेळीं, तो भक्त, इतर कोणी मोठी मंडळी आली होती, त्यांच्याच समाचारांत गहून गेला, व इकडे श्रीरामकृष्ण तसेच राहिले ! देव सोडून देवळाचीच पूजा चालली ! श्रीरामकृष्णांना मानअपमान कसचा ? कांहीं वेळ थांबून, आपल्याकडे

कोणीच पहात नाहीं असें बघून, ते म्हणतात,—“ कारे ! आमच्याकडे कोणीच पाहत नाहीं कायरे ? ” त्यांच्या बरोबर आलेल्या भक्तांपैकी एकजण रागारागानें म्हणतो:— महाराज, चला आपण दक्षिणेश्वरीं निघून जाऊं ! ” श्रीरामकृष्ण:— अरे बाबा ! असें रागावून कसें चालेल ? जवळ एक पैसासुद्धां नाहीं आणि फुकट राग ? आणि या इतक्या रातीं जायचें तरी कुठें ? गाडीचे भाडें कोण देईल ? थांब जरा, त्या मंडळींची व्यवस्था झाली म्हणजे आपलीही सोय लागेल ! ” इतक्यांत त्या घरमालकाला श्रीरामकृष्णांची आठवण झाली, व त्यान श्रीरामकृष्णांची योग्य ती सर्व व्यवस्था केली !

दक्षिणेश्वरीं एकदां एक साधु आला. तो अत्यंत तामसी वृत्तीचा असे. एक दिवस त्याला चिलीम ओढण्याला निखारा पाहिजे होता. म्हणून तो श्रीरामकृष्णांच्या खोलीकडे आला. श्रीरामकृष्ण भक्तमंडळींशीं बोलत बसले होते. त्या साधूला पाहतांच ते एकदम उठून, हात जोडून अत्यंत नम्रतेनें एका बाजूला उभे राहिले ! ‘ येथें निखारा नाहीं, ’ असें जवळच्या मंडळीपैकीं एकजणानें त्याला सांगितल्यावर तो साधु कांहीं पुटपुटत तेथून निघून गेला. तो गेल्यावर श्रीरामकृष्ण आपल्या पलंगावर बसले. श्रीरामकृष्णांचें हें विलक्षण वर्तन पाहून राखाल हांसत हांसत म्हणतो, “ महाराज साधुसंतांच्या ठिकाणीं आपली केवढी भक्ति आणि आदर ! अहाहा ! ” हें ऐकून श्रीरामकृष्ण हांसून म्हणाले— “ अरे बाबा, तमोमुख नारायण ! त्याचा सुद्धां मान ठेवला पाहिजे,— नाहीं तर आईला राग येतो, काय समजलास ? ”

अखेरच्या आजारांत, दुखणें कठीण आहे असें पाहून, भक्त मंडळींनीं जेव्हां डॉ. सरकार यांना बोलावण्याचा विचार केला, तेव्हां तो ऐकून श्रीरामकृष्ण त्यांना म्हणाले,—‘ त्यांना बोलवायला माझी हरकत नाहीं, पण तुम्हीं त्यांना असें सांगा कीं—‘ एकजण गरीब मनुष्य आजारी आहे, त्याला पैसे खर्चण्याची शक्ति नाहीं, तुम्हीं कृपा करून त्याला पाहण्यास चला, ’ यावर जर ते येतील तर येऊं द्यात. ’ श्रीरामकृष्णांची भक्त मंडळी मोठी श्रमिंत नसली, तरी आपल्या गुरुदेवांसाठीं आपलें सर्वस्वही खर्च करण्यास तयार झालेली होती. श्रीरामकृष्णांनाही हें माहीत

नव्हतें असें नाहीं;—पण आपल्याजवळ पैसा नाहीं, आपण फकीर लोक, आपल्याला एवढा मान हवा कशाला ? असा त्यांचा विचार !! मंडळीला हें ऐकून फार दुःख झालें; व डॉक्टरांना असें सांगण्याची आज्ञा न करण्याविषयी, त्यांनीं परोपरीनें श्रीरामकृष्णांना विनविलें. अखेरीस एवढें ठरलें, कीं डॉक्टरांना कांहीं एक न सांगतां बोलावून आणावयाचें. श्रीरामकृष्णांचा असा बेत कीं, ते आल्यावर आपणच स्वतः सांगूं झालें ! पुढें डॉक्टर आले, व त्यांनीं आपण होऊन, “मी यांच्या औषधाचे पैसे घेणार नाहीं,” असें मंडळींना सांगितलें, वगैरे हकीकत पुढें येईलच.

एक दिवस एक प्रसिद्ध नैय्यायिक पंडित श्रीरामकृष्णांना भेटण्यास गेले. त्यांना उलट नमस्कार न करतां पंडित म्हणाले,—“आपण आम्हाला प्रणम्य आहां काय ?” श्रीरामकृष्ण म्हणाले,—“मी सर्वांचा दास आहे; मला सर्वजण प्रणम्य आहेत.” पंडितः—मीं विचारलेल्या प्रश्नाचें आपण उत्तर दिलें नाहीं. “आपण आम्हाला प्रणम्य आहां काय ?” श्रीरामकृष्णः—“या विश्वसंसारांतील सर्व वस्तूंहून मी कमी योग्यतेचा आहे मी सर्वांचा दासानुदास; मला सर्वजण प्रणम्य आहेत.” पंडित पुन्हा म्हणाले—“मला वाटतें, माझें बोलणें आपल्या लक्षांत आलें नाहीं. आपल्या गळ्यांत यज्ञोपवीत दिसत नाहीं, म्हणून आपण ब्राह्मणांना प्रणम्य नाहीं. तरी पण, आपण जर संन्याशी असाल, तर आपण आम्हांला प्रणम्य आहां; म्हणून विचारतो, कीं आपण संन्याशी आहा काय ?” परंतु श्रीरामकृष्णांचें पुन्हा तेंच उत्तर ! “मी संन्याशी आहे,” ही गोष्ट सुद्धां त्यांच्यानें म्हणवली नाहीं !!

श्रीरामकृष्णांना यत्किंचितही मान, अहंकार नसल्यामुळे त्यांच्यांत अर्थातच दांभिकपणा मुळींच नसे. दांभिकपणा आणून दंभराहित्य. आपली बडेजावच माजवावयाची कीं नाहीं ? पण ते बडेजाव, कीर्ति वगैरेबद्दलही पूर्ण उदासीनच होते. त्यांनीं आपले दोष कधींही लपवून ठेवले नाहींत, अथवा आपल्यामध्ये नसलेले गुण मुद्दाम आहेत असें भासवून, कोणाचीही कधींही त्यांनीं दिशाभूल केली नाहीं. त्यांच्यांत लपवाछपव, लटपट यत्किंचितही नसे.

मनांत उत्पन्न झालेला भाव त्यांनीं कधींही लपवून ठेवला नाही, अथवा कोणताही भाव मुद्दाम आणण्याचा खटाटोपही केला नाही. त्यांच्या भाषणांत स्पष्टपणा आणि आचरणांत सरळपणा भरलेला असे.

एक दिवस, श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास कलकत्याहून कांहीं श्रमिंत मारवाडी मंडळी आली. श्रीरामकृष्ण खोर्लीत नव्हते; हृदय होता. मंडळी श्रीरामकृष्णांच्याबद्दल हृदयजवळ चौकशी करीत होती, व हृदयही आपल्या मामाची, त्या मंडळीजवळ मनमुराद स्तुति करीत होता. इतक्यांत श्रीरामकृष्ण तेथें आले, तोंच हृदयचे कांहीं शब्दही त्यांच्या त्यांनीं पडले. त्याबरोबर ते हृदयकडे वळून त्याची निर्भर्त्सना करीत म्हणतात,—“गाढवा, तुला या पंचाहती करायला कोणी सांगितल्या ? ही मंडळी श्रमिंत आहेत असें पाहून, कांहीं तरी खोट्यानाट्या गप्पा सांगून, त्यांच्याकडून कांहीं तरी उपटण्याचा तुझा वेत आहे वाटतें ? आई असल्या लोभी माणसांना कशाला इथें राहूं देते कोणास ठाऊक !” असें म्हणून ते गळा काढून रडूं लागले ! थोड्या वेळानें त्या मंडळीकडे वळून ते म्हणतात:—“धायांनो, तुम्हीं त्याचें कांहीं एक ऐकूं नका. तो सांगतो तसें कांहीं एक नाही. एवढें मात्र खरें कीं, मी जगदंबेची एक-निष्ठपणें भक्ति करीत असतो, व तो सांगतो तशी योग्यता यावी अशी भास्वी इच्छा आहे, इतकेंच.” हें त्यांचें विलक्षण आचरण पाहून ती मंडळी अगदीं चकित होऊन गेली.

त्यांच्या बाह्य वेशावरून हे संन्याशी आहेत असें कोणालाही समजून येत नसे. एकाद्या विशिष्ट प्रकारचाच वेष असणें म्हणजे सांप्रदायिकता, आणि त्याबरोबरच थोडाफार दांभिकपणा आलाच. या दोन्हीं गोष्टींना त्यांच्याजवळ बिलकुल थारा नसे.

दक्षिणेश्वरीं एक परमहंस राहतात, असें एका पंडितांना समजल्यावरून ते एक दिवस दक्षिणेश्वरीं गेले. श्रीरामकृष्णांच्या खोर्लीत जाऊन पंडित पाहतात, तों ते छोट्या पलंगावर बसलेले असून खाली चारी बाजूला अनेक भक्त बसले आहेत. तो सर्व थाट पाहून पंडितजींना आश्चर्य वाटून ते म्हणतात, “आपणच कां ते परमहंस ? वा ! वा ! छान !” इकडे तिकडे पाहतात तों विछान्याकडे लक्ष जाऊन पंडित

म्हणतात, “ वा ! मच्छरदाणीही आहे ! ! ” इतक्यात श्रीरामकृष्णांनी आपल्या जोड्याकडे व चेपल्यांकडे बोट करून, त्या त्यांना दाखविल्या. पंडितांना अधिकच आश्चर्य वाटून ते म्हणतात, “ वा ! आणखी बूट चेपल्याही आहेत ! ! ” श्रीरामकृष्ण त्यांना आणखीही कित्येक वस्तु दाखवू लागले, व पंडित अधिकाधिक गोंधळून, “ वा ! हेंही आहे ? छान आहे बुवा ! ! ” असे उद्गार काढू लागले. मग कांहीं वेळाने श्रीरामकृष्णांच्या जवळच पलंगावर बसून म्हणाले, “ आज आम्हाला फार छान परमहंस पहायला सांपडले बुवा ! ” नंतर जवळच्या मंडळीकडे वळून म्हणाले, “ तुम्ही सारीं सरळ, भोळीं माणसें, म्हणून मोठ्या भक्तीनें इतक्या दुरून येथें येतां; पण, यावांनो तुम्ही सपशेल फसलां आहां. अहो, हे कसचे परमहंस ? परमहंसांचीं लक्षणें शान्त्रांनीं काय सांगितलीं आहेत, माहीत आहे ? ” असें म्हणून त्यांनीं कांहीं शास्त्रोक्त वचनें म्हणून दाखविलीं. मग संध्याकाळ झाल्याचें पाहून ते उठले व म्हणाले, “ आजचा दिवस फुकट गेला. चला, संध्याविंध्या तरी करून यावें ! ” असें म्हणून पंडितजी घाटावर जाऊन संध्या करून दृष्टदेवतेचें ध्यान करूं लागले. थोडा वेळ झाला असेल नसेल, तोंच पंडित ताडकडू उठले, व तेथून पळतच श्रीरामकृष्णांच्या खोलींत गेले ! पहातात तों श्रीरामकृष्ण समाधीमग्न आहेत. पंडित हात जोडून तेथें उभे राहिले, व परमेश्वरज्ञानानें श्रीरामकृष्णांची अनेक तऱ्हेनें स्तुति करूं लागले ! !

श्रीरामकृष्णांनीं कधींही कोणालाही कृतीनें अथवा वाचनें दुखविलें नाहीं, कीं कोणाच्या वाईटाचे विचारही कधीं मनांत कोणालाही न आणले नाहींत. आपल्यापासून कोणालाही कोणत्याही तऱ्हेनें त्रास होऊं नये, याबद्दल ते फार जपत. एक दिवस दारावर फळें विकाययास आलीं असतां, ‘ तीं घेऊं काय,’ असें विचारण्यास माताजी आल्या. श्रीरामकृष्ण ‘नको’ म्हणाले. हें ऐकून माताजी थोडें हिरमुसलें तोंड करून निघून गेल्या. त्यांना जातांना पाहून श्रीरामकृष्ण जवळच्या एका शिष्यास म्हणाले, “ अरे, जा; तिला सांग कीं, तुला किती फळें घ्यायचीं असतील तितकीं घे. माझ्या-

मुळें तलऱ्या डोळ्यांना पाणी आलेलें जर माझ्या दृष्टीस पडलें, तर माझी जगदंबेवरची भक्ति सुद्धां ढांसळून जाईल !! जा. ” त्यांच्या तोंडीं पुष्कळदां ‘ साल्या ’ हा शब्द येई, परंतु त्याचा अर्थ ‘ मूर्खा ’ अथवा ‘ गाढवा ’ इतकाच असून, त्यांच्या मनांत आपल्याबद्दल कांहींही वाईट नाही, ही गोष्ट सर्वांना माहीत असे. रात्रंदिवस परमेश्वराच्या चिंतनाच्या तन्मयतेनें त्यांना स्वतःच्या देहाचेंही भान राहत नसे, तरी आपल्या सर्व वस्तूंकडे त्यांचे लक्ष असे. हेतु हा कीं, आपल्यापासून कोणालाही त्रास होऊं नये. कलकत्यास एकाद्या भक्ताच्या घरीं जातांना ते आपले आवश्यक सर्व जिनस, - हातरुमाल, बटवा वगैरे, - बरोबर घेण्यास कधींही विसरत नसत. पुष्कळ वेळां कलकत्याहून परत येण्यास फार रात्र होई, व बागेचें फाटकही बंद झालेलें असे; अशा वेळीं तेथील रखवालदारास हांक मारून, त्याच्याशीं ते चार गोड शब्द बोलत. व एवढ्या रात्रीं मुद्दाम फाटक उघडण्याच्या त्याच्या श्रमाबद्दल, ते त्याला कांहीं तरी बक्षीस देण्यास कधीं चुकत नसत ! एकाद्याला कांहीं काम सांगावयाचें, त्याला किती संकोच आणि किती आढेवेढे ! न जाणो; आपल्या काम सांगण्यानें त्याला त्रास झाला तर ?

एक दिवस सकाळीं आंधोळ झाल्यावर, रामलालला (त्यांचा पुतण्या) हांक मारून ते म्हणतात-कारे ? तुला आज दुपारीं शहरांत (कलकत्यास) जायचें आहे काय ?

रामलालः—नाहीं; कां बरें ?

श्रीरामकृष्णः—कांहीं विशेष नाही; म्हटलें, तूं अलीकडे पुष्कळ दिवसांत शहरांत गेला नाहीस; इथें एकसारखें राहून कंटाळा आला असेल, म्हणून विचारलें, इतकेंच.

रामलालः—मला दुपारीं इथें कांहीं काम नाही; आपलें कांहीं असेल तर जाऊन येईन.

श्रीरामकृष्णः—नाहीं नाही, मुद्दाम जाण्यासारखें कांहीं नाही; तरी पण, तूं जाणारच असशील तर—

रामलालः—कांहीं हरकत नाही, मी जाऊन येईन.

श्रीरामकृष्णः—वरं तर.—पण मुद्दाम जाऊं नकोस वरं ? मग असें कर,—जातांना पेटितून पैसे घे, आणि एकादी होडी करून जा. खुशाल संध्याकाळपर्यंत इकडे तिकडे कर, आणि मग परत ये; आणि असें कर;—ती तिथें मिठाई आणि काजू किसमिस आहे, जातांना त्याचा घुडा बांधून घेऊन जा, आणि तेवढें नरेंद्राला नेऊन दे ! समजलें ? ”

रामलालदादा सांगत असत,—आदल्या दिवशीं एका मारवाढ्यानें ती मिठाई आणि काजू किसमिस आणून दिलें होतें. ते त्यांना नरेंद्राला पाठवावयाचें होतें. “तूं तें नरेंद्राला नेऊन दे,” असें एकदम कसें सांगायचें ? मला त्रास नाही वाटायचा ? म्हणून एवढा संकोच आणि इतके आढेवेढे ! ” असो. अशीं कित्येक उदाहरणें देतां येतील.

अखेरच्या दुखण्यांत त्यांच्या सेवाशुश्रूषेसाठीं त्यांची भक्त मंडळी रात्रंदिवस त्यांच्यापाशीं राहूं लागली. आपल्यासाठीं इतक्या मंडळींना त्रास होतो असें पाहून त्यांना अत्यंत वाईट वाटे, व वरचेवर ते तसें बोलूनही दाखवीत. आपल्या सेवेसाठीं राहिलेल्या सर्वांची खाण्यापिण्याची नीट व्यवस्था झाली आहे कीं नाही, याची ते वरचेवर चौकशी करीत. कोणी बराच वेळ त्यांचे पाय चेंपित बसल्यास अथवा त्यांच्यासाठीं इतर कांहीं कामें बराच वेळ करीत बसल्यास—त्याला आपल्यासाठीं त्रास होत आहे असें पाहून, ते त्याला कांहीं वेळ थांबण्यास, अथवा जरा हिंडून येण्यास, अथवा दुसऱ्या कोणाला पाठवून देण्यास सांगत. दुसऱ्याच्या सुखसोईकडे त्यांचें सदैव लक्ष असे.

दुसऱ्याला आपल्यापासून कोणत्याही तऱ्हेनें त्रास होऊं न देण्याविषयीं जसें ते जपत, तसेंच दुसऱ्याकडून स्वतःला शांति; चित्ताची समता. कितीही त्रास झाला, तरी तो मोठ्या आनंदानें सहन करीत. ते नेहमीं म्हणत, “सजनाचा राग, म्हणजे पाण्याचा डाग; ” वस्त्रावर पाण्याचा ठिपका उडला तर तो कांहीं वेळ डागासारखा दिसतो, पण तो खरोखर डागच नसतो. व तो लवकरच निघूनही जातो. त्यांचें स्वतःचें असेंच होतें. त्यांना कधीही राग येत नसे; व एकादे वेळीं आल्यासारखा दिसला, तरी तो फा

वेळ टिकतही नसे. सर्व ठिकाणी परमेश्वर भरून राहिला असून जें कांहीं घडतें तें त्याच्याच इच्छेनें घडतें, अशी जेथें दृढ धारणा झाली, तेथें राग कोणी आणि कोणावर करावा ? कसल्याहि विकट प्रसंगी त्यांच्या मनाची समता दळत नसे.

मथुरानाथाच्या मृत्यूनंतर त्याचा पुत्र त्रैलोक्य बाबू यांचेकडे देवळाची व्यवस्था आली. एक दिवस कांहीं कारणावरून हृदयवर रागावून त्रैलोक्य बाबूंनी त्याला देवळांतून तावडतोब निघून जाण्यास सांगितलें, व श्रीरामकृष्णांनीही येथें राहण्याचें कारण नाहीं, असे कोणाजवळचे रागाच्या भरांत उद्गार काढले. हें श्रीरामकृष्णांना समजतांच, ते जखे होते तसे उठून बाहेर जाण्यास निघाले;—आवाराच्या फाटकापर्यंत गेले सुद्धां; पण ते निघालेले पाहून, त्यांचा कांहीं एक अपराध नाहीं हें लक्षांत येऊन, व आपलेंच कांहीं अकल्याण होईल या भीतीनें, त्रैलोक्य बाबूंनी त्यांच्या पाठोपाठ घांव घेतली, व त्यांना तेथून न जाण्याविषयी विनविलें; श्रीरामकृष्णही, जणुं कांहीं झालेंच नाहीं, अशा मुद्रेनें हांसत हांसत परत आपल्या खोर्लीत आले !

त्यांना स्वतःला कोणी कांहीं म्हटलें, अथवा त्यांची निंदा केली तरी त्यांना त्याचें कांहीं एक वाटत नसे. श्रीयुत केशव चंद्रसेन यांनी 'सुलभ समाचारांत' त्यांची हकीगत प्रसिद्ध केल्यापासून त्यांच्या संबंधीं निरनिराळ्या वर्तमानपत्रांत वरचेवर लेख येत. एकादें त्यांना नांवेही ठेवी. "अमुक वर्तमानपत्रानें आपली निंदा केली आहे," असें एकाद्यानें त्यांना सांगितलें तर ते म्हणत, "केली तर केली ! आपण तिकडे लक्षच कशाला द्यावें ? ज्याला जसें कळेल, तसें तो म्हणेल !" एक दिवस तर ते केशव चंद्रांना म्हणाले कीं, "कायरे केशव, मी काय मानासाठीं हपापलेलों आहे कायरे, म्हणून तूं वर्तमानपत्रांत माझी हकीगत लिहितोस ? झालें तें झालें; यापुढें कांहीं एक लिहूं नको." स्वतःच्या स्तुतिनिंदेविषयी ते इतके उदासीन होते, तरी श्रीकालीची कोणी निंदा केली तर मात्र त्यांचा धीर सुटे व ते त्याचेवर रागवत. स्वामी विवेकानंदांचा प्रथम प्रथम ईश्वराच्या साकार स्वरूपावर विश्वास नसे, 'व' त्याबद्दल ते श्रीरामकृष्णांशीं वरचेवर वाद घालीत. एक दिवस वादांच्या भरांत

स्वामीजी कालीला कांहीं निंदेचे शब्द बोलून गेले. श्रीरामकृष्ण त्यांना म्हणाले “ बाबारे, तूं मला काय वाटेल तें बोल, माझ्या आईला कां ? ” तरीही विवेकानंदांचा पट्टा थांबेना. तेव्हां रागारागानें श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “ साल्या, निघ येथून; जा; माझ्या इथें येऊन माझ्या आईला नांवे ठेवतोस ? आजपासून इथें येत जाऊं नकोस ! ” हें ऐकून विवेकानंदांना वाईट वाटलें; परंतु तेथून न जातां, ते तेथेंच एका बाजूला जाऊन बसले. कांहीं वेळानें श्रीरामकृष्णांना रहावेनासें होऊन, ते उठून त्यांचे जवळ गेले व एकाद्या लहान मुलासारखें कुरवाळीत त्यांना म्हणाले, “ तूं माझ्या आईला कां बरें नांवे ठेवलीस ? म्हणून माझा धीर सुटला ! आईला कोणी नांवे ठेवलेलीं मला सहन होत नाहींत, तुला काय बोलावचें तें मला बोलत जा ! ”

त्यांच्याकडे नेहमीं सकाळपासून तों रात्री ९।१० वाजेपर्यंत एक-सारखी माणसांची रहादारी सुरू असे. कित्येकदां तर त्यांना चार घांस खाण्यालाही फुरसत मिळू नये ! येणाऱ्या मंडळींत सर्व तऱ्हेचे लोक असत, आणि प्रत्येकाची ही इच्छा, कीं श्रीरामकृष्णांनीं आपल्याशीं ज्वास्त वेळ बोलावें ! यामुळें श्रीरामकृष्णांना फार त्रास होई. पण ते कधींही रागावत नसत, व तो सर्व त्रास आनंदानें सहन करीत.

अगदीं लहानपणापासून श्रीरामकृष्णांचा स्वभाव अत्यंत सरळ असे. त्यांना छक्के पंजे बिल्कुल समजत नसत. ते म्हणत सरळता. असत,—“ अनेक जन्मांच्या पुण्याईनें मनुष्य सरळ व उदार स्वभावाचा होतो; ”—“ मनुष्य सरळ स्वभावाचा असल्या-शिवाय त्याला ईश्वराचा लाभ होत नाहीं. ” असावयाचें एक, आणि दाखवावयाचें एक, अशी लटपट त्यांच्याजवळ मुळींच नसे. जें करावयाचें तें कायावाचामनें करावयाचें, ज्याच्यावर विश्वास ठेवावयाचा, त्याचेवर कायावाचामनें विश्वास ठेवावयाचा, असा त्यांचा स्वभाव लहानपणापासूनच असे; आणि या सरळ—विश्वासाच्या जोरावरच, त्यांनीं ईश्वरलाभ करून घेतला. अमुक गोष्ट करायची असें ठरल्यावर ती अक्षरशः तशी करावयाची; ‘ असेंच कां, ’ आणि ‘ तसेंच कां, ’ असे तर्ककुतर्क काढीत दाखवावयाचें नाहीं,—असा लहानपणा-

पासूनचा त्यांचा स्वभाव असे. या चरित्रांत आतांपर्यंत या त्यांच्या विलक्षण सरलतेच्या पुष्कळ गोष्टी आल्या आहेतच,—आणखीही कांहीं येथे देऊं.

लहानपणीं एके दिवशीं आपल्या घराजवळच्या परसांत खेळत असतां, तेथील गवतांत त्यांच्या पायाला कांहीं चावलें. त्यांना वाटलें साप चावला ! त्यांनीं ऐकलें होतें कीं, साप जर पुन्हा चावला, तर विष उतरतें, म्हणून त्या विळांत हात घालून साप पुन्हा चावण्याची ते वाट पाहूं लागले !! इतक्यांत तेथून एकजण चालला होता तो म्हणाला,— ‘अरे बाबा, असें नव्हे. साप जर पुन्हा त्याच जागीं चावला, तर विष उतरतें; भलत्याच जागीं चावला तर विष उतरत नाही !’ हें ऐकल्यावर त्यांनीं आपला हात बाहेर काढला !

साधकावस्थेंत ते दक्षिणेश्वर खेड्यांत एका घरीं अध्यात्म रामायण ऐकण्यास जात. एक दिवस पुराणिक बोवांनीं पुराणांत सांगितलें कीं, ‘रामनामाच्या उच्चारानें मनुष्य निर्मल होतो.’ पुढें एक दिवस श्रीराम-कृष्णांनीं पुराणिक बोवांना शौचास ज्ञातांना पाहिलें; त्याबरोबर त्या दिवशींचे पुराणांतील त्यांचे उद्गार आठवून, श्रीरामकृष्णांचें मन फार अस्वस्थ झालें, त्यांना चैन पडेना, व ते तसेच पुराणिक बोवांकडे जाऊन त्यांना म्हणाले,— ‘महाराज, हें कसें झालें ? रामनामाच्या उच्चारानें आपण अजूनही निर्मल कसे झालां नाहीं ?’ हा त्यांचा बालकासारखा सरळ विश्वास पाहून, पुराणिकांचे डोळे पाण्यानें भरून आले, व ते म्हणाले,— ‘बाबा, रामनामानें मनांतील मळ नाहिंसा होतो वरें ! शरीरांतील नव्हे.’ हें ऐकून श्रीरामकृष्णांच्या जीवांत जीव आला !!

श्रीरामकृष्ण सांगत,— ‘मथुर व त्याची पत्नी जेथें निजत, तेथेंच मी निजत असे. माझी त्यावेळीं उन्माद अवस्था असे. तीं दोघेही अगदीं एकाद्या लहान मुलासारखें मला वागवीत, व माझे लाड करीत. त्या दोघांचें सर्व बोलणें मला ऐकूं येई. एकादे वेळीं मथुर विचारी,— ‘बाबा, आमच्या गोष्टी तुम्हांला ऐकूं येतात !’ मी म्हणे, ‘होव येतात !’

“ एकदां त्याच्या पत्नीला, त्याच्याबद्दल कांहीं संशय आला, व तिने त्वाला सांगितकें कीं, बाहेर कोठेंही जातांना बावांना बरोबर घेऊन जात ना. एके दिवशीं त्यानें मला आपल्याबरोबर नेलें; एका ठिकाणीं आपण माडीवर गेला, व मला खालीच बसविलें. सुमारे अर्ध्या तासानें खालीं वेऊन मला म्हणाला, “ हं, बावा चला, आतां गाडींत बसून जाऊं ! ” घरीं आल्यावर त्याच्या पत्नीनें विचारतांच मीं सर्व सांगितलें, - म्हणालों, - ‘ यानें मला एका गाडींत बसवून कुठेसं नेलें. मग मला खालीं बसवून आपण माडीवर गेला, आणि अर्ध्या तासानें खालीं येऊन म्हणाला, “ हं बावा चला, आतां गाडींत बसून जाऊं ! ” ’

वयोवृद्धीबरोबर बालक युवक होतो, युवक वृद्ध होतो, आणि बाल्य-कालची मधुरस्मृति हा केवळ कल्पनेचा मात्र विषय होऊन बसतो, हा प्रकृतीचा नियम आहे. परंतु श्रीरामकृष्णांच्या अद्भुत चरित्रांत हा नियम बदलून गेला होता ! ते जन्मभर बालकच होते, आणि त्यांच्यांत बालकाचा सरळ आणि मोकळा स्वभाव जशाचा तसा कायम राहिला होता ! अगदीं अखेरच्या दिवसांत सुद्धां त्यांचा हा बालकस्वभावच पुष्कळांना मोहून टाकी !

त्यांच्या बालकस्वभावाची ज्यांना ओळखच पटलेली नसे त्यांना कित्येकदां श्रीरामकृष्णांचें वर्तन असम्यपणाचें अथवा ढोंगीपणाचें वाटे. परंतु ज्यांना त्यांच्या अद्भुत स्वभावाची माहिती झालेली असे, त्यांना त्यांत विलक्षण असें कांहींच दिसत नसे. बालकाच्या अंगावर ज्याप्रमाणें वस्त्र फार वेळ टिकत नाहीं, त्याचप्रमाणें श्रीरामकृष्णांचें होई ! त्यांचें धोतर बहुतेक मोकळेंच असे, व गळून पडलें तरी त्यांचें तिकडे लक्षही नसे ! समोर मोठमोठीं विद्वान् मंडळी, अथवा मोठमोठे अधिकारी, आणि राजे महाराजे बसलेले असतांही, धोतर गळून पडल्यास त्यांचें तिकडे तिळमात्रही लक्ष नसावें, ही गोष्ट कित्येकांनीं प्रत्यक्ष पाहिली आहे.

बालकाचें जसें असतें, कीं-भूक लागली कीं मागून घेऊन खावयाचें; तसेंच श्रीरामकृष्णांचें असे, अनेकदां अनेक ठिकाणीं त्यांनीं याप्रमाणें भूक लागतांच खायला मागून घेऊन लावें !

त्यांच्या सहवासांत बराच काळ घालविणाऱ्या मंडळींच्या असें लक्षांत येईं कीं, देहभानावर असतांना सुद्धां श्रीरामकृष्णांना, बालकाप्रमाणें चार पावलें सुद्धां सरळ चालतां येत नसे ! !

नवीन नवीन वस्तु पाहण्याची मुलांना जशी उत्कंठा वाटते व ती पाहिल्यावर त्यांना जसा अत्यानंद होतो, तचि अवस्था श्रीरामकृष्णांची ! एकदां जहाजाच्या इंजिनाचा भकभक आवाज कसा होतो, हें पाहण्याची त्यांना फार इच्छा झाली. हें समजल्यावर मंडळींनीं त्यांना जहाजावर नेऊन तीं सर्व यंत्रें दाखविलीं, तेव्हां त्यांच्या आनंदाला सीमा उरली नाहीं ! !

कलकत्यांतील एकाद्या नवीनच रस्त्यानें एकादे वेळीं त्यांची गाडी गेल्यास, त्यांतील नवीन नवीन इमारती, नवे नवे देखावे पाहून ते आनंदानें बेहोष होऊन जात, आणि “ हें काय आहे ? ” “ तें काय आहे ? ” “ याला काय म्हणतात ? ” “ त्याला काय म्हणतात ? ” वगैरे प्रश्नांचा एकसारखा भडिमार करून, जवळ बसलेल्या माणसाला उत्तरे देतां देतां घुरेवाट करून टाकीत !

नवीन नवीन माहिती व नवीन नवीन विषय जाणण्याची त्यांना कधी कधी इच्छा होई, परंतु एका परमेश्वराचेंच चिंतन करण्याची त्यांनीं आपल्या मनाला अशी जबरदस्त शिस्त लावून ठेवली होती कीं, दुसरा माहिती सांगत असे, तिकडे त्यांचें लगेच दुर्लक्ष होऊं लागे !

एक दिवस ते एमूला म्हणाले, “ कां रे ? तुमच्या इंग्रजींत न्याय-शास्त्रावर कांहीं पुस्तकें आहेत काय ? ”

एमूनीं होय म्हटल्यावर, त्यांची थोडक्यांत माहिती देण्यास त्यांनीं त्यांना सांगितलें. एमूनीं माहिती देण्यास सुरुवात केली, परंतु लवकरच त्यांना दिसलें कीं, श्रीरामकृष्णांचें आपल्या बोलण्याकडे मुळींच लक्ष नाहीं ! हें पाहून त्यांनीं बोलणें बंद ठेवलें.

तसेंच आणखी एक दिवस, एका ग्रहणाच्या दिवशीं, ग्रहणें कां लागतात हें समजून घेण्याची त्यांना फार इच्छा झाली, म्हणून एकजण त्यांना जमीनीवर आकृत्या काढून दो विषय समजून देऊं लागला.

थोड्याच वेळांत एकदम त्याला यांवावयास सांगून ते म्हणाले,—“बस्, बस्, पुरे! माझे डोकें भणभणायला लागलें !”

एकदां प्राणिसंग्रहालयांत जाऊन तेथील सिंह पाहण्याची त्यांना फार इच्छा झाली. मंडळी त्यांना गाडीतून तिकडे नेत असतां, ‘आतां आपल्याला आईचें वाहन पाहावयास मिळणार,’ या विचारांत तल्लीन होऊन त्यांना वाटेंतच भावावस्था प्राप्त झाली. तेव्हां ते म्हणूं लागले,—“आई, आई, मला बेहोष करूं नकोस, मी तुझे वाहन पहायला चाललों आहे !” तेथें गेल्यावर सिंहाला पाहतांच त्यांची समाधी लागली !

एक दिवस ते आपल्या भक्त मंडळीस बरोबर घेऊन प्रख्यात पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर, यांच्या भेटीस गेले होते. गाडीतून उतरून घाड्यांत जातांना, आपल्या कोटाच्या गुंड्या मोकळ्याच आहेत, असें पाहून, ते एमूला विचारतात—“काय रे, कोटाच्या गुंड्या अशाच असू देत, कीं नीट घालूं ?” एमूः—“महाराज, तशा राहिल्या तरी हरकत नाही !” हें ऐकतांच जणुं काय त्यांची समजूत पटली !

कोणी मोठे पंडित अथवा कोणी एकादी प्रसिद्ध व्यक्ति त्यांच्या भेटीस येणार असली, म्हणजे प्रथम त्यांना एकाद्या लहान मुलासारखें भय वाटे! त्यांना वाटे, आपण तर कांहीं कुठें लिहायला वाचायला शिकलों नाहीं, आणि हे तर एवढे मोठे पंडित, तेव्हां आतां कसें होईल ? या त्यांच्या स्वभावाचा जवळच्या मंडळीस मोठा आचंबा वाटे, पण कित्येकदां त्यांचा व्यवहार नीट लक्ष देऊन पाहिल्यावर असें दिसून येई कीं, ह्याचें कारण त्यांचा बालकस्वभावच होय, दुसरें कांहीं नाहीं. एकाद्या अनोळखी माणसाला पाहिल्याबरोबर, लहान मूल जसें प्रथम विचकतें, अथवा लाजतें, परंतु तोच थोडासा परिचय झाला म्हणजे त्याच्या खांद्यावर चढून त्याचे केस ओढण्यासही कमी करीत नाहीं, तशाच प्रकारची अवस्था श्रीरामकृष्णांची !

एकदां पंडित शशधर तर्कचूडामणी श्रीरामकृष्णांना भेटण्यास आढे होते. त्या दिवशींची हकीगत श्रीरामकृष्णांनीं स्वतःच एका

भक्ताला सांगितली. ते म्हणाले, “ तुम्हाला तर ठाऊकच आहे की, इथे लिहिण्यावाचण्याच्या नांवाने पूज्य ! म्हणून तो पंडित येणार असल्याचे ऐकून फार भय वाटले. इथे तर घोतराची देखील शुद्ध राहत नाही, मग त्याच्याशी बोलायचे तर दूरच राहिले ! आईला म्हणाले, “ आई ! तुला तर ठाऊकच आहे की, मला तुझ्याशिवाय दुसरे कोणी नाही. मला सांभाळणारी तूच आहेस ! ” मग, ह्याला सांगितले, “ तू इथेच रहा, ” त्याला सांगितले, “ तू कुठे जाऊ नकोस; ” तुम्ही सारे जवळ असला म्हणजे तितकाच धीर येईल, म्हणून !! झाले ! पंडितजी आले; समोर बसले; ते बोलू लागले, आणि मी आपला त्यांच्याकडे पाहतोच आहे ! इतक्यांत असे दिसले की, त्यांचे अंतःकरणच आई मला दाखवून देत आहे, आणि म्हणत आहे की, “ नुसती शास्त्रे आणि पुराणे वाचून काय उपयोग ? विवेकवैराग्यावांचून कांहीं एक फायदा नाही ! ” त्याबरोबर माझी भीति आणि कांपरे कोठच्या कोठे नाहीसे झाले, आणि आंतून ज्ञानाच्या लहरी उसळायला लागून तोंडाने गोष्टींचा जसा फवारा सुरू झाला ! असे वाटले की, आंतली जागा जसजशी रिकामी होत आहे, तसतशी आंत कोणी तरी भर घालीत आहे ! तिकडे आमच्या गांवाच्या बाजूला धान्य मोजतांना, एकजण, “ लाभरे, दोनरे, तीनरे, चाररे, ” करीत मापे मोजत असतो, आणि रास कमी होऊ लागली की, एकजण तीत भर घालीत असतो,—तसे झाले ! पण मी काय बोलत होतो, याची मला विलकुल शुद्ध नव्हती ! जरा देहभानावर आल्यावर पाहतो तो, पंडिताच्या डोळ्यांतून एकसारख्या अश्रुधारा वाहत आहेत !! मधून मधून अशी अवस्था होते. मागे एकदां असेच झाले. केशवने निरोप पाठविला की, “ येथे कुक् म्हणून एक साहेब आले आहेत, त्यांना घेऊन मी येत आहे, आपण आमच्या बरोबर नोकेंतून फिरायला यावे. ” हा निरोप ऐकतांच इतके भय वाटले की, मी लगेच हातांत तांब्याच घेतला ! पण मंडळी आल्यावर, मी जेव्हां नोकेंत गेलो, तेव्हा कालच्याचसारखे झाले. आणि मग किती तरी वेळ बोलत होतो. मागून ही सारी मंडळी म्हणाली की, आपण आज किती सुंदर उपदेश केला ! मला स्वतःला म्हणशील तर त्यांतले कांहींच आठवत नाही ! ” असो.

एकदां झाउतलाकडे शौचास जात असतां वाटेंत पडून त्यांच्या डाव्या हाताला बरीच दुखापत झाली, व हात बरा होण्यास बरेच दिवस लागले. हाताच्या दुखण्यानें ते आजारी असतां, एक दिवस एक गृहस्थ कलकत्याहून त्यांच्या दर्शनास आले. श्रीरामकृष्णांनीं, “तुम्ही कोण, कोठून आलां,” वगैरे त्यांची चौकशी केली. ते कलकत्याहून आले असें समजतांच श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “हीं देवळें वगैरे पाहायला आलांत वाटतें ?” ते गृहस्थ म्हणाले—“नाहीं महाराज; आपल्यालाच पाहायला आलों.” हें ऐकतांच एकाद्या लहान मुलासारखें रडत ते म्हणूं लागले, “आतां मला काय बघतोस, बाबा ! माझा हात मोडला आहे ! अग आई गऽऽऽ ! हाताला ठणका लागला आहे !” हा प्रकार पाहून आतां त्यांच्याशीं काय बोलावें, हेंच त्या गृहस्थाला समजेना ! कांहीं वेळानें त्यांचें सांत्वन करण्यासाठीं ते म्हणाले, “महाराज ! असें करूं नये, हात लवकरच बरा होईल !” हें ऐकतांच एकाद्या मुलासारखे ते उत्कंठेनें म्हणूं लागले, “अँ ? खरंच माझा हात लौकर बरा होईल ?” व जवळ असलेल्या एका मनुष्याला मोठ्या उत्सुकतेनें ते म्हणूं लागले, “अरे एकलेंस कां ? हे बाबू कलकत्याहून आले आहेत; ते म्हणतात माझा हात लवकरच बरा होईल !”

एक दिवस रामचंद्र-दत्त व मनमोहन-मित्र श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास गेले. श्रीरामकृष्णांना फुलकोबीची भाजी फार आवडे, म्हणून या मंडळींनीं, जातांना बरोबर फुलकोबी नेली होती. त्यावेळीं पोटशूळानें त्यांचें पोट फार दुखत असे, आणि पोटदुखीला ती चांगली नाहीं म्हणून हृदय त्यांना फुलकोबीची भाजी खाऊं देत नसे. ती फुलकोबी पाहतांच, हृदयला न दिसेल अशा ठिकाणीं ती ठेवण्यास श्रीरामकृष्ण त्या मंडळींना सांगत होते, इतक्यांत हृदय तेथें आला. त्याला पाहतांच एकाद्या अपराधी मुलासारखे भयभीत होऊन श्रीरामकृष्ण म्हणतात, “नाहीं रे हृदू ! मी नव्हती त्यांना आणायला सांगितली ! त्यांनीं आपण होऊन आणली ! खरंच त्यांनीं आपण होऊन आणली ! विचार त्यांना पाहिजे तर !”

त्यांच्याकडे मोठे मोठे पंडित, विद्वान् वगैरे मंडळी येत. त्यांना पाहून एकदां त्यांना वाटलें, “ आपणही त्यांच्यासारखेच विद्वान् आणि पंडित असतो तर काय मजा झाली असती ! ” त्या दिवशीं भावावस्थेंत ते आईला म्हणूं लागले, “ आई, तूं मला असा निरक्षर, मूर्ख कां केलास बरें ? मूर्ख असणें ही मोठी लाजिरवाणी गोष्ट आहे ! ” श्रीरामकृष्ण सांगत असत, “ इतक्यांत मला एक डोंगराएवढा केरकचऱ्याचा ढोंग दिसला. त्याच्याकडे बोट दाखवून आई म्हणाली, “ हं; ही इथें विद्या आहे; पाहिजे तुला ? ” त्याबरोबर मी म्हणालों, “ आई, नको मला ही तुझी विद्या ! मला तुझ्या पादपद्मीं शुद्धा भक्ति दे, म्हणजे झालें ! ”

सदैव ईश्वरचितनांत तन्मय झाल्यामुळें श्रीरामकृष्णांचें मन अत्यंत पवित्र झालें असून, त्यांत अपवित्र विचार येणेंच अशक्य पावित्र्य होऊन गेलें होतें, यांत आश्चर्य नाहीं; परंतु या मानसिक पावित्र्याचा त्यांच्या शरीरावरही केवढा परिणाम झाला होता, हें पाहिलें म्हणजे, मन चकित होऊन जातें ! वाटेल तसल्या मनुष्याच्या हातचें पाणी सुद्धां त्यांना पिववत नसे ! मनुष्य कसा आहे, हें त्याला पाहतांच ते तात्काळ ओळखीत; आणि तो कांहीं घेऊन आला असल्यास, त्याला वाईट वाटूं नये म्हणून, त्या पदार्थाला नुसता स्पर्श करून तो बाजूला ठेवीत; स्वतः कधींही खात नसत ! कित्येकदां असें होई कीं, भक्तमंडळींशीं त्यांच्या मोष्टी चालल्या असाव्या, आणि मध्येंच तहान लागल्यास त्यांनीं पाणी मागावें; तें कोणी आणलें इकडे त्यांचें लक्षही नसावें; परंतु तें पिऊं जातां, त्यांचा हातच आखडावा; आणि त्यांना तें पाणी पितांच येऊं नये !! जणुं काय त्यांच्या शरीरानेंच तें अपवित्र पाणी पिण्याचें नाकारावें ! मग त्यांनीं पुन्हा पाणी मागावें, व दुसऱ्या कोणी तें आणून दिल्यावर प्यावें ! स्वामी विवेकानंद यांच्या समोर अशी गोष्ट एक दिवस घडली; व त्यांनीं आपल्या नेहमींच्या चिकित्सक स्वभावाला अनुसरून, तें पाणी घेऊन आलेल्या मनुष्याच्या वर्तनाची बारकाईनें चौकशी केली; व तींत त्यांना असें आढळून आलें कीं, खरोखरच तो मनुष्य वाईट वर्तनाचा आहे !!

त्यांना अर्पण करण्यासाठी आणलेल्या पदार्थाचा अग्रभाग जर अगोदर दुसऱ्याला दिला असेल, तर तो पदार्थ त्यांच्यानें ग्रहण करवत नसे !

वर्तमानपत्नास ते कधीही स्पर्श करीत नसत; कारण, त्यांत साऱ्या भांडणतंत्र्याच्या आणि प्रपंचाच्या गोष्टी ! एकदां ते एका भक्ताच्या घरी निमंत्रणावरून, भजनास गेले होते; त्यांना बसण्यासाठी तयार केलेल्या आसनाजवळ एव वर्तमानपत्र पडलें होतें. तें पाहतांच, त्यांनीं तें तेथून उचलण्यास सांगितलें !

तसेंच दुसऱ्याच्या घरी गेल्यावर, आसन ग्रहण करण्यापूर्वी ॐ काराचा उच्चार करून ते त्या आसनाला स्पर्श करीत, व मग त्यावर बसत !

सदासर्वकाळ परमेश्वरचितनांत तन्मय होऊन गेल्यामुळें त्यांचें मनच शुद्ध व पवित्र होऊन गेलें होतें; एवढेंच नव्हे, तर त्यांचें शरीरही अत्यंत पवित्र होऊन गेलें होतें. (मार्गें पान १३१ पहा).

त्यांच्या दर्शनास नेहमीं अनेक प्रकारचे लोक येत, व सर्वजण त्यांची पदधूलि मोठ्या भक्तिभावानें ग्रहण करीत. पण येणाऱ्या मंडळींत सर्वजण कोठून पवित्र असणार ? अशुद्ध आचरणाचे आणि अपवित्र विचाराचेही कित्येकजण असत. अशा मंडळींच्या स्पर्शानें श्रीरामकृष्णांचें शुद्ध पवित्र देवशरीर विटाळलें जाई !! श्यामपुकरांत गळ्याच्या रोगानें ते आजारी असतां एक दिवस त्यांना एक अद्भुत दर्शन झालें. त्यांना दिसलें कीं, आपलें सूक्ष्म शरीर आपल्या स्थूल शरीरांतून बाहेर येऊन आपल्या समोर हिंडत आहे ! श्रीरामकृष्ण सांगत असत,—“ असें दिसलें कीं, त्याच्या अंगावर फोड झाले आहेत !! हें पाहून मी आपल्या मनाशीं विचार करूं लागलों कीं, असें कां बरें व्हावें ?—इतक्यांत आईनेंच समजावून दिलें कीं,—‘ हे इतके लोक वाटेल तसलीं कामें करून तुझ्याकडे येतात, आणि त्यांची दुर्दशा पाहून तुला त्यांची दया येते, तूं त्यांना शिवूं देतोस, यामुळें त्यांच्या कर्मांचीं फळें तुला भोगावीं लागतात,—म्हणून हें असें झालें आहे ! ’” (स्वतःच्या गळ्याकडे बोट करून) म्हणून तर इथें रोग झाला आहे; नाहीतर या देहाकडून कधी कुणाला

वास झाला नाही, कीं कधी कुणाचें वाईट झालें नाही,—मग याच्या मार्गे हे रोग बीज कां लावावे ? ”

वरील अद्भुत गोष्टीवरून श्रीरामकृष्णांच्या अलौकिक पावित्र्याची वाचकांना कल्पना येईल; असो.

श्रीरामकृष्णांच्या कित्येक असाधारण गुणांपैकी तीव्र वैराग्य हा एक प्रमुख गुण होता. त्यांच्या ठिकाणी त्यागाची पराकाष्ठा दिसून आली. ‘ ज्याचें ग्रहण करावयाचें, त्याचें कायावाचमनं ग्रहण करावें, व ज्याचा त्याग करावयाचा तोहि तसाच कायावाचमनं त्याग करावा, ’ हें तत्व त्यांच्या ठिकाणी तंतोतंत विबल्याचें दिसून येतें. मानसिक त्यागाबरोबर, कायिक त्यागही इतक्या विलक्षण रीतीनें अंगीं वाणूं शकतो, हें श्रीरामकृष्णांच्या खेरीज इतरत्र दिसून येणें अशक्य आहे. साधनकार्त्वी श्रीजगदंबेच्या पादपद्मीं पुष्पांजलि वाहतांना त्यांनीं अत्यंत व्याकुळतेनें प्रार्थना करावी—“ आई, हें घे तुझे पापपुण्य, मला शुद्धा भक्ति दे; हें घे तुझे धर्माधर्म, मला शुद्धा भक्ति दे; ही घे तुझी कीर्ति अपकीर्ति, मला शुद्धा भक्ति दे; हें घे तुझे शुचि-अशुचि, मला शुद्धा भक्ति दे;— ’ आणि अशा रीतीनें या सर्व जोड्यांचा श्रीजगदंबेच्या पादपद्मीं त्याग करावा. याप्रमाणें सर्व भोगवासानांचा (इहामुत्रफलभोगविराग) त्यांनीं सर्वस्वीं त्याग केला होता.

श्रीरामकृष्णांच्या अद्भुत चारित्र्याचा ‘ त्याग ’ हा मूलमंत्र होता, असं म्हटलें तरी चालेल. त्यांची बुद्धिमत्ता असाधारण असल्यामुळे कोणत्याही कामांत प्राविण्य मिळवून, नाम, यश व संपत्ति सहज मिळवितां येण्यासारखी असतांही, त्यांनीं ईश्वराच्या लाभासाठीं तिकडे पूर्ण दुर्लक्ष केलें. मथुर बाबूसारख्याच्या आश्रयास राहून हवी तेवढी संपत्ति मिळत असतां, ईश्वरलाभाच्या मार्गातील तो एक अडथळा आहे, असं पाहून त्यांनीं तिला लाथाडून दिलें ! पुढेही लोभाला बळी पडण्यासारखे अनेक प्रसंग आले असतां, त्यांनीं आपलें मन आपल्या ध्येयापासून बिल्कुल दळूं दिलें नाही; एवढेंच काय, पण मानसिक त्यागानेंच सतुष्ट होऊन त्याग हा मानसिक तसाच कायिक असणेंही शक्य आहे, हें जणुं काय जमाला दाखविण्यासाठीं म्हणून त्यांनीं तोही आचरून दाखविला !! या

त्यांच्या अद्भुत त्यागाची थोडी फार उदाहरणे मागे (भाग १. पृ. १९४-९५) आलीच आहेत, - येथे आणखी थोडीशी देऊ.

श्रीरामकृष्णांनी पूजक-पदाचा स्वीकार केल्यावर लवकरच त्यांच्या अंगी दिव्योन्माद अवस्था बाणून, देवीची पूजाअर्चा, यथासांग रीतीने पार पाडणे हे त्यांना अशक्य होऊन गेले. त्या सुमारास एका महिन्याच्या पगारासाठी त्यांना इतर नोकरांबरोबरच बोलावणे आले असता, त्यांनी, ' पैसा ईश्वरदर्शनाच्या मार्गातील अडथळा आहे. ' असे म्हणून पगारच घेण्याचे नाकारले ! आणि तेव्हापासून पगारपटावर कधीही सही केली नाही !

श्रीरामकृष्णांच्या वडिलांस सुखलाल गोस्वामी यांनी दिलेल्या १॥ विघा जमिनीचे रजिष्टरपत्र करण्याचे कांहीं कारण पडले, म्हणून १८७८ साली, त्यांना त्यांच्या नातेवाईकांनी कामारपुकूरास बोलाविले. श्रीरामकृष्ण सांगत असत- " रघुवीराच्या नांवाची जमीन रजिष्टर करायला आपल्या गांवी गेली. तिथे कोर्टात रजिष्टर पत्रावर मला सही करायला सांगितले. पण माझ्या हातून ते झाले नाही. ' माझी जमिनी ' असे म्हणायची सोयच नाही ! केशव सेनचे गुरु म्हणून मंडळींनी कोर्टात माझा रूप सन्मान केला, आणि घरी परत येतांना बरोबर कांहीं आंचे दिले; पण ते बरोबर घेण्याची सोय नाही ! संन्याशाने संचय करायचा नाही ! ! "

' संन्याशाने द्रव्य ग्रहण करू नये, ' असे आपल्या भक्तमंडळींना सांगत असता, एक दिवस श्रीरामकृष्ण म्हणाले, - " कांहीं दिवसांपूर्वी महेंद्र इथे आला होता. परत जातांना त्याने रामलालजवळ (श्रीरामकृष्णांचा पुतण्या) ५ रुपये दिले. मला कांहींच माहीत नाही. तो गेल्यावर रामलालने मला सांगितले. मी म्हणालो, " हे पैसे तो कोणासाठी देऊन गेला ? " रामलाल म्हणाला, " आपल्याचसाठी. " प्रथम मला वाटले, " बरे झाले, दुधाचे पैसे द्यायचे आहेत, तेवढे तरी देऊन टाकू ! " पण काय ? रात्री जरा कुठे डोळा लागतो न लागतो तोंच झोपेतून घडपडतच उठलो ! छातीवर जणु काय एकादें मांजर ओरबडत आहे ! ! तसाच रामलालकडे गेलो आणि त्याला विचारले, - " अरे

ते पैसे तुझ्या चुलतीसाठी (श्रीरामकृष्णांची पत्नी) तर नाही दिले ? ” तो म्हणाला, “ नाही. ” तेव्हां त्याला म्हणालों,—“ तू आतांच्या आतां ते पैसे त्याला परत नेऊन दे बघू ? ” ते पैसे त्यानें परत दिले तेव्हां वांचलों !! ”

हा कांचनत्याग श्रीरामकृष्णांच्या हाडींमासीं इतका खिळला होता कीं त्यांना पैशाला स्पर्शही करण्याची सोय नसे ! स्पर्श केल्यास श्वास गुदमरल्यासारखा होऊन त्यांच्या अंगाला विंचवानें नांगी मारल्यासारख्या वेदना होत, व हात पाय वांकडेतिकडे होऊन जात ! पैशाचेंच काय, पण अखेरच्या दिवसांत कसलेंही भांडेंसुद्धां त्यांना हातांत घेवत नसे !! एक दिवस भक्तमंडळीशीं बोलत असतां ते म्हणाले,— “ अलीकडे मला हें असें कां झालें आहे बरें ? घातूच्या भांड्याला हात लावायची सोय नाही ! एकदां एका वाटीला हात लागला, तर विंचवानें नांगी मारल्याप्रमाणें वेदना झाल्या ! बरें, गडव्यावांचून कसें चालायचें ? म्हणून विचार केला कीं, हातरुमालानें तो झांकून हातांत घ्यावा. तरीपण काय ? त्याला हात लावला मात्र, तोंच हाताला एकदम कळा लागल्या ! शेवटीं आईला म्हणालों, “ आई, एवढी वेळ क्षमा कर; पुन्हा कधीं असें करणार नाही ! ” तेव्हां त्या वेदना थांबल्या ! ” अशी विलक्षण अवस्था होऊन गेल्यामुळें, ते केळींच्या पानावर जेवीत, व मातीच्या भांड्यानें पाणी पीत !!

जी गोष्ट कांचनत्यागाची तीच गोष्ट संचयाची. “ संन्याशानें संचय करावयाचा नाही, ” ही गोष्ट त्यांच्या रोमरोमांत भिनली होती. कलकत्यास भक्तमंडळीकडे गेल्यावर, कोणी कांहीं जिन्नस त्यांच्याबरोबर देण्याचें मनांत आणलें, तर तें व्यर्थ जाई ! कारण एकादा जिन्नस बरोबर व्यावयाचा म्हणजे संचयाची कल्पना आली !! भक्तमंडळींनीं प्रेमानें त्यांना फार आग्रह करावा, पण त्याचा कांहीं उपयोग होत नसे. यामुळें कोणा कोणाला फार वाईट वाटे. एक दिवस एका भक्ताच्या घरीं ते गेले असतां, भजन वगैरे झाल्यावर, परत फिरतांना त्यानें त्यांच्याबरोबर थोडीशी मिठाई देण्याचा विचार केला. श्रीरामकृष्ण कांहीं केल्या ती घेईनात, व तो तर फार आग्रह करूं लागला. तेव्हां श्रीरामकृष्ण

अत्यंत केंविलवाण्या स्वरानें म्हणाले, “बाबू, माझ्यावर दया करा. तुम्ही तें कांहींही माझ्याबरोबर देऊं नका. त्यांत मला दोष आहे. मी आपल्याबरोबर एकदा जिन्नस संचय करून कसा नेऊं ? तुम्हीं याबद्दल कांहीं वाईट वाटून घेऊं नका !”

एक दिवस संचयासंबंधानें गोष्टी चालल्या असतां ते म्हणाले—
 “साधु आणि पक्षी संचय करीत नाहींत. इथली (माझी) तर अशी स्थिति आहे कीं, बटव्यांत घालून पानें वागवण्याची सोय नाहीं, कीं शौचाला गेल्यास, हाताला लावायला म्हणून तेथून मातीसुद्धां आणायची सोय नाहीं !!” आणि अत्यंत आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, त्यांच्या अंगावरील वस्त्रास कुठें एकाद्या टोंकालासुद्धां, एकादी लहानशी गांठ मारावयाची सोय नसे ! कारण गांठ म्हटलें कीं, संचयाची कल्पना आलीच !! कुठें गांठ मारल्यास त्यांचा श्वास गुदमरून जाई, व हातपाय वांकडेतिकडे होऊन जात !!! काय विलक्षण त्याग हा ! त्यागाच्या या असल्या घगघगति अग्नीजवळ येणाऱ्या मंडळींचे डोळे त्यांच्या तेजानें दिपून नावे, आणि त्यांच्या मनावर त्याचा विलक्षण परिणाम व्हावा यांत मुळींच आश्चर्य नाहीं. असो.

साधन कालाच्या सुरुवातीपासूनच,—अथवा असेंही म्हटलें तरी चालेल कीं, त्यांना समजावयास लागल्यापासूनच,—त्यांच्या मनाची काम—त्याग अगदीं पक्की भावना झाली होती कीं, काम आणि कांचन हे ईश्वरदर्शनाच्या मार्गातील दोन अत्यंत जबरदस्त अडथळे आहेत. ही गोष्ट त्यांच्या मनावर पक्की ठसतांच, ते आपल्या नेहमींच्या स्वभावाप्रमाणें, हे दोन्ही अडथळे आपल्या मार्गातून दूर करण्याच्या मार्गें लागले. कोणतीही गोष्ट अर्धवट करणें हें त्यांच्या स्वभावाला ठाऊकच नसे. कांचनासक्तीचा त्यांनीं किती पुरा नायनाट केला होता, याचें थोडेसें वर्णन आतांपर्यंत झालें. आतां त्यांनीं कामासक्ती किती पूर्णपणें नाहींशी केली होती, हें पाहूं.

पुरुष आणि स्त्री असा भेदभावच नष्ट झाल्यावर सहजच कामाला जिकल्यासारखें होईल, असें जाणून, साधनकाळीं, हा भेदभावच नष्ट होण्यासाठीं म्हणून, श्रीरामकृष्ण प्रत्यक्ष स्त्रीवेशांतच ६ महिने राहिले;

आणि त्यावेळीं त्यांच्या ठिकाणी स्त्रीभावच किती अद्भुत रीतीनें भिनला होता, याचें मधुरभावसाधन-प्रकरणांत वर्णन आलेंच आहे (भाग १ ला, पान ३३९-४५). पुरुष आणि स्त्री असा भेदभाव, त्यांनीं विचारानें नष्ट करून टाकला होता, आणि स्वतःच्या ठिकाणचा 'मी पुरुष,' असा भावही पूर्णपणें नाहीसा केलेला होता, तरी ते आजन्म स्त्रियांपासून दूरच रहात. ते म्हणत, " संन्याशी जितेंद्रिय असला तरी त्यानें लोकशिक्षणासाठीं स्त्रियांपासून नेहमीं दूर असावे. "

एक दिवस मंडळी बसली असतां, ' कामिनीकांचनत्याग केल्या-शिवाय ईश्वराची प्राप्ति व्हावयाची नाही, ' असे श्रीरामकृष्णांचे उद्गार ऐकून एकजण म्हणाला:—“ पण महाराज, कामिनीकांचनावांचून चालायचें कसें ? ” यावर श्रीरामकृष्ण आपल्या अंतरंग भक्तांकडे वळून म्हणाले,—“ ही मंडळी म्हणतात कीं, कामिनीकांचनावांचून चालायचें कसें ? पण इथली (माझी) अवस्था त्यांना काय ठाऊक आहे ? एकाद्या स्त्रीचा नुसता स्पर्श झाला, तर हात वांकडातिवडा होऊन, विचवानें नांगी मारावी तशा वेदना होतात ! !

“ एकादी स्त्री विशेष भक्तिमती आहे असें पाहून, आपलेपणानें तिच्याशीं ईश्वरीय गोष्टी बोलायला जावें, तर, भय जणुं काय एकादा आडपडदा पडावा तसें हातें ! ! त्या पडद्यापलीकडे जायची सोय नाही ! !

“ एकादे वेळीं खोलींत एकटेच असवें. इतक्यांत एकादी स्त्री आली, तर एकदम माझी अवस्था एकाद्या बालवाप्रमाणें होऊन जाते, आणि ती स्त्री आपली आई आहे अशी एकदम धारणा हांऊन जाते ! ! ”

आणखां एक दिवस कामिनीत्यागासंबंधीं गोष्टी चालल्या असतां आपल्या साधनकालची आठवण होऊन ते म्हणाले,—“ तेव्हां तेव्हां, मला वायकांच अत्यंत भय वाटे. असें वाट कीं, जणुं काय एकादी बाधीणच खायला येत आहे ! ! आणि तिचें अंग-प्रत्यंग रूप मोठमोठें दिसे. जणुं काय एकादी राक्षसीणच ! !

“ मार्गें मार्गें फार भय वाटे; कोणाही स्त्रीला जवळ येऊंच देत नसे. आतां ती अवस्था राहिली नाही. आतां मनाला पुढील शिकवून

समजावून इतकें झालें आहे, कीं आतां स्त्रियांकडे—“ आई आनंद-मयीचीं निरनिराळीं रूपें,” या दृष्टीनें पाहतों. तरीपण, जरी स्त्रिया जगदंबेचा अंश आहेत, तरी, साधकाला-साधूला-त्या त्याज्यच !

“ म्हणून एकादी स्त्री जरी फार भक्तिमती असली, तरी तिला मी फार वेळ जवळ बसूंच देत नाहीं. थोडक्यांच वेळांत तिला म्हणतो, — “ जा, तिकडे देवांचें दर्शन घे जा.” इतकेंही सांगून ती नच उठेल, तर कांहीं तरी निमित्त काढून मीच खोर्लीतून बाहेर जातो !

“ बायकांचा सहवास फार वाईट. बायकोच्या सहवासांत मनुष्य राहिला कीं, तो तिला वश झालाच. संसारी माणसें बायकोनें ‘ ऊठ ’ म्हटलें कीं उठतात, ‘ बस ’ म्हटलें कीं बसतात ! आणि कोणालाही विचारा,— ‘ कां रे तुझी बायको कशी आहे ? ’ कीं तो म्हणालाच,— “ माझी बायको चांगली आहे ! ” कोणा एकाची सुद्धां बायको वाईट नाहो ! !

“ पण संसारी माणसांचेंच कशाला ? एक दिवस मला स्वतःला एके ठिकाणीं जायचें होतें. रामलालच्या चुलतीला (स्वतःच्या पत्नीला) विचारतां ती ‘ नको ’ म्हणाली. मग मीही गेलों नाहीं ! थोड्या वेळानें मनांत विचार आला— “ काय चमत्कार आहे ! मी कधीं संसार केला नाहीं, कामकांचनाचा त्याग केलेला, तरी माझी ही अवस्था ! मग संसारी माणूस विचारा आपल्या बायकोला किती वश होत असेल, तें देवाला ठाऊक ! ”

एक दिवस नारायणला (एक शिष्य) श्रीरामकृष्ण म्हणाले,— “ बायकामाणसांच्या अंगाची हवा सुद्धां स्वतःला लागूं देऊं नको. नेहमीं कांहीं तरी जाड वस्त्र पांघरून घेत जा; आणि आपल्या आई-शिवाय इतर सर्व बायकांपासून आठ हात, नाहीं तर दोन हात, निदान एक हात तरी दूर रहात जा ! ”

श्रीरामकृष्णांच्या साधनकालीं मथुरानाथ वगैरेना त्यांचा भ्रमिष्टपणा हा अखंड ब्रह्मचर्याचा परिणाम असावा असें वाटून त्यांनीं त्यांना एकदां वेश्यांच्या घोळक्यांत नेऊन सोडलें होतें, वगैरे हकीगत मार्गें (भाग १ ला अ. १९९-२००) आलीच आहे.

एकदां एक अत्यंत सुस्वरूप वेश्या कलकत्यास आली असतां तिनें ऐकलें कीं, दक्षिणेश्वरीं एक कामकांचनत्यागी परमहंस रहातात. ती अनेक मठ आणि तीर्थें हिंडली होती, परंतु खरा कामकांचनत्यागी, असा एकही साधु तिला आढळला नव्हता; म्हणून हे साधुबोवा कसे काय आहेत, हें पहाण्यास म्हणून ती एक दिवस दक्षिणेश्वरीं गेली. श्रीरामकृष्ण त्यावेळीं आपल्या भक्तमंडळीबरोबर बोलत बसले होते. तेथें गेल्यावर, श्रीरामकृष्णांना नमस्कार करून ती वेश्या मोठ्या अदबीनें तेथेंच एका बाजूस उभी राहिली. इतक्यांत श्रीरामकृष्णांना शौचास लागली म्हणून ते झाउतलाकडे निघाले. ती चतुर स्त्रीही लगेच, त्यांचा गडवा घेऊन, त्यांच्या मागोमाग निघाली. झाउतलापर्यंत गेल्यावर श्रीरामकृष्ण एका ठिकाणीं शौचास बसले, व ती स्त्री तो गडवा घेऊन तेथेंच एका बाजूला उभी राहिली. कांहीं वेळानें ती स्त्री पहाते तों श्रीरामकृष्ण दोन्ही हातांत दोन काटक्या घेऊन एकाद्या लहान मुलाप्रमाणें, जमीनीवर रेघोट्या ओढीत, तोंडानें कांहीं गुणगुणत, आपल्याच नादांत गुंग आहेत ! थोड्या वेळानें श्रीरामकृष्णांनीं तिच्यापासून पाणी मागून घेतलें, व विधी आटोपल्यावर, ते तिच्याशीं गप्पा गोष्टी करीत परत आपल्या खोर्लीत आले !! या सर्व प्रकारानें ती स्त्री चकित झाली, व श्रीरामकृष्णांची क्षमा मागून तेथून निघून गेली.

तसेंच आणखी एकदां, त्यांची परीक्षा पहाण्यासाठीं कांहीं कुटाळ मंडळींनीं हृदयला वश करून घेऊन, एके रात्रीं एका वेश्येला त्यांच्या खोर्लीत नेऊन बसविलें ! श्रीरामकृष्णांची तिच्याकडे नजर जातांच ते “आई ! आई !” करीत एकदम खोर्लीतून बाहेर पडले आणि हलधारीला हांका मारून म्हणाले, “दादा दादा, इकडे जरा येऊन पहा वरं, माझ्या खोर्लीत एक कोण माणूस येऊन बसलें आहे तें !” हलधारीबरोबर इतर मंडळींनाही त्यांनीं हांका मारल्या. त्याबरोबर पुष्कळ मंडळी तेथें जमली, व त्यांनीं त्या वेश्येला तेथून हांकून दिलें. हृदयही या कटांत सामील होता, असें कळल्यावर श्रीरामकृष्णांनीं त्याची रूप निर्भर्त्सना केली, व कांहीं दिवसपर्यंत त्याला आपली सेवा करूं दिली नाहीं.

कामकांचनासक्तीबरोबरच इतरही लहानसान भोगवासनांचा त्यार्नी त्याग केला होता. ते म्हणत, “ लहानसान वासनात्याग नांचा उपभोग घेऊन त्याग केला तरी चालतें. पण मोठमोठ्या वासनांचें तसें करूं गेल्यास, पतन होण्याचा फार संभव असतो; म्हणून त्यांचा त्याग विचारानेंच, —त्यांतील दोषाकडे नजर देऊन, —करावा. ” त्यार्नीं आश्रया स्वतःच्या लहानसान वासनांचा त्याग असाच उपभोग घेऊन केला. एकादा विशेष जिन्नस घेण्याची, अथवा कांहीं विशेष पदार्थ खाण्याची, अथवा कांहीं पह्याची इच्छा झाल्यास ते ताबडतोब मथुरला सांगून ती पुरी करून घेत ! अशा प्रकारच्या अनेक मौजेच्या गोष्टी ते सांगत.

एकदां त्यांना भरजरी पोषाख घालून रुप्याच्या गुडगुडींतून तमाखू ओढण्याची इच्छा झाली ! ते सांगत असत,—“ मथुरला सांगितलें; त्यानें पोषाख तयार करविला, आणि एक रुप्याची सुंदर गुडगुडी आणून दिली. मग मी तो भरजरी पोषाख घालून, हातांत ती रुप्याची गुडगुडी घेऊन, मोठ्या ऐटीनें ओढण्यास बसलों; आणि एकदां इकडून, एकदां तिकडून, एकदां वरून, एकदां खालून,—सर्व बाजर्नीं थोडे थोडे छुरके पारले. आणि मनाला म्हणालों “ मना, याला म्हणतात भरजरी पोषाख करून रुप्याच्या गुडगुडींतून तमाखू ओढणें ! बस् ! झाली ना तुझी इच्छा पुरी ? ” असें म्हणून ती गुडगुडी तशीच टाकून दिली, अंगांतले कपडे काढून खालों टाकले,—पांथाखालों तुडवले, त्यांच्यावर थुकलों आणि म्हणालों,—“मना, हे जरीचे कपडे बरें ! यांर्नीं रजोगुण वाढतो; हे नकोत आपल्याला ! यूः ! यूः ! ”

भीरामकृष्ण सांगत असत,—“ लहानपर्णीं गंगेवर स्नान करीत असतां, एक दिवस, एका मुलाच्या कमरेला सोन्याचा करगोटा पाहिला. पुढें अशी स्थिति झाल्यावर (उन्मादावस्था प्राप्त झाल्यावर) एक दिवस तसला करगोटा घालायची इच्छा झाली. मथुरला सांगितलें; त्यानें एक सोन्याचा सुंदर करगोटा आणून दिला. तो घातला, पण तत्क्षणींच अंगांतला वायु भराभर बर जाऊं लागला, आणि अंगाला वेदना.

होऊं लागल्या !! सोनें अंगाला लागलें कीं नाहीं ? झालें; लगेच ती काढून फेंकून द्यावा लागला !”

सरल स्वभाव, पावित्र्य, कामकांचनत्याग वगैरेप्रमाणेंच श्रीराम-कृष्णांच्या ठिकाणीं सत्यनिष्ठेची पराकाष्ठा होऊन गेली सत्यनिष्ठा. होती. त्यांच्या तोंडून असत्य भाषण कधींही बाहेर पडलें नाहीं. ‘आज अमुक ठिकाणीं जाईन,’ असें म्हटलें कीं ते तेथें जावयाचेच. ‘अमुक काम करीन’ असें म्हटलें कीं, ते ते काम करावयाचेच. थडेंत सुद्धां कोणी खोटें बोललेलें त्यांना खप्त नसे. अमुक गोष्ट करीन असें म्हणून जर कोणी ती केली नाहीं, तर ते तत्काळ त्याची कानउघाडणी करीत. एक दिवस ते ब्राह्मसमाजांत गेले असतां शिवनाथ बाबूंना कांहीं काम असल्यामुळें ते तेथें हजर राहूं शकले नाहींत. त्यांच्या संबंधानें बोलतांना श्रीरामकृष्ण म्हणाले,—“शिवनाथला पाहिलें म्हणजे मला फार आनंद होतो. त्याची ईश्वराचे ठिकाणीं फार भक्ति आहे. इतके लोक त्याला मान देतात, तेव्हां त्याच्यामध्ये थोडी फार ईश्वरीय शक्ति खास असली पाहिजे. पण शिवनाथाच्या अंगीं एक फार मोठा दोष आहे—त्याचें बोलणें ठीक नाहीं. त्या दिवशीं मला म्हणाला कीं, मी दक्षिणेश्वरीं येईन, पण आला नाहीं, व कांहीं निरोपही पाठविला नाहीं,—हें चांगलें नाहीं.” असें म्हणून ते म्हणाले,—“सत्य वचन हीच कलियुगांतील तपस्या. सत्यनिष्ठेच्या जोरावर भगवानाचा लाभ करून घेतां येतो. सत्यनिष्ठा नसेल तर मनुष्याचा हळूहळू सर्वनाश होतो.”

ते नेहमीं म्हणत असत कीं—“बारा वर्षेपर्यंत जर कायावाचामनें सत्याचें पालन केलें, तर मनुष्य सत्यसंकल्प होतो. त्याचा शब्द आई कधींही मिथ्या होऊं देत नाहीं.” अगदीं लहानपणापासून श्रीरामकृष्ण स्वतः अत्यंत सत्यनिष्ठ होते. ही त्यांची सत्यनिष्ठा उत्तरोत्तर वाढत जाऊन खरोखरच शब्दशः त्यांच्या हाडीमासीं कशी खिळली होती, हें पाहिलें म्हणजे आश्चर्याला सीमा उरत नाहीं.

एक दिवस आपल्या भक्तमंडळीबरोबर बोलत असतां ते म्हणाले, “सत्य सत्य करायला लागून माझी ही काय अवस्था होऊन गेली आहे पहा बरें ? एकादे वेळीं जर सहज बोलून गेलों कीं आज जेवणार नाहीं,

तर, भूंक लागली तरी कांहीं खायची सोय नाही ! एकाद्याला कांहीं काम सांगितलें, तर तें त्यानेच केलें पाहिजे; दुसरा करीन म्हणेल तर सोय नाही,—ही कशी अवस्था आहे पहा बरें ? याला कांहीं उपाय नाही कां ?

“ एक दिवस झाउतलाकडे तांब्या घेऊन यायला मी एकजणाला सांगितलें, तो ‘बरें’ म्हणाला, पण कांहीं काम होतें म्हणून निघून गेला. त्याच्या ऐवजी दुसरा एकजण तांब्या घेऊन तिकडे आला. शौचाहून परत येऊन पाहतो तो तांब्या घेऊन दुसराच एकजण उभा ! त्याच्या तून कांहीं पाणी घेवले नाही ! नुसता हाताला मार्ती लावून, तो येईपर्यंत तसाच उभा राहिलों झालें !! काय करायचें ? “ आईच्या पादपद्मीं फुलें वाहत जेव्हां सर्व गोष्टींचा त्याग करूं लागलों, तेव्हां म्हणूं लागलों—“ आई ! हें घे तुझें शुचि अशुचि, हा घे तुझा धर्म आणि अधर्म; हें घे तुझें पाप आणि पुण्य, हें घे तुझें चांगलें आणि वाईट—मला फक्त तुझी शुद्धा भक्ति दे. ” परंतु त्यावेळीं ‘ हें घे तुझें सत्य आणि असत्य, ’ असें म्हणूं शकलों नाहीं. सत्याचा त्याग कसा करूं ? ”

त्यांच्या तोंडून बाहेर पडणाऱ्या गोष्टी कोणत्याना कोणत्या तरी रीतीनें खरोखरच प्रत्यक्ष घडून येत. दिसावयास अशक्य अशा गोष्टीं सुद्धां कांहीं अतर्कित रूपानें खऱ्या होत. तोंडांतून बाहेर येणाऱ्या गोष्टींचें राहो, पण त्यांच्या मनांत सुद्धां असत्य संकल्पाचा कधीही उदय होत नसे. त्यांना एकादी इच्छा झाली, तर ती कशीना कशी तरी पूर्ण होईच.

काशीपूर येथील बगीच्यांत गळ्याच्या रोगानें आजारी असतां एक दिवस, ते जवळच्या मंडळीकडे पाहून म्हणाले, “ यावेळीं कुठें एकादा आंवळा मिळेल कां ? तोंडाला चव म्हणून कशी ती नाही. जर एकादा आंवळा चघळायला मिळेल तर किती छान होईल ! ” ते दिवस आंवळ्याचे नव्हते, म्हणून यावेळीं आंवळा कसचा मिळतो, असें वाटून सर्वजण निराशेनें स्वस्थ बसले. त्यांच्यापैकी दुर्गाचरण नाग (श्रीनागमहाशय) यांना मात्र स्वस्थ बसवेना. आंवळे मिळविल्यावांचून स्वस्थ बसावयाचें नाही, असा विचार करून तेथून त्यांनीं लगेच जवळपासचे बगीचे धुंडावयास सुरुवात केली. लागो-
पाठ दोन दिवस हिंडल्यावर तिसऱ्या दिवशीं त्यांना एका बगी.

च्यांत एका झाडाला २।३ आंवळे सांपडले, ते तोडून घेऊन त्यांनीं त्याच पावलीं काशीपुरास जाऊन ते श्रीरामकृष्णांना दिले ! त्यांची खात्री होती कीं, ज्या अर्थी श्रीरामकृष्णांना आंवळे खावयाची इच्छा झाली आहे, त्या अर्थी कोठेंना कोठें तरी आंवळे सांपडलेच पाहिजेत !

एक दिवस भक्तमंडळीशीं बोलत असतां श्रीरामकृष्ण मध्येच म्हणाले,—
“ मला आत्तां चांगला हिंगबिंग घातलेली गरम गरम खुसखुशीत कचोरी (एक प्रकारचा कडवू) खायची इच्छा झाली आहे. ” हें ऐकून एकजण म्हणाला, ‘ तर मग मी आत्तांच कलकत्याला जाऊन कचोरी करून घेऊन येतो. श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “ नको; कचोरीसाठीं मुद्दाम इतक्या लांब जायची गरज नाही. आणि शिवाय इतक्या लांब येईपर्यंत ती गरम कशी राहिल ? ” असें त्यांचें बोलणें चाललें आहे इतक्यांत कलकत्याहून एकजण अगदीं तसलीच गरमागरम कचोरी त्यांनाच देण्याला म्हणून घेऊन आला !!

एक दिवस राखाल दक्षिणेश्वरीं आला होता. श्रीरामकृष्ण त्याचेबरोबर बराच वेळ बोलत बसले. राखालनें कांहीं खाल्लें नसल्यामुळें तो भुकेनें व्याकूळ होऊन रडूं लागला. खाण्याला देण्यासारखा पदार्थही कांहीं जवळ नाही, असें पाहून श्रीरामकृष्ण लगबगीनें उठले व घाटावर जाऊन मोठमोठ्यानें, “ ए गौरदासी, (एक स्त्रीभक्त) माझ्या राखालला भूक लागली आहे, कांहीं तरी खायला घेऊन ये ग ये. ” असें म्हणत ओरडूं लागले !! थोड्याच वेळानें कलकत्याच्या चाजूनें एक नौका येऊन घाटाला लागली, व तींतून बलरामबसू व गौरदासी हीं दोघेजण खालीं उतरलीं. गौरदासीनें श्रीरामकृष्णांना देण्यासाठीं एक डबा भरून रसगुळे (एक प्रकारची मिठाई) आणले होते !! ते पाहतांच मोठ्या आनंदानें तेथूनच राखालला हाका मारीत ते म्हणूं लागले,—
“ ए राखल, अरे हे बघ रसगुळे,—गौरदासी घेऊन आली आहे. भूक लागली म्हणालास ना ? ” राखाल तेथें येऊन किंचित् रागावून म्हणाला, “ महाराज, मला भूक लागली म्हणून ज्याच्या त्याच्या जवळ कशाला सांगत सुटलांत ? ” श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “ अरे भूक लागली म्हणून सांगायला काय हरकत आहे ? ये, हे खा रसगुळे !! ”

अशीं पुष्कळ उदाहरणें सांगतां येतील. तोंडानें असत्य भाषण वाहेर न येणें, मनांतही असत्य संकल्पाचा उदय न होणें, वाचिक आणि मानसिक सत्यपालनाची गोष्ट राहो, पण श्रीरामकृष्णांचा देह सुद्धां नेहमीं सत्याचेंच पालन करी ! सत्य हें कायावाचामनें करून पाळावें असें शास्त्रें सांगतात, परंतु कायेकडूनही सत्य पाळलें जावें, म्हणजे काय याचा उलगडा श्रीरामकृष्णांच्या चरित्रांत जसा सुंदर रीतीनें दिसून येतो, तसा इतरत्र दिसून येत नाहीं. खालील उदाहरणावरून ही गोष्ट स्पष्ट होईल.

कालीमंदिराजवळ बाबू शंभुचंद्र मल्लिक यांचा बगीचा असून तेथें त्यांचा एक दवाखाना असे. शंभुचंद्र व त्यांची पत्नी या उभयतांची श्रीरामकृष्णांच्यावर अत्यंत भक्ति असे, व श्रीरामकृष्ण मधून मधून तेथें फिरावयास जात, व शंभुबाबूंचे बरोबर ईश्वरविषयक गोष्टींत कांहीं काळ घालवून परत जात. श्रीरामकृष्णांना पोटदुखीची व्यथा असे. एक दिवस ते शंभुचंद्रांच्याकडे गेले असतां त्यांचें पोट दुखूं लागलें. शंभुचंद्र त्यांना म्हणाले, “ आपल्याला मी एक दोन अफूच्या गोळ्या देईन. त्या परत गेल्यावर खा, म्हणजे पोट दुखणें राहिल. ” श्रीरामकृष्णांनीं ही गोष्ट मान्य केली. पुढें बराच वेळपर्यंत दोघांच्या गप्पा गोष्टी झाल्या, व बोलण्याच्या नादांत दोघेही ही गोष्ट विसरून गेले.

श्रीरामकृष्ण परत जावयास निघाले, व १०।२० पावलें गेल्यावर त्यांना गोळ्यांची आठवण झाली. त्याबरोबर ते परत फिरले, पण परत येऊन पाहतात तों शंभुचंद्र तेथून निघून गेले होते. तेव्हां एवढ्यासाठीं त्यांना कशाला हाक मारावी, असा विचार करून कांपोंडरजवळूनच अफूच्या दोन गोळ्या घेऊन ते परत फिरले. पण वाटेंत आल्यावर, काय झालें कोणास ठाऊक, त्यांना नीट चालवेनाच ! पाय रस्त्यानें सरळ न जातां नाल्याच्या बाजूलाच ओढ घेऊं लागले ! ‘ असें कां होतें, वाट तर चुकली नाहीं ना ? ’ असा संशय येऊन मागे वळून पाहतात, तों मागील रस्ता नीट दिसत होता ! न जाणों खरोखरच रस्ता चुकला असेल, असें वाटून ते शंभुचंद्रांच्या फाटकापर्यंत परत गेले, व तेथून आपला रस्ता पुन्हा एकवार नीट पाहून घेऊन परत जाऊं लागले. तरी सुद्धां तसेंच ! त्यांच्या पायांना रस्ता नीट सांपडेनाच ! असें

कां व्हावे याचे कारणही त्यांच्या कांहींच लक्षांत येईना. चालावयास लागावे, पण पायांनीं सरळ जाण्याचेच नाकारावे ! असें दोन तीन वेळ झाल्यावर ते निराश होऊन रस्त्यांत बसले, तों एकाएकीं त्यांच्या मनांत आलें,—“अरे हो ! शंभु तर म्हणाला होता कीं, ‘माझ्या जवळून गोळ्या घेऊन जा,’ पण तसें न करतां व त्याला न कळवतां मी त्यांच्या कांपोंडरजवळून गोळ्या घेऊन चाललों आहे ! म्हणूनच आई मला येथून जाऊं देत नसावी ! शंभूला विचारल्याशिवाय गोळ्या देणें कांपोंडरला योग्य नाहीं, व ‘माझ्याजवळून घेऊन जा,’ म्हणून त्यानें सांगितलें असतां, दुसऱ्याजवळून घेऊन जाणें मलाही योग्य नाहीं. तर अशा रीतीनें गोळ्या नेण्यांत असत्य भाषण आणि चोरी हे दोन्ही दोष आहेत; म्हणून आई मला येथून जाऊं न देतां इथेंच अडवून ठेवीत नसावी !!” असें मनांत येतांच ते तत्काळ दवाखान्यांत गेले. तेथें तो कांपोंडरही नव्हता; तेव्हां त्यांनीं दारांतूनच ती गोळ्यांची पुडी आंत टाकून, “ह्या तुमच्या गोळ्या आंत टाकल्या हो !” असें मोठयानें ओरडून आपला रस्ता धरला ! आतां या वेळेस पाय ठीक चालत होते, व रस्ताही नीट दिसत होता !! लवकरच ते आपल्या खोर्लींत जाऊन पोहोचले ! ते नेहमीं म्हणत असत,—“ज्यानें आपला भार सर्वस्वीं आईवर टाकला, त्याचा पाय ती इतका सुद्धां बेताल पडूं देत नाहीं !!”

अशा प्रकारची कितती तरी उदाहरणें त्यांच्या चरित्रांत दिसून येतात. या अलौकिक सत्यनिष्ठेची व निर्भराची यत्किंचित तरी कल्पना कोणाला करतां येईल काय ? सत्यनिष्ठा ही त्यांच्या रोमरोमांत, हाडी-मासीं, इतकी भिन्न गेली होती कीं, असत्य संकल्प मनांत येणें, वाचनें असत्य भाषण बाहेर निघणें, हें त्यांच्या बाबतींत अशक्य होऊन गेलें होतें; व यदाकदाचित् मनांत असत्य संकल्प आलाच तर, त्यांच्या देहाकडून त्या संकल्पाप्रमाणें कृति घडून येणें, हेंही अशक्य होऊन गेलें होतें !! त्यांचा जगदंबेवरील निर्भरच कांहीं विलक्षण होता. या त्यांच्या बालकासारख्या सरळ निर्भरांतच त्यांचें अलौकिक शक्तिसर्वस्व सांठविलेलें होतें. ते वारंवार आपल्या शिष्यांना खालील उदाहरण देतः—
“तिकडे आमच्या गांवीं एक माळ आहे. जवळपासच्या गांवांना

जाण्याला त्यावरून एक अरुंदशी पाऊलवाट असे. एकदां एकजण आपल्या दोघा मुलांना बरोबर घेऊन त्या माळावरून चालला होता. लहान मुलाला त्यानें कडेवर घेतलें होतें; मोठा मुलगा त्याचा हात धरून चालला होता. जातां जातां वाटेंत कांहीं गंमत दिसून, कडेवरचा मुलगा आनंदानें टाळ्या वाजवूं लागला. ती गंमत पाहून, चाललेला मुलगाही बापाचा हात सोडून टाळी वाजवणार, तोंच ठेंच लागून घप्-दिशीं खालीं आपटला व रडूं लागला ! त्याचप्रमाणें आईनेंच ज्याचा हात धरला त्याला पडायचें भय नाहीं, पण ज्यानें आईचा हात धरला त्याला मात्र भय आहे ! त्यानें हात सोडला कीं तो पडलाच ! ”

श्रीरामकृष्णांची जगदंबेवर एवढी उत्कट भक्ति होती कीं, त्यांना जगदंबेवांचून दुसरें सुचतच नसे, असें म्हटलें तरी ईश्वरानिर्भर चालेल. एक दिवस ‘विचार करणें’ यावरून गोष्टी निघाल्या असतां ते मणीला (एक शिष्य) म्हणाले, “बाबा, पुरे झालें विचार करणें. नुसता विचार करून कां कुठें ईश्वराला जाणतां येईल ? न्यांगटा म्हणत असे, “ईश्वराच्या एका अंशानें हें सारें ब्रह्मांड उत्पन्न झालें आहे; एवढें मी ऐकून ठेवलें आहे,—वस झालें; जास्त विचार करण्याची गरज काय ? ”

“ हाजराची भारी विचारबुद्धी ! त्याचा नुसता हिशेब ऐकत जा,— “ हं; इतक्या अंशानें जगत् झालें; आतां इतके अंश बाकी राहिले ! ” तो एकाद्या दिवशीं माझ्याजवळ असला, आणि हिशेब करूं लागला म्हणजे, माझ्या डोक्यांत तिडीक उठते;—काय जाळायचें आहे असल्या हिशेवाला ? मला ठाऊक आहे कीं, मला कांहीं एक कळत नाहीं. आणि मी कधीं कळण्याचा प्रयत्नही पण करीत नाहीं. मी नुसता ‘आई’ ‘आई’ करून टाहो मात्र फोडीत असतां झालें ! तिची इच्छा असेल तसें ती करील ! इच्छा असेल तर समजावून देईल, नसेल तर नाहीं समजावून देणार ! माझा मांजराच्या पिळ्हासारखा स्वभाव आहे. पिळ्हाला नुसतें ‘ मियाँऊ ’ ‘ मियाँऊ ’ करायचें ठाऊक असतें. मग त्याची आई त्याला कुठें कां ठेवीना,—उकिरड्यांत ठेवो कीं, घरमालकाच्या विलान्यावर ठेवो ! ! लहान मुलांना आई हवी असते, आपली आई श्रीमंत आहे कीं

गरीब आहे, हें त्यांना माहीत नसतें. मोलकरणीच्या मुलाला सुद्धा सगळा धाधार आईचा ! मालकाच्या मुलाशीं त्याचें भांडण झालें, तर तें त्याला म्हणतें, “ थांब बर कां; आतां मी आपल्या आईला जाऊन सांगतो ! ”

आणि श्रीरामकृष्णांचीही सदैव हीच अवस्था असे. “ आपल्याला कांहीं एक समजत नाहीं,—आपल्या आईला सारें कांहीं समजतें,—तिची इच्छा असेल, तसें करील ! ” हा त्यांचा नेहमींचा भाव असे.

आपल्या साधनकालच्या गोष्टी सांगत असतां एक दिवस श्रीरामकृष्ण म्हणाले,—“ तेव्हां तेव्हां मी धरणें धरून बसे;—मी म्हणे, “ आई ! मी मूर्ख, अडाणी माणूस; मला समजावून दे,—वेद, पुराणें, तंत्रें, नाना शास्त्रें यांत काय आहे तें ! ” आईनें मला एकेक सारें समजावून दिलें ! ”

आपल्याला ज्ञान प्राप्त व्हावें असा निराळा प्रयत्नच त्यांनीं केला नाहीं. आईची इच्छा असेल, तर ती देईल आपल्याला ज्ञान; आपल्याला काय हवें तें आपण आईजवळ मागावें, मग तिला योग्य दिसेल तें ती करील, असा त्यांचा विलक्षण निर्भर होता.

जसें ज्ञानाचें, तसेंच स्वतःच्या शरीररक्षणसंबंधाचें;—त्यांचें तिकडे विलक्षण लक्ष नसे. साधनकालच्या हकीगतीचें वर्णन मागें आलें आहे, त्यावरून ही गोष्ट स्पष्ट होईल. सदा सर्वकाळ मन ईश्वरचिंतनांत तल्लीन झालेलें, मग देहाची फिकीर करावयाची कोणी ?

साधनकालीं एकदां ते बरेच आजारी होते; ते स्वतः सांगत, “ एक दिवस कालीमंदिरांत बसलों असतां,—आईजवळ बरें करण्याची प्रार्थना करावची इच्छा झाली, परंतु स्पष्टपणें बोलवेना. इतकेंच म्हणालों कीं, “आई, हद्दू म्हणतो कीं, आजाराची गोष्ट एकदां आईजवळ काढा,” पण असें म्हणत आहे तोंच, म्युझिअममधील तारांनीं गुंफलेला माणसांच्या हाडांचा सांपळा एकदम माझ्या डोळ्यापुढें आला ! त्याबरोबर मी म्हणालों,—“ आई, तुझी इच्छा असेल तसें कर. इतकेंच कीं, तुझें गुणवर्णन करीत हिंडायला सांपडावें म्हणून, माझ्या हाडांचा सांपळा, कसतरी तिथल्यासारखा तारेनें गुंफून ठेव म्हणजे झालें ! ! ”

१०—श्रीरामकृष्णांची शिष्यपरीक्षा!

“नीट परीक्षा केल्याशिवाय मी कोणालाही आपल्या मंडळीत घेत नाही. ”

“कोणाला होईल, (धर्मलाभ) कोणाला होणार नाही, कोणाला किती झाला आहे, वगैरे सर्व गोष्टी आई मला दाखविते ! ”

—श्रीरामकृष्ण.—

शास्त्रामध्ये गुरूला “ भवरोगवैद्य ” असे म्हटलेले आहे. हे नांव उगीच अलंकारिक नसून ते खरोखरच अर्थपूर्ण आहे, हे श्रीरामकृष्णांच्या सहवासाने कळून येई. साधक ईश्वरप्राप्तीच्या मार्गात असता तो ज्या ज्या अवस्थांमधून जातो, त्या चांगल्या की वाईट, साधकाच्या प्रगतीला त्या अनुकूल की प्रतिकूल, हे त्याच्या लक्षणांवरून सद्गुरु ताबडतोब कसे ओळखतात; त्या अनुकूल असल्यास, साधकाच्या अंगी त्या मुरून अधिकाधिक उच्च अवस्था प्राप्त होणे त्याला कोणत्या उपायाने शक्य होईल, आणि त्या प्रतिकूल असल्यास, साधकाचे त्यांपासून अकल्याण न होऊ देता, त्याच हळूहळू नार्हीशा कशा होत जातील, यासंबंधाने सद्गुरु कशी व्यवस्था करतात; या गोष्टी श्रीरामकृष्णांच्या जवळ नेहमी पहावयास सांपडत. नरेंद्राला प्रथम निर्विकल्प समाधीचा लाभ झाला, तेव्हा श्रीरामकृष्ण त्याला म्हणाले, “ तू आता कांही दिवसपर्यंत दुसऱ्या कोणाच्या हातचे खाऊ नकोस; स्वतः स्वयंपाक करून खात जा. या अवस्थेत फार फार तर आपल्या आईच्या हातचे खाल्ले चालते. इतर कोणाच्याही हातचे खाल्ल्यास हा भाव नष्ट होऊन जातो ! ” एका भक्ताचे बाह्य शौचाचाराकडेच फार लक्ष असे. त्यामुळेच त्याचे मन ईश्वरार्चितनांत एकाग्र होत नाही, असे पाहतांच श्रीरामकृष्ण त्याला

म्हणाले, “लोक जिथें मलमूलत्याग करितात, तिथें एक दिवस तूं मुद्रा धारण करून बस, आणि ईश्वराचें ध्यान कर !” एकजणाचे भजनकाळचे उद्दाम शारीरिक विकार त्याच्या उन्नतीला प्रतिकूल आहेत असे पाहून, ते त्याचा तिरस्कार करून म्हणाले, “मोठा लेकाचा इथें मला आपला भाव दाखवायला आला आहे ? खरोखरच भाव असला तर कुठें असें होत असतें काय ? बुडी मार; स्थिर हो. हें काय ? (इतरांचेकडे वळून) एकाद्या मोठ्या कढईत अर्धा छटाक दूध टाकून खाली चांगला दणकून जाळ लावावा कीं नाहीं, तसा याचा हा भाव आहे. थोड्याच वेळाने कढई खाली काढून पहावी, तों कुठें काय आहे ? दुधाचा एक थेंब सुद्धां नाहीं ! अर्धा छटाक तर नुसतें कढईची आंतली दाजू माखण्यांतच निघून गेले !” तसेंच एकाचा मनोभाव ओळखून त्याला म्हणाले, “निघ साल्या इथून ! जरा खा, पी, चैन कर अन् मग ये. आणि कोणतेंही काम धर्म करायचा म्हणून करूं नको, जा.” काशीपुरांतिल बगीच्यांत एक दिवस कांहीं वैष्णवभक्त एका तरुण मुलाला घेऊन श्रीरामकृष्णांच्याकडे आले. तो मुलगा ईश्वरभक्ति करीत असे. परंतु अलीकडे चार पांच दिवस झाले, त्याचें आचरण एकाद्या उन्माद झालेल्या माणसासारखें होई. त्याचें तोंड व छाती लाल झालेली होती; तो अत्यंत दीनभावानें ज्याच्या त्याच्या पायाची धूळ आपल्या शिरावर धारण करी ! ईश्वराच्या नामोच्चारानें त्याच्या अंगास कंप रुटून रोमांच उभे राहात. दोन्ही डोळ्यांतून एकसारख्या अश्रुधारा वाहत असल्यामुळें डोळे सुजून लाल झाले होते; व शरीराकडे त्याचें दिलकूल लक्षच नव्हतें ! एक दिवस नामसंकीर्तन करीत असतां एकाएकी त्याची अशी अवस्था झाली व तेव्हांपासून त्याची हीच अवस्था होती. तेव्हांपासून जेवणखाण व निद्रा नाहींच म्हटलें तरी चालेल. रात्रंदिवस ईश्वरदर्शनाच्या तळमळीनें तो व्याकुळ झालेला असे. त्या मुलाला पाहतांच श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “हा मधुरभावाचा आरंभ दिसतो. परंतु याची ही अवस्था टिकणार नाहीं;—याच्यानें टिकवली जाणार नाहीं. ही अवस्था राखणें फार कठीण गोष्ट आहे. स्त्रीचा नुसता स्पर्श झाल्यास (कामभावानें) ही अवस्था तात्काळ नष्ट होऊन जाते !” श्रीरामकृष्णांचें बोलणें ऐकून

च “निदान, यां मुलाला वेड तरी लागलें नाहीं,” असें पाहून त्या मंडळींना बरें वाटलें. त्यानंतर कांहीं दिवसांनीं असें कळलें कीं, श्रीरामकृष्णांनीं सांगितलें होतें, तसें खरोखरच झालें; भावाच्या क्षणिक उद्दीपनानें त्याची जितकी उच्च अवस्था झाली होती, तितकेंच, तो त्याचा भाव संपतांच, त्याचें अधःपतन झालें !!

आणि खरोखरच, नुसता भाव अथवा समाधीलाभ होऊनच सर्व कांहीं संपलें असें नाहीं; त्याचा वेग धारण करतां येणें, ती उच्च अवस्था अंगांत मुरवून घेतां येणें, हीही तितकीच महत्त्वाची गोष्ट आहे. ही गोष्ट करतां न आल्यानें, उच्च अवस्थेला पोहोचलेल्या कित्येक साधकांचें अधःपतन होतें. मनांत वासनांचा लवलेश असला तरी ती उच्च अवस्था कायम रहात नाहीं; म्हणूनच “साधकानें वासनांचा समूळ त्याग करावा,” असें शास्त्रांनीं सांगितलें आहे; असो.

औषधें कितीही उत्तम असलीं तरी, रोगाचें अचुक निदान झाल्याशिवाय त्यांचा प्रयोग केल्यास, तीं जशीं कांहीं कामाचीं नव्हत, तसेंच, उपदेशवाक्यें कितीही उत्तम असलीं तरी, शिष्याची बिनचुक परीक्षा केल्याशिवाय त्यांचा प्रयोग केल्यास तींही निरुपयोगीच होतात. म्हणून गुरूला शिष्याची परीक्षा बिनचुक करतां येत असली पाहिजे. हा गुण श्रीरामकृष्णांमध्ये पूर्णत्वानें वास करीत असे.

त्यांना माणसाची पारख कांहीं विलक्षण असे. कोण कसा आहे, हें त्यांना बिनचुक समजे. आपल्याकडे येणाऱ्या प्रत्येकाच्या मनांतील भाव पूर्णपणें ओळखून ते त्याच्याशीं वर्तन करीत, व त्याच्या स्वभावानुरूप ते त्याला आपल्या स्वतःशीं वर्तन ठेवायला लावीत ! उदाहरणार्थः—नरेंद्रासंबंधानें ते म्हणत,—“नरेंद्र माझी सासुरवाडी आहे;” (स्वतःकडे बोट करून) “याच्या आंत जो कोणी आहे तो जणूं मादी आहे, आणि (नरेंद्राकडे बोट करून) याच्यांत जो कोणी आहे तो जणूं नर आहे.” ते नरेंद्राला स्वतःची कोणतीही सेवा करूं देत नसत;—म्हणते,—“त्याला सेवा करण्याची जरूरी नाहीं.” राखालला (स्वामी ब्रह्मानंदांना) ते स्वतःचा पुत्र समजत, व त्याचे मुलासारखे लाड करीत. एकाद्यानें आपल्या स्वभावाविरुद्ध आचरण केलें तर तें त्यांना बिल्कुल खपत नसे.

एक दिवस देवीच्या मंदिरांत उभे असतां भावावेशांत त्यांनीं गिरीशला भैरवाच्या रूपानें पाहिलें. तेव्हांपासून ते त्याला साक्षात् भैरव समजत; व त्याचीं वाटेल तसलीं बोलणीं ते खुशाल हंसत हंसत ऐकून घेत ! एक दिवस दुसरा एकजण त्यांना गिरीशसारखेंच बोलूं लागला, त्याबरोबर त्यांनीं त्याला थांबवून म्हटलें,—“ हा भाव तुला योग्य नाही, तो गिरीशलाच शोभतो. ” याचप्रमाणें इतर सर्वांशीं त्यांचा शांत अगर वात्सल्य-कोणता तरी एक संबंध ठरलेला असे. ते म्हणत, “कांचेच्या कपाटांतील सर्व वस्तु ज्याप्रमाणें दिसतात, त्याप्रमाणें माणसाच्या अंत काय आहे काय नाही, हें सर्व आई मला दाखवून देते ! माणसाच्या काठीवरून आणि छत्रीवरून त्याचा स्वभाव मला ओळखतां येतो ! ”

आपल्या आश्रयाला येणाऱ्या प्रत्येकाची ते अत्यंत बारकाईने परीक्षा करीत, व तींत तो उतरला तरच त्याच्याशीं मन मोकळें करून वागत. त्यांची ही निवड कधींही चुकीची ठरली नाही. केशवचंद्र सेन यांच्या अनुयायांत फाटाफूट होऊं लागल्यावर, एक दिवस ते त्यांना म्हणाले, “ केशव, तूं आपल्या मंडळींत वाटेल तशी खोगीरभरती करतोस म्हणून असैं होतें. नीट परीक्षा केल्याशिवाय मी कोणालाही आपल्या मंडळींत घेत नाही. ”

आपल्याकडे येणाऱ्या प्रत्येकाची ते किती बारकाईने व किती प्रकारांनीं परीक्षा पहात, याचा विचार करतां मन आश्चर्याने थक्क होऊन जातें, व असैं वाटतें कीं, त्यांनीं लोकांचें चरित्र जाणण्याचे हे इतके उपाय कोठून व कसे जमा केले असतील ते असोत ! ते या बाबतींत, कदाचित् आपल्या योगसामर्थ्याची मदत घेत असतील; तरी पण त्यांची अवलोकनशक्ति कांहीं विलक्षण होती यांत शंका नाही. कोणीही मनुष्य त्यांच्याकडे प्रथमच आला म्हणजे, त्यांच्याकडे ते नीट लक्ष देऊन करून पहात, व त्यांच्याकडे त्यांचें मन आकृष्ट झालें, तर त्यांच्याशीं बोलावयास लागत, व त्याला आपल्याकडे पुन्हा पुन्हा यावयास सांगत. असा तो चार पांच वेळां येऊन गेला, म्हणजे ते तेवढ्या वेळांत, त्यांच्या नकळत, त्यांच्या अवयवांची घडण कशी आहे, त्याचे विचार कशा प्रकारचे आहेत, आपल्या स्वतःविषयीं त्यांचें मत काय झालें

आहे, या सर्वांचें निरीक्षण करीत, व त्याच्यावरून त्याच्या आध्यात्मिक उन्नतीचा अंदाज बांधून त्याच्याशी कसे वागावयाचें हें ठरवीत; व मग पुढें जर त्याच्याविषयी एकादी विशेष गोष्ट जाणण्याची इच्छा झाली, तर ती गोष्ट ते आपल्या योगसामर्थ्यानें जाणून घेत. ते म्हणत,—“पहांटें उठून तुम्हां सर्वांचें कल्याण चिंतीत असतांना,—“कोणाची किती उन्नति झाली आहे, कोणाची कां होत नाही—” या सर्व गोष्टी आई मला समजावून देते !”

शारीरिक लक्षणांवरून ते माणसाची परीक्षा करीत, असें वर सांगितलें आहे. या संबंधानें ते कधीं कधीं म्हणत,—“पद्मपत्रासारखे ज्याचे डोळे असतात, त्याची सात्विक वृत्ति असते. बैलासारखे ज्याचे डोळे असतात, त्याच्यांत काम प्रबल असतो. योग्याचे डोळे ऊर्ध्वदृष्टिसंपन्न व आरक्त असतात. देवचक्षु फारसे मोठे नसतात, पण त्यांची लांबी अधिक असते. एकाद्याशीं वाळतांना, त्याच्याकडे विशेष न्याहाळून पाहण्याची ज्याला संवय असते, तो साधारण माणसांपेक्षां अधिक बुद्धिवान् असतो. दुष्ट माणसाचा हात जड असतो. नाक चपटें असणें चांगलें नाहीं. *शमुचंद्राचें नाक चपटें असे, म्हणून शानी असूनही तो तितका सरळ वृत्तीचा नसे. हात आंखूड आणि कोंपर मोठें, हें तसेंच एक वाईट लक्षण आहे. डोळे मांजरासारखे धारे असणें बरें नव्हे. तसेंच डोळा टैरा असणेंही वाईट. एका डोळ्यानें आंधळा एक वेळ बरा, पण टैरा माणूस फार दुष्ट आणि वाईट असतो.

“एक दिवस एकजण इथें आला होता. तो हृदयला म्हणाला “मी नास्तिक आहे; तूं आस्तिक आहेस ना ? माझ्याशीं वाद कर !”

* टीप:—यांना श्रीरामकृष्ण आपले “द्वितीय रसदार” म्हणत. मथुर बाबूच्या मृत्यूनंतर यांचा श्रीरामकृष्णांशीं परिचय झाला. श्रीरामकृष्णांवर यांची व यांच्या पत्नीची अत्यंत भक्ति जडली. यांचा स्वभाव परम उदार, तेजस्वी असून ते मोठे ईश्वरभक्त होते. मथुरबाबूनंतर ४ वर्षेपर्यंत त्यांनी श्रीरामकृष्णांची मथुरप्रमाणेंच अत्यंत एकनिष्ठतेनें सेवा केली. ते १८७५ मध्ये मृत्यु पावले.

तेव्हां मी त्याच्याकडे नीट न्याहाळून पाहिलें; तों काय ? त्याचे डोळे मांजरासारखे घारे ! ”

तसेंच पाय व चालणें यावरूनही पुष्कळ कळून येतें. शरीराच्या ठेवणीसंबंधानें ते म्हणत,—“ भक्तिवान् मनुष्याचें अंग स्वाभाविकतःच कोमल असतें. त्याच्या हातापायांचे सांधे ढिले असतात. ” एकादी व्यक्ति बुद्धिमान् आहे असें दिसून आल्यास, तो चांगल्या बुद्धीचा आहे, कीं वाईट बुद्धीचा आहे हें पाहण्यासाठीं, त्याचा हात आपल्या हातांत घेऊन ते त्याचें वजन पहात !

काशीपुरास गळ्याच्या रोगानें ते आजारी असतां, एक दिवस स्वामी शारदानंद आपल्या धाकट्या भावास घेऊन त्यांच्या दर्शनास गेले. धाकट्या भावाला पाहून ते प्रसन्न झाले, व त्याच्याबरोबर धर्मविषयक गोष्टी बराच वेळ बोलल्यावर, शारदानंदांना म्हणाले,—“ हा तुझा भाऊ आहे कायरे ? ” शारदानंदांनीं हो म्हटल्यावर ते म्हणाले,—“ मुलगा चांगला दिसतो. तुझ्यापेक्षा अधिक बुद्धिवान् आहे. पाहूं वरें सद्बुद्धि कीं असद्बुद्धि ? ” असें म्हणून त्याचा हात आपल्या हातांत तोलून पाहून ते म्हणाले,—“ अरे वा ! सद्बुद्धि ! ” मग शारदानंदांना म्हणाले,—“ काय रे ? याला सुद्धां ओढून घेऊं कां ? (याचें सुद्धां मन संसारांतून काढून ईश्वराकडे लावूं कां ?). तूं काय म्हणतोस ? ” शारदानंद म्हणाले,—“ वा ! महाराज ! मग तर काय चांगलेंच झालें ! आणिक काय पाहिजे ? त्याला अवश्य ओढून घ्या ! ” हें ऐकून क्षणभर विचार करून श्रीरामकृष्ण म्हणाले,—“ नको पण; अमोदरच एकाला घेतला आहे, आणखी दुसऱ्यालाही घेतलें, तर तुझ्या आईबापांना कष्ट होतील—विशेषतः तुझ्या आईला; आजपर्यंत अनेक माउल्यांना कष्ट दिले, तेवढेच पुरेत ! ”

श्रीरामकृष्ण म्हणत असत,—“ निरनिराळ्या लोकांची शारीरिक घडण जशी निरनिराळी असते, तसेंच त्यांचे निद्राशौचादि व्यवहारही निरनिराळ्या प्रकारचे असतात. झोंपेंत सर्वांचेच उच्छ्वास सारखेच पडत नाहींत. त्यागी लोकांचे एका तऱ्हेचे व भोगी लोकांचे निराळ्याच तऱ्हेचे असतात. शौचादि प्रसंगीं भोग्यांची मूत्रधारा डाव्या बाजूला, व त्याग्यांची उजव्या बाजूला पडते. योग्यांच्या मलाला डुकरें शिवत सुद्धां नाहींत. ”

अशा रीतीने शारीरिक घडणेवरून मनुष्याचा स्वभाव ओळखण्याचे कितीतरी आडाखे श्रीरामकृष्ण सांगत ! व आपल्या भक्तमंडळींच्या परीक्षेत त्यांचा उपयोग करीत. नरेंद्राची त्यांनी अशीच कसून परीक्षा केली होती. एक दिवस ते त्याला म्हणाले, “तुझीं सर्व लक्षणें फारच उत्तम आहेत, फक्त, झोपेंत तुझा निश्वास तेवढा जोरानें पडतो, एवढीच एक गोष्ट वाईट आहे. योगी म्हणतात, असा मनुष्य अल्पायु होतो !”

एकादा मनुष्य त्यांच्याकडे येऊं लागला, म्हणजे त्याच्या चालचलणुकीवर ते बारकाईनें लक्ष ठेवीत; व परीक्षेत उतरून त्याला आपल्या मंडळींत घ्यावयाचें ठरल्यास, ते त्याला नाना प्रकारचा उपदेश करीत, व गोड शब्दांनी त्याचे दोष त्याला दाखवीत. तसेंच त्याला गृहस्थच ठेवावयाचा, कीं संन्याशी करावयाचा हेंही ठरवून त्याप्रमाणें त्याला शिक्षण देऊं लागत. यासाठीं, प्रत्येकाला—“तुझा विवाह झाला आहे काय ? तुला घरीं कोण आहे ? तूं संसाराचा त्याग केलास, तर तुझ्या कुटुंबाची काळजी घेईल असें कोणी आहे कीं नाहीं,—” वगैरे गोष्टींची ते प्रथमच चौकशी करीत.

अविवाहित मनुष्याला—“तुला करावेसें वाटते कीं नाहीं ? तुला चाकरी करावीशी वाटते कीं नाहीं ?” वगैरे प्रश्न ते विचारीत. एकाद्यानें—“लग्न करायची इच्छा नाहीं, पण चाकरी तर केली पाहिजे,” असें म्हटलें तर ते त्यांना कसेसेंच लागे ! ते म्हणत,—“तुला जर संसारी व्हायचें नाहीं, तर जन्मभर दुसऱ्याचा चाकर होऊन कां राहतोस ? ईश्वराच्या सेवेत आपलें आयुष्य कां घालवीत नाहींस ?” ज्याला ही गोष्ट अशक्य वाटे, त्याला ते म्हणत, “तर मग विवाह कर आणि ईश्वर-प्राप्तीचें ध्येय पुढें ठेवून, सन्मार्गानें वागत, संसारधर्माचें पालन करीत जा.” म्हणून जे लोक अध्यात्मिक मार्गांत उत्तम व मध्यम अधिकारी असल्याचें त्यांना दिसून येई, त्यांच्यापैकीं कोणी विवाह केला असल्याचे, अथवा विशेष कांहीं कारण असल्यावांचून, नुसता पैसा अथवा मान मिळविण्यासाठींच कोणी नोकरी करीत राहून, आपल्या शक्तीचा दुरु-व्योग करीत असल्याचें जर त्यांनीं पाहिलें, तर त्यांना फार दुःख होई. त्यांच्या बालभक्तांपैकीं एकानें नोकरी घरल्याचें कळल्यावर एक दिवस ते

ल्याला म्हणाले,—“ तूं आपल्या आईसाठीं नौकरी करतोस म्हणून हरकत नाही, पण जर उगाच नौकरी करीत असतास, तर मला तुझें तोंड सुद्धां पहावलें नसतें !” तसेंच ते काशीपुरांत आजारी असतां, एका भक्ताचें लग्न झालें, लग्नानंतर एक दिवस तो त्यांच्या दर्शनास आला असतां, त्यांना जसा पुत्रशोक व्हावा तसें झालें, व त्याच्या गळ्याला मिठी मारून दुःखानें रडत रडत ते पुन्हा पुन्हा त्याला म्हणूं लागले,—“ बाळ, ईश्वराला विसरून संसारांतच बुडून जाऊं नको, बरें ! ”

दक्षिणेश्वरीं वरचेवर येजा करूं लागल्यावर एके दिवशीं एका मुलाला त्यांनीं एकदम विचारलें,—“ काय रे ? तूं लग्न कां करीत नाहीस ? ” मुलानें उत्तर दिलें—“ महाराज, अजून मन ताब्यांत आलें नाही. आतांच लग्न करीन, तर कदाचित् खैण होऊन वसेन, म्हणून कामजित् झाल्यावर मगच लग्न करायचा माझा वेत आहे. ” श्रीरामकृष्णांनीं ताडलें कीं, मनांत प्रबल आसक्ति असूनही याचें मन निवृत्तिमार्गाकडे वेधलें आहे. तेव्हां ते त्याला हंसत हंसत म्हणाले,—“ बाळ, तूं कामजित् झाल्यावर तुला लग्नाची मुळीं आवश्यकताच उरणार नाही ! ”

असेंच आणखी एक दिवस ते एका मुलाला म्हणाले, “ हें असें कां होतें सांग पाहूं ? वाटेल तें केलें तरी कमरेभोंवतीं धोतर म्हणून टिकत नाही. तें केव्हां गळून पडतें इकडे लक्षच राहत नाही ! आतां येवढा म्हातारा झालों, तरी नागडें हिंडायची लाज वाटत नाही ! मार्गें मार्गें तर, आपल्याकडे कोण पहात आहे कीं नाही, याचीही शुद्ध नसे; पण आतां कोणी बघेल तर त्यालाच लाज वाटेल, म्हणून कमरेभोंवतीं धोतर कसे-तरी गुंडाळून ठेवतो झालें ! तूं माझ्यासारखा लोकांच्या समोर नागडा हिंडूं शकशील ? ” तो मुलगा म्हणाला,—“ महाराज, कांहीं चरोवर सांगतां येत नाही. तरी पण आपण सांगाल तर वस्त्रत्याग करीन ! ” श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “ खरें ? जा बरें तर, धोतर डोक्याला गुंडाळून देवळाच्या अंगणांतून एक चक्कर मारून ये पाहूं ? ” तो मुलगा म्हणाला,—“ हें नाही महाराज माझ्यानें करवणार; तरीपण आपण सांगत असाल, तर फक्त आपल्यासमोर तसें करूं शकेन. ” श्रीरामकृष्ण यावर हंसून म्हणाले

“ पुष्कळजण तुझ्यासारखें म्हणतात खरें,—कीं तुमच्या समोर धोतर फेडून टाकायची लाज वाटत नाही, पण इतरांच्या समोर वाटते ! ”

त्यांच्याकडे येणाऱ्या मनुष्यांच्या मनांत त्यांच्याविषयीं जी श्रद्धा असे, ती उत्तरोत्तर वाढत आहे कीं नाही, इकडे त्यांची नेहमीं दृष्टि असे, आपली अध्यात्मिक अवस्था व आपलें आचरण त्याला कितपत समजलें आहे, हें पाहण्यासाठीं ते त्याला स्वतःसंबंधीं कांहीं प्रश्न विचारीत. आपल्या सर्व सांगण्यावर त्याचा विश्वास आहे कीं, नाही हें पहात, व आपल्या भक्तमंडळीपैकीं ज्यांच्याशीं सहवास ठेवल्यानें त्याचा फायदा होईल असें त्यांना वाटे, त्यांच्याशीं त्याची ओळख करून देत.

एक दिवस त्यांनीं एकजणाला एकदम विचारलें,—“ काय रे ? राम (रामचंद्र दत्त) मला अवतार म्हणत असतो; तुला काय वाटतें ? ”

भक्तः—असें कां ? तर मग महाराज, राम आपल्याला फारच कमी लेखतो !

श्रीरामकृष्णः—वा रे वा ! तो तर मला ईश्वराचा अवतार म्हणतो, आणि तूं काय म्हणतोस, कीं तो मला कमीच लेखतो ?

भक्तः—होय, महाराज. अवतार तर ईश्वराचे अंश; मी तर आपल्याला साक्षात् ईश्वर समजतो !

श्रीरामकृष्णः—(हंसून) काय म्हणतोस ?

भक्तः—असें आहे खरें. आपण मला शंकराचें ध्यान करीत जा म्हणून सांगितलेंत, पण काय वाटेल तें केलें तरी ध्यानांत शंकराची मूर्तीच येत नाही ! ध्यान करायला बसलों कीं, डोळ्यापुढें एकदम आपलीच मूर्ति येते, आणि मग शंकराचें ध्यान करण्याची इच्छाच होत नाही ! म्हणून मग मी आपल्यालाच शिव समजून आपलेंच ध्यान करीत असतो !

श्रीरामकृष्णः—(हंसून) काय, म्हणतोस तरी काय ? पण माझी तर स्वतःची अशी खात्री आहे कीं, मी तुझ्या एकाद्या लहानशा केसाहूनही मोठा नाही ! तें कांहीं असो, तुझ्याबद्दल फार काळजी वाटत होती, ती आज नाहिंशी झाली !

आणखी एक दिवस ते आपल्या एका बालभक्ताला म्हणाले, “बाळ, तुझ्या शरीराच्या लक्षणांवरून असं दिसतं की, तुला पैसा पुष्कळ मिळावा, आणि तुझ्या हातून पैशाचा सद्व्यय होऊन पुष्कळांचें कल्याण व्हावें. मग काय ? तुला श्रीमंत होण्याची इच्छा आहे काय ? ” हें ऐकून त्या बालभक्तानें उत्तर केलें, “महाराज, पैसा ईश्वर-लाभाच्या मार्गांतला अडथळा आहे ना ? मग तो घेऊन काय करूं ? ईश्वरानें माझ्यावर कृपा करावी, आणि मला पैसा देऊं नये ! ” हें ऐकून श्रीरामकृष्ण हंसूं लागले.

श्रीरामकृष्णांच्या शिष्यमंडळींत हरीश हा चांगला सशक्त असून, अत्यंत शांत स्वभावाचा असे. तो घरचा सुखवस्तु असे. त्याचें लग्न झालेलें होतें, व त्यास एक मुलगाही झाला होता. दक्षिणेश्वरी श्रीरामकृष्णांच्याकडे चार पांच वेळ येतांच त्याच्या मनांत वैराग्याचा उदय झाला, व तेव्हांपासून तो दक्षिणेश्वरी राहून श्रीरामकृष्णांची सेवा व जप-ध्यान यांत बराच वेळ घालवी. घरच्या मंडळींनीं त्याला पुष्कळ सांगून पाहिलें, पण त्यानें आपला क्रम मुळींच सोडला नाहीं. हें पाहून त्याच्या घरची मंडळी त्याच्यावर फार रागावली, व त्याच्या पत्नीनें तर जवळ जवळ खाणोंपिणेंही सोडून दिलें. हें ऐकून हरीशची परीक्षा पाहण्या-करितां, एक दिवस त्याला एकीकडे हांक मारून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “तुझी पत्नी इतकी दुःख करीत आहे, तर तूं एकदां घरीं जाऊन तिला भेटून कां येत नाहींस ? ” हरीशनें यावर उत्तर दिलें, “महाराज, ही दया दाखविण्याची जागा नव्हे. इथें दया दाखविल्यास, मोहांत सांपडून आपलें ध्येयच विसरून जाण्याची भीति. म्हणून महाराज, असली आज्ञा आपण मला करू नये.” या त्याच्या भाषणानें श्रीरामकृष्ण त्याचेवर फार प्रसन्न झाले, व तेव्हांपासून हरीशची ही गोष्ट मध्यें मध्यें आम्हास सांगून, त्याच्या वैराग्याची प्रशंसा करीत.

नरेंद्र म्हणजे श्रीरामकृष्णांचा जीव कीं प्राण, पण तो सुद्धां त्यांच्या परीक्षेच्या दिव्यांतून सुटला नाहीं. तो दक्षिणेश्वरी आला म्हणजे श्रीरामकृष्णांच्या आनंदाला जसें भरतें येई ! मग ते इतर सर्व गोष्टी विसरून त्याच्याशींच गप्पागोष्टी करीत बसत ! त्याला दुरून येतांना

पाहून, “ ये-न,-ये-न, ” एवढेच शब्द कसेवसे उच्चारित. कितीदृष्टी तरी त्यांना समाधीमग्न झालेले लोकांनी पाहिले आहे.

पण एक दिवस, नरेंद्र आला, त्यांना प्रणाम करून बसला, पण श्रीरामकृष्णांच्या तोंडून शब्दही नाही ! कदाचित् ते भावावेशांत असतील, असे वाटून तो कांहीं वेळ थांबला, तरी श्रीरामकृष्ण कांहींच बोललेनात ! असे पाहून, तेथून उठून बाहेर येऊन हाजरा महाशय वगैरे मंडळीशी तो गोष्टी बोलत बसला. कांहीं वेळाने श्रीरामकृष्णांच्या बोलण्याचा आवाज ऐकून तो आंत गेला, पण त्याला पाहतांच श्रीरामकृष्ण दुसरीकडेच तोंड फिरवून बसले ! असा प्रकार संध्याकाळपर्यंत चालला, व बराच वेळ झाला असे पाहून, श्रीरामकृष्णांना नमस्कार करून तो घरी निघून गेला. पुढल्या रविवारी तो दक्षिणेश्वरीं गेला, पण खोलीत जाऊन श्रीरामकृष्णांना नमस्कार करतो, तोंच ते डोक्यावरून पांघरूण घेऊन निजूनच राहिले !! त्या दिवशीही श्रीरामकृष्ण त्यांच्याशी कांहींच बोलले नाहीत. आणखी एक दोन रविवारी असेच झाले. मध्यंतरी, श्रीरामकृष्ण इतरांच्या जवळ त्याची चौकशी करीत, पण तो आला, की त्यांच्याशी सुळीच न बोलतां स्वस्थ बसून रहात !! नरेंद्रनाथाने मात्र आपले येणे सोडले नाही. पुढे एक दिवस नरेंद्र येतांच श्रीरामकृष्ण त्याला म्हणाले, “ काय रे नरेन्द्र, मी तर तुझ्याशी एक शब्द सुद्धा बोलत नाही, मग तू इथे कशाला येत असतोस, सांग पाहू ? ” नरेंद्राने लगेच उत्तर दिले, “ मी आपले भाषण ऐकायला थोडाच इथे येत असतो ? आपल्याविषयी प्रेम वाटते, आपल्याला पहावेसे वाटते, म्हणून येत असतो ! ” हे ऐकून श्रीरामकृष्णांना गर्हिवर आला व ते म्हणाले, “ नरेन्द्र नरेन्द्र, मी तुझी परीक्षा पाहिली रे ! तुझे लाड केले नाहीत, तुझ्याशी बोललो नाही, तर तू पळून जातोस की काय हे पाहिले ! तुझ्यासारखाच हे सहन करू जाणे; दुसरा कोणी असता, तर कधीच पळून गेला असता, व इकडे पुन्हा फिरकला सुद्धा नसता ! ”

तसेच, नरेंद्राच्या अंगी वैराग्य कितपत वाणले आहे, हे पाहण्यासाठी एक दिवस त्याला एकीकडे बोलावून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “ हे बघ, तपश्चर्येच्या प्रभावाने मला अणिमादि अष्टसिद्धी कधीच्याच प्राप्त

झाल्या आहेत. पण मला संन्याशाला त्यांचा काय उपयोग ? शिवाय, त्यांचा उपयोग करण्याचें मला कधीं कामही पडलें नाहीं. म्हणून मनांत आहे कीं, आईला विचारून त्या सर्व तुला देऊन टाकाव्या ! कारण आईनें मला दाखविलें आहे कीं, तुझ्याकडून धर्मप्रचाराचें पुष्कळ काम व्हावयाचें आहे, तेव्हां तुला त्यांचा फार उपयोग होईल. तुझा काय विचार आहे ?” नरेंद्रानें विचारलें,—“ पण महाराज, ईश्वरप्राप्तीच्या कामीं त्यांचा कांहीं उपयोग होईल काय ?” श्रीरामकृष्ण म्हणाले—“ नाहीं. परंतु ईश्वरलाभ झाल्यानंतर, धर्मप्रचाराच्या कामीं त्यांचा उपयोग होईल.” नरेंद्रानें ताबडतोब उत्तर दिलें, “ तर मग महाराज, त्या सिद्धी मला नकोत. अगोदर ईश्वरदर्शन होऊं द्या, मग त्याच्या कामीं सिद्धीची जरूरी असेल, तर तोच आपण होऊन देईल. आतांच सिद्धी घेऊन बसलों, तर मी कदाचित् त्यांतच गुरफटून जाईन, व ईश्वराचा लाभ बाजूलाच राहून जाईल !” हें ऐकून श्रीरामकृष्णांना फार आनंद झाला, व ते त्याचेवर अधिकच प्रसन्न झाले.

ते ज्याप्रमाणें दुसऱ्यांची परीक्षा घेत, त्याप्रमाणें दुसऱ्यांनीं आपली परीक्षा घेऊन मगच आपल्यावर विश्वास ठेवावा, अशी त्यांची फार इच्छा असे. ते नेहमीं म्हणत,—“ बाबांनो, साधूला दिवसां पहावे, रातीं पहावे, तेव्हांच त्याच्यावर विश्वास ठेवावा ! साधु दुसऱ्याला जसा उपदेश देतो, त्याप्रमाणें स्वतः वागतो कीं नाहीं, इकडे लक्ष देत जा. ज्याच्या बोलण्यांत आणि वागण्यांत मेळ नाहीं, त्याच्यावर कधींही विश्वास ठेवत जाऊं नका.” त्यांची शिष्य मंडळीही चांगली शिकली सवरलेली असल्यामुळे तींही आपल्या चिकित्सक बुद्धीचें समाधान करून घेतल्यावांचून कधींही स्वस्थ बसत नसत; एवढेंच नव्हे तर, आपला भक्तिविश्वास दृढ करण्यासाठीं म्हणून, कित्येक वेळां त्यांना त्रासही देण्यास कधीं कमी करीत नसत ! तरी, तो सर्व सद्देतुमूळक आहे, असें माहित असल्यामुळे, अशा प्रकारचा सर्व त्रास ते प्रसन्न मनानें सहन करीत.

स्वामी विवेकानंदांनीं त्यांच्या विछान्याखालीं रुपया ठेवून त्यांची परीक्षा पाहिल्याचें मार्गें (भाग पहिला पा. १९४-९५) सांगितलेंच आहे.

स्वामी विवेकानंद श्रीरामकृष्णांच्या चरणांपाशीं आल्यापासून आपल्या धर्मजिशासू जेव्हांसोबत्यांसही श्रीरामकृष्णांच्याकडे घेऊन घेत. आपल्यासारखाच इतरही सर्वांना श्रीरामकृष्णांच्या दिव्य संगतीचा लाभ मिळावा अशी त्यांची फार इच्छा असे. परंतु अशा रीतीने त्यांनीं आणलेल्या सर्वाविषयीं श्रीरामकृष्णांची सारखीच उच्च धारणा होत नसे, व म्हणून सर्वांवरच त्यांची सारखीच कृपा होत नसे, असें स्वामींच्याच तोंडून आम्ही ऐकले आहे. ते म्हणत, “श्रीरामकृष्णांनीं आपल्या चरणीं मला आश्रय दिल्यानंतर, धर्म वगैरेसंबंधीं ते जसा उपदेश मला देत, तसा या इतर जेव्हांसोबत्यांना देत नसत, म्हणून माझ्यासारखीच त्यांच्यावरही कृपा करण्याबद्दल मीं एकसारखें त्यांच्या मार्गें दुमणें लावावें; एवढेंच काय, पण अजाणपणामुळे कित्येकदां याबद्दल त्यांच्याशीं जोरा-जोरानें वाद करीत बसावें ! मीं म्हणावें, “महाराज, असें कसें बरें ? ईश्वर काय असा पक्षपाती आहे, कीं तो एकावर कृपा करील व दुसऱ्यावर करणार नाही ? मग कां बरें तुम्हीं त्यांनाही माझ्यासारखाच आपल्या चरणीं आश्रय देत नाही ? एकाद्यानें मनांत आणलें व तसा प्रयत्न केला, तर तो जसा विद्वान्, पंडित होऊं शकेल, तसाच तो ईश्वरभक्तीही होईल, ही गोष्ट तर खरी ? ” यावर श्रीरामकृष्णांनीं म्हणावें, “काय करूं रे,—आई तर मला निराळेंच दाखविते,—कीं, त्यांच्यांत एकाद्या खोंडासारखा पशुभाव भरलेला आहे, आणि त्यांना या जन्मीं धर्म-लाभ होणार नाही,—मग मी तरी काय करूं बरें ? आणि हा काय तुझा भलताच समज आहे ?—मनांत आणलें आणि प्रयत्न केला तर काय कोणीही जशी इच्छा असेल तसा होऊं शकतो कीं काय ? ” पण त्यांचें हें बोलणें ऐकतो कोण ? मीं पुन्हा म्हणावें, “हें आरण काय म्हणतां महाराज ? मनांत आणलें व उद्योग केला, तर काय जशी इच्छा असेल तसें करतां येणार नाही ? अलबत्त आलेंच पाहिजे. माझा तर या तुमच्या म्हणण्यावर बिलकूल विश्वास बसत नाही ! ” श्रीराम-कृष्णांचें पुन्हा आपलें आहेच—“तूं विश्वास ठेव कीं ठेवूं नकोस, माझी आई तर मला निराळेंच दाखविते ! ” मलाही त्यांचें म्हणणें त्यावेळीं कांहींकेल्या पटत नसे. पण पुढें जसजसे दिवस लोटूं लागले, तसतसें

मला हळूहळू दिसून आलें कीं, ते जें म्हणाले तेंच खरें, आणि माझीच समजूत चुकीची होती !”

स्वामी म्हणत, “अशा रीतीनें प्रत्येक गोष्टींत पदोपदीं त्यांच्याशीं भांडून वाद करून माझी जेव्हां समजूत पटूं लागली, तेव्हांच त्यांच्या सर्व गोष्टींवर माझा विश्वास बसूं लागला.”

“साधूची दिवसां परीक्षा करावी, रात्रीं करावी, तेव्हांच त्यांच्यावर विश्वास ठेवावा,” या श्रीरामकृष्णांच्या स्वतःच्याच सांगण्याप्रमाणें त्यांच्या प्रत्येक गोष्टीची व व्यवहाराची ते कशा रीतीनें छाननी करित यासंबंधें स्वामींच्याच तोंडून आम्हीं खालील गोष्ट ऐकली आहे. १८८५ सालांत रथयात्रेच्या दिवशीं, श्रीरामकृष्ण पंडीत शशधर यांची भेट घेण्यास त्यांच्या घरीं गेले होते. त्या दिवशीं—“परमेश्वराचा साक्षात्कार होऊन आदेश मिळालेले पुरुषच यथार्थ धर्मप्रचारास योग्य, इतर नुसते नांवाचेच प्रचारक, त्यांच्याकडून कांहीं काम होणार नाही,—” वगैरे नाना-प्रकारचा उपदेश पंडितांस दिल्यावर, कांहीं वेळानें त्यांनीं पिण्यासाठीं एक फुलपात्रभर पाणी मागितलें. त्याबरोबर टिळे लावलेल्या, रुद्राक्ष-माळा घातलेल्या एका व्यक्तीनें—मोठ्या थाटानें तरातरा एक फुलपात्रभर पाणी त्यांना आणून दिलें. श्रीरामकृष्णांनीं तें फुलपात्र तोंडाकडे नेलें, पण ते तें पाणी पिऊं शकले नाहींत ! हें पाहून दुसऱ्या एकजणानें तें पाणी फेंकून दिलें, व दुसऱ्या एका भांड्यांत पाणी आणून तें त्यांना प्याव-यास दिलें. त्या भांड्यांतील थोडेसें पाणी पिऊन, श्रीरामकृष्णांनीं त्या दिवशीं पंडितजींचा निरोप घेतला. सर्वांना वाटलें कीं, अगोदर आणलेल्या पाण्यांत कांहीं पडलें असेल, म्हणून श्रीरामकृष्ण तें पाणी प्याले नाहींत.

स्वामी म्हणत, “त्या दिवशीं मी श्रीरामकृष्णांच्या अगदीं जवळ बसलों होतो. त्या पाण्यांत कांहीं एक पडलें नव्हतें, व तरी सुद्धां ते पाणी प्याले नाहींत, याचें कारण काय असावें, असा विचार करतां करतां माझ्या मनांत आलें कीं, तें पाणी स्पर्शदोषानें अपवित्र झालें असावें. कारण मार्गें एकदां श्रीरामकृष्ण म्हणाले होते, “ज्यांच्यांत विषयबुद्धि प्रबल असते, जे ठकबाजी व कपट करून आपली उपजी-विका चालवितात, जे स्वतःच्या फायद्यासाठीं व स्वतःच्या इच्छा पूर्ण

करण्यासाठी घर्माचें नुसतें ढोंग माजवून लोकांना फसवतात, अशा लोकांनीं कांहीं खाद्य पेय आणून दिल्यास, तें घेण्यास मी आपला हात पुढें करीत असतांही तो पुढें सरकत नाहीं, मागेंच वळतो ! ” ही गोष्ट माझ्या लक्षांत येतांच, या गोष्टीच्या सत्यासत्यतेची शहानिशा करण्यास ही योग्य संधी आहे, असें पाहून मी लगेच उठलों, व “ माझ्याबरोबर दक्षिणेश्वरीं चल, ” असें श्रीरामकृष्ण म्हणत असतां, “ मला कांहीं जरूरीचें काम आहे म्हणून गेलेंच पाहिजे, ” असें म्हणून मी तेथून बाहेर पडलों. टिळेमाळा धारण करणाऱ्या त्या व्यक्तीच्या घाकट्या भावाची व माझी ओळख होती, म्हणून मी त्याला एकीकडे गांठून त्याच्या थोरल्या भावाच्या चारित्र्याविषयीं त्याला विचारलें. कांहीं वेळ तर त्यानें मला कांहींच पत्ता लागूं दिला नाहीं, पण अखेरीस तो म्हणाला, “ वडील भावाचे दोष मी कसे सांगूं बरें ? ” हें ऐकून मी समजलों कीं, येथें खास कांहीं तरी पाणी मुरत आहे ! पुढें त्याच्या घरांतील दुसऱ्या एका ओळखीच्या मनुष्याकडून साऱ्या गोष्टी मला कळल्या, व तो मनुष्य खरोखरच वाईट वर्तनाचा आहे अशी माझी खात्री होऊन, माझ्या आश्चर्याला सीमा उरली नाहीं ! ”

योगेंद्र हा श्रीरामकृष्णाचा एक अत्यंत अनुगत भक्त होता. एक दिवस तो दक्षिणेश्वरीं श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास गेला, व संध्याकाळपर्यंत तेथेंच राहिला. संध्याकाळ झाली, व आलेली सर्व मंडळी आपापल्या घरीं निघून गेली. रात्रीं श्रीरामकृष्णांच्या सेवेस कोणचि उरलें नाहीं, असें पाहून, त्यानें रात्रीं तेथेंच राहण्याचें ठरविलें. रात्रीं दहा वाजेपर्यंत ईश्वरीय गप्पागोष्टी झाल्यावर श्रीरामकृष्णांनीं फराळ केला, व योगेंद्राला आपल्याच खोलींत निजावयास सांगून, आपण स्वतःही बिछान्यावर पडले. बारा वाजावयाच्या सुमारास श्रीरामकृष्णांना शौचास लागली, व योगेंद्राला गाढ झोंप लागली आहे असें पाहून, त्याला न उठवतां ते एकटेच पंचवटीकडून झाडतलाकडे निघून गेले. ते गेल्यावर थोड्याच वेळांत योगेंद्र जागा झाला, व पाहतो तो खोलीचें दार उघडें असून श्रीरामकृष्णही बिछान्यावर नाहींत ! कदाचित् बहरांड्यांत फिरत असतील, असें वाटून त्यानें बाहेर येऊन पाहिलें, पण तेथेंही कोणी दिसना. पोर-

वयच तें; त्याच्या मनांत एक भयंकर संशय आला.—तर मग काय श्रीरामकृष्ण नौबतखान्यांत आपल्या पत्नीकडे गेले असावे कीं काय ? मग काय, श्रीरामकृष्णांच्याही बोलण्यांत आणि वागण्यांत मेळ नाहीं कीं काय ?

या भयंकर संशयपिशाचानें झपाटल्यामुळें योगेंद्राचें मन अत्यंत अस्वस्थ झालें, व त्यानें आपल्या संशयाची पूर्ण निवृत्ति करून घेण्याचा बेत केला. तो बाहेर आला व नौबतखान्याच्या दाराकडे लक्ष लावून पहात, व्हरांड्यांत उभा राहिला. कांहीं वेळानें पंचवटीच्या बाजूनें जोड्याचा चटचट आवाज आला, व तिकडे डोळे फिरवून पाहतो तो श्रीरामकृष्ण ! त्यांनीं त्याला तेथें उभा असलेला पाहून विचारलें,— “ काय रे ? तूं इथें उभा राहून काय करीत आहेस ? ” श्रीरामकृष्णांना पंचवटीच्या बाजूनें येतांना पाहून, व हा त्यांचा प्रश्न ऐकून योगेंद्र अगदीं गोंधळून गेला, व आपण हा काय भलताच संशय मनांत आणला, व आपण आज केवढा घोर अपराध केला, असा विचार मनांत येऊन त्याच्या अंगाला दरदरून घाम सुटला, पाय लटपटूं लागले, व त्याच्या तोंडांतून एक शब्दही बाहेर निघेना. त्याच्या तोंडाकडे पाहतांच, इतका वेळ त्याचे मनांत कसला गोंधळ चालला होता, तें सर्व श्रीरामकृष्णांच्या तेव्हांच लक्षांत आलें, व यत्किंचितही न रागावतां, त्याच्याकडे पाहून हंसत हंसत ते म्हणाले, “ ठीक ठीक, साधूला दिवसां पहावें, रात्रीं पहावें, तेव्हांच त्याच्यावर विश्वास ठेवावा ! ” असें म्हणून त्याला आपल्या खोलीकडे येण्यास खूण करून ते आपल्या खोलीकडे वळले ! आपण आज केवढा भयंकर अपराध केला, या विचारानें योगेंद्राला मात्र रात्रभर झोंप लागली नाहीं ! असो.

वरील विवेचनावरून त्यांच्या शिष्यपरीक्षेची व शिष्यांच्या चिकित्सकपणाची थोडीशी कल्पना येईल. शिष्य गुरूंच्या परीक्षेंत उतरला म्हणजे त्याचें काम झालें. मग त्याच्या उद्धाराची, त्याच्या कल्याणाची सर्व काळजी त्याच्या गुरूला लागली ! अशा प्रकारानें पारखून घेतलेल्या मंडळींवर श्रीरामकृष्णांचें कांहीं विलक्षण प्रेम असे ! त्याची यथार्थ कल्पना करून देणें अशक्य आहे; तरी पण पुढील प्रकरणावरून त्याची थोडीफार कल्पना वाचकांस येईल.

११—श्रीरामकृष्णांचा शिष्यस्नेह.

“एकाद्यावर निष्काम प्रेम असें तेच (श्रीरामकृष्ण) करूं जाणत व करीत. इतर सर्वजण स्वार्थासाठी, प्रेमाचें नुसतें वरवर प्रदर्शन मात्र करीत असतात ! ”

—स्वामी विवेकानंद—

लहानपणापासूनच श्रीरामकृष्णांचा स्वभाव अत्यंत प्रेमळ आणि सहानुभूतिसंपन्न असे. बारा वर्षांच्या अपूर्व तपश्चर्येनंतर ते जेव्हां गुरुपदवीवर अधिष्ठित झाले, तेव्हां तर त्यांच्या या प्रेमळ आणि सहानुभूतिसंपन्न स्वभावाला प्रचंड भरती आली ! आपल्याकडून दुसऱ्याचें कल्याण कसें होईल, आपल्याला प्राप्त झालेले अनुभव दुसऱ्यांना कसे प्राप्त करून देतां येतील, हाच एक ध्यास त्यांना लागला. त्यांच्या अपूर्व शिष्यस्नेहाचें बीज याच ध्यासांत होतें.

श्रीरामकृष्णांच्या शिष्यस्नेहाला उपमा, केवळ आईच्या अपत्यावरील प्रेमाचीच ! त्यांच्या त्या सर्वग्रासी प्रेमांत जे सांपडत, ते त्यांना कायमचे विकले जात ! श्रीरामकृष्णांच्या सहवासावांचून व त्यांच्या विप्रर्यांच्याच गप्पागोष्टीवांचून त्यांना दुसरें कांहीं सुचत नसे ! आपल्या शिष्यांच्या पारमार्थिक कल्याणाचीच नव्हे, तर ऐहिक कल्याणाचीही त्यांना काळजी लागे ! एका शिष्याचा आदा कमी होऊन त्याच्या खर्चाची ओढाताण होऊं लागली; श्रीरामकृष्णांच्या कानावर ही गोष्ट गेल्यावर, एके दिवशीं आपल्या इतर भक्तमंडळीशीं बोलत असतां ते कळवळ्यानें म्हणाले,—“ अरेरे ! त्याचा खर्च त्याच्या मिळकतींत भागत नाही; तुम्ही कोणी त्याला मदत कराल काय ? ” एकाद्याची प्रकृती ठीक नसली तर रामकृष्णांना काळजी ! तो कांहीं दिवस दक्षिणेश्वरी आला नाही, तर त्यांच्याबद्दल ते लगेच चौकशी करीत ! एकदां

“ एम् ” बरेच दिवसांत त्यांच्याकडे गेले नाहीत. तेव्हां एकजणाजवळ ते म्हणाले, “ अलीकडे तो इकडे आला नाही तो ? त्याला इथला कंटाळा आला की काय ? ” आपल्या दर्शनांस आलेल्या मंडळींत कोण पायीं आले, कोण नौकेंतून आले, कोण गाडींतून आले, याची ते चौकशी करीत; व पायीं आलेल्या, व भाड्यासाठीं पैसे खर्चण्याची ऐपत नसलेल्या भक्तांस, परत जातांना, एकाद्या श्रीमंताच्या गाडींत बसवून देत ! नौकेंतून परत जाणाऱ्यांच्यासाठीं, कधीं कधीं स्वतः घाटां-वर जाऊन नौका पाहात बसत ! ! एकाद्याची परत जाण्याची कांहींच सोय होत नसून, आतां त्याला पुन्हा पायींच परत जावें लागतें असें दिसल्यास, कधीं कधीं त्याला नौकेसाठीं जवळचे पैसे देऊन, कुठें उतरावें तेंही सांगत ! ! आपल्या भक्तमंडळींत कोणाला काय आवडतें, तें सारें त्यांना ठाऊक असे, व त्यांना कोणी कोणी आणून दिलेल्या जिन्नसांपैकीं ज्याच्या आवडीचा जो असे, तो त्यांच्यासाठीं नेमका वेगळा काढून ठेवीत, व तो आल्यावर त्यास देत, अथवा कोणाबरोबर त्याचेकडे पाठवून देत ! ! सर्वच भक्तांवर त्यांचें जरी अत्यंत प्रेम असे तरी नरेंद्र, नारायण, पूर्ण, राखाल वगैरे मुलांवर त्यांचें जें कांहीं प्रेम असे, तें कांहीं विलक्षणच ! ते जर दक्षिणेश्वरीं कांहीं दिवस आले नाहीत, तर रामकृष्ण खरोखरच रडत बसत, आणि जगदंबेची प्रार्थना करीत,— “ आई, त्याला इकडे घेऊन ये ! ” ज्या भक्ताच्या भेटीसाठीं, त्यांना अशा प्रकारची व्याकुळता वाटत नसे, तो आपला अंतरंगभक्त नव्हे असें ते समजत ! एक दिवस एकजण म्हणाला,— “ (अमक्याला) आपल्या भेटीला आज बरेच दिवसांत येतां आले नाहीं, म्हणून फार वाईट वाटत आहे. इकडे कधीं येतों, असें त्याला झालें आहे ! ” हें ऐकून श्रीराम-कृष्ण म्हणाले,— “ पण मला वाटतें तो इथला अंतरंग भक्त नसावा; कारण त्याच्या भेटीबद्दल मला कधीं रडूं आले नाहीं तें ? ” प्रत्यहीं पहांटें उठून, आपल्या भक्तांच्या कल्याणासाठीं ते जगदंबेची प्रार्थना करीत !

आपल्या शिष्यांचें सर्व बाजूनीं कल्याण व्हावें, म्हणून कधीं कधीं स्वतःला आवडत नसलेली गोष्ट सुद्धां त्यांच्यासाठीं करण्यास ते तयार

होत ! श्रीसमर्थ्यांचा जसा भोलानाथ, तसा त्यांचा एक लाटू (पुढें स्वामी अद्भुतानंद) म्हणून शिष्य होता. तो अगदीं निरक्षर असे. सदैव श्रीरामकृष्णांची मनोभावानें सेवा करावयाची, एवढेंच त्याला ठाऊक असे. त्याला श्रीरामकृष्णांनीं कितीदां तरी सांगावें, कीं-“ अरे, तूं कांहीं लिहावाचायला शीक, ” पण त्यानें तिकडे सुळींच लक्ष देऊं नये. एक दिवस, श्रीरामकृष्णांनीं मूळाक्षरांचें एक पुस्तक मुद्दाम आणवून स्वतः त्याला शिकविण्यास सुरुवात केली !! पण शिकण्याचें बाबतींत शिष्यानें गुरूंवरही ताण केली ! श्रीरामकृष्णांनीं अक्षरावर बोट ठेऊन म्हणावें-“ हं, म्हण-“ क ” “ ख ” “ ग, ” “ घ, ” “ ङ; ” शिष्यानें म्हणावें-“ का, खा, गा, घा, डा ” ! श्रीरामकृष्णांनीं पुन्हा म्हणावें, “ अरे, ‘ का ’ नव्हे-‘ क ’; ” पण शिष्यानें पुन्हा, बरोबर पहिल्यासारखाच “ का ” उच्चार करावा ! शिष्याचे हे विचित्र उच्चार ऐकून श्रीरामकृष्णांची हंसतां हसतां मुरकुंडी वळली. त्याचा उच्चार बरोबर यावा म्हणून श्रीरामकृष्णांनीं जंग जंग पछाडले, पण त्याचा तो ‘ का ’ ‘ खा ’ कांहीं केल्या सुटेना ! अखेरीस कंटाळून जाऊन-“ जा लेका, तुझ्या नशीबांत विद्याच नाही ! ” असें म्हणून निराशेनें त्यांनीं त्याला शिकवण्याचा नाद सोडून दिला !!

त्यांच्या शिष्यप्रेमाचें कितीही वर्णन केलें तरी तें पुरें होणार नाही. जरींद्राची हकीगत पुढें येईलच, त्यावरून रामकृष्णांच्या शिष्यप्रेमाची भाणखी थोडीफार कल्पना येईल. शिवाय खालील प्रसंग पहाः—

× × × ×

श्रीरामकृष्ण आपल्या खोलींत, महिमाचरण, राखाल, एम्, आणखी एक दोघेजण यांच्याशीं बोलत बसले आहेतः—

श्रीराः—बरं तर, केदारबद्दल तुला काय वाटतें ? त्यानें दूध नुसतें पाहिलें आहे, कीं, चाखलें आहे ?

महिमाः—मला वाटतें कीं, त्यानें चाखलें आहे; त्यानें आनंदाचा अनुभव घेतला आहे.

श्रीराः—आणि नृत्यगोपाळ ?

महिमाः—वा ! छान मनुष्य !

श्रीराः—आणि गिरीश (घोष) ? तो कसा काय आहे ?

महिमा:—तो चांगला आहे, पण त्याची तऱ्हा निराळी.

श्रीरा:—आणि नरेन् ?

महिमाचरण:—माझी १५ वर्षापूर्वी जी अवस्था होती, ती आज-
त्याची आहे.

श्रीरामकृष्ण:—आणि छोटा नरेन् ! किती सरळ स्वभावाचा आहे ?

महिमाचरण:—हां; फारच सरळ स्वभावाचा.

श्रीरामकृष्ण:—ठीक बोललास, (विचार करीत) आणि क कोण
कोण वरं ?

हीं जीं सारीं मुलें इथें येतात, त्यांनीं दोन गोष्टी जाणल्या
म्हणजे झालें; मग त्यांना फारशीं साधनें करायला नकोत.
पहिली गोष्ट—'मी कोण,' आणि दुसरी गोष्ट 'ते कोण.' या मुलां-
तलीं बरींचशीं मुलें अंतरंग भक्त दिसतात. अंतरंग भक्तांना
मुक्ति नाही. या मुलांना पाहून माझा प्राण शीतल होतो. ज्यांना
मुलेंबाळें झालीं आहेत, जे नेहमीं सरकार दरबार करीत हिडतात,—
कामिनीकांचनांतच गुरफटलेले असतात, त्यांना पाहून कसा
आनंद व्हावा ? शुद्धांतःकरणाच्या माणसांना पाहिल्यावांचून
कसें जिवंत रहावें ?

×

×

×

एम्शीं गप्पागोष्टी करीत श्रीरामकृष्ण पंचवटीपर्यंत गेले, तेथें
हातांतली छत्री खाली ठेऊन, खालीं बसले. छोट्या नारायणला ते साक्षात्
नारायण समजत, म्हणून त्याचेवर त्यांचें अतीशय प्रेम. नारायण एम्च्या
शाळेंत शिकत असतो.

श्रीरामकृष्ण:—नारायणचा स्वभाव कसा आहे, पाहिलास ना ?
लहानांत मोठ्यांत सगळ्यांत तो मिसळतो; आणि साऱ्यांना तो
हवासा वाटतो ! अंगीं कांहीं विशेष शक्ति असल्यावांचून हें
शक्य नाही; आणि स्वभाव किती सरळ ? नाही ?

एम्:—खरेच महाराज, फारच सरळ !

श्रीरामकृष्ण:—तुझ्या घरीं तो कधीं आला होता काय ?

एम्:—होय, एकदोनदां आला होता.

श्रीरामकृष्ण:—तूं त्याला एक रुपया देशील कां ? कीं कालीला सांगू ?

एम्:—नको, मीच देईन.

×

×

×

श्रीरामकृष्ण आपल्या खोलींत बसले आहेत; एमूला म्हणतात—

श्रीरामकृष्ण:—अलीकडे तुझी आणि नरेंद्राची भेट झाली नाही ?

एम्:—नाही महाराज. अलीकडे बरेच दिवसांत झाली नाही.

श्रीरामकृष्ण:—एक दिवस त्याला भेटना ? आणि गाडी करून त्याला इकडे घेऊन ये. (हाजराला) त्याचा आणि माझा काय संबंध आहे सांग पाहूं ?

हाजरा:—आपल्या सहाय्यानें त्याची उन्नति होईल.

श्रीरामकृष्ण:—आणि भवनाथ ? पूर्वसंस्कारावांचून तो इथें इतका आला असता काय ?

तसेंच हरीश, लाटू-नुसतें ध्यानच करतात, हें कसें ? हरीपद, त्या दिवशीं इथें आला होता; तुला भेटला काय ?

एम्:—हरिपद भजन किती छान करतो ? प्रल्हादचरित्र, श्रीकृष्ण-जन्म, हें सर्व सुंदर आवाजांत गाऊन दाखवितो !

श्रीरामकृष्ण:—खरें ? त्या दिवशीं त्याचे डोळे पाहिले, जसे चढलेले दिसत होते ! त्याला म्हटलें,—“ काय रे ? ” तूं अलीकडे ध्यानवीन फार करीत असतोस, वाटतें ? त्यानें मान हलवून “हो” म्हटलें. तेव्हां मी म्हणालों—“ फार झालें, इतकें करूं नये. ” (एमूला) बाबूराम म्हणतो—“ संसार ? अरे बापरे ! ”

एम्:—पण महाराज, ही नुसती ऐकलेली गोष्ट. बाबूरामाला संसाराचा काय अनुभव आहे ?

श्रीरामकृष्ण:—हां, तसें तर खरेंच; निरंजनाला पाहिलेंस ना ? किती सरळ स्वभावाचा मुलगा !

एम्:—होय; त्याचा चेहराच मुळीं आकर्षक आहे. डोळे सुद्धां किती सुंदर आहेत ?

श्रीरामकृष्णः—नुसते डोळेचसे काय, सगळेंच ! त्याच्या लग्नाची बोलणी निघाली तेव्हां तो घरच्या मंडळींना म्हणाला,—“ मला उगीच कां (संसारांत) बुडवतां ? (एमूकडे पाहून हांसत) पण काय रे ? लोक तर म्हणतात की, खूप कामबीम करून घरीं गेल्यावर बायकोजवळ बसून चार गप्पागोष्टी केल्या म्हणजे फार आनंद होतो ? नाही ?

एमूः—ज्याच्या मनांत बायकोचेच विचार घोळत असतील, त्याला होत असेल ! (राखालकडे पाहून) ही बहुतेक माझी CROSS examination चालली आहे !

×

×

×

श्रीरामकृष्ण एमूशीं बोलत आहेत. जवळ तेजचंद्र, बलराम, नारायण वगैरे मंडळी आहेत. पूर्णचंद्राची गोष्ट निघाली. तो अलीकडे दक्षिणेश्वरीं आला नव्हता. तो कधीं येऊन भेटेल असं श्रीरामकृष्णांना झालें होतें.

श्रीरामकृष्णः—(एमूला) तो आतां कधीं येऊन मला भेटेल ? त्याची आणि द्विजची तूं गांठ घालून दे. एकाच वयाच्या आणि एकाच विचाराच्या लोकांची मी गांठ घालून देत असतो; म्हणजे त्या योगानें दोघांचीही उन्नति होते. पूर्णचा स्वभाव कसा प्रेमळ आहे पाहिलेंस ना ?

एमूः—होय; मी ट्राममध्ये बसून येत होतो. मला पाहून घरांतून रस्त्यावर धांवतच आला, आणि मला नमस्कार केला !

हें ऐकतांच श्रीरामकृष्णाचे डोळे अश्रूंनीं भरून आले. ते म्हणाले,
“ ईश्वरदर्शनाची व्याकुलता असल्याशिवाय असं व्हायचें नाही ! ”

×

×

×

पूर्णचें वय १५।१६ वर्षांचें असेल. एमूच्या शाळेंत तो शिकत असे. कोणी सदुष्णी व भाविक मुलगा पाहिला, म्हणजे त्याला एमू श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास नेत. त्यांच्या बरोबर पूर्ण प्रथमच गेला, तेव्हांपासून श्रीरामकृष्णांना तो फार आवडूं लागला. पूर्णनाही श्रीरामकृष्णांच्याच दर्शनाचा एकसारखा श्यास लागलेला असे. परंतु घरांतिल

मंडळी त्याला वरचेवर दक्षिणेश्वरी जाऊं देत नसत. त्याची भेट व्हावी म्हणून प्रथम प्रथम श्रीरामकृष्ण इतके व्याकूळ होत कीं, एक दिवस रात्रीच दक्षिणेश्वराहून एमच्या घरीं आले ! त्या तेवढ्या रात्रीं एम पूर्णच्या घरीं गेले, व त्याला घेऊन आले ! त्याला पाहून श्रीरामकृष्णांना अत्यंत आनंद झाला, व तेथेंच त्याला ईश्वराची प्रार्थना कशी करावी, वगैरे उपदेश करून, ते परत दक्षिणेश्वरीं निघून गेले ! !

×

×

×

आणखी एक दिवस इतर भक्तमंडळीविषयीं एमजवळ गप्पागोष्टी करीत असतां ते म्हणाले, “ पूर्णची आणखी एक दोन वेळ भेट झाली, म्हणजे माझी व्याकूळता कमी होईल. किती चतुर आहे तो ? आणि माझ्यावर भक्ति तरी केवढी ! ” तो त्या दिवशीं म्हणत होता, “ आपल्या भेटीसाठीं मन किती व्याकूळ होतें तें काय सांगूं ? ” (एमला) त्याच्या घरच्या माणसांनीं तुझ्या शाळेंतून त्याला काढून घेतला आहे, यानें तुझ्यावर तर कांहीं ठपका येणार नाहीं ना ?

एमः—जर (विद्यासागर) मला म्हणतील, कीं तुमच्यामुळें त्याला शाळा सोडावी लागली, तर त्याला माझ्याजवळ उत्तर आहे.

श्रीरामकृष्णः—तूं काय म्हणशील ?

एमः—मी म्हणेन, “ साधुसंगर्तीत ईश्वराचेंच चिंतन घडतें; ही कांहीं वाईट गोष्ट नाहीं. आपणही आपल्या पुस्तकांत लिहिलें आहे कीं, ईश्वराची अंतःकरणापासून भक्ति करावी ! ” (रामकृष्ण हांसतात).

श्रीरामकृष्णः—कप्तानच्या घरीं छोट्या नरेंद्राला बोलावून घेतलें. त्याला म्हटलें—“ तुझें घर कुठें आहे ? चल बघूं ? ” तो म्हणाला “ चला, या, असे इकडून या, ” पण भीतभीतच चालूं लागला ! कदाचित् बापाला समजलें तर ? म्हणून ! (सगळे हांसतात). (एका भक्ताला) कारे ? तूं अलीकडे बरेच दिवसांत आला नाहींस ? सात आठ महिने होऊन गेले असतील ?

भक्तः—होय महाराज, एक वर्ष होऊन गेलें.

श्रीरामकृष्णः—तुझ्याबरोबर आणखी एकजण येत असे; काव नांव त्याचें ?

भक्तः—नीलमणी.

श्रीरामकृष्णः—हां, नीलमणी. तोही अलीकडे आला नाहीं. त्याला एकदां येऊन जायला सांग, बरं कां ?

× × × ×

श्रीरामकृष्ण आज बळरामाच्या घरीं आले होते. तिसरे प्रहरची वेळ. आज उष्मा फार होत होता !

श्रीरामकृष्णः—(एमूला) त्या दिवशीं बोलून गेलों, तीन वाजतां येईन; म्हणून आलों; पण उकडतें आहे कोण ?

एमूः—खरंच, आपल्या फार तास होत असेल !

श्रीरामकृष्णः—छोटा नरेन आणि बाबूराम यांच्यासाठीं आलों. पूर्णला कां घेऊन आला नाहींस ?

एमूः—त्याला मंडळींत यायचें मोठें भय वाटतें,—उगीच आपण चार चौघांत त्याची प्रशंसा कराल, आणि मग ही सारी गोष्ट घरच्या मंडळीच्या कानावर जाईल, असें त्याला वाटतें.

श्रीरामकृष्णः—हां, असें तर खरेंच. तूं पूर्णला धर्मासंबंधीं गोष्टी सांगत असतोस हें ठीक आहे...त्याचीं लक्षणें मोठीं छान आहेत.

एमूः—होय, डोळे कसे पण उज्वल आहेत ?

श्रीरामकृष्णः—नुसते उज्वल असले म्हणजे झालें नाहीं. देवचक्षु कांहीं निराळेच असतात. तूं त्याला विचारलेंस ना ? मग तो काय म्हणाला ?

एमूः—आज चार पांच दिवस तो म्हणतो आहे कीं, ईश्वराचें चिंतन किंवा नामस्मरण केलें म्हणजे अंगावर रोमांच उभे रहातात !

श्रीरामकृष्णः—काय म्हणतोस ? आणिक काय पाहिजे बाबा ? (पल्लूला) तूं आपल्या वडिलांना कांहीं उत्तर दिलेंस म्हणे ! (एमूला) इयें येण्याच्या गोष्टीवरून यानें आपल्या वडिलांना उलट उत्तर दिलें ! काय म्हणालास बाबा तूं ?

पलट्टूः—मी म्हणालों ' हो, हो, मी त्यांच्याकडे जात असतो; मग यांत एवढा अपराध काय झाला ? ' (श्रीरामकृष्ण व एम् हांसतात) आणखी पुन्हा वेळ आली तर याच्या पेक्षां जास्त बोलीन !

श्रीरामकृष्णः—(हांसत) छे, छे, असें करूं नये. तूं तर फार पुढें गेलास ! (विनोदला) तुझें कसें काय आहे बाबा ?

छोटा नरेंद्र आला. श्रीरामकृष्ण हातपाय धुण्यास जात आहेत. छोटा नरेंद्र हातभाल घेऊन त्यांना पाणी देण्यास बरोबर जात आहे. बरोबर एम्ही आहे. छोटा नरेंद्र व्हरांड्याच्या एका बाजूला श्रीरामकृष्णांचे पाय धूत आहे.

श्रीरामकृष्णः—(एम्ला) काय उष्मा होत आहे ? तूं त्या एवढ्याशा घरांत कसा राहतोस कुणाला ठाऊक ! माडी तापत नाहीं कां ?

एम्ः—होय महाराज, फारच तापते.

श्रीरामकृष्णः—म्हणूनच तुझ्या बायकोला डोकेंदुखी लागली वरं !

तिला खालीं कां बसायला सांगत नाहींस ?

एम्ः—तिला सांगितलें आहे खालीं बसत जायला.

श्रीरामकृष्णः—तूं गेल्या रविवारीं कां आला नाहींस ?

एम्ः—घरांत दुसरें कोणी नव्हतें, शिवाय तिची डोकेंदुखी; पाहायला कोणी नव्हतें.

श्रीरामकृष्णांना पुन्हा पूर्णची आठवण झाली.

श्रीरामकृष्णः—तूं आज त्याला कां घेऊन आला नाहींस ? तो खरोखरच भक्त आहे, नाहीतर त्याच्यासाठीं माझा प्राण व्याकुळ झाला नसता, आणि त्याच्यासाठीं बीजमंत्राचा जपही झाला नसता !

श्रीरामकृष्णांनीं पूर्णसाठीं बीजमंत्राचा जप केल्याचें ऐकून एम् चकितच होऊन गेला ! काय हें शिष्यप्रेम ! (देवेंद्राला) एक दिवस तुझ्या घरीं घावें म्हणतो.

देवेंद्रः—तीच आपणाला विनंति करायला इथें आलों !

श्रीरामकृष्णः—ठीक; पण फारशी मंडळी बोलावूं नको वरें; तुझी मिळकत कमी; शिवाय गाडीभाडेंही फार आहे.

देवेंद्रः—(हंसून) मिळकत कमी असली तर असली ! “ऋषं कृत्वा घृतं पिबेत् !”

हैं ऐकून श्रीरामकृष्ण एकसारखे हांसू लागले. त्यांना हंसें आवरेना !

× × ×

असे अनेक प्रसंग सांगतां येतील. मंडळी जमली कीं, साऱ्या-जणांची चौकशी व्हावयाची. कोण काय करतो, ध्यान, भजन, जप कोणाचा कसा चालला आहे, कोणी आला नसेल तर तो कां-वगैरे सर्व चौकशी व्हावयाची. ते अमुक दिवशीं अमुक भक्ताच्या घरीं याव-याचे आहेत, असें अगोदरपासूनच ठरलेलें असे; त्यामुळें मंडळीही बिनचूक तेथें जमत. एकादा आला नसल्यास श्रीरामकृष्ण त्याला बोला-वून आणण्यास सांगत ! सर्व मंडळी जमली म्हणजे मग भजन वगैरे होऊन फराळ झाल्यावर बैठक खलास होई.

भक्तमंडळीना असा विश्वास असे कीं, एकादी विशेष अवस्था अथवा दर्शन प्राप्त करून घ्यावयाचें असेल, तर श्रीरामकृष्णांच्या जवळ हट्ट धरला म्हणजे झालें ! श्रीरामकृष्णही त्याबद्दल त्याची किती आतुरता आहे तें प्रथम पुरें अजमावून घेत, आणि त्याला खरोखरच तळमळ लागली आहे असें दिसलें, म्हणजे मग काय करावयाचें तें करीत. मग त्याला ती अवस्था प्राप्त होईपर्यंत त्यांच्या जिवाला चैन नसे.

एकदां, बाबूरामला (स्वामी प्रेमानंद) आपल्याला भावसमाधी प्राप्त व्हावी अशी फार इच्छा झाली. श्रीरामकृष्णांच्याकडे जाऊन त्यांनीं फारच आग्रह धरला कीं “महाराज, मला भावसमाधी मिळालीच पाहिजे.” श्रीरामकृष्णांनीं त्याची तळमळ अजमावून पाहण्यासाठीं नेहमीं प्रमाणें उडवाउडवीचीं उत्तरे देऊन जेव्हां पाहिलें कीं, हा कांहीं ऐकत नाही, तेव्हां ते म्हणाले,—“बरं बुवा, आईजवळ गोष्ट काढतो; माझ्या इच्छेनें काय होतय ?” ही गोष्ट झाल्यावर कांहीं दिवसांनीं बाबूराम आपल्या गांवीं कांहीं कामासाठीं निघून गेला. इकडे श्रीराम-कृष्णांना काळजी लागली ! बाबूरामला भावसमाधी कशी मिळावी ! ज्याच्या त्याच्याजवळ बोलूं लागले,—“भावसमाधीबद्दल त्यानें इयें माझ्याशीं किती वाद घातला, किती रडारडी केली, अन् किती हट्ट

घरलाद्,—आणि त्याला जर ती मिळाली नाही, तर तो पुन्हा मला मानणार नाही, काय करावें ? ” एक दिवस तर आईची प्रार्थना करीत बसले,—“ आई ! बाबूरामाला थोडा फार भाववीव होईल असें कांहीं कर. ” श्रीजगदंबेनें त्यांना सांगितलें कीं, “ त्याला भाव व्हायचा नाही, त्याला शान मिळेल ! ” श्रीजगदंबेची वाणी ऐकून त्यांना पुन्हां काळजी ! त्यांनीं आपल्या भक्तांपैकीं कोणा कोणाजवळ म्हणून दाखविलें,—“ बाबूरामबद्दल आईला सांगितलें; पण ती म्हणते,—“ त्याला भाव मिळायचा नाही; शान मिळेल ! ” पण तें कांहीं कां होईना, त्याला कांहीं तरी एक मिळून त्याच्या मनाला शांति मिळाली म्हणजे झालें ! त्याच्यासाठीं मनाला कसेसेंच होत आहे,—विचारा त्या दिवशीं किती रडून गेला ! ” वगैरे. बाबूरामाला साक्षात् धर्मोपलब्धी व्हावी म्हणून श्रीरामकृष्णांना किती काळजी ! आणि त्यांचें तें म्हणणें ?—“ असें झालें नाही, तर तो पुन्हा मला मानणार नाही ! ” जणू काय बाबूरामनें मानणें न मानणें यावर त्यांचें सर्व कांहीं अवलंबून होतें !

एक दिवस एका भक्ताबरोबर बोलत असतां, ते म्हणाले, “ पण तू बांग पाहूं, (बालकभक्तांकडे बोट दाखवून) या साऱ्यांच्याबद्दल मला एवढी काळजी कां वाटावी बरें ? पहायला गेलें तर हीं सारीं शाळेंतलीं पोरें; स्वतः कांहीं करूं म्हणतील तर एकाची ताकद नाही, कीं एक पैसा माझ्यासाठीं खर्च करायची शक्ति नाही; मग यांची एवढी काळजी मला कां लागावी ? एकादा जर एक दोन दिवस आला नाही, तर त्याच्यासाठीं प्राण जसा कासावीस होतो, आणि तो कधीं भेटेल असें होऊन जातें ! असें कां व्हावें बुवा ? ”

भक्तः—असें कां होतें हें, महाराज, मी कसें सांगावें ? त्यांच्या कल्याणाच्या काळजीमुळेंही असें होत असेल !

श्रीरामकृष्णः—त्याचें कारण असें आहे कीं, हीं सारीं मुलें शुद्ध-सत्व आहेत. अजूनपर्यंत कामकांचनाचा त्यांना विटाळ झालेला नाही. यांचें जर ईश्वराकडे लक्ष लागेल, तर यांना त्याचा लौकर लाभ होईल,—म्हणून. मार्गें मार्गें नरेंद्राबद्दल जी काय व्याकुळता वाटे ती कांहीं विलक्षणच. तशी दुसऱ्या कीर्णाबद्दलही लागली

नाहीं. त्याला इथे यायला कधीं दोन दिवस उशीर झाला तर प्राण कासावीस होई ! लोक काय म्हणतील, असें वाटून तिकडे झाऊतलाकडे जाऊन मनमुराद रडत बसें ! हाजरा एक दिवस म्हणाला, - हा काय तुमचा स्वभाव ? तुम्हीं परमहंस; तुम्ही म्हणजे सर्वकाळ समाधो लावून ईश्वराशीं एक होऊन राहावयचें, तर तें नाहीं; “ नरेंद्रच कां आला नाहीं ? ” “ भवनाथाचेंच कसें होईल ? ” ह्या पंचाइती करून तुम्हाला करायचें आहे काय ? ”

हें ऐकून वाटलें—“ खरेंच. हाजरा म्हणतो कांहीं खोटें नाहीं; आतां आपण त्याच्याच सांगण्याप्रमाणें करावें. ” यानंतर झाऊतलाकडून येत असतां आईनें दाखविलें कीं, कलकत्ता समोर आहे; आणि लोक सारे रात्र-दिवस कामकांचनांत गटांगळ्या खात दुःखें भोगीत आहेत ! ! त्यांची ती दशा पाहून दया आली, आणि वाटलें कीं, वाटेल तितके कष्ट सोसून जरी यांचें कल्याण करितां येईल, यांचें दुःख थोडें तरी कमी करतां येईल तरी तें करीन ! ” परत आल्यावर हाजराला म्हणालों, - “ मी करतो तें ठीक करतो; या पोरांची काळजी केली, तर तुझें रे काय गेलें साल्या ? ”

आपल्या शिष्य मंडळीवर त्यांचें जसें अपार प्रेम असे, तसेंच इतर सर्वत्रांविषयीं त्यांच्या मनांत नेहमीं दया भरलेली असे. सर्व अवस्थांतून ते स्वतः गेले असल्यामुळें इतरांच्या सुखदुःखाची त्यांना जाणीव असे. मनुष्याचें मन किती दुर्बल आहे व मायेच्या तडाख्यांतून सुटणें किती कठीण आहे, हें त्यांना माहित असल्यामुळें, दुसऱ्यांच्याविषयीं त्यांचें हृदय नेहमीं सहानुभुतिसंपन्न असे. म्हणून मनुष्याच्या अंगीं कितीही दुर्गण असले, कितीही दोष असले, तरी ते त्याचा कधींही तिरस्कार करीत नसत. त्यांच्या कोशांत पाप हा शब्दच नव्हता म्हटलें तरी चालेल! माणसांच्या हातून होणाऱ्या सर्व चुका त्यांच्या मानसिक दुर्बलतेमुळें होतात; ही दुर्बलता काढून टाकण्याचा त्यानें प्रयत्न करावा. म्हणजे त्याच्यावर ईश्वर कृपा करील, असें त्यांचें सांगणें असे. कोणीही आपल्या दुःखाची कहाणी त्यांच्यांकडे घेऊन गेल्यास, तें त्याला हिडिस फिडिस करीत तसत; तर आपल्या स्वतःच्या आयुष्यांतील एकादा तसाच प्रसंग सांगून, - “ माझीही त्यावेळीं तुझ्याच सारखी स्थिती झाली होती. परंतु आईनें मला यांतूनही निभा-

वून नेलें, तूं ईश्वरावर पूर्ण भरवसा ठेव, तो तुलाही यांतून निभावून नेईल, ” असा त्याला उलट धीर देत ! या आश्वासनांनै आणि प्रेमळ वर्तनांनै त्या मनुष्याला किती धीर वाटत असेल, व श्रीराम-कृष्णांच्यावरील त्याची भक्ति आणि प्रेम किती पटीनै वाढत असतील याची कल्पनाच करावी !

त्यांच्याकडे येणाऱ्या जाणाऱ्या मंडळीपैकीं मणिमोहन मल्लिक नांवाच्या एक गृहस्थांच्या एका कर्त्यासवरत्या मुलाला एकाएकीं देवाशा झाली. विचारा मणिमोहन दुःखानें अगदीं वेडा झाला, आणि मुलाचा अंत्यविधि उरकल्यावर, त्यानै तशीच दक्षिणेश्वरीं धांव घेतली. श्रीराम-कृष्णांच्या भोंवतीं अनेक मंडळी वसलेलीं असून, कांहीं ईश्वरीय गप्पा-गोष्टी चालल्या होत्या. मणिमोहन त्यांना नमस्कार करून, अत्यंत दुःखित अंतःकरणानें, एका कोपन्यांत खालीं मान घालून वसला. थोड्याच वेळांत श्रीरामकृष्णांची दृष्टी त्यांच्याकडे जाऊन ते म्हणाले, “ काय रे मणिमोहन, आज असा सुकलेला कां दिसतोस ? ” मणि-मोहननै सद्गदित होऊन उत्तर दिलें, “ महाराज, आज माझा मुलगा वारला. ” वृद्ध मणिमोहनच्या तोंडून ही बातमी ऐकून सर्वांनाच फार वाईट वाटलें, व जो तो, आपापल्या परीनै त्यांचें सांत्वन करूं लागला. श्रीरामकृष्ण मात्र नुसते शांत चित्तानें या सांत्वनाच्या गोष्टी ऐकत होते ! त्यांचा हा उदासीन भाव पाहून एकाद्याला वाटलेंही असेल, “यांचें हृदय किती कठोर आहे ? ”

या सांत्वनाच्या गोष्टी ऐकतां ऐकतां श्रीरामकृष्णांना अर्धवाह्यावस्था प्राप्त झाली, आणि एकदम उभे राहून मणिमोहनकडे पहात, ते अत्यंत विरश्रियुक्त स्वरांत गाऊं लागलेः—

ऊठरे ऊठ । संग्राम कराया नीट ॥ धृ ॥

रणवेशानें यम येवोनी । हा बघ शिरतो तुझिया सदनीं ।

यास्तव शस्त्रें सिद्ध करोनी ॥ ऊ० ॥

निजपुण्याचा रथ घे करुनी । भजन तपस्या हे हय जुंपुनि ।

येइ गर्जना करित रणांगर्णी ॥ ऊ० ॥

सज्ज करी तूं ज्ञानधनूतें । भक्ति बाण हा जोडी त्यातें ।

ब्रह्म वस्तुवरी सोडी हातें ॥ उ० ॥

लक्ष्य बरोबर जरि वेधीशी । लाखों यम जरि येति रणाशीं ।

सहज जिंकिशी तरि तूं त्यासी ॥ उ० ॥

गाण्याचा वीरत्वव्यंजक सूर, श्रीरामकृष्णांचा तदनुरूप अभिनय, त्यांच्या नेत्रांतून जणूं बाहेर वाहणारें वैराग्याचें तेज, हों सर्व एकवटून, सर्वांच्या अंतःकरणांत, एक प्रकारचा अपूर्व उत्साह उत्पन्न होऊन, शोकमोहादिकांच्या राज्यांतून निघून, सर्वांचीं मनं एका अपूर्व इंद्रियांतीत, संसारातीत, अशा शुद्ध ईश्वरीय आनंदांत निमग्न होऊन गेलीं ! मणिमोहनची सुद्धां हीच अवस्था झाली, त्यालाहि आपल्या दुःखाचा क्षणभर विसर पडला !

गाणें संपलें. परंतु गाण्याच्या रूपानें श्रीरामकृष्णांनीं जे दिव्य भावतरंग उत्पन्न केले होते, त्यांनीं त्या खोलींतील सारें वातावरण भरून गेलें. सर्व मंडळी तटस्थ होऊन, आतां श्रीरामकृष्ण काय म्हणतात, या उत्कंठेनें त्यांचेकडे पाहूं लागली. थोड्यावेळानें श्रीरामकृष्णांची समाधी उतरली, व मणिमोहनच्याजवळ बसून ते बोलूं लागले:—

“बाबा मणिमोहन, पुत्रशोकासारखी दुसरी कोणतीही ज्वाला नाहीं ! या देहापासूनच त्याचा जन्म झालेला, तेव्हां देह असेपर्यंत त्याची आठवण राहावयाचीच !” अशी प्रस्तावना करून, श्रीरामकृष्णांनीं आपल्या पुतण्याच्या—अक्षयच्या—मृत्यूची हकीगत अशा कळवळ्यानें सांगण्यास सुरवात केली कीं, जणूं काय तो प्रसंग आत्तांच घडत आहे, असें साऱ्यांना वाटलें ! ते म्हणाले—“अक्षय मेला; त्यावेळीं कांहीं इतकें वाईट वाटलें नाहीं. मनुष्य कसा मरतो, हें उभें राहून नीट पाहिलें. तरवार म्यानांत असावी, आणि ती एकदम बाहेर काढावी तसें झालें ! तरवारीला कांहीं झालें नाहीं, ती जशीच्या तशीच राहिली. म्यान मात्र बाजूला पडलें ! हें पाहून फार आनंद झाला—खूप हंसलों, गायलों, नाचलों ! त्याचा अंत्यविधी होऊन गेला; दुसरे दिवशीं (व्हेरोड्याकडे बोट करून) त्या तिथें सहज उभा होतो, आणि

काय सांगूं, अक्षयच्या मरणाचें एकाएकीं इतकें दुःख होऊं लागलें, कीं एकादा पिळा जसा पिळावा, तसें माझ्या काळीजाला कोणी पिळून काढत आहे कीं काय, असें वाटूं लागलें ! प्राण कासावीस झाला, आणि तें दुःख सहन न होऊन आईला म्हणूं लागलों, “ आई ! इयें तर नेसलेल्या धोतराचीही शुद्ध नसते; असें असून सुद्धां जर माझी ही दशा, तर मग संसारी माणसांचें कसें होत असेल ? ”

कांहीं वेळ थांबून ते पुन्हा म्हणूं लागले,—“ तरी पण हें खास समज, कीं ज्यांनीं आपला भार ईश्वरावर ठेवलेला असतो, ते असल्या दारुण प्रसंगानेंही गडबडून जात नाहींत. थोड्याच वेळांत ते पहिल्यासारखे होतात. गंगेतून एकादें मोठें जहाज गेलें म्हणजे लहानसान होडग्यांचीं मचव्यांची कशी लेंधा उडते ती पाहिलीस ना ? असें वाटतें कीं, ही आतां बुडतात ! एकाद्यांत तर पाणी सुद्धां शिरतें ! पण तेंच मोठ्या हजारमणी गलबतांचें पहा ! दोन चारदां हेलकावे खाऊन, तीं पुन्हां आपलीं जर्शांच्या तशेंचि ! तरी पण त्यांचे सुद्धां दोन चार हेलकावे चुकत नाहींतच ! ”

पुन्हा कांहीं वेळ थांबून, ते पुन्हां गंभीरपणानें म्हणूं लागले—
“ बाबा मणिमोहन, संसारांत स्त्रीपुत्रांदिकाशीं संबंध किती दिवस ? माणुस विचारा मोठ्या आशेनें संसार करायला लागतो. लग्न झालें, चार मुलें वाळें झालीं, तीं मोठीं झालीं, त्यांचीं लग्नें कायें झालीं;—कांहीं दिवस सारें ठिक चाललें; मग,—हा आजारी पडला, तो मेला, ह्याचा धंदा चालेना, त्याची नोकरी गेली,—या भानगडी सुरू झाल्या, आणि मग संसार म्हणजे काय आहे, हें त्याला थोडें बहुत समजायला लागतें. पण मग काय उपयोग ? विचारा अडकून पडलेला असतो; त्याला त्यांतून निसटतां येत नाहीं ! ”

अशा रीतीनें संसाराची अनित्यता, आणि ईश्वरालाच सर्वस्वीं शरणागत होण्याची आवश्यकता, या विषयीं त्यांनीं मणिमोहनला, त्या दिवशीं नाना तऱ्हेनें उपदेश केला. या त्यांच्या अत्यंत प्रेमळ वर्तनानें मणिमोहनचें दुःख कमी झालें, आणि सद्गदित होऊन तो म्हणाला—

“ म्हणून तर महाराज इथें धांव घेतली ! मला वाटलेंच कीं, ही ज्वाला इथें आल्याशिवाय शांत होणार नाही ! ”

म्हातान्याची समजूत घालण्यासाठीं श्रीरामकृष्णही त्याचे बरोबर समदुःखी झाले ! त्यांच्या या वर्तनाचा मणिमोहनाच्या मनावर केवढा परिणाम झाला असेल ? एवढे रामकृष्णांच्या सारखे महापुरुष, आणि ते सुद्धां आपल्या विघ्न्यां इतका आपलेपणा ठेवतात, व आपल्या सुख-दुःखांची काळजी करतात, असें पाहून त्या म्हातान्याला स्वतःची किती धन्यता वाटली असेल ?

आणखी एक दिवस, एक तरुण मुलगा, श्रीरामकृष्णांच्याकडे आला, आणि त्यांच्या पायां पडून अत्यंत खिन्न मुद्रेनें त्यांना म्हणाला,—“ महाराज, काम कसा नाहीसा होईल ? इतका प्रयत्न करतो, तरी सुद्धां मध्यें मध्यें कुविचारांनीं मन चंचळ होऊन अत्यंत अस्वस्थ होऊन जातें. काय करूं ?

श्रीरामकृष्णः—बाबारे, ईश्वराचें साक्षात् दर्शन झाल्याशिवाय काम सर्वस्वीं नाहिंसा होत नाही; यानंतर सुद्धां थोडा फार असतो, पण मग तो आपलें डोकें वर काढूं शकत नाही, इतकेंच. तुला काय वाटतें कीं, मी त्या चांडाळाला एकदम जिंकलें ? एक दिवस मनांत आलें कीं, आतां आपण याला कायमचें जिंकलें; त्यानंतर असा सहज पंचवटीखालीं बसलों होतो, आणि काय सांगूं ? एकाएकीं मनांत कामानें अशी खळवळ माजवली, कीं, माझा सारा धीर सुटून गेला, आणि मन आवरेनासें झालें !! तेव्हां जमीनीवर डोकें हापटीत आणि मातीत तोंड घांसत, गडबडा लोळूं लागलों, आणि मोठमोठ्यानें रडत म्हणूं लागलों,—“ आई ! मी मोठा अपराधी आहे, आतां पुन्हा कधींही म्हणणार नाही, कीं, या चांडाळाला जिंकलें; एक वेळ मला क्षमा कर ! ” अशी तर माझी अवस्था झाली ! सध्यांची ही वेळ तुझ्या यौवनाच्या भरतीची आहे, म्हणून तूं तिला बांध घालूं शकत नाहीस ! महापूर आला म्हणजे काय बांधाविधांना जुमानतो काय रे ? सारे बांधविंध ढासळून टाकून जिकडे तिकडे मारे पाणीच

पाणी होऊन जातें ! शेतावितांवर सुद्धां पुरुष पुरुष पाणी पसरतें ! म्हणून म्हणत असतात कीं, “ कलियुगांत मनाचें पाप, पापच नव्हे; ” आणि समज, कीं एकादे वेळीं मनांत एकादा कुविचार आला, तर ‘ हा कां आला ? ’ ‘ कसा आला ? ’ असला विचारच मुळीं कशाला करीत बसावें ? कधीं कधीं असले विचार शरीरधर्मानेंच येत असतात. मल, मूत्र यांच्या वेगासारखेच हेहि आहेत, असेंच समजत जा. शौचास किंवा लष्वीस लागली तर, डोकें खाजवीत—‘ ही कां लागली ? ’ ‘ कशी लागली ? ’ असा कां कोणी विचार करीत बसतो ? त्याचप्रमाणें या साऱ्या कुविचारांना तुच्छ समजून त्यांच्याविषयीं विचारच करीत बसू नये; आणि असले विचार मनांत येऊं न देण्याविषयीं ईश्वराची खूप प्रार्थना करावी, त्याचें खूप नामस्मरण करावें, नेहमीं ईश्वराच्याच गोष्टी मनांत घोळवाव्या; असें करीत राहिलें म्हणजे हे विचार हळू हळू येईनासे होतील, समजलास ? ”

त्या मुलाला धीर देण्यासाठीं श्रीरामकृष्ण त्याच्याच सारखे झाले !

गरिबांचीं दुःखें पाहून त्यांचें मन कळवळे. मथुरबरोबर तीर्थयात्रा करीत असतां एक दोन गांवीं तेथील लोकांची दैन्यावस्था पाहून त्यांच्या अंतःकरणांत कशी कालवाकालव झाली, व मथुरकडून त्यांनीं त्या लोकांना एकवेळ पोटभर अन्न व अंगभर वस्त्र कसें देवविलें, ही हकीगत मागें आलीच आहे. (भाग १ ला. पान १५६) बुभुक्षिताला कोणी अन्नदान केलें म्हणजे, त्यांना फार आनंद होई. एकादा भिक्षेकरी आला, म्हणजे कोणाकडून तरी ते त्याला कांहीं तरी देववीत. एकादा दक्षिणेश्वरीं जेवण झालें. उरलें सुरलेलें अन्न भिकार्यांना मिळालें; परंतु गर्दी फार असल्यामुळें, एका विचान्या म्हातारीला त्या धक्काबुकीत कांहींच मिळालें नाहीं. सारे भिकारी निघून गेले. तरी ती तिथेंच हांका मारीत बसली होती. हें पाहून एका पहारेकऱ्यानें तिला धक्के देऊन तेथून हांकून लावलें ! हा सारा प्रकार पाहून श्रीरामकृष्ण, “ आई ! ही कसली ग तुझ्या घरची व्यवस्था ? चार घास अन्नासाठीं विचारीला धक्के खावे लागले ! ” असें म्हणून मोठमोठ्यानें रडूं लागले ! ! त्रैलोक्य

बाषूंच्या कानावर ही गोष्ट गेली. तेव्हां त्यांनी त्या म्हातारीला बोलावून आणून तिला खाऊं घातलें, व वर एक रुपया दिला. हें ऐकल्यावर श्रीरामकृष्णांचा आनंद गगनांत मावेना ! त्या आनंदाच्या भरांत, श्रीजगदंबेची स्तुति करीत ते नाचूं लागले ! !

त्यांच्या सहानुभूतीला आणि शिष्यस्नेहाला सीमाच नसे. आपल्याला प्राप्त झालेलें सर्व अनुभव, वरचेवर होत असलेलीं सर्व दर्शनें साऱ्यांना सांगावीं, व सर्वांना आपल्यासारखेच आनंदपूर्ण करावें, या तळमळीनें त्यांनीं पुष्कळदां अशक्य कोटींतील गोष्टीही शक्य करणाचा प्रयत्न करावा ! ! कंठस्थानाच्यावर कुंडलिनी शक्ति गेली, म्हणजे काय काय दर्शनें होतात, हें आपल्या शिष्य मंडळींना सांगण्याची श्रीरामकृष्णांनीं किती तरी वेळां खटपट करावी, व तें अशक्य आहे असें पाहून स्वतःला वाईट वाटून घ्यावें ! एक दिवस हें सर्व सांगण्याचा त्यांनीं अगदीं निश्चयच केला, आणि मन समाधीमग्न होऊं न देण्याचा प्रयत्न करून बोलण्यास सुरुवात केली. ते म्हणाले,—“ आज या साऱ्या गोष्टी तुम्हाला सांगून टाकतो, अगदीं येवढें सुद्धां लपवून ठेवत नाहीं.” हृदय, कंठ, या भूमिकांपर्यंतच्या सर्व चक्रांची माहिती नीट सांगून आपल्या भुंवयांमधील भागाकडे बोट करून ते फार सावधगिरीनें बोलूं लागले,—“ या स्थानीं मन स्थिर झालें म्हणजे परमात्म्याचें दर्शन होतें, व समाधी लागते. जीवात्मा व परमात्मा यांच्यामध्ये त्यावेळीं केवळ एक स्वच्छ पातळ असा पडदा मात्र राहिलेला असतो. तेव्हां असें दिसतें कीं... ” इतकें बोलून आतां पुढें बोलणार, तोंच त्यांना एकदम समाधी लागली ! बऱ्याच वेळानें समाधी उतरल्यावर पुन्हा बोलूं लागले,—“ तेव्हां असें दिसतें, कीं... ” इतके शब्द उच्चारतात तोंच त्यांना पुन्हा समाधी लागली ! आणखी एक दोन वेळ असेंच झालें; याप्रमाणें, वरचेवर प्रयत्न करून कांहीं उपयोग होत नाही, असें पाहून, त्यांचे डोळे पाण्यानें भरून आले, आणि ते रडत रडत म्हणूं लागले,—“ काय करूं रे ? माझ्या तर फार मनांत आहे कीं तुम्हाला सारें सारें सांगून टाकावें, एवढें सुद्धां लपवून ठेवूं नये, पण तें होतय कुठें ? कांहीं केल्यां जाई बोलूंच देत नाहीं; तोंडच दाबून धरते, याला काय

करूं रे ? ” शारदानंद म्हणतात—“ हा सारा प्रकार पाहून आम्हांला मोठा आचंबा वाटला;—कीं ‘ काय चमत्कार आहे पहा ! हे तर सारे कांहीं सांगायला तयार होऊन बसले आहेत, आणि आईच यांना कां बोलूं देत नाही ? ’ पण त्यावेळीं कोठें समजत होते कीं बोलणें सांगणें वगैरे गोष्टी ज्याच्या सहाय्यानें होत असतात, त्या मन-बुद्धीची घांव कोठपर्यंत ? परमात्म्याचें दर्शन तर त्यांच्या सरहद्दीच्या पलीकडील गोष्ट ! आमच्यावरील अगार प्रेमानें प्रेरित होऊन, अशक्य गोष्टीला सुद्धां शक्य कोटीत ओढण्याचा प्रयत्न श्रीरामकृष्ण करीत आहेत, हें त्यावेळीं समजावें कसे ? ”

एक दिवस श्रीरामकृष्ण आपल्या भक्तमंडळीबरोबर धर्मविषयक अनेक गोष्टी बोलत असतां, वैष्णवधर्माची गोष्ट निघाली, तेव्हां त्या मताचें सार काय, हें ते थोडक्यांत सांगूं लागले,—“नामावर प्रेम, जीवावर दया, आणि वैष्णवांचें पूजन—या तीन गोष्टी नेहमीं करीत रहाव्या, असें हें मत सांगतें. ईश्वर आणि त्याचें नाम यांत मुळींच भेद नाही हें जाणून, सदा सर्वकाळ, मोठ्या प्रेमानें ईश्वराचें नामस्मरण करीत जावें; भक्त आणि भगवान्. कृष्ण आणि वैष्णव यांतही भेद नाही हें जाणून, नेहमीं साधु भक्त वगैरेंची सेवा करावी, व त्यांचेवर श्रद्धा ठेवावी; आणि हा सर्व जगत्संसार श्रीकृष्णाचाच आहे, हें नेहमीं मनांत वागवून सर्व जीवांवर दया ...—” ‘सर्व जीवांवर दया’ इतके शब्द उच्चारतांच त्यांना एकाएकी समाधी लागली ! कांहीं वेळानें अर्धवाह्य दशा प्राप्त झाल्यावर ते बोलूं लागले,—“ जीवांवर दया ? जीवांवर दया ? ” कीटानुकटि तूं, तूं काय जीवांवर दया करणार ? दया करणार तूं कोण ? छे छे जीवांवर ‘दया’ नव्हे, शिवज्ञानानें जीवांची सेवा !

“शिवज्ञानानें जीवांची सेवा,” या त्यांच्या उद्गारात त्यांच्या अपार प्रेमाचें आणि सहानुभूतीचें आणि मनाच्या उदारतेचें रहस्य आहे. ब्रह्मज्ञ पदवी प्राप्त करून घेऊन, सर्वांच्या आध्यात्मिक उन्नतीसाठीं, त्यांनीं जो प्रचंड खटाटोप केला, त्याचें बीज याच उद्गारांत आहे. त्यांचें सर्व भूतमात्रावर अहेतुक प्रेम असे. गुरुशिष्यसंबंधांत प्रेमाचा ओलावा असल्याशिवाय, गुरुचा उपदेश जसा परिणामकारक व्हावयास पाहिजे

तसा होत नाही. गुरुला शिष्याविषयीं अहेतुक प्रेम असलें म्हणजे आपले सर्व अनुभव शिष्याला प्राप्त करवून देण्याची त्याला तळमळच लागते; शिष्याच्या सर्व दुर्बलतेची व अडचणींची त्याला आपोआप कल्पना होत जाते, व शिष्याचें सर्व प्रकारें कल्याण कसें होईल, इकडेच त्याचें सारें लक्ष वेधतें. श्रीरामकृष्णांना आपल्या शिष्यांच्या कल्याणाची कशी तळमळ लागलेली असे, हें त्यांच्या शिक्षणपद्धतीवरून बरेंचसे स्पष्ट होईल.

१२:—श्रीरामकृष्णांची शिक्षणपद्धति.

जेथें शुद्ध ब्रह्मज्ञान । आणि स्थूल क्रियेचें साधन ।
तोचि सद्गुरु निदान । दाखवी डोळां ॥ श्रीदासबोध ९२^३
येथें शब्द नाही शिष्यासी । हें अवघें सद्गुरुपाशीं ।
सद्गुरु पालटी अवगुणांसी । नानायत्ने करुनी ॥ श्रीदास. ९१^३

श्रीरामकृष्णांच्या सहवासांत राहणें हेंच एक प्रकारचें उच्च शिक्षण असे. त्यांची प्रत्येक उक्ती, प्रत्येक वर्तन अर्थपूर्ण असे. त्यांची कोणतीहि कृति निरर्थक नसे. आपल्या आश्रयास राहिलेल्या प्रत्येकाच्या मनांतील भाव त्यांना पूर्णपणें माहित असत, व त्या धोरणानें ते त्याला उपदेश करीत. आपल्याकडे येणाऱ्यास ते आपल्या स्नेहानें प्रथमतः आपलासा करून टाकीत, व मग त्याला जे काय सांगावयाचें, तें सहज एकाददुसऱ्या सिद्धांत वाक्यानें सांगत असत. कोणाच्या स्वभावांत काय वैगुण्य आहे तें ओळखून, कधीं गोड शब्दांनीं, तर कधीं किंचित् रागावल्यासारखे करून, ते त्याचा अवगुण त्याला दाखवून देत.

त्यांच्या भक्तमंडळींत सर्व धर्मांचे सर्व मतांचे लोक असत; अर्थातच, सर्व मंडळीस एकत्रच कांहीं सांगणें असल्यास, तें सर्वांना लागूं पडेल असें सांगत. गृहस्थाला म्हणत, “अरे ज्यानें ईश्वरासाठीं सर्वस्वाचा त्याग केला, तो तर नेहमीं त्याचें नामस्मरण करीलच करील; त्यांत काय बहादुरी ? पण संसारांत राहून जो ईश्वराचें नामस्मरण करील, त्याची मातबरी खरी ! संसारांत काय वाईट आहे ? संसारांत राहून ईश्वराकडे मन लावणें म्हणजे, किल्यांत राहून शत्रूंची लढाई करण्यासारखें आहे ! किल्यांत असलें म्हणजे, बाहेर कितीही कां सैन्य असेना, त्याचें कांहीं चालत नाही. त्याचप्रमाणें एक ईश्वराचें नामस्मरण करीत असलें, म्हणजे, कितीही कां संकटें येईनात, त्याचें कांहीं चालत नाही. ”

ओढीत, मान हालवत, बसल्या बसल्याच,—“ हूं, ठीक आहे, बरं आहे, असंच करा, ”—असें म्हणत असतो; नाही ? तसेंच प्रकृतिचें आणि पुरुषाचें आहे ! ! ”

कांहीं वेळानें, समजा वेदांताच्या गोष्टी निघाल्या आहेत. श्रीराम-कृष्ण म्हणतात—“ वेदांतांत सांगितलें आहे कीं ब्रह्म आणि ब्रह्मशक्ति, पुरुष आणि प्रकृति एकच. हे कांहीं दोन निरनिराळे पदार्थ नव्हत. पदार्थ एकच, मात्र तो कधीं पुरुषभावानें राहतो, कधीं स्त्रीभावानें राहतो, इतकेच. ” हा विषय स्पष्ट करण्यासाठीं श्रीरामकृष्ण म्हणतात—“ अरे, हें कसें असते सांगूं ? जसें, साप;—कधीं चालत असतो, व कधीं वेटोळें घालून स्वस्थ बसलेला असतो; जेव्हां तो स्वस्थ बसलेला असतो, तेव्हां झाला पुरुषभाव. तेव्हां कांहीं एक कार्य घडत नाही; त्यावेळीं प्रकृति पुरुषामध्यें लीन होऊन गेलेली असते. आणि तेव्हां साप चालत असतो, तेव्हां झाला प्रकृतिभाव; त्यावेळीं जणुं काय प्रकृति पुरुषापासून वेगळी होऊन काम करीत असते,—नाहीं ? त्या सारखें. ”

आणखी थोड्या वेळानें प्रश्न निघाला—“ माया ही ईश्वराची शक्ति. ती ईश्वरामध्येंच वास करते. तर मग ईश्वरही काय आमच्यासारखाच मायाबद्ध आहे कीं काय ? ” हें ऐकून श्रीरामकृष्ण म्हणतात—“ छे, रे; तसें नाही. माया ईश्वराची असली, व ती त्याच्याच ठिकाणीं सर्वदा राहत असली, तरी त्यामुळें ईश्वर कधींही मायाबद्ध होत नाही. हेंच पहा ना,—सापाच्या तोंडांत नेहमीं विष असतें, त्याच तोंडानें तो खातो पितो, पण तो स्वतः कधींही मरत नाही. तो ज्याला चावतो, तो मात्र मरून जातो; त्यासारखें ! ”

आमच्यापैकीं एक जणाला एकदां वेदांतावर वादविवाद करण्याचा खूप नाद लागला; म्हणून तो पूर्वाप्रमाणें वरचेवर श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास येईनासा झाला. तो अलीकडे खूप वेदांताची चर्चा करीत असतो, ही गोष्ट श्रीरामकृष्णांच्या कानावर गेली, व तो त्यांच्या दर्शनास आल्यावर, ते त्याला म्हणाले,—“ काय रे ? तूं म्हणे अलीकडे एकसारखा वेदांतचर्चा करीत असतोस ? त्याला कांहीं हरकत नाही.

२२२ १३.—श्रीरामकृष्णांची विषयप्रतिपादनाची शैली.

म्हणा, पण वेदांतचर्चा म्हणजे एवढीचिना,—कीं “ ब्रह्म सत्य आणि जगत् मिथ्या ? ” कीं आणखी दुसरें कांहीं ? ” शिष्यः—होय महाराज, एवढेंच; आणखी दुसरें काय असणार ? ” श्रीरामकृष्णः—श्रवण, मनन, निदिध्यासन; ब्रह्म सत्य जगत् मिथ्या, ही गोष्ट अगोदर ऐकून घेतली; मग याचें मनन केलें—म्हणजे ही गोष्ट एकसारखी मनांत घोळवली; नंतर निदिध्यासन—म्हणजे मिथ्यावस्तु जी जगत् तिचा त्याग करून, सद्रस्तु जी ब्रह्म तिच्या ध्यानामध्ये मनाला लावलें. झालें ! वेदांत वेदांत म्हणजे काय इतकाच, कीं आणखी कांहीं ? पण तसें न करितां भाराभर ऐकलें, आणि असें घरूं कीं, तेंही समजलें; पण जी मिथ्या वस्तु तिचा त्याग करण्याचा कांहीं प्रयत्न केला नाही, तर मग काय फायदा रे ? मग हें सारें झालें संसारी लोकांच्या ज्ञानासारखें ! असल्या ज्ञानानें वस्तुलाभ होत नाही. धारणा पाहिजे, त्याग पाहिजे, तर कांहीं होईल ! तें न करतां नुसतें तोंडानें, “ कांटा नाही, बोंच नाही, ” असें म्हटल्यानें कां कुठें कांटा बोंचल्याच्या वेदना नाहिशा होत असतात ? तसें, नुसतें तोंडानें “ ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या ” म्हणायचें मात्र; पण जगांतील रूपरसादि विषय पुढें आले कीं, लगेच त्यांनाच सत्य समजून बंधनांत पडायचें ! अज्ञानें कां कुठें वस्तुलाभ होत असतो ? एकदां काय झालें कीं, पंचवटीखालीं एक साधु उतरला होता. लोकांच्याबरोबर तो वेदांतावर खूप वाद करीत बसे. लोकांना वाटे, “ अहाहा ! साधु असावा तर असा असावा ! ” पुढें कांहीं दिवसांनीं माझ्या कानावर आलें कीं, त्याचें एका वाईशीं सूत जमलें आहे. दुसऱ्या दिवशीं मी झाउतलाकडे शौचास गेलों असतां, त्याची गांठ पडली. तेव्हां मी म्हटलें, “ कांही बाबाजी, तुम्ही मारे वेदांताच्या गोष्टी सांगतां, आणि मग हें हो कसें ? ” तो म्हणाला,—“ अँ ? त्यांत काय आहे ? मी आतां तुम्हाला समजावून देतो कीं, त्यांत कांहीं दोष नाही.—अहो, जिथें जगच मुळीं मिथ्या, तिथें काय एवढीच गोष्ट तेवढी सत्य होय ? ती सुद्धां मिथ्याच ! ! ” हें त्याचें निर्लजपणाचें बोलणें ऐकून मला त्याचा फार राग आला, आणि मी म्हणालों,—“ आग लाव तुझ्या या असल्या वेदांतज्ञानाला ! ” म्हणून म्हणतो कीं, या

असल्या शानाला काय जाळायचें आहे ! हें मुळीं शानच नव्हे ! ” तो शिष्य म्हणत असे,—“ माझा खरोखरच असा समज होऊन बसला होता कीं, पंचदशी वगैरे ग्रंथ वाचल्याशिवाय वेदांत कधींच समजावचा नाही, व अर्थातच त्याशिवाय कधीं मुक्तिही मिळायची नाही. परंतु श्रीरामकृष्णांच्या त्या दिवशींच्या उपदेशानें माझे डोळे उघडले, व माझी खाली झाली कीं, वेदांताची चर्चा आणि वाचन, हें सारें केवळ, “ ब्रह्म सत्य, जगत् मिथ्या ” या सिद्धांताची मनांत नीट धारणा व्हावी, एवढ्यासाठींच आहे. ”

“ मते तितके मार्ग, ” हा श्रीरामकृष्णांचा सिद्धांत ऐकून एके दिवशीं एकजणानें विचारलें—तर मग महाराज, या अनेक मार्गांपैकीं आम्हीं कोणता पत्करावा ? “ श्रीरामकृष्ण म्हणाले—“ ज्याला जो मार्ग पसंत वाटत असेल, तोच त्यानें पक्का धरावा म्हणजे झालें. जो भाव आवडेल तोच दृढ धरावा म्हणजे झालें. ईश्वर हा भावाचा विषय, भावावाचून त्याचें कसें आकलन व्हावें ? म्हणून कोणता तरी एक भाव पक्का धरून त्याची आराधना केली पाहिजे. भाव तसा लाभ. भाव म्हणजे काय समजलें ? ईश्वराशीं कोणता तरी एक संबंध जोडून घेणें म्हणजे भाव. ईश्वराचा दास मी, अथवा, त्याचें अपत्य मी, अथवा त्याचा अंश मी—असा एकादा संबंध ईश्वराशीं जडवून घेऊन, तोच भाव सदा सर्वकाळ, खातां, बसतां, चालतां, मनांत घोळवावा. हा तरी एक प्रकारचा अहंकारच आहे. याला म्हणतात ‘ पक्का अहंकार; ’ हा असला तर हरकत नाही; आणि मी ब्राह्मण, मी क्षत्रिय, मी अमक्याचा मुलगा, हा सारा ‘ कच्चा अहंकार, ’ याचा त्याग करावा. आणि सर्वकाळ पक्का अहंकार मनांत घोळवून, आपण ईश्वराशीं स्थापन केलेला भाव अधिकाधिक दृढ करीत जावा. तरच आपला ईश्वरापार्शीं जोर—हट्ट—चालेल ! हेंच पहाना—नवी नवी ओळख असली म्हणजे बोलणें कसें येतें ? “ आपण ”—“ आपलें ”—“ आपल्याला ”—नाहीं ? जरा घसट जास्त झाली, म्हणजे मग “ आपलें विपलें ” निघून जातें, आणि सुरुं होतें—“ तुम्हीं ” “ तुमचे ! ” आणि तोंच धरोवा रूप वाढला, म्हणजे मग हेंहि जाऊन नुसतेंच “ तूं ” व “ तुझे ” व “ लेका, ” याशिवाय शब्दच बाहेर येत नाही ! ईश्वर आपल्याला,

२२४ १३.—श्रीरामकृष्णांची विषयप्रतिपादनाची शैली.

इतका आपल्याहून आपला वाटायला पाहिजे ! तरच त्याच्याजवळ आपला जोर चालेल ! एकादी घाईट चाळीची स्त्री जेव्हां प्रथमच परपुरुषावर प्रीति करायला शिकते, तेव्हां किती लपवाछपवी, आणि किती लाजणें न् मुरकणें ? पण कांहीं दिवसांनीं हें सारें बदलून जातें, आणि वेळ-प्रसंगीं, ती आपली सारी लाजलजा गुंडाळून ठेवून, कुळाच्या नांव-लौकिकावर लाथ मारून, खुशाल त्या परपुरुषाचा हात धरून घरांतून बाहेर निघून जाण्यासही कमी करीत नाही ! आणि समजा, त्यानंतर तो तिला वाळगीनासा झाला, तर ती त्याच्या नरळ्याला हात लावून नाही म्हणणार ?—“ अरे वा ! तुझ्यासाठीं सारी लाज लजा सोडली, कुळशील सोडलें, आणि तूं आतां वाळगीत नाही म्हणतोस ? मुकाट्यानें घरांत वेतोस कीं नाहीं, बोल ! ” तसें, ज्यानें ईश्वरासाठीं सर्वस्वाचा त्याग केला, त्याला आपल्याहून आपला म्हटलें, त्याला दर्शन देणें त्याला भागच पडतें. नाहीं तर तो त्याला भिईल होय ? तो नाहीं म्हणणार ?—“ देवा ! तुझ्या-साठीं मी सर्वस्वाचा त्याग केला, आणि आतां तूं माझ्याकडे पहात नाहीस ? मज्याकडे बोलानें दर्शन देतोस कीं नाहीं, बोल !! ”

× × × ×

ईश्वर माया इत्यादिकांच्या स्वरूपासंबंधींचे त्यांचे दृष्टांत पहाः—

ज्याप्रमाणें पाण्याला कोणी “ वारि ” म्हणतात, कोणी “ पानी ” म्हणतात, कोणी “ वॉटर ” म्हणतात, कोणी अँकॉ म्हणतात, त्याचप्रमाणे एका सच्चिदानंदालाच कोणी गॉड म्हणतात, कोणी हरि म्हणतात, कोणी राम म्हणतात, कोणी अल्ला म्हणतात !

× × × ×

माणसें म्हणजे नुसत्या गाद्यागिर्द्यांच्या खोळी आहेत ! खोळी जशा निरनिराळ्या रंगाच्या व आकाराच्या असतात, त्याचप्रमाणें माणसें, कोणी सुरूप, कोणी कुरूप; कोणी साधु, कोणी दुष्ट; अशीं असतात. इतकेंच. परंतु, सर्व खोळींत जसा एकच पदार्थ भरलेला असतो—कापूस; त्याचप्रमाणें सर्व मनुष्यांत एकच सच्चिदानंद भरला आहे !

× × × ×

बहारेकरी चोरकंदिलाच्या योगानें सर्वास पाहूं शकतो, पण तो मात्र कोणास दिसत नाही. त्यानेंच जर कंदिलाचा उजेड आपल्या तोंडावर बरला, तर लोक त्याला पाहूं शकतात. त्याचप्रमाणें ईश्वर सर्वांना पाहतो, पण तो मात्र कोणाला दिसत नाही; त्यानेंच कृपा करून जर स्वतःका प्रकाशित केलें, तरच त्याचें दर्शन होतें.

X X X X

प्रश्न:—ईश्वर जर सर्वत्र भरलेला आहे, तर तो आम्हाला कां दिसत नाही ?

उ:—शेवाळानें झांकलेल्या तळ्याच्या काठी उभे राहून 'तळ्यांत पाणीच नाही,' असें म्हणण्यासारखेंच हें आहे ! तुम्हाला पाणी प्यायचें असेल, तर तें शेवाळ बाजूला करा. तसेंच, तुमच्या डोळ्यांवर मायेचा सारा आल्यामुळें तुम्हाला ईश्वर दिसत नाही; त्याला पाहण्याची इच्छा असेल तर त्या मायेला बाजूला करा !

X X X

मायेला ओळखतांक्षणीं ती नाहीशी होते. जसें आपण घरांत शिरल्याची बातमी मालकाला लागली आहे, तसें दिसतांच चोर पळून जातो !

X X X

श्रीरामकृष्ण:—ईश्वरदर्शन झाल्यावर हजार जन्मांचें पातक एकदम नष्ट होतें.

शिष्य:—हें कसें बुवा ? ही गोष्ट कांहीं पटत नाही.

श्रीरामकृष्ण:—कां बरें ? एकाद्या गुहेतला हजारों वर्षांचा अंधःकार तेथें दिवा नेतांच एकदम नाहीसा होऊन जातो, कीं थोड थोडा नाहीसा होतो ? तीच गोष्ट ईश्वरदर्शनाची !

X X X

प्रश्न:—जीवाचा सोहंभाव संभवतो काय, व तो कसा ?

उ:—ज्याप्रमाणें एकाद्या घरचा पुरातन इमानी चाकर; घरांतलि सर्वजण त्याला आपल्यांतलाच एक असें समजून वांगतात. एकाद्या दिवशीं घरमालक त्याच्या एकाद्या विशेष कामगिरीनें प्रसन्न होऊन, त्याचा हात धरून त्याला आपल्या शेजारी बस

२२६ १३.-श्रीरामकृष्णांची विषयप्रतिपादनाची शैली.

शून सगळ्यांना सांगतो, " आजपासून माझ्यांत आणि त्याच्यात कांहीं एक भेदभाव ठेवायचा नाही, समजलांत ? सगळ्यांनी माझ्याप्रमाणेच यांचीही आज्ञा पाळली पाहिजे. कोणी सोडल्यास तें मला स्वपायचें नाही. " विचारा स्वामिनिष्ठ सेवक ! धन्याची आपल्यावरील ही कृपा पाहून त्याचें हृदय भरून देऊन, गादीवर बसायचा तो संकोच करूं लागतो, पण धनी त्याला जबरदस्तीनें तेथें बसवतोच ! जीवाचा सोहंभाव सुद्धां अशाच प्रकारचा आहे. कित्येक दिवसांच्या सेवेनें प्रसन्न होऊन, ईश्वर कोणा-कोणाला आपल्यासारखाच विभूतिसंपन्न करून, आपल्या आसनावर बसवून घेतो !

×

×

×

— लोळ्याच्या जाळ्यांत सांपडणाऱ्या माशांत तीन प्रकार दिसून येतात. कांहीं मासे जसेच्या तसे पडून राहतात; तेथून निसटण्याचा प्रयत्नही करीत नाहीत; किंबहुना आपल्यावर संकट आलेलें आहे याची त्यांना जाणीवही नसते ! कांहीं मासे सुटण्याचा प्रयत्न करतात, पण विचारांच्यांना सुटण्याचा मार्गच सांपडत नाही; आणि एकादा वदाहर असा असतो की, तो जाळें कुरतडून त्यांतून निसटून जातो !—तसेंच या संसारांतही तीन प्रकारचे जीव दिसून येतात,—बद्ध, सुमुक्षु आणि मुक्त !

×

×

×

भक्तः—महाराज, ईश्वर साकार आहे कीं निराकार आहे ?

श्रीरामकृष्णः—बाबारे, तो साकार आहे आणि निराकारही आहे. हे कसें, समजलें ? ज्याप्रमाणें पाणी आणि बर्फ. पाण्याला आकार नाही, पण बर्फाला आहे. थंडीमुळेच पाण्याचें बर्फ होतें; त्याचप्रमाणें भक्तिरूपी थंडीनें अखंडसच्चिदानंदसागरांत ठिकठिकाणीं साकार बर्फ जमतें !

×

×

×

एक दिवस, भक्तमंडळीशीं श्रीरामकृष्ण गोष्टी बोलत बसले असत ! एकजणानें विचारलें—“ महाराज परमार्थ—साधनांत सद्गुरुची अघट्य-कृताच आहे काय ? गुरूवांचून चालायचें नाही काय ?

श्रीरामकृष्णः—न चालायला काय झालें ? गुरुवांचून बुद्धी साधक आपलें ध्येय गांठूं शकतो. इतकेंच कीं सद्गुरुची मदत असेल तर त्याचा मार्ग बराचसा सुगम होतो.

असें बोलणें चाललें आहे, इतक्यांत, समोरच गंगेंतून एक गलबत जात असलेलें श्रीरामकृष्णांना दिसलें. त्याबरोबर त्या मनुष्याकडे वळून तो म्हणतात,—“ तें गलबत चिनसुन्याला केव्हांसं पोहोचिल सांग पाहूं ?

गृहस्थः—मला वाटतें संध्याकाळीं पांच सहाच्या सुमाराला पोहोचिल.

श्रीरामकृष्णः—त्या गलबताच्या मागच्या वाजूला, ती लहान होडी दोरानें बांधून ठेवली आहे, पाहिलीच ? ती सुडां त्या गलबता बरोबरच संध्याकाळीं चिनसुन्याला जाऊन पोहोचिल; होय कीं नाही ? पण समज, कीं दोर सोडून ती होडी गलबतापासून वाजूला काढली, व एकटीच वल्हवत नेली, तर ती चिनसुन्याला केव्हां पोहोचिल, सांग पाहूं ?

तो गृहस्थः—मला वाटतें, मग काहीं ती होडी उद्यां सकाळच्या अगोदर तिथें पोहोचणार नाही, खास.

श्रीरामकृष्णः—त्याचप्रमाणें, साधक एकटाच ईश्वरदर्शनाच्या मार्गांत अग्रसर होईल, तरी त्याला ईश्वरलाभ होईल, पण त्याला वेळ लागेल; आणि तेंच जर त्याला सुदैवानें सद्गुरुची मदत मिळाली, तर त्याचा लांबीचा प्रवास फारच थोड्या वेळांत उरकेल; समजलारा ?

× × ×

शिष्यः—महाराज, ‘ नेति ’ ‘ नेति ’ विचार म्हणजे काय, व तो करीत गेल्यानें ज्ञानविज्ञान कसें प्राप्त होतें ?

श्रीरामकृष्णः—एका काळोख्या खोलींत एकजण निजला होता; त्याला शोधण्यासाठीं दुसरा एकजण त्या खोलींत गेला; प्रथमच एक खुर्ची त्याच्या हाताला लागली, त्याबरोबर ‘ छे, हा तो नव्हे, ’ असें म्हणून तो दुसरीकडे चांपचूं लागला; आतां त्याच्या हाताला एक टेबल लागलें; तेव्हां पुन्हा ‘ छे, हाही तो नव्हे ’ असें म्हणून तो पुन्हा चांपचूं लागला, व आणखीही इतर वस्तु हाताला

२२८ १३.—श्रीरामकृष्णांची विषयप्रतिपादनाची शैली.

लागतांच 'छे हा तो नव्हे' असें म्हणूं लागला;—'नेति' 'नेति' !! कांहीं वेळानें त्याचा हात त्या पलंगावर निजलेल्या गृहस्थास लागला, त्याबरोबर 'हाच तो!' ('इति' 'इति') असें तो आनंदानें म्हणाला. त्याचें अर्थें अधिक काम झालें. त्याला ज्ञान झालें, पण अजून विज्ञान झालें नव्हतें; त्या गृहस्थाला उठवून, त्याच्याशीं चार गप्पा गोष्टी झाल्या तेव्हां त्याचें काम पुरें झालें,— त्याला विज्ञान झालें ! विज्ञान म्हणजे विशेष रूपानें जाणणें—गप्पा गोष्टी करणें; समजलास ?

× × ×

कोणी दुधाचें नांव ऐकलेलें असतें; कोणी दूध पाहिलेले असतें; व कोणी तें चाखलेले असतें ! तसेंच कोणी ईश्वर आहे असें ऐकलेलें असतें; कोणी त्याचें दर्शन घेतलेलें असतें; व कोणी त्याच्याबरोबर गोष्टी केलेल्या असतात ! अज्ञानी, शानी, विज्ञानी !

× × ×

एक दिवस एक स्त्रीभक्त त्यांना म्हणाली:—मनांत पुष्कळ येतें कीं ईश्वराचें एकसारखें नामस्मरण करावें, पण तसें घडत नाही; काय करावें? श्रीरामकृष्ण:—ईश्वराला सर्वस्वीं शरण जाणें, ही काय सोपी गोष्ट आहे कां ग ? महामायेचा प्रभाव इतका जबरदस्त आहे कीं ती मुळीं शरणच जाऊं देत नाही ! ज्याला या जगांत आपलें म्हणायला सुद्धां कोणी नाही, त्याच्यासुद्धां गळ्यांत एकाद्या मांजराचेंच लोटणें बांधून, त्याच्याकडून संसार करवील ! त्या मांजरासाठीं त्याला इकडून तिकडून दूध मागून आणायला लावील ! एकाद्यानें विचारलें—“कां हो तुम्हाला दूध कशाला हवें ? ” तर तो म्हणेल—“ काय करावें हो ? आमचें मांजर नुसती भाकर खात नाही, म्हणून दूध हवें ! ”

“ अथवा एकादें मोडकळीस आलेंलें घर असावें. घरांत कतेंसवतें कोणी नाही; राहतां राहिल्या दोन चार विधवा बाया मात्र ! त्या विधवांच्यांना मरण नाही ! घर जागोजाग पडलेलें, छप्पर आज पडणार कीं उद्यां अशा स्थितींत ! भित्तींच कुठें कुठें पिंपळाचीं झाडें उगवलेलीं !

परसांत रात माजलेलें; आणि त्या बाया, असल्या त्या चंद्रमौळी घरांत राहून त्याच परसांतला कसला तरी पाला ओरबडून, त्याची भाजी करून खात बसतील; पण ईश्वराकडे म्हणून मन लावणार नाहीत !!

“ अथवा एकाद्या स्त्रीचा नवरा मेलेला असावा; आतां तर तिला संसारांत अडकून बसण्याचें कांहीं कारण नाही ? आतां तिला ईश्वराकडे मन लावायला कांहीं हरकत आहे ? पण नाही; ती आपल्या भावाच्याच घरी जाईल, आणि तिथें कारभार करूं लागेल, आणि सगळीकडे सांगत मिरवेल कीं—“ मी इथें आलें नसतें कीं नाही, तर दादाला खायला सुद्धां मिळालें नसतें !” अहाग सटवाई ! तुझें स्वतःचें कसें होईल तें बघ ना अगोदर ! पण तें नाही. तिला तिच्या दादाचा संसार करायला पाहिजे !! म्हणून म्हणतां कीं महामायेचा प्रभाव कांहीं विलक्षण आहे ! तिच्या कवाड्यांतून सुटायला ईश्वराची कृपाच पाहिजे. तूं त्याची व्याकूल होऊन प्रार्थना कर, म्हणजे तो मायेच्या बंधनांतून तुला मुक्त करील ! ”

योगमार्ग, कुंडलिनी, षट्चक्रं, सप्त भूमिका वगैरे गहन विषयही ते अत्यंत सोपा करून सांगत. कुंडलिनी सुषुम्ना मार्गांनीं मस्तकाकडे जात असतां, प्रत्येक चक्राचे ठिकाणीं काय काय दर्शनें होतात, या विषयीं ते म्हणत—“ वेदांतामध्ये सप्तभूमिकांचें वर्णन आहे. प्रत्येक भूमीवर निरनिराळ्या प्रकारचीं दर्शनें होतात. मनुष्याच्या मनाची स्वाभाविक गति खालील तीन भूमी मध्येच—(गुह्य, लिंग, नाभी)—खाणें पिणें, उपभोग घेणें- इत्यादिकामध्यें असतें. या तीन भूमि सोडून त्याचें मन जर हृदयभूमिपर्यंत वर चढलें, तर त्याला ज्योतिर्दर्शन होतें. परंतु हृदयभूमिपर्यंत जाऊनही तें तेथून खालीं उतरण्याचा संभव असतो. हृदयभूमिच्यावर, -कंठापर्यंत, -जर मन चढलें तर त्याला ईश्वरीय गोष्टीवांचून इतर गोष्टी आवडत नाहीत, कीं बोलवत नाहीत ! तेव्हां तेव्हां (साधनकालीं) माझी अशी अवस्था होऊन जात असे कीं, कोणी संसारांतल्या गोष्टी काढल्या तर वाटे कीं कोणी डोक्याव काठीचे तडाखेच लगावत आहे कीं काय ! मग मी लगेच तेथून उठून पंचवटीकडे धांव घ्यावी ! विषयी लोक दिसतांच मी भयानें लपून

२३० १३.-श्रीरामकृष्णांची विषयप्रतिपादनाची शैली.

वसावें ! आपली नातलग माणसें म्हणजे जसे खडे आहेत असें वाटे,--
वाटे, कीं मी वांच्यांत गेलों कीं खड्यांत पडलोंच ! त्यांना पाहतांच
एकदम रुदमरल्या सारखें होई,--वाटे, कीं आतां प्राण जातो ! त्यांच्या
पायून दूर पळून जावें, तेव्हां जरा वरें वाटावें ! कुंडलिनी कंठप्रदेशापर्यंत
गेलेली असली, तरी सुद्धां ती खालील भूमिकांवर उतरण्याचा संभव
असतो. म्हणून तेव्हां सुद्धां सावधच असलें पाहिजे. पण एकदां कां
कंठ सोडून कुंडलिनी भुक्रुटीपर्यंत चढली, तर मग तेथून पतन पावण्याची
भीति नाहीं. तेथें परमात्म्याचें दर्शन होऊन, निरंतर समाधीसुखाचा
लाभ होतो. ती भूमि व सहस्रार यांच्या मध्यें केवळ एक कांचेसारखा
पारदर्शक पडदा मात्र असतो. तेव्हां परमात्मा इतका जवळ असतो,
कीं आपण आतां त्याच्याशीं एकरूप झालों, असें वाटतें ! पण अजून
सुद्धां एकत्र प्राप्त झालेलें नसतें. इथून मन उतरलेंच तर तें फार फार
कंठ अगर हृदयापर्यंतच उतरतें. त्याच्या खालीं कधींही उतरत नाहीं.
जीवकोटी लोक येथून खालीं कधींही उतरत नाहींत. एकवीस दिवस
पर्यंत निरंतर समाधीस्थितींत राहिल्यावर, तो पडदा एकदम फुटून,
जीवात्मा परमात्म्याशीं एकरूप होऊन जातो ! सहस्रार कमल हीच
सप्तम भूमि ! ”

श्रीरामकृष्णांच्या तोंडून या वेदवेदांत, दर्शनें, योगशास्त्र वर्गरेंच्या
गोष्टी ऐकून एक दिवस आमच्यापैकीं एकानें त्यांना विचारलें,--“पण
महाराज, आपण तर लिहिण्यावाचण्याच्या पाठीमार्गे कधींच लागला
नाहीं; मग ही इतकी माहिती आपण मिळविली कुठून ? ” श्रीराम-
कृष्णांना या असल्या पातळ प्रश्नाचाही राग नाहीं ! जरासे हांसून ते
लगेच म्हणाले “ अरे, शिकलों नसलों म्हणून काय झालें ? मी एकलेंय
कित्ती ? तें सारें लक्षांत आहे. चांगल्या चांगल्या शास्त्री पंडितांच्या
तोंडून, वेद, वेदांत, पुराणें हें सारें ऐकलें आहे ! त्यांच्यांतलें सार समजून
घेतल्यावर, त्या पोथ्या पुराणांची एक माळ करून ती आईच्या गळ्यांत
घालून मी तिला म्हणालों--“ आई ! हीं घे तुझीं शास्त्रें आणि पुराणें;
मला फक्त तुझी शुद्धा भक्ति दे ! ”

१४:—श्रीरामकृष्ण व श्रीकेशवचंद्र सेन

“ केशव गेला, तर, आई कलकत्यास गेल्यावर कोणाबरोबर, मी गोष्टी बोलूं ? ”

“ केशवच्या मृत्यूची बातमी ऐकून मी तीन दिवस आंथरूणावर पडून होतो; असें वाटलें की, माझे एक अंगच गळून गेलें ! ”

—श्रीरामकृष्ण—

—:श्रीकेशवचंद्र सेन यांची पहिली भेट व सहवास:—

(१८७५)

श्रीरामकृष्णांच्या गुरुभावाचें निरनिराळ्या दृष्टींनीं आतांपर्यंत विवेचन झालें. अशा रीतीनें गुरुपदवीवर अधिष्ठित होऊन लोकामध्ये प्रकट झाल्यानंतरच्या त्यांच्या आयुष्याचें वर्णन यापुढें करावयाचें आहे.

श्रीरामकृष्णांची माता मृत्यू पावण्याचे अगोदर कांहीं दिवस त्यांना, ब्राह्मसमाजाचे नेते प्रसिद्ध श्रीकेशवचंद्र सेन यांना भेटण्याची इच्छा झाली. त्यावेळीं केशवचंद्र, कलकत्याचे उत्तरेष कांहीं मैलांवर, बेलघारिया नामक ठिकाणीं, श्रीयुत् जयगोपाल सेन यांच्या बगीच्यांत, साधनभजनांत निमग्न असल्याचें ऐकून, एक दिवस, हृदयला बरोबर घेऊन, ते केशवचंद्रांना भेटण्यास विश्वनाथ उपाध्याय यांच्या गाडींत बसून बेलघारियाला गेले. ते तेथें पोहोंचले तेव्हां दुपार नुक्तीच टळून गेली होती. रामकृष्णांनीं त्या दिवशीं फक्त एक रेशीमकाठी घोतर मात्र नेसून त्यांच्या बोगा डाव्या खांद्यावर टाकलेला होता.

गाडीतून उतरतांच, कांहीं मंडळीसह केशवचंद्रांना पुष्करणीच्या कांठावर बसलेले, हृदयनें पाहिलें, व पुढें होऊन त्यांना नमस्कार करून तो म्हणाला,—“ माझ्या मामाला हरिकथा व हरिगुण ऐकणें फार आवडतें, व तें ऐकून त्यांना समाधीही लागते. आपलें नांव ऐकून, आपल्या तोंडून ईश्वरीय गोष्टी ऐकाव्या म्हणून ते येथें आले आहेत. आपली हरकत नसेल तर त्यांना येथें घेऊन येतो. ” केशवचंद्रांनीं त्यांना घेऊन येण्यास सांगतांच, हृदय गाडीजवळ गेला, व रामकृष्णांना घेऊन आला. रामकृष्णांना पाहण्यासाठीं केशवचंद्र वगैरे मंडळी उत्कंठित झाली होती; रामकृष्णांना पाहून हे कोणी अलौकिक पुरुष असावेत, असें त्यांना मुळांच वाटलें नाहीं.

केशवचंद्रांच्या जवळ जाऊन रामकृष्ण म्हणाले, “ बाबू, मी ऐकलें आहे कीं, तुम्हाला नित्य ईश्वराचें दर्शन होतें. तेव्हां तें दर्शन कसें काय आहे, हें जाणण्याच्या इच्छेनें मी तुमच्याकडे आलों आहे ! ” अशा रीतीनें उभयतांच्या संवादास सुरुवात झाली. रामकृष्णांच्या प्रश्नावर केशवबाबूंनीं काय उत्तर दिलें तें माहीत नाहीं. थोड्याच वेळानें, “ के जाने मन काली केमन षड्दशने ना पाय दर्शन ” हें रामप्रसादचें गाणें म्हणतां म्हणतां रामकृष्णांना समाधी लागली. रामकृष्णांची समाधी पाहून ही कांहीं आध्यात्मिक उच्च अवस्था असावी, असें त्या मंडळींना मुळांच वाटलें नाहीं. उलट हें कांहीं ढोंग असावें, अथवा डोक्याचा विकार असावा, असाच त्यांचा ग्रह झाला ! त्यांची समाधी उतरण्यासाठीं हृदय त्यांच्या कानांत प्रणवोच्चार करूं लागला, व तो ऐकतां ऐकतां रामकृष्णांच्या मुखमंडलावर अपूर्व तेज दिसूं लागलें ! अर्धवाह्य दशा प्राप्त झाल्यावर, सोपे सोपे दृष्टांत देऊन, गूढ आध्यात्मिक विषय रामकृष्णांनीं इतक्या सोप्या भाषेंत, सांगण्याला सुरुवात केली की, ती सर्व मंडळी तें ऐकत असतां, चित्रासारखी तटस्थ होऊन देहभान विसरून गेलीं. माध्यान्हस्नानाची व जेवणाखाण्याची वेळ होऊन गेली, तरी त्याचें कोणाला स्मरणही राहिलें नाहीं ! अशी त्यांची तन्मयावस्था पाहून हंसत हंसत रामकृष्ण म्हणाले, “ गाईच्या कळपांत दुसरें एकादें गुरुं शिरलें, तर त्या साऱ्या गाई त्याच्या अंगावर धांवून जातात; पण एकादी

गावच असल्यास साऱ्याजणी तिचें अंग चाटूं लागतात ! आजचा प्रकारही असाच दिसतो ! ” नंतर केशवबाबूंना उद्देशून ते म्हणाले, “ तुझी शेंपटी गळून गेली आहे ! ” याचा अर्थ कोणाला समजला नाही, असे पाहून ते म्हणाले, “ हें पहा, जोंपर्यंत शेंपटी गळून गेली नसते, तोंपर्यंत बेडूक पाण्यांतून बाहेर येत नाही. पण त्याची शेंपटी गळून गेली म्हणजे तो पाण्यांतही राहूं शकतो व पाण्याच्या बाहेरही राहूं शकतो. त्याचप्रमाणे, मनुष्याची अविद्यारूप शेंपटी जोंपर्यंत गळून पडत नाही, तोंपर्यंत, तो केवळ संसाररूप पाण्यांतच राहतो, पण ती त्याची शेंपटी गळून गेली, म्हणजे तो संसार व परमार्थ या दोन्ही विषयांत मनाप्रमाणें विचरण करूं शकतो ! केशव, सध्यां तुझे मन अशाच प्रकारचें झालें आहे, व म्हणून तें संसारांतही व साच्चिदानंदाच्या ध्यानांतही राहूं शकते. ” याप्रमाणें आणखीही कांहीं वेळ गप्पागोष्टींत घालवून त्या दिवशीं रामकृष्ण दक्षिणेश्वरीं परत आले.

या दिवसापासून केशव बाबूंची रामकृष्णांवर इतकी भक्ती वसली कीं केव्हांही वेळ सांपडल्यास, ते रामकृष्णांच्या दर्शनासाठीं दक्षिणेश्वरीं येत, व कधीकधी त्यांना आपल्या “ कमलकुटीर ” बंगल्यांत घेऊन जात, व त्यांच्या सहवासांत बराच वेळ घालवीत. हळूहळू उभयतांमध्ये इतकें प्रेम उत्पन्न झालें, कीं, त्यांना एकमेकाला भेटल्यावांचून चैनच पडेनासें झालें ! दोघांची कांहीं दिवस भेट न झाल्यास रामकृष्ण तरी त्यांच्याकडे येत, अथवा केशवबाबू तरी दक्षिणेश्वरीं त्यांना भेटण्यास जात ! तसेंच ब्राह्मसमाजाच्या वार्षिक उत्सवाचे वेळीं केशवचंद्र त्यांना घेऊन उत्सवाच्या ठिकाणीं जात, व त्यांच्या सहवासांत एक दिवस घालवीत. त्यांच्या वार्षिक उत्सवांतला हा एक कार्यक्रमच होऊन बसला होता ! कितीदां तरी, आपल्या अनुयायांसह ते जहाजात बसून दक्षिणेश्वरीं जात, व रामकृष्णांना जहाजांत वसवून त्यांचा अमृतमय उपदेश ऐकत, गंगेवर सहल करीत !

दक्षिणेश्वरीं रामकृष्णांच्या भेटिला जातांना ते कधीही रिक्तहस्तें जात नसत. फळें वगैरे कांहीं तरी बरोबर नेऊन, तें श्रीरामकृष्ण च्या पुढें ठेवून, त्यांना नमस्कार करीत, व एकाद्या शिष्यासारखें त्यांच्या पाया-

पारशी बसून, मंग त्यांच्याशी बोलणे सुरू करीत ! एक दिवस रामकृष्ण यद्देने त्यांना म्हणाले: “ केशव, तू आपल्या बक्तृत्वाने साऱ्यांना हालवून सोडतोस, मला काही सांग ना ! ” केशवचंद्र यावर नम्रपणे म्हणाले, “ मी काय लोहारच्या दुकानां सुया विकायला बसू होय ? आपणच सांगा, मी ऐकतो ! आपल्याच तोंडच्या दोन चार गोष्टी मी लोकांना सांगतो, व त्या ऐकून ते हुरळून जातात, झाले ! ”

एक दिवस दक्षिणेश्वरी रामकृष्णांनी केशवचंद्राला सांगितले की: “ ब्रह्माचे अस्तित्व स्वीकार करावयाचे असेल, तर त्याच्या वरोवरच ब्रह्मशक्तीचेही अस्तित्व स्वीकारले पाहिजे. ब्रह्म व ब्रह्मशक्ती ही नेहमी अभेदभावाने असतात. ” केशववायूंना ही गोष्ट समजली. मग रामकृष्ण पुन्हा म्हणाले, “ ब्रह्म व ब्रह्मशक्ति यांच्या संबंधाप्रमाणेच, भागवत, भक्त व भगवान ह्या तिघांचाही संबंध असून तेही नित्ययुक्त आहेत. हे तिन्ही एकच आहेत; एकाचीच ही तीन रूपे आहेत. ” केशववायूंना हीही गोष्ट पटली. नंतर रामकृष्ण म्हणाले, गुरु, कृष्ण व वैष्णव हे तीनही एकच आहेत,—ही गोष्ट आतां मी तुला समजून सांगतो. ” यावर केशववायू हात जोडून नम्रपणे म्हणाले, “ महाराज ! आतांपर्यंत जे ऐकले, त्याच्या पुढे सध्यां माझ्या बुद्धीची मजल जाऊ शकत नाही. म्हणून सध्यां इतकेच पुरे. ” अशा रीतीने त्या दोघांचा मोकळेपणाने नेहमी संवाद चाले. रामकृष्णांच्या दिव्य सहवासाचा केशवचंद्रांच्या जीवनावर फार परिणाम झाला, व त्यांना उत्तरोत्तर वैदिक धर्माची रहस्ये नटपणे समजत जाऊन, त्यांची धर्ममते पुढेपुढे बदलत गेली.

कांहीं तरो विशेष आघात झाल्याशिवाय मनुष्याचे मन संसारांतून उठून, सर्वस्वी ईश्वराकडे लागत नाही. रामकृष्णांचा परिचय झाल्यानंतर सुमारे ३ वर्षांनी, केशववायूंना आपल्या मुलीचा कुचविहारच्या महाराजांशी विवाह करून दिल्यामुळे त्यांना असा आघात प्राप्त झाला. या विवाहाने ब्राह्मसमाजांत मोठी खळबळ उडाली, व ब्राह्मसमाजांतील ज्या मंडळींना केशव वायूंचे हे कृत्य आवडले नाही, त्यांनी त्या समाजांतून फुटून “ साधारण ब्राह्मसमाज ” असा एक नवीन समाज स्थापन केला, व दोन्ही पक्षांत नेहमी वादविवाद व भांडणतंटे सुरू झाले. यःकश्चित्

सामाजिक विषयावरून अशी भाडणें व्हावीत यांचें रामकृष्णांना फार वाईट वाटलें. मुलीच्या विवाहासंबंधांचें ब्राह्मणसमाजाचे नियम ऐकून रामकृष्ण म्हणाले, “जन्म, मृत्यू, विवाह, या साऱ्या ईश्वराधीन गोष्टी आहेत. या संबंधांनें कडक नियम करणें योग्य नाहीं. केशव असें कऱ्याला करूं गेला कोणास ठाऊक !” ह्या विवाहाची गोष्ट काढून रामकृष्णांच्या समोर जर कोणी केशवचंद्रांची निंदा करूं लागला, तर ते म्हणत “केशवानें यांत येवढें निंदा करण्यासारखें काय केलें ? केशव संसारी माणूस; आपल्या मुलामुलींचें जेणें करून कल्याण होईल अशा गोष्टी सुद्धां त्यांनें करूं नयेत ? संसारी माणसानें धर्माप्रमाणें वागून जर अशी गोष्ट केली, तर त्यांत एवढें निंदा करण्यासारखें काय आहे ? केशवानें यांत कांहीं अधर्माचरण केलें नाहीं, तर त्यांनें केवळ आपलें पित्याचें कर्तव्यमात्र वजावलें !” तें कांहीं असो, या विवाहापासून उत्पन्न झालेल्या भांडणतंट्यांनीं केशवचंद्रांचें मन मात्र, संसारांतून निधून, उत्तरोत्तर परमार्थमार्गांत अधिकाधिक तन्मय होऊं लागलें.

केशवचंद्रांची श्रीरामकृष्णांवरची भक्ति उत्तरोत्तर अधिकाधिक वाढू लागली. ते त्यांना साक्षात् धर्ममूर्ति समजत. त्यांना वरचेवर आपल्या घरी नेऊन आपल्या निजण्या वसण्याच्या ईश्वरचितनाच्या जागेंतून त्यांना हिंडवत; व त्या जागांना त्यांचे पाय लागले म्हणून स्वतःला महाभाग्यवान् समजत, आणि “आतां यापैकीं कोणत्याही जागेंत मी असलों तरी मला ईश्वराचा विसर पडणार नाहीं !” असें म्हणून दाखवीत ! दक्षिणेश्वरीं ‘जय विधानेर जय !’ असें म्हणून श्रीरामकृष्णांना साक्षात् ईश्वर समजून नमस्कार करितांना त्यांना आमच्या पैकीं कित्येकांनीं पाहिलें आहे.

उलटपक्षां श्रीरामकृष्णांचेही त्यांचेवर अपार प्रेम असे. केशवचंद्रांच्या बुद्धिमत्तेची, भक्तीची, वक्तृत्वाची ते सर्वांजवळ प्रशंसा करतात ते म्हणत “मी नेहमीं आईला म्हणत असतो, “आई, केशवची कीर्ति सहस्रपट वाढो !” केशवचंद्रांच्या अखेरच्या दुखण्यांत, एक दिवस त्यांची प्रकृति अधिकच बिघडल्याचें कळल्यामुळें त्यांना बिल्कुल चैन डेना; आणि ‘त्यांच्या दुखण्याला उतार पडूं दे’ अशी ते श्रीजगदंबेची

प्रार्थना करूं लागले ! एवढेंच काश्च पण “ माझ्या केशवला करा कर म्हणजे तुला गुळखोबरे वाटीन ” असा त्यांची देवीला नवसही केला !! त्या दुखण्यांत त्यांच्या समाचारासही ते एक दोन वेळ गेले. त्यापैकी एका प्रसंगाची अत्यंत हृदयस्पर्शी हकीगत रा. किन्नेरे यांच्या श्रीरामकृष्ण-वाक्सुधा या पुस्तकांत वर्णन केली आहे; असो.

श्रीरामकृष्णांचें केशवचंद्रावर किती अद्भुत प्रेम होतें हें केशवचंद्रांना देवाशा झाली (१८८४) त्यावेळीं सर्वांना दिसून आलें. श्रीरामकृष्ण सांगत असत, “केशवच्या मृत्युची बातमी ऐकून मी तीन दिवस आंथरुणा-वर पडून होतो; असें वाटलें कीं, माझे एक अंगच मळून गेले ! ”

१५:—ब्राह्मसमाज व श्रीरामकृष्ण.

लकच्यांतील लोकांना रामकृष्णांची माहिती प्रथम श्रीकेशवचंद्र सेन यांचेकडून झाली. केशवचंद्र सेन हे फार उदार स्वभावाचे व गुणग्राही होते; म्हणून रामकृष्णांच्या दिव्य संगतींत ज्या कांहीं नव्या नव्या गोष्टी, नवे नवे विचार त्यांना समजत, ते सर्व मोठ्या प्रेमानें ते आपल्या व्याख्यानांत सांगत; व

आपल्यासारखाच सर्वांना रामकृष्णांच्या दिव्य संगतीचा लाभ व्हावा या हेतूनें, रामकृष्णाविषयींच्या व त्यांच्या उच्च आध्यात्मिक अवस्थेच्या गोष्टी, “सुलभ समाचार” “सन्डे मिरर” “थिएट्रिक क्वार्टली रिव्ह्यू” वगैरे वर्तमानपत्रांत बरेचवेळ लिहित. व्याख्यानांत व उपासनेच्या वेळींही, रामकृष्णांच्या मुखांतून ऐकलेले विचार व उक्ति, यांचा ते मनसोक्त उपयोग करीत. त्याचप्रमाणें फुरसत सांपडतांच, स्वतः व कधीं कधीं आपली शिष्यमंडळी बरोबर घेऊन, ते दक्षिणेश्वरीं जात, व विविध विषयांवर बोलत, त्यांच्या संगतींत, कांहीं काळ आनंदानें घालवीत.

ब्राह्मसमाजाचे केशवचंद्र सेन वगैरे पुढारी यांची धर्मजिज्ञासा आणि ईश्वरप्रेम पाहून, त्यांना साधनभजनादिकांची अधिकाधिक गोडी लागून, त्यांना ईश्वरदर्शनाचा लाभ व्हावा, यासाठीं त्यांना योग्य तो मार्ग दाखविण्याचा प्रयत्न रामकृष्ण नेहमीं करीत. त्यांच्या संगतींत ईश्वरविषयक गोष्टी बोलण्यांत, आणि भजन करण्यांत त्यांना इतका आनंद होई कीं, ते कधीं कधीं आपण होऊन केशवचंद्राच्या घरीं जात. समाजांतील इतर मंडळींचा परिचय झाल्यावर, ते त्यांच्याही घरीं जाऊन तेथें त्यांच्याबरोबर कांहींवेळ आनंदांत घालवीत. कित्येकदां असंही होई कीं,

उपासना चालली अशातां, रामकृष्ण त्याठिकाणीं अकस्मात् यावे, व केशवचंद्रांनीं आपली उपासना थांबवून व्यासपीठावरून खालीं यावें, व रामकृष्णाच्यावरोबर ईश्वरीय विषयांवर बोलणें सुरूं करून, त्यांच्या मुखांतून झवणाऱ्या बोधामृताचें सर्वांनीं मिळून पान करावें ! मग त्या दिवशीं उपासना अर्धीच रहावी !

रामकृष्णांचा स्वभावच असा असे कीं, अंतःकरणापासून कोणी ईश्वरावर प्रेम करीत असल्याचें त्यांना दिसून येतांच, तो त्यांना आपला असे वाटे, व मग त्यांची उत्तरोत्तर ईश्वरदर्शनाच्या मार्गांत कशी प्रगती होत जाईल, इकडे ते सदैव लक्ष ठेवीत, व त्या कामीं त्याला सर्वप्रकारचें सहाय्य करीत. आणि म्हणूनच ब्राह्मसमाजांतील पुढाऱ्यांपैकीं केशवचंद्रसेन, विजयकृष्ण गोस्वामी, प्रतापचंद्र सुजुमदार, चिरंजीव शर्मा, शिवनाथ घाबरी,—वगैरे मंडळीवर त्यांचें अत्यंत प्रेम असे. या सर्व यथार्थ ईश्वरानुगामी मंडळीवरोबर एकत्र जेवण्यासही ते कधीं मागे घेत नसत. कारण अशा मंडळींची एक निराळीच जात असते, असें ते म्हणत. ह्या सर्व मंडळींचे मनावर, पाश्चात्य शिक्षण व विचार यांचा संस्कार झाला असल्यामुळे, त्यांच्या उपासनादि प्रसंगांतही अंतःकरणाच्या उमाळ्यापेक्षां ब्राह्म दिखाऊवणाव थोडा फार शिरला होता; तो नाहीसा व्हावा, व ईश्वरप्राप्ति हेंच जीवनाचें ध्येय असें त्यांनीं समजावें, व म्हणून त्यांनीं साधनादिकांवर विशेष भर द्यावा, असें रामकृष्णांचें त्यांना नेहमीं सांगणें असे. या त्यांच्या उपदेशानुसार वागल्यामुळे केशवचंद्रांची पुष्कळच आध्यात्मिक उन्नति झाली. तसेंच, ईश्वराचें, 'आई' हें प्रेमळ नांव, व ईश्वराची मातृभावानें उपासनाही समाजांत सुरूं झाली; आणि समाजाच्या भजनांत, पदांत, वाङ्मयांतही हा रामकृष्णांचा भाव प्रविष्ट होऊन, त्यांत एकप्रकारचा जिवंतपणा व मधुरपणा उत्पन्न झाला.

रामकृष्णांना ही गोष्ट पूर्णपणें माहित होती कीं, आपण जें कांही सांगू, तें सर्वच या मंडळीला पटेल असें नाही; म्हणून उपदेशावर गोष्टी सांगणें झाल्यावर ते बहुतकरून त्यांना म्हणत, "तुम्हाला जें काव सांगायचें होतें तें मी सांगितलें आहे; यांतील जेवढें तुम्हाला पटेल तेवढेंच घ्या !" त्यांना हंही माहित होतें कीं ब्राह्मसमाजाचे सर्वच समा-

सद म्हणजे केशवचंद्रांप्रमाणें अंतःकरणापासून ईश्वराचे भक्त आहेत, असें नाही. ते म्हणतः—“ एक दिवस केशवाच्या प्रार्थनामंदिरांत गेलों होतो; त्यावेळीं उपासना चालली होती. ईश्वराच्या ऐश्वर्याचें वराचवेळ वर्णन करून वक्ता म्हणाला “ आतां आपण ईश्वराचें ध्यान करूं या ” मला वाटलें आतां ही मंडळी वराचवेळ ध्यानस्थ वसणार वरं कां ! पण काय ? दोन मिनिटांतच त्यांचें ध्यान होऊनही गेलें ! या असल्या ध्यानानें कां कधीं ईश्वराची प्राप्ती होईल ? ती मंडळी ध्यान करीत असतांना मी सगळ्यांच्या चेहऱ्यांकडे पहात होतो; व ध्यान संपल्या नंतर केशवाला म्हणालों, “ तुमच्यापैकीं पुष्कळांचें ध्यान पाहून मनांत काय वाटलें सांगू ? कित्येक वेळां तिकडे दक्षिणेश्वरी झाऊतलाकडे वानरांचा कळप येत असतो. ते सगळे वानर कसेपण अगदीं चूप वसलेले असतात, — पाहणाऱ्याला वाटावें, “अहाहा ! किती चांगले आहेत हे ? यांना दुसरं तिसरं अगदीं कांहीं एक ठाऊक नाही वरं कां. किती शांत आहेत हे ? ” पण ते काय खरेंच शांत असतात कीं काय ? छे ! ‘ कोणाच्या बागेतल्या झाडांना फळें आलीं आहेत, कोणाच्या वेलांना कांकळ्या आणि भेपळे लागले आहेत, कुठल्या चिंचेला चिंचा लागल्या आहेत, ’ हे सारे त्यांचे विचार चाललेले असतात ! झाले, —कांहीं वेळाने एकदम “ हूप ” करून, उड्या मारीत, क्षणार्धांत ते नाहीसे होतात, आणि कुठल्यातरी बागेवर घाड धालून तिचा फव्वा उडवतात !! इथल्यापैकीं पुष्कळांचें ध्यान अशाच प्रकारचें दिसलें ! ” हें ऐकून सगळे जण हंसायला लागले ! ”

आपल्या शिष्यमंडळींना उपदेश करीत असतांही कित्येकदां ते असाच विनोद करीत. एक दिवस स्वामी विवेकानंद त्यांच्या एढें भजन करीत होते. त्यावेळीं ते ब्राह्मसमाजाचे अनुयायी असून रोज सकाळ संध्याकाळ समाजाच्या नियमाप्रमाणें उपासना ध्यान वर्गरे करीत असत. एकदां

“ सेई एक पुरातन पुरुष निरंजन, चित्त समाधन कर रे. ”

हें समाजसंगीतांतल पद ते तन्मय होऊन गात होते; म्हणता म्हणतां “ भजन साधन तार, कर रे निरंतर, ” ही आळ आली. ह्या

चरणांत केलेला उपदेश विवेकानंदांच्या मनावर दृढ ठसावा, म्हणून ते एकदम म्हणाले “छे, छे, असें म्हणू नको. त्याच्या ऐवजी “भजन साधन तार, कर रे दिने दुवार !” असें म्हण ! आपल्याला जें कर्धी करायचेंच नाहीं, तें बळेंबळेंच म्हणण्यांत काय अर्थ आहे ?” हे ऐकून सर्वजण खो खो हसूं लागले, व विवेकानंदही मनांत किंचित वरमले. असो.

आणखी एकवेळ, उपासनेसंबंधानें, रामकृष्ण केशवचंद्र वगैरेना म्हणाले, “तुम्हीं ईश्वराच्या ऐश्वर्याचेंच एवढें वर्णन कां करीत असतां ! बापाच्या पुढें बसून, मूल “माझा बाप किती श्रीमंत आहे, त्याचे किती बागबगीचे आहेत,” असें म्हणत असतें, कीं त्याचें आपल्यावर केवढें प्रेम आहे, या विचारानें तन्मय झालेलें असतें ? बापानें, मुलाला चांगलें खायला प्यायला घातलें, त्याला सुखांत ठेवलें, तर त्यानें यांत विशेष तें काय केलें ? ईश्वराचीं जर आपण सारीं मुलें आहों, तर त्याला असें केलेंच पाहिजे. म्हणून जो खरा भक्त असतो, तो असे विचार मनांत न आणतां, ईश्वराचें आपल्यावर केवढें प्रेम आहे, या विचारांत तन्मय होऊन, तो सर्वस्वीं आपला कसा होईल याचेंच चिंतन करून, त्यावर अधिकाधिक प्रेम करूं लागतो. आपलें सर्वस्व तोच आहे, अशां दृढ भावनेनें त्याच्यापार्शीं हृद धरून बसतो, त्याच्यावर रागावतो, त्याला हट्टानें म्हणतो—“देवा, माझी प्रार्थना तुला पूर्ण केलीच पाहिजे, मला तूं दर्शन दिलेंच पाहिजे.” आणि तेंच जर ईश्वराच्या ऐश्वर्याच्या गोष्टीचें सारखें चिंतन चालविलें तर ‘ईश्वर आपलाच आहे,’ ही भावना तितकी दृढ होऊं शकत नाहीं; व आपला त्यावर जोरही चालत नाहीं. ऐश्वर्याच्या चिंतनानें एक प्रकारची भीति मनांत उत्पन्न होते, व ईश्वराशीं आपला इतका जिव्हाळ्याचा संबंध राहूं शकत नाहीं. मग मनांत असेंच येत जातें कीं, ईश्वर म्हणजे केवढा मोठा, आपण त्याचे पुढें किती क्षुद्र, आणि तो आपल्यापासून किती तरी दूर !’ त्याची जर प्राप्ति करून घ्यायची असेल, तर त्याच्याशीं अगदीं जिव्हाळ्याचा संबंध ठेवला पाहिजे !”

ईश्वराच्या प्राप्तीसाठीं साधन भजन आणि विषयवासनात्याग याची अत्यंत आवश्यकता आहे, या गोष्टींशिवाय आणखीही एक गोष्ट राम-

कृष्णांच्या संगतीनें ब्राह्मसमाजांतील मंडळीला कळून आली; ती गोष्ट म्हणजे ईश्वर साकारही आहे ही होय. पाश्चात्य धर्मप्रचारकांच्या तोंडून ऐकून आणि कित्येक इंग्रजी पुस्तकांवरून त्यांची अशी समजूत झालेली होती, कीं, ईश्वर केवळ निर्गुण निराकार आहे, व मूर्तिमध्ये त्याचा आविर्भाव कल्पून त्याची पूजा वगैरे करणें महापाप आहे. परंतु “ निराकार जलामध्ये साकार बर्फ जमावें त्याप्रमाणें, निराकार सच्चिदानंदाला भाक्तिरूपी थंडीनें साकार रूप प्राप्त होतें.” “ ज्याप्रमाणें वकील दिसला कीं, कोर्टाची आठवण होते, त्याप्रमाणें प्रतिमेवरून ईश्वराची आठवण होते.” “ साकार मूर्तिच्या अवलंबनानें ईश्वराच्या यथार्थ स्वरूपाचा साक्षात्कार होतो.” वगैरे प्रतीकोपासनेच्या गोष्टी रामकृष्णांच्या तोंडून ऐकून त्यांना समजून आलें कीं, जिला आपण इतके दिवस नांवें ठेवीत होतो, त्या मूर्तिपूजेच्या तफेंही कांहीं गोष्टी विचार करण्यासारख्या आहेत. त्यानंतर रामकृष्णांच्या तोंडून, “ अग्नि व त्याची दाहकशक्ति हीं जशीं एकरूपच असतात, त्याचप्रमाणें ब्रह्म व त्याची जगत्प्रसवकारिणी शक्ति एकरूपच आहेत ” हा सिद्धांत ऐकून, त्यांच्या साकारोपासनेच्या कल्पनेवरही नवाच प्रकाश पडला. आणि त्यांची खात्री झाली कीं, ईश्वर केवळ साकार आहे असें प्रतिपादण्यांत जसा दोष आहे, तसेंच ईश्वर केवळ निराकार आहे, असें म्हणण्यांतही दोष आहे. रामकृष्ण एक दिवस केशवचंद्र वगैरेना म्हणाले, “ ईश्वरस्वरूपाची ‘ इति ’ करणें शक्य नाहीं. तो साकार आहे, निराकारही आहे, आणि याशिवाय आणखी कसा कसा आहे, हें कोण जाणूं-बोलूं शकेल ? ”

केशवचंद्रसेन यांच्या मुलीचा कुचबिहारच्या राजाबरोबर विवाह झाल्यानंतर, समाजांत या संबधानें बराच वाद माजून अखेरीस ब्राह्मसमाजाचे “ भारतवर्षीय ” व “ साधारण ” ब्राह्मसमाज असे दोन भाग झाले. तरी सुद्धां, रामकृष्णांचा ब्राह्मसमाजाशीं संबंध कायमच होता. कारण त्या दोन्ही समाजांवर त्यांचा लोभ तसाच कायम राहिला; व या दोन्ही समाजांतील साधकांना त्यांच्याकडून पूर्ववत् आध्यात्मिक मार्गांत सहाय्य मिळत गेलें.

समाजाचे दोन विभाग झाल्यानंतर, साधारण ब्राह्मसमाजाचें आचार्य-पद श्री. विजयकृष्ण गोस्वामी व शिवनाथशास्त्री यांचेकडे आलें. विजयकृष्ण हे अत्यंत भक्तिमान् असल्यामुळें रामकृष्णांचें त्यांचेवर फार प्रेम असे. रामकृष्णांच्या उपदेशाप्रमाणें साधनें करावयास लागल्यापासून, थोडक्याच वेळांत त्यांची आध्यात्मिक उन्नति मोठ्या झपाट्यानें झाली. कीर्तनाचे वेळची त्यांची तन्मयावस्था, त्यांचें भगवत्प्रेमानें रंगलेलें नृत्य, त्यांची भावावस्था वगैरे पाहून लोक मोहून जात. त्यांच्या उच्च आध्यात्मिक अवस्थेसंबंधानें रामकृष्ण म्हणत, “ ज्या दिवाणखान्यांत प्रवेश केला म्हणजे साधनें पूर्ण होऊन, ईश्वरदर्शन घडतें, त्याच्या जवळच्या खोर्लींत पोहोचून, तो दिवाणखाना उघडण्यासाठीं विजय दार ठोठावीत आहे ! ” असो.

ब्राह्मसमाज दुभंगल्यापासून त्या दोन्ही पक्षांतील लोकांचीं मनें एकमेकांविषयीं चांगलीं नव्हतीं; तरी पण दोन्ही पक्षांतील लोक रामकृष्णांना सारखाच मान देत व वरचेवर त्यांच्या दर्शनाला दक्षिणेश्वरीं येत. एक दिवस केशवचंद्र आपल्या अनुयायांना घेऊन दक्षिणेश्वरीं आले असतां, विजयकृष्णही आपली मंडळी घेऊन तेथें आले. ही अशी अचानक गांठ पडल्यामुळें अर्थातच दोन्ही पक्षांतील मंडळींना संकोचल्यासारखें झालें. खुद्द केशवचंद्र व विजयकृष्ण यांनाही चुकल्या चुकल्या सारखें झालें. ही गोष्ट रामकृष्णांच्या नजरेस येतांच, ते हंसत हंसत म्हणूं लागले:—

“ एका. एकदां काय झालें कीं, भगवान् शंकर व श्रीरामचंद्र यांच्यामध्ये कांहीं तंटा उपस्थित होऊन, दोघांचें युद्ध झालें. आतां, शंकराचे गुरु राम, आणि रामाचे गुरु शंकर, असें असल्यामुळें युद्धानंतर त्या दोघांचें पूर्वीप्रमाणें सख्य होण्याला उशीर लागला नाहीं. पण शंकराचें सैन्य भुतेंखेतें, आणि रामाचें सैन्य वानरमंडळी, यांचें मात्र सख्य झालें नाहीं; त्यांचें युद्ध चालूच राहिलें ! (केशव व विजय यांना उद्देशून) म्हणून म्हणतो, जें व्हायचें तें होऊन गेलें; तुम्हां दोघांच्या मनांत तरी एकमेकांविषयीं तेढ राहूं नये; ती राहायचीच असेल तर तुमच्या वानरांत आणि भुतांखेतांतच राहूं द्या ! ” तेव्हांपासून केशवचंद्र आणि विजयकृष्ण यांच्यामध्ये पुन्हां बोलणें चालणें सुरू झालें. विजय-

कृष्णांची साधनभजनांमध्ये जसजशी अधिकाधिक उन्नति होत गेली, तसतसें समाजाच्या कामांतून आपण मोकळे व्हावे, व सर्व वेळ साधनांमध्येच घालवावा असें त्यांना वाटूं लागलें, व लवकरच त्यांनीं साधारण ब्राह्मसमाजाचें पुढारीपण सोडलें. त्यांचेबरोबरच इतरही बरीचशी मंडळी समाजांतून निघाली, त्यामुळें समाज बराच रोडावला. ~~विजयकृष्णांच्या~~ मागून समाजाच्या पुढारीपणाची जबाबदारी श्रीशिवनाथशास्त्री यांच्या अंगावर पडली. शिवनाथशास्त्री यांचेही रामकृष्णांच्याकडे वरचेवर येणें जाणें असे, परंतु रामकृष्णांच्याच उपदेशानें विजयकृष्णांचे विचार बदलले व त्यांनीं समाज सोडला, म्हणून ते आतां रामकृष्णांच्याकडे पूर्वीप्रमाणें वरचेवर येईनासे झाले. स्वामी विवेकानंद त्या वेळीं त्या समाजाचे अनुयायी असत, व त्यांचेवर शिवनाथांचेही फार प्रेम असे. समाजाप्रमाणेंच, स्वामी मधून मधून केशवचंद्रांचेकडे व दक्षिणेश्वरी रामकृष्णांचेकडे जात असत. रामकृष्णांच्याकडे त्यांचें जाणें येणें असल्याचें ऐकून, “रामकृष्णांच्याकडे वरचेवर जात जाऊं नको,” असा शिवनाथांनीं विवेकानंदांस उपदेश केला, व म्हणाले, “असेच जर सर्वजण तिकडे जाऊं लागले तर लवकरच समाज मोडून जाईल !” रामकृष्णांची भावसमाधी हा एक प्रकारचा मेंदूचा रोग आहे, अशी त्यांची समजूत असे; ती ऐकून रामकृष्णांनीं त्यांना काय उत्तर दिलें तें मागें आलेंच आहे. (भाग १ ला, पान ३०५.)

रामकृष्णांच्या प्रभावानें समाजांत साधनानुराग उत्पन्न झाला, व ईश्वराची प्राप्ति करून घेणें हेंच जीवनाचें ध्येय ठेवून त्याप्रमाणें ईश्वरप्राप्तीच्या प्रयत्नाला पुष्कळांनीं मनापासून सुरुवातही केली. एक दिवस आचार्य प्रतापचंद्र मुजुमदार दक्षिणेश्वरी रामकृष्णांच्या दर्शनास आले असतां, समाजावर रामकृष्णांच्या उपदेशाचा केवढा परिणाम झाला, यासंबंधानें ते म्हणाले, “रामकृष्णांचें दर्शन होण्यापूर्वी, धर्म म्हणजे कशाला म्हणतात, हें कोणाला समजत होतें ? सारा लुच्चेगिरीचा बाजार भरला होता; धर्मजीवन कशाला म्हणतात, हें रामकृष्णांच्या संगतीचा लाभ झाल्यानंतरच पुष्कळांना कळून आलें.” त्या दिवशीं प्रतापचंद्रांच्या बरोबर चिरंजीव शर्माही होते.

नवविधान समाजावर रामकृष्णांचा प्रभाव विशेष रीतीने दिसून येई, तरी विजयकृष्ण आचार्यपदावर असेपर्यंत साधारण ब्राह्मसमाजावरही त्यांचा प्रभाव कांहीं थोडाथोडका नव्हता. विजयकृष्ण व त्यांच्या बरोबरच इतर खरे साधक, यांनी समाज सोडल्यापासूनच, त्या समाजावरील रामकृष्णांचा प्रभाव कमी होत गेला. नवविधान समाजाचें एक विशेष अंग म्हटलें म्हणजे आचार्य चिरंजीव शर्मा यांनी रचिलेली त्यांची संगीते होत. परंतु अशी श्रेष्ठ भावोद्दीपक संगीते, त्यांना तरी रामकृष्णांच्या सहवासानें, त्यांचे नानाप्रकारचे भाव, दर्शन, समाधी वगैरेची माहिती झाल्यामुळेंच रचितां आलीं. चिरंजीव शर्मा स्वतः उत्तम गाणारे असत. त्यांचें गायन ऐकतां ऐकतां, कित्येक वेळां रामकृष्णांना समाधी लागलेली आम्हीं पाहिली आहे.

अशा रीतीने ब्राह्मसमाजावर रामकृष्णांच्या उपदेशाचा परिणाम झालेला होता. “ मते तितके मार्ग ” हा आध्यात्मिक जगतांतील नवीनच सिद्धांत त्यांनी स्वानुभवानें शोधून काढला असल्यामुळें, सर्व धर्म, सर्व मते यांचेवर त्यांचा विश्वास असे; तोच विश्वास ब्राह्मसमाजाविषयीही त्यांचे मनांत होता. संकीर्तनाचे शेवटीं ईश्वराला व सर्व सांप्रदायांच्या साधकांना नमस्कार करण्याचे वेळीं, “ आधुनिक ब्रह्मवाद्यांना प्रणाम ” असें म्हणून, ब्राह्मसमाजाच्या भक्तमंडळीस नमस्कार करण्यास ते कधीही विसरत नसत, यावरून ही गोष्ट सिद्ध होते. रामकृष्णांचा साधनयज्ञ पूर्ण होऊन त्यांच्या अंगच्या गुरुभावाचा पूर्ण विकास झाल्यानंतर, मुख्यतः ब्राह्मसमाजापासूनच त्यांच्या कार्याला सुरुवात झाली; व कलकत्त्यांतील सर्वसाधारण लोकांना रामकृष्णांची माहिती ब्राह्मसमाजानेंच करून दिली; असो.

ब्राह्मसमाजाच्या अनुयायांच्या घरीही जाऊन कित्येकदां रामकृष्ण मज्जन व ईश्वरीय गप्पागोष्टी करून आनंद करीत असत, असें वर सांगितलेंच आहे. अशा दोन बहारीच्या प्रसंगांना आम्हीही सुदैवानें हजर होतो; म्हणून प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिलेल्या या प्रसंगांपैकीं - एकाचें वर्णन पुढील प्रकरणांत केलें आहे.

१६—मणिमोहन मल्लिकांच्या घरचा ब्राह्मोत्सव.

भगवंतासी कीर्तन प्रिय । कीर्तनें समाधान होय ॥

बहुत जनांसी उपाय । हरिकीर्तन कलियुगीं ॥ श्रीदास० ४३

कीर्तनें महादोष जाती । कीर्तनें होय उत्तम गती ॥

कीर्तनें भगवत्प्राप्ती । यदर्थीं संशयो नाहीं ॥ श्रीदास० ४३

“ कलियुगांत नामस्मरणासारखें दुसरें सोपें साधन नाहीं.”

“ नामस्मरणानें मनुष्याचें मन व शरीरही शुद्ध होतें ”

—श्रीरामकृष्ण—

१८८३ सालचा नोव्हेंबर महिना. या महिन्याच्या २५ तारखेस मणिमोहन मल्लिक यांचे घरीं ब्राह्मसमाजाच्या वार्षिक उत्सवानिमित्त श्रीरामकृष्णांना आमंत्रण होतें. आम्हीं त्या दिवशीं दुपारीं दक्षिणेश्वरी श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास गेलों होतो; त्यावेळीं ते निघण्याच्याच तयारीत होते. त्यांच्या चरणीं मस्तक ठेवून त्यांना प्रमाण करितांच ते म्हणाले “ अरे वा ! तुम्ही मंडळी आलांत होय ? ठीक आहे, कांहीं हरकत नाही, बसा. मात्र जरा उशीरां आलां असतां तर भेट झाली नसती. आज कलकत्याला जायचें आहे; गाडी आणायला गेले आहेत. तिथें ब्राह्मसमाजाचा उत्सव आहे. कांहीं असो, पण भेट झाली हें चांगलें झालें ! भेट न होतां तसेंच परत जावें लागलें असतें, तर वार्ड वाटलें असतें; नाही ? ” आम्हीं खालीं एका बाजूला बसलों. कांहीं वेळानें त्यांना म्हणालों “ महाराज आपण जात आहां, तेथें आम्हांला येऊं देतील काय ? ” श्रीरामकृष्णः— “ हो. न येऊं द्यायला काय झालें ! तुम्हाला जायचें असेल तर खुशाल या, सिंदुरियापटीत मणिमोहन मल्लिकाचें घर. ” जवळच एक साधारण गोरटेला, सडपातळसा, तांबडें

२४६ १६.-मणिमोहन मल्लिकांच्या घराचा ब्राह्मोत्सव.

वख नेसलेला तरुण मुलगा उमा होता, त्याचेकडे पाहून श्रीरामकृष्ण म्हणाले “ अरे! यांना तेवढा मणिमोहनच्या घराचा नंबर सांग बघू ! ” त्याने अत्यंत नम्रपणे उत्तर दिले, “ नं० ८१ चितपूररोड, सिंदुरियापटि.” याचेनंतर अजमासें एक महिन्यानें, त्याच तरुण मुलाचें नांव बाबूराम आहे, असें समजलें. हेच पुढें स्वामी प्रेमानंद या नांवानें सर्वांच्या परिचयाचे झाले.

थोड्याच वेळांत गाडी आली. बाबूरामाला आपला हातरुमाल, मसाल्याचा बटवा व उपरणें वगैरे जिन्नस बरोबर घेण्यास सांगून, श्रीरामकृष्ण श्रीजगदंबेचें दर्शन घेऊन गाडींत बसले. एका बाजूला बाबूराम बसला. गाडी कलकत्याकडे निघून गेली. आम्हीही पुन्हा नावेत बसून कलकत्याला गेलों व शोध करीत अंदाजे ४ च्या सुमारास मणिमोहनच्या घरां पोहोचलों. श्रीरामकृष्णांची चौकशी करीत असतां, ते वर असल्याचें कळलें. वर जाऊन पहातों तों दिवाणखाना पत्रपुष्पांनीं सुंदर सजविला असून, तेथें कांहीं मंडळी परस्परांशीं बोलत बसली होती. त्यांच्याकडून समजलें कीं, माध्यान्ह उपासना, भजन वगैरे नुकतेंच झालें आहे, व आतां याच्यानंतर सायंकाळची उपासना व कीर्तन वगैरे होईल. स्त्रीभक्तमंडळींच्या आग्रहावरून श्रीरामकृष्ण आंत गेले होते.

सायंकाळच्या उपासनेला अजून वेळ आहे असें पाहून आम्हीं थोडे हिंडण्यास बाहेर गेलों. संध्याकाळ होतांच त्या ठिकाणीं पुन्हा परतून आलों. घरासमोरील रस्त्यावर असतांनाच आंतील भजनाचा आणि मृदंगाचा आवाज आमच्या कानावर आला. कीर्तनाला नुकताच आरंभ झाला असावा, असें जाणून, आम्ही त्वरेनें वरील दिवाणखान्याकडे गेलों. तेथें जो देखावा आमच्या दृष्टीस पडला, त्याचें यथातथ्य वर्णन करणें अशक्य आहे. दिवाणखान्याच्या आंत बाहेर चिकार गर्दी होती. प्रत्येक दरवाज्याच्या व खिडकीच्या तोंडीं इतकी गर्दी होती कीं, तीतून आंत अथवा बाहेर जाणें येणें अगदीं अशक्य होतें. सर्वजण माना वर करून भक्तिपूर्ण अंतःकरणानें आंत टक लावून पहात होते. ज्याची न्याची पुढें जाण्याची चुळबुळ चालली होती. या अशा भयंकर गर्दीतून

रेटारेटी करून आम्हीं कसेबसे जिवानिशीं आंत तर गेलों. तेंयें मात्र बाहेरच्यापेक्षां जराशी गर्दी कमी होती, म्हणून आंतला देखावा कसाबसा दिसत होता.

काय तो देखावा ! त्या दिवाणखान्यांत स्वर्गीय आनंदाचें जणुं तुफान सुटलें होतें ! सर्वजण तन्मय होऊन गेलेले होते. संकीर्तन करणाऱ्या मंडळांतील कोणी हांसत होते, कोणी रडत होते, कोणी उद्दाम वेगानें नृत्य करीत होते, कोणी जमीनीवर एकदम देह टाकून गडबडा लोळत होते, कोणी अत्यंत विव्हल होऊन उन्मत्तासारखें वर्तन करीत होते, आणि या सान्या उन्मत्तांच्या मध्यभागीं भावावेशांत श्रीरामकृष्ण स्वतः नृत्य करीत होते ! नृत्य करीत करीत ते घुढें सरकत व तेथून घुन्हा मार्गें सरकत सरकत पहिल्या ठिकाणीं परतून येत. इतकी ठेंचून गर्दी होती तरी, ते घुढें अथवा मार्गें सरकूं लागले म्हणजे जवळ बसलेले लोक भारल्यासारखे होऊन त्यांना वाट करून देत ! त्यांच्या मुखावर हास्याची छटा असून त्यांच्या वदनमंडळावर अपूर्व तेज चमकत होतें. त्यांच्या अंगांतून मधुरता व कोमलता हे भाव जणुं काय गळत होते, आणि त्याबरोबरच, नृत्य करतांना त्यांच्या अंगां सिंहाचें बल आविर्भूत झालें असल्याचें दिसत होतें ! त्यांच्या त्या नृत्याला तोडच नाही ! त्यांत कांहीं अवडंबर नाही, कीं उड्या मारणें नाही, कीं कांहीं बळेंवळेंच अंग-विक्षेप करण्याचा खटाटोप नाही ! सारें काम अगदीं स्वाभाविक आणि अंतःकरणांतिल स्फूर्तीनें होत असल्याचें दिसे. चांगल्या स्वच्छ पाण्यांत एकादा मासा सोडून दिला, म्हणजे तो जसा त्यांत आनंदानें ऋडा करतो, केव्हां शांतपणें तर केव्हां भरभर पोहत असतो, आणि पाण्यांत चारी बाजूला धांवपळ करीत असतो, अगदीं तीच तऱ्हा श्रीरामकृष्णांच्या या अपूर्व नृत्याची ! असें वाटे कीं, आनंदसागरांत बुड्या मारून त्यांच्या अंतःकरणाला जें कांहीं अपार सौख्य वाटत असेल, तेंच नृत्याच्या द्वारा ते प्रकट करून दाखवीत असावे ! हें अपूर्व नृत्य चाललें असतां मधून मधून ते संज्ञाशून्य होऊन जात; त्यांचें नेसलेलें घोतर गळून जाई, व इतक्यांत कोणीतरी तें त्यांच्या कमरेभोंवतीं कसेतरी गुंडाळून ठेवीत ! भावावेशानें एकाद्याला संज्ञाशून्य होतांना पाहून, ते त्यांच्या वक्षस्थलाला

२४८ १६.-मणिमोहन मल्लिकांच्या घरचा ब्राह्मोत्सव.

स्पर्श करून, पुनः त्याला सचेतन करीत ! असें वाटे कीं, त्यांच्या अंगांतून एक दिव्य व उज्ज्वल आनंदाचा प्रवाह चारी दिशांना वाहत सुटला असून, त्या प्रवाहांत सांपडणाऱ्या यथार्थ भक्ताला ईश्वरदर्शन होत आहे; मृदुवैराग्यवानाला तीव्र वैराग्य प्राप्त होत आहे; सर्वांच्या मनांतील आळस नाहीसा होऊन, आध्यात्मिक मार्गांत अग्रसर होण्याचें सामर्थ्य सर्वांना प्राप्त होत आहे; एवढेंचसें काय, पण घोर विषयी मनुष्याच्या मनांतील संसारासक्तीही क्षणभर नाहीशी होत आहे !! त्यांच्या भावावेशाच्या प्रवाहांत सर्वचजण सांपडले असून, त्या प्रवाहाच्या पवित्रतेनें त्यांचीं मनं चांगलीं धुतलीं जाऊन, तीं उच्च उच्च आध्यात्मिक पायऱ्यांवर आरोहण करीत आहेत ! साधारण ब्राह्मसमाजाचे आचार्य श्री० विजयकृष्ण गोस्वामी, यांची तर गोष्टच बोलावयाला नको; ब्राह्ममंडळीपैकीं कित्येक इतरही मंडळी त्या दिवशीं भावाविष्ट व संज्ञाशून्य होऊन गेलीं ! आचार्य चिरंजीव शर्मांचीही तीच गत ! भक्तिविषयक एक पद तन्मय होऊन, आपल्या अत्यंत मधुर आवाजानें एकतारीवर ते गात असतां, त्यांनाही भावावेश प्राप्त झाला ! अशा रीतीनें २-२॥ तासपर्यंत हें अपूर्व संकीर्तन व नृत्य चालल्यानंतर, “ एमन मधुरनाम जगते आनिल के ” हें पद होऊन व सर्व धर्मसांप्रदायांना व भक्ताचार्यांना प्रणाम होऊन त्या दिवशींचा हा अपूर्व आनंदाचा बाजार मोडला.

संकीर्तनाचे शेवटीं, सर्व मंडळी बसल्यावर, “ हरि-रस-मदिरा पिये मम मानस मात रे ” हें पद म्हणण्याची, आचार्य नगेंद्रनाथ चट्टोपाध्याय यांना श्रीरामकृष्णांनीं विनंति केली; व त्यांनींही तन्मय होऊन, हें पद २।३ वेळ घोळून घोळून म्हटलें, व सर्वांना आनंदित केलें.

यानंतर, “ रूपरसादि विषयांतून मनाला बाहेर काढून तें ईश्वराच्या सेवेत गुंतविलें असतां, जीवाला परमशांति प्राप्त होते,” अशा आशयाचा उपदेश श्रीरामकृष्णांनीं जमलेल्या सर्व मंडळींस केला. दिवाण-खान्याच्या एका बाजूला पडद्याआड स्त्रियाही बसलेल्या होत्या. त्यांनींही आध्यात्मिक विषयांवर अनेक प्रश्न श्रीरामकृष्णांना विचारले, व श्रीरामकृष्णांनींही त्यांचीं योग्य तीं उत्तरें दिलीं. त्या दिवशीं निघालेले विषय,

मंडळींच्या मनांत दृढ ठसावे, म्हणून त्यांनी उत्तरे देतां देतांच श्रीजग-
दंबेचें नाम गाण्यास सुरुवात केली, व रामप्रसाद कमलाकांत वगैरे साध-
कांची अनेक भक्तिरसपूर्ण पदे स्वतः गाऊन दाखविलीं.

इकडे श्रीरामकृष्ण पदे म्हणण्यांत गुंग झाले असतां, श्रीविजयकृष्ण,
घरांत एका बाजूला कांहीं भक्तांना श्रीतुलसीदासांचें रामायण वाचून
दाखवून त्याचा अर्थ सांगत होते. कांहीं वेळानें, सायंकाळची उपासना
सुरू करण्यापूर्वी श्रीरामकृष्णांना प्रणाम करावा म्हणून, ते दिवाणखान्यांत
आले. त्यांना पाहतांच श्रीरामकृष्ण एकाद्या लहान मुलासारखे त्यांची
चेष्टा करूं लागले. ते म्हणाले, “ आजकाल विजयला संकीर्तनाशिवाय
दुसरें कांहीं सुचत नाहीं ! तें सारें ठीक आहे; पण त्यांचें तें नाचणें सुरू
झालें, कीं माझ्या छातींत धडकीच भरते ! हो ! नेम काय ? कडीपाट-
सुद्धां ढांसळायचा एकाद्या वेळेला ! (सारे लोक हंसतात.) खोटें नाहीं,
आमच्या गांवीं एकदां खरोखरच अशी गोष्ट घडून आली. एक साधु-
महाराज आपल्या शिष्याच्या घरीं दुसऱ्या मजल्यावर संकीर्तन करीत
होते. कडीपाट कांहीं मोठासा भक्कम नव्हता. संकीर्तन चांगलें जमल्यावर
नृत्याला सुरुवात झाली. साधुमहाराज आपले होते तुझ्यासारखेच चांगले
आडव्या आंगाचे ! नाचतां नाचतां, एकाएकीं कडीपाट भंगून, साधु-
महाराजांची स्वारी एकदम खालच्या मजल्यावर येऊन हजर झाली !
म्हणून वाटतें, कीं तुझ्या नृत्यानें एकादे वेळीं असाच प्रकार व्हायचा !! ”
(सारे हंसतात.) विजयकृष्णांच्या भगव्या वस्त्राकडे पाहून ते म्हणाले,
“ आजकाल भगव्या रंगाचेंही विजयला मोठें वेडच लागलें आहे ! इतर लोक
फक्त आपल्या कापडालाच तेवढा भगवा रंग देतात. पण विजयची तन्हा
पहा ! त्याचें वस्त्र, चादर, अंगरखा, जोडा, - सारेंच भगवें ! बाकी हें
कांहीं वाईट नाहीं म्हणा. एक वेळ मनाची अशी अवस्था होते कीं,
तेव्हां असेंच करण्याची फार इच्छा होते. भगव्याशिवाय कांहींच बरें
वाटत नाहीं; आणि हेंही बरोबरच आहे. कारण भगवा रंग म्हणजे
त्यागाचें चिन्ह कीं नाहीं ? म्हणून साधकाला तो नेहमीं ईश्वरासाठीं
सर्वस्वत्यागाच्या व्रताचें स्मरण देत असतो. ” यावेळीं विजयकृष्णांनीं
श्रीरामकृष्णांना प्रणाम केला व “ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः, तुला शांति

२९० १६.-मणिमोहन मल्लिकांच्या घरचा ब्राह्मोत्सव.

प्राप्त होवो ! ” असा श्रीरामकृष्णांनीही त्यांना प्रसन्न मनानें प्रेमपूर्वक आशीर्वाद दिला.

श्रीरामकृष्ण पदें म्हणत असतां एक लहानशीच गोष्ट घडून आली, परंतु तिच्यावरून श्रीरामकृष्णांच्या स्वभावाची चांगली कल्पना करता येते, व सदैव ईश्वरचिंतनांत तन्मय असूनही बाह्यजगतांतील विषयाकडे त्यांची किती बारीक नजर असे, हें दिसून येतें. गाणीं गात असतां त्यांची दृष्टी सहज बाबूरामच्या तोंडाकडे गेली, व त्याला भूक लागली आहे असें त्यांच्या तत्काळ लक्षांत आलें. त्यांनीं लगेच स्वतःसाठीं म्हणून थोडेसे संदेश (एक प्रकारची मिठाई) व एक पेलाभर पाणी मागून घेतलें, व आपल्या अगोदर तो कधींही कांहीं खाणार नाहीं हें जाणून त्यांतील लेशमात्र स्वतः ग्रहण करून बाकीचे सर्व संदेश त्यांनीं बाबूरामाला खावयास दिले !

विजयकृष्ण श्रीरामकृष्णांचा आशीर्वाद घेऊन उपासना सुरू करण्यास खालीं आले, व इकडे श्रीरामकृष्णांना फराळासाठीं आंत नेण्यांत आलें. रात्रीचे नऊ वाजून गेले होते. आम्हीं दिवाणखान्यांतून खालीं येऊन विजयकृष्णांची उपासना ऐकण्यास थोडेंसे थांबलों. “ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म ” वगैरे ब्रह्माचा महिमा दाखविणाऱ्या वाक्यांनीं उपासनेला सुरुवात झाली होती. कांहीं वेळानें श्रीरामकृष्णही तेथें आले, व उपासना ऐकत इतर सर्वांच्या बरोबर १०।१५ मिनिटें बसून राहिले. नंतर त्यांनीं भूमिष्ठ होऊन प्रणाम केला; व रात्र बरीच झाली असें पाहून परत जाण्यासाठीं गाडी आणण्यास सांगितलें. गाडी आल्यानंतर ते उपासना-गृहांतून हळू हळू बाहेर आले, व थंडी लागूं नये म्हणून मोजे, बंडी व कानटोपी चढवून गाडींत बसले. सर्वांनीं त्यांना प्रमाण केल्यावर गाडी दक्षिणेश्वराकडे निघून गेली. विजयकृष्णांच्या उपासनेला आणखी थोडा वेळ थांबून आम्हींही घरीं परतलों.

१७—श्रीरामकृष्णांच्याकडे भक्तमंडळीचे आगमन.

“ कमळ प्रफुल्लित झालें म्हणजे भुंग्यांना आमंत्रण द्यावें
लागत नाही ! ”

—श्रीरामकृष्ण—

ब्राह्मसमाजार्थी आलेल्या संबंधावरून श्रीरामकृष्णांच्या ही गोष्ट लक्षांत आली की, पाश्चात्य विद्या शिकलेल्या सर्वच लोकांना आपला सर्वच उपदेश पटेल असें नाही. जडवादानें त्यांच्या मनावर पगडा बसविला असल्यामुळें, त्यांची फार आध्यात्मिक अवनति झाली आहे; व हा पगडा दूर होऊन धर्माचें खरें रहस्य या मंडळीला समजण्यास कांहीं काळ लागणार. धर्मसंबंधी गोष्टी यांना एक प्रकारें नवीनच असल्यामुळें, ईश्वरलाभासाठीं सर्वस्वाचा त्याग करण्याचें खडतर असि-धाराव्रत स्वीकारण्याचें धाडस यांच्यानें होणार नाही; आणि अशी ईश्वरदर्शनाची तळमळ जोंपर्यंत यांना लागणार नाही तोंपर्यंत प्रपंचांतिल इतर अनेक गोष्टींप्रमाणें, धर्म हीहि एक लोकाचाराचीच गोष्ट आहे, यापलीकडे त्यांची प्रापंचिक दृष्टि पोहोंचणार नाही. असें जाणून सुद्धां श्रीरामकृष्णांनीं त्यांना उपदेश देतांना आपली उदार मते व विचार त्यांना स्पष्टपणें सांगण्यास कधी कमी केलें नाही. “ ईश्वरासाठीं सर्वस्वत्याग न केल्यास त्याच्या दर्शनाचा लाभ कधीही होणार नाही,” “ मते तितके मार्ग,” “ कोणत्याही मार्गानें जा, त्या मार्गाचे अंती उपासक आपल्या उपास्यार्थी एकरूप होऊन जातो,” “ मन व मुख एक करणें हेंच साधन,” “ ईश्वरावर पूर्ण भरंवसा व विश्वास ठेवून फलांची आशा न धरितां, नेहमीं सदसद्विचारपूर्वक, संसारांतिल सर्व

२९२ १७.—श्रीरामकृष्णांच्याकडे भक्तमंडळीचे आगमन.

कर्तव्यकर्म करीत राहणें, हाच ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग”—वगैरे आध्यात्मिक तत्त्वां ते त्यांना निःसंकोच प्रतिपादन करीत.

असें असले तरी, ईश्वरासाठी सर्वस्वाचा होम केलेल्या, त्यागाचे मूर्ति-मंत अवतार असलेल्या श्रीरामकृष्णांना, आपल्यासारखे त्यागी भक्त कधी दिसतील अशी उत्कंठा लागावी, यांत आश्चर्य नाही, मानव जन्माला येऊन जें काय मिळावावयाचें तें त्यांनी पूर्णपणें मिळविलें होतें, व सदैव आपल्या आनंदांत निमग्न राहून आपल्या अनुभवाचा फायदा इतरांना देण्यास ते आतां तयार होऊन बसले होते. कमल प्रफुल्लित झालें होतें; आणि त्यातील दिव्य मधु चाखण्यास मधुलोलुप भुंगांचे थवेच्या थवे धांवून येऊं लागण्याची वेळ जवळ आली होती; किंबहुना असे भुंगे अगोदर-पासूनच येऊं लागले होते. यापुढील त्यांचें आयुष्य केवळ “ बहुजन-हिताय बहुजनसुखाय ” होतें. त्यांना स्वतःला आतां कांहीं मिळवायाचें राहिलें नव्हतें, त्यांना आतां सारी तळमळ काय ती एवढीच लागली होती कीं, आपल्याकडे खरे खरे भक्त, खरे खरे साधक कधी येतील व त्यांना आपण आपल्या विविध अवस्था व अनुभव कधी सांगूं ? त्यांनी तेव्हां अत्यंत व्याकूळतेनें प्रार्थना करावी, “ आई, तुझ्या त्यागी भक्तांना इथें येऊन ये; म्हणजे मी त्यांच्याबरोबर मन मोकळें करून तुझ्या गोष्टी बोलें व आनंद करीन ! ” हे सारे भक्त केव्हां येतील, ते किती असतील, त्यांतल्या कोणाकडून कोणतें काम आई करून घेईल, आई त्यांना संन्याशी करलि कीं गृहस्थाश्रमीच ठेवील,—वगैरे वगैरे विचार करण्यांतच या अद्भुत संन्याशाचे तेव्हां दिवसच्या दिवस जाऊं लागले ! श्रीरामकृष्ण म्हणत, “ काय सांगूं रे ! तुम्हा सगळ्यांची भेट व्हावी, म्हणून अशी तळमळ लागावी, आणि मनाला अशा कांहीं वेदना व्हाव्या, कीं त्यांच्या योगानें मी बेहोष होऊन पडावें ! असें वाटावें कीं, मोठ्यानें गळा काढून मनमुराद रडत बसावें ! पण लोक काय म्हणतील या विचारानें रडवत नसे. मनाची कशीबशी समजूत घालून दिवस घालवावा; पण संध्याकाळ झाली आणि देवळांत आरत्या सुरू झाल्या, म्हणजे मात्र, “ आणखी एक दिवस निघून गेला, आणि अजून कोणीच आलें नाही ! ” ह्या विचारानें बिलकुल धीर धरवत नसे.

गच्चीवर जाऊन, “ तुम्हीं सारे कोण कुठें आहांत, ते यारे या ! तुमच्या भेटीसाठी माझा प्राण कासावीस झाला आहे ! ” असें मोठ-मोठ्याने ओरडावें आणि गळा काढून रडत बसावें ! असें वाटे की, आतां वेड लागणार खास ! अशा तळमळीत कांहीं दिवस गेल्यानंतर मग तुम्ही एकेकजण येऊं लागलां, तेव्हां मन शांत झालें ! आणि अगोदर पाहिल्यामुळे, तुम्हीं जिसजसे येत गेलां, तसतसें तुम्हांला ओळखीतही गेलों. असें होतां होतां जेव्हां पूर्ण (श्रीरामकृष्णांचा एक भक्त) आला, तेव्हां आई म्हणाली, “ तूं पूर्वी पाहिल्यापैकी जेवढे भक्त यावयाचे होते तेवढे आतां पूर्ण झाले. आतां या प्रकारचे कोणीही बाकी राहिले नाहींत. ” असें सांगून त्यांचेकडे बोट दाखवून आई म्हणाली “ हं,—हे तुझे अंतरंग भक्त ! ”

यापुढील श्रीरामकृष्णांचें आयुष्य म्हणजे, आपल्या भक्तमंडळींसह त्यांनीं केलेला आनंद, आणि त्यांच्यासह केलेल्या विचित्र आणि अद्भुत लीला यांनीं भरलेलें आहे. त्या लीलांचें यथासांग वर्णन करणें अशक्य आहे. श्रीरामकृष्णांचे भक्त असंख्य होते, व त्यांतील प्रत्येकाच्या जीवनांत श्रीरामकृष्णांच्या दिव्य संगतीनें क्रांति घडून आली होती. म्हणून, श्रीरामकृष्णांच्या लीलांचें सांगोपांग वर्णन करावयाचें म्हणजे त्यांच्या प्रत्येक भक्ताचें चरित्र वर्णन केलें पाहिजे. अर्थात्च ही गोष्ट येथें शक्य नाहीं. म्हणून त्यांच्या भक्तांपैकीं एकाद्याचीच साधारण सविस्तर हकीकत दिली, म्हणजे तीवरून इतरांचीही कल्पनेनें समजतां येईल. यास्तव आतां यापुढें त्यांच्या भक्तमंडळींतील श्रेष्ठ भक्त नरेंद्रनाथ (स्वामी विवेकानंद) याचा जीवनेतिहास, व त्यावर उमटलेला श्रीरामकृष्णांचा अपूर्व प्रभाव यांचेंच यथासाध्य अवलोकन करूं. तो सांगतांना इतरांचीही थोडीफार हकीगत ओघानें येईलच.

श्रीकेशवचंद्रसेन यांच्या भेटीनंतर अजमासें ४ वर्षांनीं (स. १८७५) श्री. रामचंद्र दत्त व मनमोहन मित्र हे दोघे, वर्तमानपत्रांतून श्रीरामकृष्णांची माहिती वाचून त्यांच्या दर्शनास आले, आणि आल्या दिवसापासूनच श्रीरामकृष्णांच्या ठिकाणीं त्यांची भक्ति जडली. त्यांच्या स्वभावांत हळूहळू इतका बदल होऊन गेला की, त्यांच्या

२५४ १७.-श्रीरामकृष्णांच्याकडे भक्तमंडळीचें आगमन.

ओळखीच्या माणसांनाही त्याचें आश्चर्य वाटलें. श्रीरामकृष्णांवरची त्यांची भक्ति इतकी वाढली कीं, ते दोघेही त्यांना आपल्या इष्टदेवते-ग्रमाणें भजू लागले; त्यांनीं श्रीरामकृष्णांना वरचेवर आपले घरीं न्यावें, व त्यांच्या संगतींत कांहीं काळ मोठ्या आनंदानें घालवावा; श्रीरामकृष्णही त्यांच्यासंबंधानें कधीं कधीं म्हणत, “ रामचा स्वभाव आतां इतका उदार असलेला तुम्हीं पहातां; पण प्रथम जेव्हां तो इथें-थेऊं लागला, तेव्हां इतका कृपण होता कीं, सांगतां सोय नाहीं. एक दिवस त्याला वेलची आणायला सांगितलें, तर त्यानें एक पैशाची कसली तरी वाळकी वेलची आणून पुढें ठेवली आणि नमस्कार केला ! रामाच्या स्वभावांत केवढा फरक झाला आहे, हें यावरून समजा ! ” या दोघांनाही श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनापासून इतकी घन्यता वाटूं लागली कीं, आपल्यासारखाच सर्वांना आनंद प्राप्त व्हावा म्हणून, ते आपल्या नात्यांतल्या व ओळखीच्या मंडळींना श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास घेऊन जाऊं लागले. श्रीरामकृष्णांच्या भक्त मंडळीपैकीं पुष्कळांना श्रीरामकृष्णांचें प्रथम दर्शन यांच्याच-शुळें झालें.

इ० स० १८८० सालापासून श्रीरामकृष्णांचे लीलासहचर त्यागी भक्त त्यांच्याकडे येण्यास सुरुवात झाली. या मंडळीपैकीं पहिले स्वामी ब्रह्मानंद हे होत. यांचें पूर्वाश्रमचें नांव राखालचंद्र असून मनोमोहन मित्र यांच्या बहिणीविरोबर त्यांचा विवाह झाला होता. विवाहानंतर थोड्याच दिवसांनीं त्यांनीं श्रीरामकृष्णांचें नांव ऐकलें, व लवकरच त्यांचें दर्शनही घेतलें. श्रीरामकृष्ण म्हणत असत, “ राखाल येण्याचे अगोदर कांहीं दिवस, भावावस्थेंत असें पाहिलें कीं, आई एका लहान मुलाला माझ्या मांडीवर बसवून म्हणत आहे “ हा तुझा मुलगा बरें कां ! ” हें ऐकतांच माझ्या अंगावर भीतीनें रोमांच आले व मी चकित होऊन म्हणालों, “ आई ! हें गे कसें ? मला मुलगाविलगा कुठला ? ” हें ऐकून ती हांसली व म्हणाली “ अहारे वेडा ! अरे खरोखरीचा मुलगा नव्हे; हा तुझा त्यागी मानसपुत्र ! ” तेव्हां मला धीर आला ! या दर्शना-नंतर कांहीं दिवसांनीं राखाल आला, व त्याला पाहतांच हाच तो मुलगा ! असें मीं तेव्हांच ओळखलें ! ”

राखालसंबंधानें श्रीरामकृष्ण पुढें आमचेजवळ म्हणाले* “ तेव्हां तेव्हां राखालचा स्वभाव असा होता कीं, जणुं तीनचार वर्षांचें लहान बाळच ! त्यानें नेहमीं माझ्याशीं आईसारखें वागावें ! पहावें पहावें, आणि एकदम घांवून माझ्या मांडीवरचा येऊन बसावें ! आणि घरीं जाणें तर दूरच राहिलें, पण इथून एक पाऊल सुद्धां दुसरीकडे कोठें जाऊं नये असें त्याला वाटे ! त्याचा बाप कदाचित् त्याला इकडे येऊं देणार नाहीं म्हणून मी त्याला मधून मधून बळेंच घरीं पाठवावें ! त्याचा बाप चांगला श्रीमंत जमीनदार होता. पण भारी कृपण. आपल्या मुलानें येथें येऊं नये, म्हणून प्रथम प्रथम त्यानें खूप खटपट केली; पण पुढें जेव्हां त्यानें पाहिलें कीं, येथें मोठमोठे श्रीमंत लोक, विद्वान लोक येतात, तेव्हां तो आपल्या मुलाला येथें येण्याला हरकत करीनासा झाला. आपल्या मुलासाठीं म्हणून तो मधून मधून इथें येई; व राखालच्या कल्याणासाठीं, मी अनेक गोष्टी सांगून त्याची समजूत घाली.

“राखालच्या सासुरवाडच्या माणसांनीं मात्र इथें येण्याबद्दल राखालला कधीं अटकाव केला नाहीं; कारण मनोमोहनची आई, बायको, बहिणी, व घरची इतर सारीं माणसें, नेहमीं येथें येत जात असत. राखाल येथें येऊं लागल्यानंतर, कांहीं दिवसांनीं मनोमोहनची आई राखालच्या बायकोस घेऊन आली. तेव्हां “ इच्या सहवासानें माझ्या राखालच्या ईश्वरभक्तीची तर हानी नाहींना होणार ? ” असा संशय येऊन, मी तिला आपल्यापार्शीं बोलावून, पायापासून डोक्याच्या केशापर्यंत, तिच्या सर्वांगाची नीट परीक्षा केली व जाणलें कीं “ मिण्याचें कारण नाहीं, ही देवीशक्ति आहे. हिच्यापासून आपल्या पतीला धर्ममार्गांत कधींही अडथळा होणार नाहीं. ” तेव्हां कुठें माझ्या जिवांत जीव आला व आनंदित होऊन नौबतखान्यांत (पत्नीला) सांगून पाठविलें कीं, “ आपल्या सुनवाईला पाहून, तिच्या हातावर खाऊला एक रुपया ठेव ! ”

* राखालसंबंधानें श्रीरामकृष्णांनीं पुढील सर्व गोष्टी एकाच वेळीं सांगितल्या नाहींत. तरी पण सर्व हकीगत सुसंबद्ध व्हावी म्हणून त्या येथें एकत्र दिल्या आहेत.

२५६ १७.—श्रीरामकृष्णांच्याकडे भक्तमंडळीचे आगमन.

“ माझ्याजवळ असला म्हणजे देहभान विसरून जाऊन राखालच्या मनांत एकदम बालकभाव उत्पन्न होई. त्यावेळीं त्याला पाहून सर्वजण आश्चर्यचकित होत. मीही भावाविष्ट होऊन त्याला दूध पाजावे, लोणी खाऊं घालावे, खेळवावे ! केव्हां केव्हां तर त्याला खांद्यावरही घ्यावे ! आणि आश्चर्य हें कीं, त्यालाही यांत मुळीच संकोच वाटूं नये ! पण मी त्याला हें सांगून ठेवले, कीं तूं थोडासा मोठें होऊन आपल्या स्त्रीसह राहूं लागलास, म्हणजे हा तुझा बालकस्वभाव रहाणार नाही.

“ त्यानें कधीं चूक केली तर मीं त्याला शिक्षाही करावी. काली-घरांतून एक दिवस प्रसादाचें लोणी आलें होतें; भूक लागली होती म्हणून त्यानें तें सारें एकट्यानेंच खाऊन टाकलें ! हें पाहून मी त्याची चांगली खरडपट्टी काढली; त्याला म्हणालों, “ तूं तर भारीच लोभी आहेस बुवा ! इथें येऊन लोभ टाकायला शिकायचें, तें कुठेंच गेलें, आणि तें सारें लोणी एकट्या एकट्यानेंच खाऊन टाकलेंस ? काय म्हणावें तुला ? ” हें ऐकून त्याला फार वाईट वाटलें, आणि पुन्हां त्यानें अशी गोष्ट कधींही केली नाही.

“ राखालच्या मनांत तेव्हां तेव्हां लहान मुलासारखा मत्सर व अभिमानही असे. त्याच्याशिवाय जर दुसऱ्या कोणार्शी मी प्रेमानें वागलों तर तें त्याला सहन होत नसे ! या योगानें मला त्याच्याबद्दल कधीं कधीं फार भय वाटावें. कारण आईच ज्यांना इथें घेऊन येते, त्यांचा द्वेष केल्यास उलट त्याचेंच कदाचित् अकल्याण व्हावयाचें !

“ इथें आल्यानंतर सुमारे तीन वर्षांनीं राखालची प्रकृती बिघडली. तो बलरामाबरोबर वृंदावनास गेला. त्याच्यापूर्वी कांहीं दिवस भावा-वस्थेंत मीं पाहिलें कीं, आई त्याला बाजूला सारीत आहे. तेव्हां व्याकूळ होऊन मी म्हणालों “ आई ! तो अजून लहान आहे, त्याला काय समजतें बरें ? म्हणून तो कधीं कधीं अभिमान करतो, इतकेंच. तूं त्याला आपल्याच कामासाठीं इथून बाजूला करत असशील, तर एवढें तरी कर, कीं त्याला कुठें तरी चांगल्या ठिकाणीं आनंदांत ठेव, म्हणजे झालें. ” यानंतर थोड्या दिवसांनीं तो वृंदावनास गेला.

“ तेथेही त्याची प्रकृति ठीक नाही, असें ऐकून फार काळजी वाटू लागली. कारण आईने दाखविले होते की, राखाल म्हणजे खरोखर ब्रजांतलि राखाल (गोप) आहे ! म्हणून अशी भीति वाटली की, त्याला तेथच्या मागील सर्व गोष्टी आठवून, तो देहत्याग तर करणार नाही ना ? म्हणून मग मी पुन्हा आईची प्रार्थना केली, व तिने “ काळजी करू नको ” असें सांगितले. त्याच्यासंबंधाने आईने अशा किती तरी गोष्टी दाखविल्या. त्या सान्या सांगायला निषेध आहे. ”

अशा रीतीने श्रीरामकृष्णांनी राखालसंबंधाने किती किती गोष्टी आम्हाला सांगायला ! तरुणपणी राखालने ईश्वरासाठी आपल्या सर्व-स्वाचा त्याग करून संन्यास घेतला, व बेलूर मठाची स्थापना झाल्यावर राखालचंद्र (स्वामी ब्रह्मानंद) हे त्याचे पहिले अध्यक्ष झाले. स्वामी विवेकानंद म्हणत असत “ आध्यात्मिकदृष्ट्या राखाल माझ्याहून थोर आहे ! ” २५ वर्षेपर्यंत सतत परिश्रमपूर्वक शिवज्ञानाने जीवांची सेवा करून, व अनेक लोकांना सन्मार्गाला लावून स्वामी ब्रह्मानंद नुकतेच (१९२२) समाधिस्थ झाले.

राखालचंद्र श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास आल्यानंतर ३।४ महिन्यांनीच नरेन्द्रनाथांनी श्रीरामकृष्णांचे प्रथम दर्शन घेतले.

१८— नरेंद्रनाथाचा परिचय.

“ इथें इतकेजण येतात, पण त्यांत नरेंद्रासारखा एकही नाही !

“ एकाद्या वेळीं वाटतें—कोणी दशदल, कोणी षोडशदल, कोणी फार तर शतदल पद्म;—पण पद्मांत नरेंद्र सहस्रदल पद्म !

“ इतर लोक—कोणी गडवा, कोणी कळशी—फार तर घागर;—पण नरेंद्र म्हणजे हांडा !

“इतर लोक—कोणी डबकें, कोणी विहीर—फार फार तर तळें;—पण नरेंद्र म्हणजे सरोवर !! ”

—श्रीरामकृष्ण—

कलकत्यांत दत्तांचें घराणें फार प्रसिद्ध असे. धन, मान, विद्या-दिकांमध्ये कायस्थ घराण्यांत तेंच पहिलें असे. नरेंद्राचा पणजा राम-मोहन दत्त यांनीं वकीलीच्या धंद्यांत चांगले पैसे मिळविले. त्यांचो पुत्र दुर्गाचरण यांचा प्रथम पासूनच धर्माकडे कल असे. लग्न झालें तरी संसारांत त्यांचें मन नव्हतेंच; व एक पुत्र झाल्याबरोबर संसाराचा व संपत्तीचा त्याग करून, ते तीर्थाटणास निघून गेले, व पुन्हां कधीही घूर्ण परत आले नाहींत. शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें मात्र, जन्मभूमि-दर्शनासाठीं १२ वर्षांनीं एकदां ते कलकत्यास आले होते. घरच्या मंडळीस खबर लागतांच त्यांनीं त्यांना आग्रह करून घरीं नेलें; परंतु तेथें गेल्यापासून ते मौनव्रत स्वीकारून जे एका ठिकाणीं बसून राहिले, ते तीन दिवसपर्यंत तेथून बिलकूल हालले नाहींत ! चौथ्या दिवशीं सफाळीं मंडळी पहातात, तों दुर्गाचरण कोठें निघून गेले होते ! त्यानंतर पुन्हां कधीही त्यांची वार्ता समजली नाहीं.

नरेंद्रनाथ (स्वामी विवेकानंद).

दुर्गाचरणांचे पुत्र विश्वनाथ हेहि एक प्रसिद्ध वकील होते व ह्यांनी आपल्या घंघांत चांगले पैसे कमावले. परंतु त्यांचा स्वभाव फार उदार, खर्चीक व आसवत्सल असल्यामुळे त्यांनी आपल्यामागे कांहींच ठेवले नाही. त्यांना संगीताचा नाद असे; व आपल्या जेष्ठ पुत्रास (नरेंद्रास) त्यांनी याचें सशास्त्र शिक्षण देण्यासाठीं एक वस्तादही ठेवला होता. त्यांचा स्वभाव अत्यंत शांत व गंभीर असे. कोणी कधी चूक केली तर त्याला रागें भरण्याऐवजीं, त्यानें केलेली चूक ते सर्वांना सांगत व मग जो तो त्या अपराध्याला त्याबद्दल असें बोलून बोलून बेजार करी, कीं त्यानें अगदीं खजील होऊन जावें ! एक दिवस नरेंद्र आपल्या आईला कांहीं उलट बोलला होता. विश्वनाथ बाबूंनीं याबद्दल नरेंद्राजवळ एक चकार शब्दही काढला नाही. परंतु नरेंद्र ज्या स्नेह्यांच्या घरीं नेहमीं जात येत असे, त्यांच्या घरीं जाऊन, त्यांनीं गुपचुप “ आज नरेंद्र आपल्या आईला उलट बोलला, ” अशीं मोठमोठीं अक्षरें कोळशानें एका भिंतीवर लिहून ठेविलीं ! नरेंद्र व त्यांचा मित्र यांच्या दृष्टीसु हें वाक्य पडलें, व नरेंद्राला आपल्या आचरणाचा फार पश्चात्ताप झाला; व पुन्हां कधींही तो आपल्या आईस उलट बोलला नाही.

विश्वनाथ बाबूंचें अंतःकरण फार कोमल असे. आपल्या आसांतल्या कित्येक मंडळींना, ते पात्तापात विचार न करितां, नेहमीं द्रव्याची मदत करीत. नरेंद्र मोठा झाल्यावर त्याच्या लक्षांत हा प्रकार आला, व एक दिवस “ अशी वाटेल त्याला मदत करणें चांगलें नाही ” असें तो आपल्या वडिलांस म्हणाला. विश्वनाथ बाबूंनीं यावर उत्तर दिलें “ बाळ ! मनुष्य-जीवन कितो दुःखमय आहे याची तुला काय कल्पना आहे ? ज्यावेळीं तुला हें समजून येईल, त्यावेळीं, आपल्या दुःखाचा क्षणभर तरी विसर पडावा म्हणून, अफू खाणाऱ्या लोकांच्या विषयीं सुद्धां तुझ्या मनांत दया उत्पन्न होईल ! ”

विश्वनाथ बाबूंना बरींच अपत्यें झालीं. त्यांच्या मुली अल्पायु झाल्या. तीन चार मुलींच्या पाठीवर नरेंद्राचा जन्म झाल्यामुळे तो आपल्या आईवापांचा फार लाडका होता.

नरेंद्राची माता भुवनेश्वरी देवी ही रूपानें सुंदर व गुणांनी थोर असे. ती अत्यंत देवभक्तिपरायण असे. रामायण, महाभारत यांतिल्लि सर्व गोष्टी तिला अवगत असत. तिला लिहणें वाचणें बेताचेंच येत असे, तरी पण ती बहुश्रुत होती. पतीच्या मृत्यूनंतर तिच्या आंगचें धैर्य, सहिष्णुता, तेजस्विता वगैरे गुण दिसून आले. हजारों रुपयांचा कारभार करणाऱ्या त्या मानी स्त्रीला दरमहा ३० रुपयांत आपला प्रपंच चालवावा लागे, तरी सुद्धां तिचें धैर्य खचलें नाहीं, कीं ती कधीं दुःखी कष्टी दिसली नाहीं !

अशा प्रकारच्या मातापितरांच्या पोटीं नरेंद्राचा जन्म झाला होता. त्याची बुद्धि अत्यंत तीव्र असे, व ती कोणत्याही विषयाचें सहज लीलेनें आकलन करूं शके. लहानपणापासून त्याची सत्यनिष्ठा जबर असे; तो लहानपणापासून अत्यंत धीट, साहसी व स्वातंत्र्यप्रिय असे. त्याचा कंठ मधुर असे, व त्याबरोबरच त्याला तालमीचाही नाद असे. सर्वांशीं त्याचें वर्तन अगदीं प्रेमळपणाचें असे, व त्याच्या अंगच्या अलौकिक गुणांनीं तो ज्याला त्याला प्रिय असे. तो आपला अभ्यास सहज केव्हां तरी करून टाकी, व मग सारा वेळ खुशाल निश्चितपणें खेळत बसे ! त्याचें मन अत्यंत कोमल असे, व दीन दुबळ्या दरिद्री लोकांना पाहून त्याच्या डोळ्यांना पाणी येई, व कांहीं तरी दिल्या-शिवाय तो त्यांना परत जाऊं देत नसे. लहान असतांना तो अत्यंत रागीट असे. तो एकाद्यावर रागावला म्हणजे त्याचें सर्वांग रागानें थर-थर कापूं लागे, व हा आतां काय करील आणि काय नाहीं, असें सर्वांना भय वाटे. त्याच्या आईनें म्हणावें, “ पुत्र व्हावा म्हणून काशीस जाऊन वीरेश्वराला नवस केला, वीरेश्वरानें मला वाटतें, एकादें भूतच पाठवून दिलें कीं काय ? नाहीं तर रागानें कां कुणी असें भुता-सारखें आचरण करतें ? ” तिनें त्याच्या या रागावर औषधही मोठें बेमालूम शोधून काढलें होतें. तो रागावला कीं तिनें वीरेश्वराचें नांव घेऊन त्याच्या डोक्यावर एकदोन थंड पाण्याच्या घागरी ओताव्या ! वा औषधानें त्याचा राग तेव्हांच शांत होई ! दक्षिणेश्वरीं एक दिवस

नरेंद्र म्हणाला “ धर्मकर्म करायला लागून इतर कांहीं न होवो, ईश्वर कृपेनें एवढें मात्र झालें कीं, या दुष्ट क्रोधाला मात्र मी जिंकू शकलों ! ”.

लहानपणापासून नरेंद्राला ध्यान करणें फार आवडे, व त्यांत त तेव्हांच तन्मय होऊन जाई. निजावयाचे वेळेस रोज त्याला एक तेजो-गोल दिसे; व कोणुं तरी तो गोल आपल्याकडे फेकीत आहे असा त्याला भास होई ! तो गोळा जवळ जवळ येत अगदीं जवळ आला, म्हणजे, आपण त्यांत बुडून जात आहों असें वाटून त्याच्या बाह्य-संज्ञेचा लोप होई ! कित्येक दिवसपर्यंत, सर्वांनाच अशा रीतीनें झोंप लागत असावी, असें त्याला वाटत असे; परंतु तें तसें नाहीं हें त्याला पुढें समजलें.

विद्यार्थी दर्शेंत असतांनाच नरेंद्र ब्राह्म समाजाचा अनुयायी झाला होता, व उत्तरोत्तर धर्माकडे त्याचें अधिकाधिक लक्ष लागत चाललें होतें. त्यानें या सुमारास निरनिराळ्या धार्मिक ग्रंथांचा अभ्यास सुरु केला व त्या योगें निरनिराळ्या मतांच्या वादविवादाचा त्याला कंटाळा येऊन, सत्य काय आहे तें जाणण्याची त्याची उत्कंठा वाढत चालली. नरेंद्राची एफ. ए. ची परीक्षा झाल्यानंतर विश्वनाथ बाबूंनीं त्याच्या विवाहाचा बेत चालविला; व रामचंद्र दत्त वगैरे आप्त मंडळींनींही त्या बाबतींत नरेंद्राला आग्रह चालविला. परंतु विवाह करण्याचें नरेंद्रानें साफ नाकारिलें.

धर्मप्रेरणेमुळेच नरेंद्र विवाहाला संमत होत नाहीं, हें हळूहळू विश्वनाथ बाबूंच्या व रामचंद्र दत्तांच्या लक्षांत आलें, व एक दिवस रामचंद्र दत्त त्याला म्हणाले, “ जर तुझ्या मनांतून खरोखरच धर्मलाभ करून घ्यावयाचा असेल तर, उगीच ब्राह्म समाज वगैरे ठिकाणीं भटकण्यांत अर्थ नाहीं. दक्षिणेश्वरीं रामकृष्णांच्या आश्रयाला चल. ”

“ जनरल असेंब्लीज इन्स्टिट्यूशन ” मध्ये नरेंद्र त्यावेळीं एफ. ए. च्या वर्गांत होता. त्या संस्थेचे प्रिन्सिपाल हेस्टी या नांवाचे एक विद्वान गृहस्थ होते. त्यांची विद्वत्ता, अत्यंत शुद्ध आचरण, शिष्यांवरचें त्यांचें प्रेम, या सान्या गुणांबद्दल नरेंद्राच्या मनांत त्यांच्याविषयीं फार आदर

असे. सृष्टिशोभा पाहण्यांत दंग होऊन कधी कधी, वर्डस्वर्य कवीला भावसमाधी लागत असे, असें एक दिवस त्यांच्या सांगण्यांत आल्यावरून विद्यार्थ्यांनीं ह्या विषयाची अधिक माहिती देण्यास त्यांना आग्रह केला. त्यांनींही हा विषय शक्य तितका सुलभ करून विद्यार्थ्यांस सांगितला; व ते पुढें म्हणाले, “ चित्ताची पवित्रता, व एकाद्या विषयामध्ये मन एकाग्र होणें, यांच्या योगानें ही अवस्था प्राप्त होत असते. असे पुरुष फार क्वचित दिसून येतात. माझ्या पाहण्यांत तरी दक्षिणेश्वरचे रामकृष्ण परमहंस हे एकटेच असे पुरुष आहेत. तेथें जाऊन ही त्यांची अवस्था पाहिल्यास तुम्हाला या विषयाची बरीच माहिती होईल. ” हें ऐकल्यापासूनही नरेंद्र दक्षिणेश्वरी जाण्याचा बेत करीतच होता.

यापूर्वीं एक दिवस नरेंद्राची व श्रीरामकृष्णांची अकल्पित रीतीनें भेट झाली होती. कलकत्यांतील सिमला विभागांत राहणारे सुरेशचंद्र मित्र यांना याच सुमारास श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनाचा लाभ घडला होता; व प्रथम दर्शनाच्या दिवसापासून त्यांची श्रीरामकृष्णांच्यावर अतिशय भक्ति उत्पन्न झाली होती. ते वरचेवर दक्षिणेश्वरी श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास येत असत, व कधी कधी त्यांना आपल्या घरीं घेऊन जाऊन कांहीं काळ त्यांच्या सहवासांत व त्यांच्या उपदेशामृताचें पान करण्यांत घालवीत. एक दिवस रामकृष्ण त्यांच्या घरीं आले असतां त्यांना कांहीं पदें ऐकण्याची इच्छा झाली. तेथें असलेल्या मंडळींत गाणें कोणाला चांगलेंसें येत नसल्यामुळे सुरेशनें आपल्या घराजवळच असलेल्या विश्वनाथ बाबूंच्या मुलाला (नरेंद्राला) गाणें म्हणण्यासाठीं बोलावून आणलें. व त्यानेंही त्या दिवशीं १२ गाणीं उत्तम रीतीनें म्हणून दाखविलीं. अशा रीतीनें भगवान् श्रीरामकृष्ण परमहंस व त्यांचे मुख्य लीलासहायक श्रीस्वामी विवेकानंद यांची प्रथम भेट झाली. तो इसवी सन १८८० सालचा नोव्हेंबर महिना.

त्या दिवशीं नरेंद्राला पाहतांच श्रीरामकृष्णांचें लक्ष त्याचेकडे वेधलें. त्यांनीं सुरेंद्र व राम या दोघांना एकीकडे बोलावून त्यांच्याबद्दल बरीच माहिती विचारली, व एक दिवस त्याला दक्षिणेश्वरीं घेऊन येण्यास सुरेशला सांगितलें. नरेंद्राचें गाणें संपल्यावर श्रीरामकृष्ण स्वतः

नरेंद्राजवळ गेले, व त्याच्या अंगावरचीं सर्व लक्षणें नीट लक्षपूर्वक पहात दोनचार गोष्टी त्याच्याबरोबर बोलून, त्यालाही, लवकर एक दिवस दक्षिणेश्वरीं येण्यास त्यांनीं सांगितलें; असो.

रामचंद्र दत्तांनीं दक्षिणेश्वरीं चलण्यास सांगतांच नरेंद्र कबूल झाला, व रामचंद्र, सुरेश, नरेंद्र व आणखी तीन चार मंडळी मिळून सर्वजण दक्षिणेश्वरीं गेलें.

त्या दिवशीं नरेंद्राला पाहून श्रीरामकृष्णांना काय वाटलें तें त्यांनीं एक दिवस सहज गोष्टी निघाल्यावरून आम्हाला सांगितलें. ते म्हणाले “ त्या दिवशीं नरेंद्र (पश्चिमेच्या दाराकडे बोट करून) या दारानें खोलींत आला. त्याचें आपल्या शरीराकडे बिलकुल लक्ष नव्हतें. डोक्यावरचे केस, अंगावरील कपडे यांत सुद्धां इतरांच्या सारखा ठाकठीकपणा नव्हता, किंवा कोणत्याही बाह्य वस्तूकडेही त्याचें लक्ष नव्हतें. त्याचें सारेंच निराळें होतें त्याच्या डोळ्यांवरून असें दिसलें कीं, त्याचें मन कोणीतरी जबरदस्तीनें अंतर्मुख करून ठेविलें आहे. हें सर्व पाहून असें वाटलें कीं, विषयी लोकांचें आगर, अशा या कलकत्यांत, एवढा मोठा सत्वगुणी अधिकारी कुठून आला बुवा ?

“ जमिनीवर सत्रंजी घातली होती, तिच्यावर बसायला सांगितलें. सत्रंजीच्या एका टोंकाला एक गंगेच्या पाण्याची घागर भरलेली होती, तिच्याजवळ तो बसला. त्याच्याबरोबर त्या दिवशीं त्याचे दोन चार स्नेहीही आले होते. परंतु त्यांचा स्वभाव अगदींच निराळा दिसला. साधारण लोकांची जशी भोगाकडे दृष्टि असते, तशीच त्यांची दिसली.

“ गाणें गायला सांगितलें, तेव्हा समजलें कीं, त्याला बंगाली गाणीं दोन चारच येतात. त्यांतलेंच एकादें गायला सांगितल्यावरून “ चूल मन निज-निकेतने ” हें ब्राह्मसमाजाचें गाणें, त्यानें अशा तन्मयतेनें म्हणून दाखविलें कीं, तें ऐकून मला भावावेश प्राप्त झाला. गाणें झाल्यावर थोड्या वेळानें मंडळी निघून गेलीं.

“ तो निघून गेल्यावर त्याची पुन्हां भेट व्हावी म्हणून चोवीस तास मन असें व्याकूळ झालेलें असे, कीं सांगतां सोय नाहीं ! मधुन मधुन तर अशा वेदना होत कीं, कोणी तरी काळजाला एकाद्या पिळ्यासारखें

पिळून काढीत आहे कीं काय असें वाटे ! त्या वेदना सहन करवतनाशा झाल्या कीं, उठून झाउतलाकडे जावें,—कारण तेथें कोणी येण्याची भीति नसे,—व तेथें लाजलज्जा गुडाळून ठेवून “ नरेंद्रा ! येरे ये, तुझ्या-वांचून प्राण जाऊं पाहतात ! ” असें ओरडत मोठ्यानें गळा काढून रडत बसावें ! कांहीं वेळ असें रडलें म्हणजे मग कुठें मन जरासें शांत होई आणि हा प्रकार एक दोन दिवस नव्हे, एकसारखा सहा महिने चालला होता ! इथें आलेल्या पुष्कळ मुलांच्याबद्दल असें होई ! परंतु नरेंद्रांच्या भेटीबद्दल जशी व्याकुळता लागली होती, तिच्यापुढें इतरांची म्हणजे कांहींच नव्हे ! ”

श्रीरामकृष्णांनीं ही जी हकिकत आम्हाला त्या दिवशीं सांगितली ती संक्षेपानें सांगितली असावी; कारण याच भेटीसंबंधानें स्वतः नरेंद्र एक दिवस आम्हाला म्हणालाः—

“ गाणें तर गायलों. तें संपतांच श्रीरामकृष्ण लगबगीनें उठून माझ्याजवळ आले, आणि माझे हात धरून मला उत्तरेच्या बाजूच्या व्हरांड्यांत घेऊन गेले. ते हिंवाळ्याचे दिवस असल्यामुळें थंड वारा लागूं नये म्हणून व्हरांड्याच्या बाजूनें पडदे लाविले होते. त्या व्हरांड्यांत जाऊन खोलीचें त्या बाजूचें दार लावलें, म्हणजे बाहेरील कोणालाही आंत काय चाललें आहे तें दिसून येत नसे. त्या व्हरांड्यांत जातांच श्रीरामकृष्णांनीं त्या बाजूचें खोलीचें दार लावून घेतलें, म्हणून वाटलें कीं, हे मला एकीकडे कांहींतरी उपदेश करणार असावे. परंतु साराच प्रकार विपरीत ! माझे हात आपल्या हातांत धरून, एक सारखे अश्रु गाळीत, हुंदके देत, एकाद्या अतीशय ओळखीच्या माणसा-इमानें, मला प्रेमानें म्हणूं लागले “ इथें यायला इतके दिवस कां लावायचे असतात ? मी इथें तुझी किती उत्कंठेनें वाट पाहत बसलों आहे, याचा विचार सुद्धां करायचा नाही अँ ? विषयी लोकांच्या भाकडकथा ऐकून ऐकून माझे कान जळून जाण्याच्या बेतांत आले आहेत; मनांतल्या गोष्टी सांगायला कोणी न मिळाल्यामुळें, त्या आंतल्या आंत जिरून माझे पोट सुजलें आहे ! ”—वगैरे वगैरे किती किती बोलूं लागले व रडूं लागले ! कांहीं वेळानें माझ्यापुढें हात जोडून उभे

राहिले व म्हणू लागले, “ प्रभो ! मला ठाऊक आहे कीं तू तो पुरातन नारायण ऋषी असून जीवांची दुर्गति निवारण करण्यासाठीं पुन्हां शरीर धारण करून आला आहेस ! ”

“ हा प्रकार पाहून मी अत्यंत आश्चर्यचकित होऊन गेलों, आणि मनांत म्हणू लागलों, “ मी इथें काणाच्या दर्शनाला म्हणून आलों, आणि इथें गांठ तेंर कोणाची पडली ! यांना तर उन्मादवायु झालेला दिसतो ! नाहींतर विश्वनाथ दत्ताचा मुलगा मी, मला या गोष्टी हे कसे म्हणतात ? ” पण मी उघड कांहीं न म्हणतां चूप बसून, त्यांचें बोलणें ऐकत बसलों. नंतर मला तेथेंच थांबावयास सांगून ते आपल्या खोलींत गेले व तेथून थोडीशी मिठाई आणून आपल्या हातानें मला भरवूं लागले ! मी पुष्कळ म्हणालों कीं, “ ती आपण माझ्या हातांत द्या, मी आपल्या सोबत्यांबरोबर खाईन; ” पण ते कांहीं केल्या ऐकेचनात, ते म्हणाले, “ ते खातील मग; तू अगोदर खा पाहूं ? ” असें म्हणून त्यांनीं दोतचार घांस मला खायला लावलेच, मग पुन्हां माझे हात धरून म्हणाले, “ तू असाच इथें आणखी एकदां, एकटाच, शक्य तितक्या लवकर येशीलना ? म्हण बघू ‘ येईन ’ म्हणून ? ” इतका आग्रह केल्यावर मी अर्थातच “ येईन ” म्हटलें, व त्यांच्याबरोबर खोलींत परत येऊन, आपल्या स्नेह्यांच्याबरोबर बसून राहिलों.

“ तिथें बसून त्यांच्याकडे नीट लक्ष देऊन पाहूं लागलों व विचार करूं लागलों त्याचें बोलणें, दुसऱ्याशीं वागणें वगैरे गोष्टींत तर उन्मादासारखें कांहीं एक दिसेना ! त्यांचा उपदेश ऐकून व भावसमाधी पाहून मनाला वाटलें कीं, खरोखरच ईश्वरासाठीं यांनीं सर्वस्वाचा त्याग केला असून, त्यांचें वागणें “ बोले तैसा चाले ” अशा महात्म्यांच्या कोटींतलेंच आहे. “ तुम्हाला मी जसें पाहतों व तुमच्याशीं गप्पागोष्टी करतां, तसेंच ईश्वरालाही पाहतां येतें, त्याच्याशींही गप्पागोष्टी करतां येतात, परंतु असें करायची इच्छाच कोणाला असते ? लोक स्त्रीपुत्रांच्या शोकानें घागर घागर अश्रु ढाळतात, इच्छिलेली वस्तू मिळाली नाहीं, अथवा संपत्तीचा नाश झाला, तर रडून रडून डोळे सुजवतात, पण ईश्वराची प्राप्ती झाली नाहीं, म्हणून असा शोक कितीसे करतात बरें ‘ देवा

दर्शन दे ।' म्हणून जर कोणी खरोखरच व्याकूळ होऊन त्याचा धांवा करील, तर ईश्वर त्याला दर्शन देईलच देईल. " या गोष्टी त्यांच्या तोंडांतून ऐकून, मनाला वाटलें कीं, इतरांच्यासारखे हे उगीच कांहीं तरी वायफळ गप्पा मारीत नसून, ईश्वराची अत्यंत व्याकूळतेनें प्रार्थना करून, व त्याचें प्रत्यक्ष दर्शन घेऊनच, या गोष्टी हे इतरांस सांगत आहेत. परंतु इतक्यांत त्यांचें तें मघांचें उन्मादासारखें आचरण आठवून या आत्तांच्या उपदेशाशीं त्याचा कसा मेळ जमावा, हें कळेना. बराच विचार करून, अखेरीस असें ठरविलें कीं, हे अर्धोन्माद असावे ! परंतु मनानें असें नुसतें ठरवून काय उपयोग ? ईश्वरासाठीं त्यांनीं केलेला त्याग, त्यांची अपूर्व तपस्या वगैरे गोष्टी एकदम मनापुढें उभ्या राहून, त्यांचा अर्धोन्मादपणा मनाला पटेना. कारण ईश्वरासाठीं असा त्याग केलेल्या कितीशा व्यक्ति आपल्या पाहण्यांत येतात ? असा विचार घेऊन मनु गोंधळून गेलें, पण अखेरीस—' हे कोणीही कां असेनात, हे अत्यंत पवित्र आणि त्यागी असल्यामुळें मान देण्यास सर्वथैव योग्य आहेत—' असा विचार करून, त्यांच्या चरणांवर मस्तक ठेवून, मी त्या दिवशीं त्यांचा निरोप घेतला. "

या गोष्टीस सुमारे एक महिना लोटला. कॉलेजांतील अभ्यास, ध्यान, गायन-शिक्षण, आखाड्यांतील मेहनत, ब्राह्मसमाजांतील उपासना वगैरे गोष्टींत गहून गेल्यामुळें, या महिन्यांत नरेंद्राला दक्षिणेश्वरीं जाण्याला फुरसत मिळाली नाहीं. तरीही, एकटा येण्याचें श्रीरामकृष्णांना वचन दिलें असल्यामुळें, त्यांच्या लक्षांतून ती गोष्ट गेली नव्हती. म्हणून वेळांत वेळ काढून तो एक दिवस पार्यांच दक्षिणेश्वरीं गेला. या दिवसाचीही हकीकत त्यांनीं एकदां आम्हाला सांगितली ते म्हणाले:—

“ दक्षिणेश्वराला जाण्यास त्या दिवशीं मी पार्यांच निघालों. मागें फक्त एकदां तेथें गेलों होतो, व तोही गाडींतून. म्हणून दक्षिणेश्वर इतकें दूर असेल अशी माझी मुळींच कल्पना नव्हती. किती चालून गेलों तरी वाटच संपेना. शेवटीं तेथें एकदांचा जाऊन पोहोंचलों, व तडक श्रीरामकृष्णांच्या खोर्लांत गेलों. ते आपल्या छोट्या पलंगाडीवर एकटेच विचारमग्न होऊन बसलेले होते. जवळपास कोणीही नव्हतें. मला पाहतांच

मोठ्या आनंदाने त्यांनी मला जवळ बोलावले, व आपल्या पलंगडीवरच एका बाजूला बसविले. थोड्याच वेळांत मला दिसून आले की, त्यांना भावावेश प्राप्त झाला असून, तोंडाने अस्पष्ट स्वराने कांहीं तरी पुटपुटत, माझ्याकडे टक लावून पहात, हळू हळू माझ्याच बाजूला सरकत येत आहेत ! त्या बरोबर मला वाटले की, आतां पुन्हां त्या दिवशींसारखा कांहींतरी प्रकार होणार ! हे मनांत येते न येते इतक्यांत मजजवळ येऊन, त्यांनी आपला उजवा पाय माझ्या अंगावर ठेवला ! त्याबरोबर काय चमत्कार सांगावा ? असें दिसू लागले की, ती खोली आणि तिच्यांतील सर्व वस्तु मोठ्या वेगाने फिरावयास लागून, कोठेंतरी अंतर्धान पावत आहेत, व सारे विश्व व त्याबरोबर माझा अहंकारही एका सर्व-ग्रासी महाशून्यामध्ये विलीन होण्यासाठीं मोठ्या झपाट्याने चालला आहे ! हा प्रकार पाहून माझी पांचावर धारण बसली. असें वाटले की, “ मीपणाचा नाश म्हणजेच तर मरण; मग मरणाला आतां काय बाकी राहिली आहे ? ” त्यासरशीं धीर सुटून मी एकदम ओरडलों, “ अहो ! हे तुम्ही मला काय करीत अहां ? मला आईबाप आहेत अजून ! ” हे ऐकून ते खदखदां हांसू लागले व हातांनीं माझे वक्षस्थळ चोळीत चोळीत म्हणू लागले “ तर मग आतां राहूंदे. एकदमच व्हायला नको, हळू हळू होईल ! ” आणि आश्चर्याची गोष्ट ही की, या त्यांच्या स्पर्शाने तो सारा अद्भुत देखावा नाहीसा झाला, व मी पहिल्या-सारखा देहभानावर आलों !

“ पुन्हां मनामध्ये खळबळ उडाली ! हा मनुष्य आहे तरी कोण ? आणि याने हा केलेला प्रयोग हिप्रॉटिसिमचा आहे असें म्हणायचें कीं काय ? पण ही गोष्टही मनाला पटेना. ज्याचें मन दुर्बल आहे अशा माणसावरच तो चालतो असें मी वाचले होते, आणि मला तर असा अभिमान असे की, आपली इच्छाशक्ति फार प्रबल आहे. मग याला काय म्हणावें ? व एकाद्याच्या मनाला नुसत्या इच्छेनें चिखलाच्या ळ्यासारखा वाटेल तसा आकार देणाऱ्या या माणसाला अर्धोन्मादरी कसें म्हणावें ? बरे, न म्हणावें तर पहिल्या दिवशींचें यांचें आचरण

अधोन्मादासारखें नव्हतें तर कशासारखें होतें ? असे किततीतरी विचार येऊन त्यांनीं मनांत काहूर माजविलें.

“ त्या दिवशींही त्यांनीं माझे फार लाड केले, व आपल्या नेहमींच्या परिचयांतील माणसासारखें माझ्याशीं वर्तन केलें. त्यांच्या या प्रेमपूर्ण व्यवहाराचाही मला कांहीं उलगाडा होईना. त्यांचा तो सारा दिवस माझ्याशीं बोलण्यांत, मला खायला घालण्यांत व तेव्हातन्हेचे लाड करण्यांत गेला. मग संध्याकाळ झालीसैं पाहून मी त्यांची परवानगी मागितली. मी निघालों असें पाहून ते खिन्न मुद्रेनें माझ्याकडे पाहून म्हणाले “ पुन्हां लौकर येशीलना पण इथें ? म्हण ‘ येईन ’ म्हणून ? ” अर्थातच त्या दिवशींही पुन्हा लौकरच येण्याचें आश्वासन देऊन, मी त्यांच्या पायांवर डोकें ठेऊन परत घरीं आलों. ”

यानंतर सुमारे ८१० दिवसांनीं, नरेंद्र पुन्हां दक्षिणेश्वरीं गेला. श्रीरामकृष्णांच्या इच्छाशक्तीचा प्रभाव आपल्या मनावर होऊं द्यावयाचा नाही, असा जणुं त्यानें आपल्याशीं निश्चय करून ठेवला होता. या दिवशींची हकीगत, श्रीरामकृष्ण व नरेंद्र या दोघांच्याही तोंडून आम्हाला पुढें ऐकावयास सांपडली.

त्या दिवशीं दक्षिणेश्वरीं बरीच गर्दी असल्यामुळे म्हणा, अगर दुसऱ्या कांहीं कारणानें म्हणा, श्रीरामकृष्णांनीं नरेंद्राला, जवळच असलेल्या यदु मल्लिकाच्या बगीच्यांत आपल्या बरोबर फिरावयास चलण्यास सांगितलें. यदुनाथ मल्लिक व त्यांची आई या दोघांचीही श्रीरामकृष्णांच्यावर फार भक्ति असे; व आपल्या पश्चात् सुद्धां श्रीरामकृष्ण तेथें आल्यास गंगेच्या बाजूचा दिवाणखाना त्यांना बसावयास उघडून दैत जावा, अशी त्यांची आपल्या नोकरांस ताकीद असे. श्रीरामकृष्ण व नरेंद्र बगीच्यांत कांहीं वेळ हिंडून त्या दिवाणखान्यांत जाऊन बसले, व थोड्याच वेळांत श्रीरामकृष्णांना समाधी लागली. नरेंद्र त्यांच्या जवळच बसून त्यांची ती समाधी अवस्था पाहण्यांत दंग होऊन गेला होता, इतक्यांत श्रीरामकृष्ण एकदम त्याच्याजवळ आले, व त्यांनीं त्याला मागच्याचसारखा पुन्हां स्पर्श केला ! नरेंद्र आज खूप सावधगिरीनें बसला होता; तरी सुद्धां त्या शक्तिपूर्ण स्पर्शानें त्याची बाह्यसंज्ञा तत्काळ नष्ट झाली ! त्या स्थितींत

कांहीं वेळ गेल्यानंतर जेव्हां तो पुन्हां देहभानावर आला, तेव्हां त्यानें पाहिलें कीं, श्रीरामकृष्ण आपल्या वक्षस्थळावर हात फिरवीत आहेत, व आपण देहभानावर येत आहों, असें पाहून गालांतल्या गालांत हंसत आहेत !

बाह्यसंश्लेषा लोप झाल्यावर, त्या दिवशीं नरेंद्राला कायकाय अनुभव आला, यासंबंधानें त्यांचे तोंडून आम्हीं कांहींच ऐकलें नाहीं. आम्हाला वाटे कीं, विशेष रहस्याच्या गोष्टी असल्यामुळे नरेंद्र त्या दुसऱ्याला सांगत नसावा. परंतु एक दिवस सहज बोलतां बोलतां श्रीरामकृष्णांनीं त्या दिवशींची हकीकत आम्हाला सांगितली, तिच्यावरून असें दिसून आलें कीं, ते अनुभव नरेंद्राला स्मरत नसावे यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. श्रीरामकृष्ण म्हणालेः—

“ बाह्यसंश्लेषा लोप झाल्यावर, त्या दिवशीं नरेंद्राला कित्येक गोष्टी विचारल्या—तूं कोण, कोठून आलास, कशासाठीं आला आहेस—(जन्म घेतला आहेस), इथें (पृथ्वीवर) किती दिवस राहणार आहेस,—वगैरे. आणि त्यानेंही अंतर्मुख होऊन, त्या प्रश्नांचीं उत्तरें दिलीं. त्याच्यासंबंधानें मीं जें काय पाहिलें होतें, त्याचा त्याच्या उत्तरांशीं ठोकताळा जमला. त्या साऱ्या गोष्टी सांगण्याला निषेध आहे. त्याच्या सांगण्यावरून एवढी गोष्ट मात्र मला कळून आली कीं, ज्या दिवशीं आपण कोण याचें त्याला स्मरण होईल, त्या दिवशीं मग तो इहलोकीं राहणार नाहीं. योगमार्गानें तत्काळ शरीराचा त्याग करील ! नरेंद्र ध्यानसिद्ध महापुरुष आहे. ! ”

नरेंद्रनाथासंबंधें श्रीरामकृष्णांना जीं जीं दर्शनें झालीं त्यांपैकीं कांहीं कांहीं ते एकादे वेळीं आम्हांस सांगत. ते म्हणत, “ नरेंद्रासारखा अधिकारी पुरुष या युगांत पृथ्वीवर आजपर्यंत कधींही झाला नाहीं. ! ” “ नरेंद्र पुरुष,—मी प्रकृती ” “ नरेंद्र माझी सासुरवाडी. ” कधीं कधीं म्हणत “ नरेंद्र अखंडाच्या राज्यांतलि माणूस; अखंडाच्या राज्यांत, जेथें देव, देवी वगैरे कोणीही ब्रह्मापासून आपापलें पृथगस्तित्व राखूं शकले नाहींत, तेथें केवळ सात ऋषि मात्र ध्यानस्थ बसलेले मीं पाहिले. नरेंद्र त्याच्यापैकींच एकाचा अंशावतार. जगत्पालक नारायणानें, नर व

नारायण या दोन ऋषींच्या रूपाने जगताच्या कल्याणासाठी तपश्चर्या केली; त्यांपैकी एका ऋषींचाच नरेंद्र अवतार आहे.” कधी म्हणत “शुकदेवासारखीच, नरेंद्राला माया स्पर्श करू शकत नाही!” यांपैकीच एका अद्भुत दर्शनाचे त्यांनी एक दिवस वर्णन केले, ते म्हणाले:-

“एक दिवस मन समाधी स्थितीत ज्योतिर्मय मार्गाने उच्चउच्च स्थानी चढत होते. चंद्र, सूर्य, तारका यांनी मंडित असे स्थूल जगत् सहज ओलांडून त्याने सूक्ष्म भावजगतांत प्रवेश केला. त्यांतील उच्च उच्चतर भाव भूमिकांमधून जात असतां, मला रस्त्याच्या दोहों बाजूस देवतांच्या नानाप्रकारच्या भावधन विचित्र मूर्ति आढळून आल्या. हळूहळू या भाव जगताच्या चरम सीमेपारी येऊन ठेपलों. तेथे असे दिसले की एका-ज्योतिर्मय पडद्याने खंड व अखंड हे प्रदेश विभागले गेले आहेत. ह्या पडद्यापलीकडील अखंडाच्या राज्यांतही प्रवेश केला, पण पाहतों तों त्या ठिकाणी देहधारी असे कोणीही दिसून येईना ! दिव्य देहधारी देव देवता सुद्धां येथे प्रवेश करण्यास न घजतां, येथून किती तरी खालच्या प्रदेशांत आपापले अधिकार गाजवीत आहेत ! परंतु थोड्याच वेळांत, ज्योतिर्मय दिव्य देहधारी सात ऋषी तेथे समाधीमग्न होऊन बसलेले दिसले. ज्ञान, पुण्य, त्याग, प्रेम यामध्ये ते मानवांपेक्षांचसे काव, पण देवदेवतांपेक्षांही श्रेष्ठ होते. त्यांच्याकडे आश्चर्यचकित होऊन पाहात, त्यांच्या थोरपणाचा विचार करीत होतों इतक्यांत, समोरच असलेल्या अखंडांतील राज्यांतील ज्योतिर्मंडळापैकी एक अंश घनीभूत होऊन, त्यापासून एक दिव्य बालक निर्माण झाले ! ते दिव्य बालक रांगत रांगत त्या सप्तर्षीपैकी एकाजवळ गेले व आपल्या कोमल हातांनी त्यांच्या गळ्याला मिठी मारून आपल्या अमृतमयी वाणीने हांका मारीत, त्यांना समाधीतून उठविण्याचा प्रयत्न करू लागले ! थोड्याच वेळांत त्या ऋषींची समाधी भंगली, व आपल्या अर्धोन्मीलित नेत्रांनी ते त्याचेकडे पाहू लागले. त्या वेळच्या त्यांच्या चर्येवरून असे वाटले, की हे बालक म्हणजे त्यांचा अगदी जीव की प्राण असावे ! ऋषींची समाधी उतरलेली पाहून, त्या बालकाला अत्यंत आनंद झाला व ते म्हणाले “मी निघालों आहे, तुम्हांला माझ्याबरो-

बर आलें पाहिजे. ” ऋषींनीं यावर कांहीं एक उत्तर न देतां, नुसता मानेनें रुकार दिला, व त्या बालकाकडे प्रेमपूर्ण नयनांनीं पहात पहात ते पुन्हां समाधीमग्न झाले. आणि काय चमत्कार ! त्यांच्या शरीर मनाचा एक अंश उज्वल ज्योतीच्या आकारानें विलोम मार्गानें पृथ्वीवर उतरत असलेला मला दिसूं लागला ! नरेंद्राला पाहतांक्षणीं मीं ओळखलें कीं हाच तो ऋषीं ! ” असो.

श्रीरामकृष्णांच्या अलौकिक शक्तिप्रभावानें नरेंद्राचें अशा रीतीनें पुन्हा एकवार भावांतर झाल्यामुळें तो अत्यंत चकित होऊन गेला. त्यांच्या प्रचंड दैवी शक्तिपुढें आपली बुद्धि व शक्ति किती अल्प आहे. याचा त्याला प्रत्यक्ष अनुभव आला. ते अर्धोन्माद आहेत अशी जी त्याची कल्पना होती, ती पार कोठच्या कोठें नाहींशी झाली, व इच्छामात्रेकरून वाटेल त्याचें मन फिरवून, तें उच्च मार्गाकडे सहज लीलेनें वळविणारा हा मनुष्य सामान्य नसून, कोणी तरी दैवी शक्तिसंपन्न, असामान्य योग्यतेचा महापुरुष असला पाहिजे, अशी त्याची बालंबाल खाती होऊन गेली ! , आणि आपल्यावर या महापुरुषाचें केवढें प्रेम आहे हें आठवून, त्याला स्वतःची धन्यता वाटूं लागली !

श्रीरामकृष्णांच्या असामान्य दैवी शक्तीचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्यामुळें, नरेंद्राच्या मनांत हळूहळू त्यांच्याविषयीं पूज्यबुद्धि उत्पन्न होऊं लागली. तरी पण त्याचा स्वभाव अभिमानी व चिकित्सक असल्यामुळें श्रीरामकृष्णांची प्रत्येक गोष्ट नीट परीक्षा करून मगच ग्रहण करावयाची, असा त्यानें आपल्या मनाशीं निश्चय केला. श्रीरामकृष्णांच्या परिचयाचा त्याचे मनावर जो ताबडतोब परिणाम झाला तो त्यागाचे बाबतीत होय. “ त्यागावांचून ईश्वरप्राप्ति व्हावयाची नाहीं, ” या गोष्टीवर लहानपणापासूनच नरेंद्राचा विश्वास असे, आणि श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनापासून हा विश्वास झपाट्यानें वाढत चालला.

नरेंद्राला पाहिल्यापसून, श्रीरामकृष्णांना तर त्याचें किती वेड लागलें होतें, याची वाचकांना थोडीशी कल्पना आलीच असेल. नरेंद्र जेव्हां, पहिल्यानेंच, त्यांच्या दर्शनास एकटा गेला, तेव्हां त्याला समाधी लावून, ब्रह्मसपदवीवर एकदम आसूढ करण्याचा त्यांनीं बेत ठरविला होता,

यांत संशय नाही. कारण त्यानंतर चार वर्षांनीं जेव्हां नरेंद्रानें श्रीराम-कृष्णांच्या चरणीं आपल्याला सर्वस्वीं वाहून घेतलें, व निर्विकल्प समार्धी-साठीं त्यांना एकसारखा आग्रह चालविला, तेव्हां अनेक वेळां त्या दिवशींची आठवण देऊन श्रीरामकृष्ण आम्हां सर्वांच्यादेखत त्याला म्हणत “ कां ? तूं तर त्या दिवशीं म्हणालास कीं, मला आईबाप आहेत, आणि मला त्यांची सेवाचाकरी करायला हवी म्हणून ! ” एकाद्या वेळीं विनोदानें असेंही म्हणत “ हें बघ, एकजण मेल्यावर भूत होऊन बसला. घुष्कळ दिवसपर्यंत एकटें एकटें राहिल्यामुळें त्याला करमेनासें झालें, आणि तो आपल्याला कोणीतरी जोडीदार शोधूं लागला. एकादा मनुष्य मेल्याची त्याला बातमी लागतांच, आतां आपल्याला सोबती मिळणार, या विचारानें त्याला मोठा आनंद व्हावा, व मोठ्या उत्कंठेनें त्यानें तिकडे घांवून जावें. पण काय ? जिथें जावें तिथें असें झालेलें असे कीं, तो मेलेला मनुष्य, गंगाजलाच्या स्पर्शानें, अथवा दुसऱ्या कांहीं उपायानें उद्धरून गेलेला असावा ! हें पाहून त्या विचान्यानें निराश होऊन आपल्या कपाळावर हात मारून घ्यावा व पुन्हां पहिल्यासारखें एकटें एकटें राहूं लागवें ! अशा रीतीनें त्या विचान्याला सोबती कधींच मिळाला नाही ! त्या भूतासारखीच माझीही दशा झाली ! तुला पाहून वाटलें होतें कीं, यावेळीं मात्र आपल्याला सोबती खास मिळणार. पण काय ? तूं सुद्धां म्हणूं लागलास कीं, मला आईबाप आहेत ! अर्थातच त्यावेळींही मला कोणी सोबती मिळाला नाही. ”

नरेंद्राला पाहातांच योगदृष्टिसहाय्यानें, श्रीरामकृष्णांनीं तो थोर अधिकारी असल्याचें ताबडतोब जाणलें, व जगदंबेच्या कृपेनें आपल्याला प्राप्त झालेले अनुभव सांगून, तिचें कार्य जगतामध्ये पसरविण्यास हा पुरुष सर्वथैव योग्य आहे असें पाहून, आपले सर्व अनुभव एकदम त्याला देऊन, त्याला ताबडतोब सिद्ध पुरुष करावा, या हेतूनें प्रथम भेटीच्या वेळींच त्याला समार्धीचा अनुभव देण्यास ते उत्कंठित झाले असावे. परंतु नरेंद्राच्या त्या वेळींच्या उद्गारावरून, हां आपले अनुभव ग्रहण करण्यास अजून सर्वथैव पात्र झालेला नाही, असें जाणून त्यांनीं त्यावेळीं आपला बेत रहित केला. व त्याला सर्व उच्च आध्यात्मिक

तत्त्वे सावकाशपणें पटवून देऊन, त्याची क्रमशः उन्नति करावी असें त्यांनीं ठरविलें. नरेंद्राच्या अंगीं असाधारण सामर्थ्य व गुण असल्याचें त्यांनीं जाणलें होतें, व ईश्वर, जीव, जगत्, मानव जीवनाचें ध्येय, इत्यादिकांसंबंधानें यथार्थ तत्त्वे न समजून घेतां, नरेंद्र जर तीं अर्धवटच समजून बसला, तर त्याचा परिणाम चांगला व्हावयाचा नाहीं असें त्यांनीं जाणलें. तें म्हणत असत, “ तसें जर होईल तर इतर प्रचारकांप्रमाणें नरेंद्र एकादा नवीन पंथ काढून, जगांत कीर्ति व मान्यता मिळवील; परंतु सांप्रतचें युगप्रयोजन पूर्ण करण्यासाठीं ज्या उदार अध्यात्मिक तत्त्वांचा प्रचार करणें आवश्यक आहे, त्या मतांचा अनुभव घेणें, व त्यांचा प्रचार करणें, हें त्याच्याकडून होणार नाहीं. ” म्हणून नरेंद्राला आपली उच्च अध्यात्मिक अवस्था व आपलीं मते सर्वथैव कशीं पटतील, व त्याच्या सर्व शंका व संशय यांचें पूर्णपणें निरसन होऊन, तो सांप्रतचें युगप्रयोजन पूर्ण करण्याचे कामीं आपल्याला सहाय्यक कसा होईल, इकडे त्यांचें लक्ष वेधूं लागलें. श्रीरामकृष्ण नेहमीं म्हणत कीं, “ डबकीं, तळीं, वगैरे ज्या ठिकाणीं पाणी वाहत नाहीं, त्याच ठिकाणीं शेवाळ, लव्हाळीं वगैरेची उत्पत्ति होते; त्याचप्रमाणें, जेथें अध्यात्मिक जगतामध्ये सत्याच्या अंशालाच मनुष्य पूर्ण सत्य समजून बसतो, तेथेंच नवीन पंथाची उत्पत्ति होते. ” असाधारण बुद्धिसंपन्न नरेंद्रही कदाचित् असाच एकादा नवीन पंथ निर्माण करून बसेल, या भीतीनें, नरेंद्राला पूर्ण सत्याचा अधिकारी करण्याचा त्यांचा खटाटोप होता, असें यावरून दिसून येतें. असो.

प्रथम भेटीपासूनच नरेंद्राचें श्रीरामकृष्णांना जें वेड लागलें होतें, त्याची पूर्णपणें कल्पना करून देणें, फार कठीण आहे. संसारी माणसें ज्या कारणांनीं परस्परावर प्रेम करतात, त्यांतिल एक सुद्धां कारण विद्यमान नसतांना, नरेंद्राच्या भेटीसाठीं त्यांचा जीव जसा कासावीस होत असे, व त्याची भेट झाली असतां, त्यांच्या आनंदाला जसें भरतें येई, तशी एकाद्याची अवस्था झालेली आमच्या तरी कधींही पाहण्यांत नाहीं. निष्कारण एकाद्याचें दुसऱ्यावर इतकें प्रेम असूं शकतें, याची

आम्हाला कधीही कल्पना नव्हती. श्रीरामकृष्णांना नरेंद्राच्या भेटीची कशी तळमळ लागत असे, याची कल्पना खालील एकदोन गोष्टींवरून येईल.

नरेंद्राच्या प्रथम भेटीनंतर थोडक्याच दिवसांत, स्वामी प्रेमानंदांना श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनाचा प्रथमच लाभ झाला. नरेंद्र ७।८ दिवसांत दक्षिणेश्वरी न आल्यामुळे श्रीरामकृष्णांची कशी अवस्था झाली होती, याबद्दलची खालील हकीकत, सद्वदित होऊन त्यांनीं कितीदां तरी आमचेजवळ सांगावी. ते म्हणत “स्वामी ब्रम्हानंदांच्या बरोबर आम्ही कांहीं मंडळी एक दिवस दक्षिणेश्वरी श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास गेलों होतो. त्यांच्या खोलींत जाऊन पहातो तों, ते श्रीकालीमंदिरांत देवीच्या दर्शनास गेले होते. आम्हाला तेथेंच बसावयास सांगून ब्रम्हानंद त्यांना आणण्यासाठीं मंदिराकडे गेले. थोड्याच वेळानें ते त्यांना सांवरून घरून—“इथें पायरी आहे, जपून उतरावें;” “इथें पायरी आहे, जपून चढावें” असें म्हणत, त्यांना खोलीकडे घेऊन येतांना दिसले ! भावावेशांत श्रीरामकृष्णांना बाह्यसंज्ञा मुळींच राहत नाहीं असें आमच्या ऐकण्यांत होतें; म्हणून त्यांना अशा स्थितींत पाहून, ते भावावेशांत असावे असें आम्ही ओळखिलें. अशा रीतीनें खोलींत येऊन ते आपल्या छोट्या पलंगडीवर बसले, व थोड्याच वेळांत चांगले देहभानावर आले. आम्ही त्यांच्या दृष्टीस पडतांच, त्यांनीं मोठ्या प्रेमानें आम्हाला कुशल प्रश्न केले; व मला जवळ बोलावून माझ्या हात, पाय, तोंड इत्यादि अवयवांची लक्षपूर्वक तपासणी करूं लागले. मग माझा तळहात आपल्या तळहातावर पालथा ठेऊन घेऊन, हात सैल सोडावयास सांगून, त्यांनीं माझ्या हाताचें वजन बघितलें, व म्हणाले “ठीक !” अशा वजनांत त्यांना काय समजलें हें त्यांचें त्यांनाच ठाऊक. नंतर आमच्याच बरोबर आलेल्या रामदयाळ बाबूंना त्यांनीं नरेंद्राचें कुशल विचारलें; व त्याची प्रकृति ठीक आहे असें ऐकून ते म्हणाले, “आज सात आठ दिवस होऊन गेले; तो इथें आला नाहीं. त्याला भेटायची फार मुच्छा आहे. एक दिवस त्याला इथें यायला सांग.”

नंतर ते बराच वेळपर्यंत नानाप्रकारच्या धार्मिक विषयांवर आमच्याशीं बोलत बसले. सुमारे दहा वाजतां आम्ही फराळ केला व त्यांच्या

खोलीच्या उत्तरेस असलेल्या व्हरांड्यांत जाऊन निजलों. ब्रह्मानंद श्रीरामकृष्णांच्या खोलींतच निजले. आम्हाला निजून एकादा तास झाला असेल नसेल इतक्यांत, पाहतों तों, श्रीरामकृष्ण आपलें घोतर काखोटीला मारून आपल्या खोलींतून बाहेर येत आहेत ! जवळ येऊन ते रामदयाळ बाबूंच्या उशाशीं बसले व त्याला हांक मारून म्हणाले “ काय रे ? झोंप लागली कां ? ” आम्ही दोघेही गडबडून एकदम उठून बसलों व म्हणालों “ नाही महाराज अजून ! ” हें ऐकून ते म्हणाले, “ काय सांगूं ? नरेंद्राच्या भेटीसाठीं प्राण कासावीस होत आहेत. त्याला इकडे एकादां येऊन जायला सांग. सांगशीलना ? नरेंद्र शुद्धसत्त्वगुणी; साक्षात् नारायण ! मधून मधून त्याला भेटल्याशिवाय मी जिवंत राहणार नाही ! ” रामदयाळ बाबूंना श्रीरामकृष्णांचें नरेंद्रावर केवढें प्रेम आहे हें माहीत होतें. म्हणून त्यांचें बोलणें ऐकतांच “ महाराज, कांहीं काळजी करूं नका. पहांट होतांच मी त्याचेकडे जाऊन त्याला इकडे यायला सांगतों. ” वगैरे सांगून त्यांचें सांत्वन करण्याचा त्यानें पुष्कळ प्रयत्न केला. परंतु त्या रातीं श्रीरामकृष्णांची तळमळ कांहीं केल्या नाहीशी होईना ! आपल्याबरोबर आपण दुसन्यांचीही झोंपमोड करीत आहों, हें लक्षांत येऊन ते उठून खोलींत जात; परंतु थोड्याच वेळांत, पुन्हां आमच्या-पार्शी येऊन, नरेंद्राचे गुण वर्णन करीत, व त्याच्या भेटीसाठीं प्राण कसा कासावीस होत आहे, तें मोठ्या केविलवाण्या मुद्रेनें सांगूं लागत ! सान्या रात्रभर हा प्रकार चालला होता ! त्यांचें तें नरेंद्रावरील अगाध प्रेम पाहून आमचीं अंतःकरणें सद्गदित झालीं, व यांना अशा तळमळींत पाडणाऱ्या नरेंद्राचें मन किती कठोर असलें पाहिजे, असेंही वाटल्या वांचून राहिलें नाही. पहांट झाल्यावर श्रीरामकृष्णांचा निरोप घेऊन व श्रीजगदंबेला प्रणाम करून आम्ही कलकत्यास परत आलों. ”

तसेंच आणखी एकदां, वैकुंठनाथ सान्याल श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास दक्षिणेश्वरीं गेले होते. त्यावेळींही नरेंद्र बरेच दिवसांत आला नसल्या-सुळें श्रीरामकृष्ण आनंदांत नव्हते. वैकुंठनाथ म्हणत, “ त्या दिवशीं त्यांच्या सान्या नरेंद्राविषयीं गोष्टी चालल्या होत्या. ते मला हांक मारून म्हणाले “ हें बघ, नरेंद्र शुद्धसत्त्वगुणी. तो अखंडाच्या

राज्यांतील चौघांपैकी एक आहे, व सप्तर्षीपैकी एक आहे. त्याच्या गुणांना अंत नाही ! ” बोलतां बोलतां नरेंद्राच्या भेटीची तळमळ सहन न होऊन, ते एकाद्या मुलासारखे रडू लागले ! थोड्या वेळाने त्यांनी आपला शोक कसाबसा आवरला, व ही मंडळी आपल्याला काय म्हणतील असे वाटून ते आपल्या खोलीच्या उत्तरेच्या, व्हरांड्यांत लगवगीने निघून गेले. पण तेथे तरी काय ? “ आई ग ! त्याला भेटल्यावांचून माझ्याच्याने राहवत नाही ! ” असे म्हणून मोठमोठ्याने रडत असलेले आम्ही त्यांना ऐकले ! ! कांहीं वेळाने आपले रडे आवरून ते खोलीत येऊन आमच्या जवळ बसले, व दीनवाण्या मुद्रेने म्हणू लागले, “ इतका रडलो, पण नरेंद्र अजून कांहीं आला नाही. त्याच्या भेटीसाठी प्राण कासावीस झाले आहेत; आणि काळीज जसे पिळून निघत आहे ! पण त्याला कांहीं आहे कां याचें ? ” असे म्हणत म्हणत, अस्थिर होऊन ते पुन्हां तेथून उठून बाहेर गेले. कांहीं वेळाने फिरून आंत येऊन म्हणू लागले “ मी म्हातारा माणूस; आणि त्याच्यासाठी असा वेडा झालेला पाहून लोक तरी काय म्हणतील बरे ? तुम्ही सारी आपली माणसे; तुमच्यापार्शी कांहीं लजा वाटत नाही. पण दुसऱ्या एकाद्याने पाहिले, तर त्याला काय बरे वाटेल ! पण मी तरी काय करूं ? कांहीं केल्या जिवाची तळमळ म्हणून शांत होत नाही ! ” हे त्याचे नरेंद्रातील अलौकिक प्रेम पाहून आम्ही आश्चर्यचकित झालो, व त्यांची समजूत घालण्याच्या इराद्याने त्यांना म्हणालो “ खरेंच महाराज, नरेंद्राने आपला मोठा अपराध केला आहे. त्याची भेट न झाल्यास, आपल्याला फार कष्ट होतात, असे ठाऊक असून सुद्धा तो इकडे येत नाही याला काय म्हणावे ? ” असो. यानंतर आणखी एक दिवस, आम्ही दक्षिणेश्वरी गेलो होतो. त्या दिवशी तेथे त्यांच्या जन्मदिवसानिमित्त उत्सव होता. भक्त मंडळींनी त्या दिवशी त्यांना नूतन वस्त्र लेवविले होते व त्यांच्या अंगास चंदनाची उटी लावून, सुंदर सुंदर फुलांच्या माळा घातल्या होत्या. त्यांच्या खोलीच्या पूर्वेकडील व्हरांड्यांत संकीर्तन चालले होते, व श्रीरामकृष्ण आपल्या भक्त मंडळीसह ते ऐकत बसले होते. परंतु आजच्या आनंदाच्या प्रसंगी नरेंद्र आला

नसल्यामुळें श्रीरामकृष्णांचा थोडा विरस झालेला दिसत होता. त्याच्या वाटेकडे त्यांचे डोळे एकसारखे लागले होते, व मधून मधून निराशेने "आज अजून नरेंद्र आला नाही!" असें आमच्याकडे पाहून ते म्हणत होते. दोन प्रहरच्या सुमारास नरेंद्र एकदांचा आला, व त्यांच्या पायावर मस्तक ठेऊन त्यांच्या जवळ बसला. तो येतांक्षणीं श्रीरामकृष्णांच्या आनंदाला जणुं भरतें आलें, व एकदम उठून नरेंद्रच्या खांद्यावर बसून ते गंभीर समाधीनिमग्न झाले !! समाधी उतरल्यावर नरेंद्राशींच त्यांच्या गप्पागोष्टी सुरू झाल्या, आणि त्याला कांहीं तरी खाऊं घालण्याच्याच व्यवस्थेंत ते निमग्न झाले ! त्या दिवशीं मग कीर्तन वगैरे तसेंच राहिलें !"

वरील वर्णनावरून श्रीरामकृष्णांचें नरेंद्रावर किती विलक्षण प्रेम असे, याची थोडीशी तरी कल्पना होईल. नरेंद्राला श्रीरामकृष्णांच्या दिव्य सहवासाचा लाभ पांच वर्षे घडला. दर आठवड्यास तो दक्षिणेश्वरीं जाऊन श्रीरामकृष्णांचें दर्शन घेई, व मधुन मधुन २।२ ३।३ दिवस तेथें राहीही. श्रीरामकृष्णांच्या अद्भुत शक्तीची प्रत्यक्ष माहिती, त्याला पहिल्या १।२ भेटीमध्येच झाली होती; व अशा असाधारण शक्तिसंपन्न महापुरुषाचें आपल्यावर केवढें अपार प्रेम आहे, याची जाणीव सदोदित त्याच्या मनांत जागृत राहून, त्यांच्याकडे गेल्या-वांचून त्याला राहवतच नसे. एकाद्या आठवड्यास जर त्याचें जाणें झालें नाहीं, तर श्रीरामकृष्णांनाही चैन पडत नसे, व ते त्याला मुद्दाम निरोप पाठवून बोलावून आणीत, व इतकेंही करून त्याचें येणें झालें नाहीं, तर स्वतः कलकत्यास जाऊन त्याची भेट घेत !! पहिल्या दोन वर्षांत, दर आठवड्यास त्यांच्या दर्शनास जाण्याचें नरेंद्राचें बहुतेक चुकलें नाहीं, परंतु बी. ए. ची परीक्षा झाल्यानंतर त्याचे वडील अकस्मात् मृत्यु पावले, व संसाराचा सर्व भार त्याच्याच अंगावर पडला; यामुळें कांहीं दिवसपर्यंत त्याचें दक्षिणेश्वरीं नियमितरीतीनें जाणें होत नसे. परंतु श्रीरामकृष्ण गळ्याच्या रोगानें आजारी पडल्यापासून मात्र तो त्यांच्या सेवेसाठीं सदैव त्यांच्या जवळच राहूं लागला.

नरेंद्र हा उच्च दर्जाचा अध्यात्मिक अधिकारी असल्याचें योगदृष्टीनें जाणल्यापासून, त्याला पुढील महत्त्वाच्या कार्यासाठीं कशा रीतीनें

बघार करावयाचा, हें त्यांनीं स्वतःशीं ठरवून ठेवलें; व त्याला आपल्या दिव्य शक्तीची ओळख पटवून देऊन, व त्याला आपल्या अपार प्रेमानें पूर्णपणें जखडून टाकून, त्याला त्यांनीं सर्वथैव आपलासा केला, व मग नाना तऱ्हांनीं शिक्षण देऊन त्याच्या सर्व शंका व संशय यांचें निरसन केलें; व त्याचें शिक्षण पूर्ण झाल्यावर धर्मसंस्थापनेचें काम कशा रीतीनें करावयाचें याविषयीं नीट उपदेश करून, शेवटीं आपल्या सर्व भक्त मंडळीचा भार त्याचेवर टाकून ते निश्चित झाले.

या पांच वर्षांच्या दीर्घ काळांत या अलौकिक गुरुशिष्यांना एकमेकांच्या सहवासांत जो आनंद झाला असेल, त्यांचे परस्पराशीं जे सुखसंवाद झाले असतील, ईश्वरीय कथावर्णनांत जे बहारीचे प्रसंग आले असतील, त्या सर्वांचें यथायोग्य वर्णन करणें, केवळ अशक्य आहे. नरेंद्राचा स्वभाव अत्यंत चिकित्सक; अमुक एकजण सांगतो, म्हणून अमुक गोष्ट खरी, असें कधींही न मानणारा तो; व गुरुही असे खंबीर कीं, “मी सांगतो म्हणून एकाद्या गोष्टीवर विश्वास ठेवूं नको; तुला स्वतःला अनुभव आला तरच ठेव;” असें वारंवार निश्चून सांगून शिष्याकडून स्वतःची हवी तशी परीक्षा करून घेण्यास नेहमीं तयार ! अशी जोडी एके ठिकाणीं आल्यामुळें, या दोघांच्या सहवासांतून, नवीन नवीन अध्यात्मिक विचाराचें अमृत बाहेर निघावें व त्याच्या पानानें सर्व ज्ञानाची अध्यात्मिक तृषा शांत व्हावी यांत आश्चर्य तें काय ? श्रीरामकृष्णांच्या सहवासांत नरेंद्राची अध्यात्मिक उन्नति क्रमशः कशी होत गेली, याचें सिंहावलोकन मात्र यथें करणें शक्य आहे, व पुढील प्रकरणांत हेंच करण्याचें योजलें आहे.

१९—श्रीरामकृष्ण व नरेंद्रनाथ.

“ नरेंद्र इंद्रियसुख, संसार वगैरे कशांतही लिप्त नाही. ”

मीः म्हणालों—“ आई, याला मायेनें बद्ध करून ठेव; नाहीतर समाधीमग्न होऊन हा देहत्याग करील. ”

“ नरेंद्रांसारखा आधार (अधिकारी पुरुष) कलियुगांत आजपर्यंत झाला नाही ! ! ”

—श्रीरामकृष्ण—

कॉलेजांत असतांना, धार्मिक सत्यान्वेषणाची तळमळ लागल्यामुळे, नरेंद्राचें बाह्य आचरण इतकें बेफिकीरीचें असे कीं, पुष्कळांची त्याच्या संबंधानें चुकीची समजूत होई. त्याचा प्रचंड आत्मविश्वास, असाधारण सत्यनिष्ठा, अलौकिक तेजस्विता, इत्यादि गुणांची नीट ओळख न पटून पुष्कळजण त्याला, उद्धट, दांभिक, स्वच्छंदी असें म्हणत ! लोकांच्या स्तुतिनिंदेविषयी पूर्ण उदासीनता, स्पष्टवक्त्रपणा, निर्भयपणा वगैरे गुण त्याचे अंगी विशेषरूपानें असल्यामुळेच इतरांची त्याच्याबद्दल अशी चुकीची समजूत होई यांत शंका नाही. नरेंद्राबद्दल त्याचा एक शेजारी, एक दिवस असें म्हणाला, “ या पलीकडल्या घरीं एक मुलगा राहतो, त्याच्यासारखा विलक्षण मुलगा साऱ्या जगांत नसेल. कुठें एक दोन परीक्षा पास झाला आहे, पण एट केवढी ? आपल्या बापासमोर तबला वाजवायला कमी करीत नाही. मोठ्या माणसांच्या देखत खुशाल चिरूट फुंकत बसतो—एक अन्न दोन ! त्याचीं किती थेरें सांगावीं ? ” आणि याच्या नंतरच २४ दिवसांत दक्षिणेश्वरी श्रीरामकृष्णांच्या तोंडून नरेंद्राविषयीं हें ऐकलें:—“ हीं सारीं मुलें कांहीं वाईट नाहीत; कोणी १ तर

कोणी १॥ *परीक्षा पास झालीं आहेत; स्वभावानें चांगली शिष्ट, शांत आहेत, पण नरेंद्रासारखा एकही कोणी दिसत नाही ! गाण्यांत काय, वाजवण्यांत काय, विद्येंत काय, बोलण्याचालण्यांत काय, धार्मिक विषयांत काय—सान्या गोष्टींत नरेंद्र हुशार ! ध्यान करण्याला बसतो, तर रात्र निघून जाऊन, सकाळ झाली तरी त्याला दादच नसते ! आमचा नरेंद्र म्हणजे खरें नाणें आहे. वाजवून पहा, कसें खण् खण् वाजेल ! या सान्या मुलांचें पाहतों, तों हाडाचीं काडें करून, रात्रीचे दिवस करून, कशीबशीं एकदाचीं २।३ परीक्षा पास होतात झालें ! त्यांची सगळी शक्ति यांतच खर्च होऊन जाते ! तेंच नरेंद्राचें पहा, हांसत, खेळत, इतर कामें करीत, त्याचा अभ्यास कसा सहज लीलेनें होतो ! परीक्षा म्हणजे त्याच्या हातचा मळ आहे ! तो ब्राह्मसमाजांत जातो, तिथें भजन करतो, पण इतर ब्राह्ममंडळीसारखें मात्र नव्हे. तो खराखरा ब्रह्मज्ञानी आहे. ध्यान करीत असतां त्याला ज्योतिर्दर्शन होतें. उगचि कां मला नरेंद्र एवढा आवडतो ? ” नरेंद्राची ही स्तुति ऐकून, त्याची ओळख व्हावी या इच्छेनें आम्हीं विचारलें, “ महाराज, नरेंद्र कुठें राहतो ? ” श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “ नरेंद्र विश्वनाथ दत्ताचा मुलगा,—घर सिमल्यांत. ” पुढें कलकत्यास आल्यावर, चौकशी करतां असें समजलें कीं, ज्याच्या विषयीं आपण नुकतीच कांहीं विचित्र हकीगत ऐकली, तोच ह्म. नरेंद्र ! हीं परस्परविरोधी वर्णनें ऐकून आम्हाला फार आश्चर्य वाटलें, व नुसत्या बाह्य वर्तनावरून एकाद्याविषयीं कांहीं मत बनविणें किती चुकीचें असतें, याचा त्यावेळीं आम्हाला प्रत्यय आला.

अंतर्दृष्टीनें नरेंद्राची योग्यता जाणल्यामुळे त्याच्या संबंधींचें आपलें मत, कोणाजवळही स्पष्टपणें सांगण्यास श्रीरामकृष्ण कमी करीत नसत.

* मॅट्रिक	१	ज्युनिअर बी. ए.	२॥
कॉलेज पहिलें वर्ष	१॥	बी. ए.	३
		फर्स्ट बी. एल्.	३॥
एफ्. ए.	२	बी. एल्.	४

असें श्रीरामकृष्णांचें परिक्षांचें कोष्टक असावें.

एकाद्याची चार चौघांत प्रशंसा केली तर त्याला बहुधा स्वतःचा अभिमान वाटू लागतो, हें माहित असूनही श्रीरामकृष्ण सर्व लोकांत त्याची स्तुति करीत; कारण त्यांना हें पक्कें ठाऊक होतें कीं, या स्तुतीचा नरेंद्राच्या मनावर कांहींही अनिष्ट परिणाम खास होणार नाही. उलट, इतक्या स्तुतीला आपण पाल्न नाही, असें जर त्याला वाटत असेल तर ते गुण अंगीं आणण्याची तो अधिकच खटपट करील. एकदां केशवचंद्र सेन, विजयकृष्ण गोस्वामी वगैरे बडी बडी मंडळी श्रीरामकृष्णांच्या जवळ बसून त्यांचा उपदेश ऐकत होती. त्या मंडळींत नरेंद्रही होता. बोलतां बोलतां भावावेशांत त्यांची दृष्टि केशवचंद्रांवरून नरेंद्राकडे वळली; व त्याच्या भावी जीवनाचें उज्वल चित्र त्यांच्या अंतःश्रद्धांपुढें उभें राहून, ते मोठ्या प्रसन्न मनानें त्याचेकडे पाहूं लागले. केशव वगैरे मंडळी निघून गेल्यावर श्रीरामकृष्ण आम्हाला म्हणूं लागले, “असें पाहिलें कीं, ज्या एका शक्तीच्या उत्कर्षानें केशव जगद्विख्यात झाला आहे, तसल्या अठरा शक्ति नरेंद्राच्या अंगीं पूर्ण उत्कर्ष पावल्या आहेत ! आणीक असें पाहिलें कीं, विजय व केशव यांचें ज्ञान दिव्याच्या जोतीसारखें आहे, तर नरेंद्रानें ज्ञान प्रत्यक्ष सूर्यासारखें प्रखर आहे ! !” दुसरा कोणी असता, तर या स्तुतीनें त्याला आकाश ठेंगणें झालें असतें; परंतु नरेंद्राला या भाषणाचें आश्चर्य वाटलें, व कोठें जगद्विख्यात केशवचंद्र सेन, आणि कोठें एकादा माझ्यासारखा कॉलेजांतिल सामान्य विद्यार्थी ! असें असून केशवचंद्रांपेक्षां माझी जास्त स्तुति श्रीरामकृष्ण कशी करतात असें वाटून, सरळ स्वभावाचा नरेंद्र त्यांना म्हणाला, “महाराज, हें काय भलतेंच आपण बोलत आहां ? कोठें केशवचंद्र सेन, आणि कोठें माझ्यासारखा यःकश्चित् विद्यार्थी ? कृपा करून त्यांच्याशीं आपण माझी तुलना कधींही करीत जाऊं नये.” हें ऐकून श्रीरामकृष्ण अधिकच प्रसन्न होऊन म्हणाले, “पण याला मी काय करूं रे ? तुला काय वाटतें कीं, हें सारें मी आपण होऊन बोलतो ? आई मला जसें दाखविते, तसें बोलतो. तिनें तर मला खोटी गोष्ट कधींही दाखविली नाही, मग हीच तेवढी खोटी कुठून असेल बरं ?”

पण नुसतें “ आई दाखविते, आई बोलविते, ” असें म्हणून नरेंद्राच्या हातून श्रीरामकृष्णांची सुटका होत नसे. श्रीरामकृष्णांच्या ह्या निरनिराळ्या दर्शनासंबंधें संशय येऊन, स्पष्टवक्ता, निर्भय नरेंद्र पुष्कळ वेळां म्हणे “ महाराज, हें सारें आई दाखवते, कीं हा सारा आपल्याच मनाचा खेळ आहे ? मला जर अशीं कांहीं दर्शनें प्राप्त झालीं असतीं, तर, मी तरी निदान हा सारा माझ्या मनाचाच खेळ आहे, असेंच समजलों असतो. इंद्रियांना येणारा अनुभव नेहमींच खरा असतो असं नाही. त्यांच्यावर विश्वास ठेवल्यास पुष्कळ वेळां मनुष्य फसण्याचाच जास्त सभव असतो. आपण मजवर प्रेम करतां, सर्व बाबतींत मी थोर व्हावें अशी इच्छा करतां, म्हणून आपल्याला हीं असलीं दर्शनें प्राप्त होतात, दुसरें कांहीं नाही. ” असें म्हणून अनेक तर्कयुक्तयादिकांनीं आपलें म्हणणें श्रीरामकृष्णांना पटवून देण्याचा नरेंद्र प्रयत्न करी. श्रीरामकृष्णांचें मन त्या वेळीं जर उच्च भावभूमीवर आरूढ झालेलें असलें, तर नरेंद्राच्या या खटाटोपाचें त्यांना कौतुक वाटे, व या त्याच्या सत्यनिष्ठेवर ते प्रसन्न होत. परंतु जर ते साधारण भावभूमीवर असले, तर त्यांच्या सरल स्वभावामुळें त्यांच्या मनांत नानाप्रकारचे विचार उद्भवत. त्यांना वाटे, “ खरेंच. कायावाचामनें सत्यपरायण असलेला नरेंद्र कधीं खोटें बोलणार नाही. त्याच्या सारख्या अत्यंत सत्यनिष्ठ मनुष्याच्या मनांत मिथ्या, संकल्पाचा उदयच व्हायचा नाही. तर मग काय ? माझीं दर्शनेंच खोटीं कीं कसें ? ” असा विचार येऊन त्यांच्या मनाची चलबिचल व्हावी. पण त्यांना पुन्हा वाटावें, “ पण मी तर आजपर्यंत अनेक तऱ्हेनें परीक्षा करून पाहिलें आहे कीं, आईनें मला कधींही असत्य असें दाखविलेंच नाही, व वरचेवर तिनें स्वतः आश्वासनही दिलें आहे. तर मग हा नरेंद्र माझ्या दर्शनांना कल्पनेचे खेळ म्हणतो हें कसें ? आणि मी सांगितल्याबरोबर, त्याला हीं सत्य आहेत, असें कसें वाटत नाही ? ”

असा मनाचा गोंधळ उडून जाऊन, श्रीरामकृष्णांनीं आईकडे घांव घ्यावी ! आणि आईला तरी आपल्या बालकाचें सांत्वन केल्यावांचून कसें राहवावें ? “ त्याच्या म्हणण्याकडे तूं लक्ष देतोस कशाला ? कांहीं

दिवसांनी आपोआप तो साऱ्या गोष्टी मानू लागेल, ” असें तिनें सांगावें, तेव्हां कुठें त्यांच्या जीवांत जीव यावा ! या प्रकारचें एक उदाहरण येथें दिल्यास ठीक होईल.

ब्राह्मसमाजाचे दोन भाग झाल्यावर नरेंद्र साधारण ब्राह्मसमाजाचा अनुयायी झाला. दर रविवारी तो समाजाच्या उपासनेस हजर राहून भजानादिकांत भाग घेई. एकदां १२ आठवडे नरेंद्र दक्षिणेश्वरीं न आल्यामुळें श्रीरामकृष्णांना चैन पडेना. त्याची वाट पाहून थकून त्यांनीं कलकत्यासच जाऊन त्याची भेट घेण्याचें ठरविलें; व तो दिवस रविवारचा असल्यामुळें साधारण ब्राह्मसमाजाच्या उपासनामंदिरांतच नरेंद्र गेला असण्याचा संभव असल्यामुळें तेथेंच जाण्याचा त्यांनीं बेत केला. केशवचंद्र, विजयकृष्ण वगैरेंच्या वेळीं समाजांत जसा आपला मान असे, तसा आतां राहिल कीं नाहीं, अथवा न बोलावतां आपलें जाणें शिष्टाचारसंमत होईल कीं नाहीं, अथवा आपल्या ज्युष्यानें तेथील मंडळींना संकोचल्यासारखें होईल कीं नाहीं, वगैरे गोष्टींचा विचारच न करतां, ते संध्याकाळचे सुमारास उपासनागृहांत येऊन दाखल झाले. उपासना चाललेली होती. कोणीही श्रीरामकृष्णांचें स्वागत केलें नाहीं; उलट विजयकृष्ण वगैरेंनीं समाज सोडण्याला हेच कारण आहेत, असा पुष्कळांचा समज असल्यामुळें, नुसता ‘या बसा’ म्हणण्याचा साधा शिष्टाचार सुद्धां, त्यांना कोणी दाखविला नाहीं !

पण श्रीरामकृष्णांचें तिकडे लक्षच नव्हतें. सभागृहांत येतांच त्यांना भावावस्था प्राप्त झाली होती, व वेदीपर्यंत जातांच ते समाधिमग्न झाले. श्रोतृसमाजांत नरेंद्र होताच. श्रीरामकृष्णांना तेथें आलेले पाहून तो त्यांच्याजवळ येऊन उभा राहिला. उपासना थांबली व सभागृहांत एकच गडबड उडून गेली. समाधीस्थितींत उभे असलेल्या श्रीरामकृष्णांना पाहण्यासाठीं जो तो आपापली जागा सोडून पुढें सरसावूं लागला. श्रीरामकृष्णांच्या भोंवतीं गर्दी झाली व ती मोडण्याचें बाजूसच राहिलें, उलट वाढण्याचाच रंग दिसूं लागला. सरतेशेवटीं गर्दी इतकी झाली कीं, श्रीरामकृष्ण येथून नीटपणें बाहेर कसे पडतात अशी नरेंद्र

वगैरेंना काळजी पडली; म्हणून चलाखी करून त्यांनी सभागृहांतील ग्यासचे दिवे विझवून टाकले, व नरेंद्र त्या काळोखांत श्रीरामकृष्णांना धरून एका दरवाजानें हळूच बाहेर पडला !

आपल्यासाठी श्रीरामकृष्ण येथें आले, व त्यांना कोणी नुसतें ' या बसा ' सुद्धां म्हटलें नाहीं, असें पाहून नरेंद्राला मेल्याहून मेल्यासारखें झालें. नरेंद्र सांगत असे " त्या दिवशीं माझ्यासाठी श्रीरामकृष्णांना अपमानित व्हावें लागलें ही गोष्ट माझ्या मनाला फार लागली, व माझ्या भेटीसाठीं असें तिन्हार्हित ठिकाणीं आल्याबद्दल मीं त्यांना फार दोष दिला; परंतु त्यांनीं तिकडे विलकूल लक्ष न देतां, माझे बोलणें हंसण्यावर घालविलें. यावर मी म्हणालों " आपण नेहमीं ' नरेंद्र नरेंद्र ' करून एकसारखें माझेच चिंतन करीत असतां, पण हें चांगलें नाहीं. आपणाला माहित आहेना कीं, राजा भरताला हरिणाचा ध्यास लागून त्याला हरणाच्याच जन्माला जावें लागलें तें ! तसें तुमचें न होवो म्हणजे झालें ! " हें ऐकतांच श्रीरामकृष्णांचा चेहरा गंभीर झाला, व ते दुःखावेशांत म्हणाले, " तूं म्हणतोस तें सर्व खरें आहे रे ! पण तुझ्या भेटीवांचून माझे प्राण कासावीस होतात, त्याला काय करूं ? " पण त्या दिवशीं एवढ्यावरच भागलें नाहीं. दक्षिणेश्वरीं परत आल्यावर ही गोष्ट जगदंबेच्या कानावर घालण्यासाठीं ते मंदिरांत गेले व तेथें त्यांना गंभीर समाधी लागली. समाधी उतरल्यावर ते हांसत हांसत परत आपल्या खोलींत येऊन मला म्हणाले " जा मूर्खा ! मी तुझे बोलणें विलकुल ऐकत नाहीं ! आई म्हणते कीं, तूं त्याला साक्षात् नारायण समजतोस, म्हणून तो तुला एवढा आवडतो; पण ज्या दिवशीं तूं त्याला नारायण समजणार नाहींस, त्या दिवशीं तुला त्याचें तोंडसुद्धां बघावेंस वाटणार नाहीं ! " झालें, अशा रीतीनें माझे सारें बोलणें त्यांनीं एका फटकाऱ्यासरशीं उडवून लावलें ! "

नरेंद्राच्या सत्यनिष्ठेसंबंधानें श्रीरामकृष्णांची अत्यंत उच्च धारणा असे. त्यांना वाटे कीं, अत्यंत सत्यपरायण नरेंद्राच्या तोंडून असत्य गोष्ट कधींही बाहेर पडावयाचीच नाहीं, म्हणून एकाद्या गोष्टीच्या सत्यतेबद्दल त्यांची खात्री असली, व ती गोष्ट खरी नाहीं, असें नरेंद्र म्हणाला, तर सरळ स्वभावाच्या श्रीरामकृष्णांच्या मनांत त्या गोष्टीच्या सत्यतेबद्दल संशय उत्पन्न होई !

एक दिवस चातक पक्षाची गोष्ट निघाली असतां, नरेंद्र म्हणाला, “महाराज, चातकपक्षी मेघाच्या पाण्याशिवाय इतर कसलेही पाणी पीत नाही म्हणतात, पण ती नुसती कविकल्पना आहे. मी स्वतः एक चातकपक्षी नदीचे पाणी पितांना पहिला आहे, आणि एकाद्या दिवशीं तुम्हाला सुद्धां दाखवीन !” प्रत्यक्ष नरेंद्रानें असें म्हटल्यावर मग काय विचारावें ! श्रीरामकृष्ण म्हणाले—“तूच म्हणतोस तेव्हां असेलही तसें ! तर मग इतके दिवस माझीच चुकीची कल्पना झाली होती तर !” यानंतर एक दिवस नरेंद्र मोठ्या लगबगीनें श्रीरामकृष्णांस हांक मारून म्हणाला—“हा पहा महाराज, चातकपक्षी नदीचे पाणी पीत आहे !” श्रीरामकृष्ण त्या पक्षाकडे पाहून हांसत हांसत नरेंद्राला म्हणाले—“अहारे मूर्खा, अरे हा तर चामचिका ! चातक इतर ठिकाणचें पाणी पितो असें सांगून, उगचि त्या दिवसापासून तूं मला विचारांत पाडलेस. यापुढें तुझ्या साऱ्याच गोष्टींवर मी विश्वास ठेवणार नाही !”

नरेंद्राच्या मनांत नेहमीं उच्च विचार घोळत राहतील, व त्यांच्या अनुरोधानें तो आपलीं सर्व कामें करीत राहिल, इकडे प्रथमपासून श्रीरामकृष्णांचें लक्ष असे. एवढ्याच कारणानें नरेंद्राबरोबर त्यांचें आचरण, इतर भक्त मंडळींहून निराळें असे. भगवद्भक्तीची हानि होऊं नये म्हणून आहार, विहार, निद्रा, जप, ध्यान वगैरे सर्व विषयांसंबंधीं जे नियम श्रीरामकृष्ण स्वतः पाळून इतरांनाही ते पाळण्यास उपदेश करीत, तेच नियम नरेंद्राला लागू नाहीत, व हे न पाळल्यास त्याला दोष लागणार नाही, असें ते सर्वासमक्ष निःसंकोच प्रतिपादन करीत ! “नरेंद्र नित्यसिद्ध” “नरेंद्र ध्यानसिद्ध” “नरेंद्रामध्ये असलेला शानाग्नि निरंतर घगघगीत पेटलेला असून, सर्व प्रकारचे आहारादिकांचे दोष जाळून भस्म करीत असतो, म्हणून त्यानें कुठेंही कांहींही खाल्लें तरी त्याला त्यापासून दोष लागणार नाही” “ज्ञानखद्दानें तो आपलें मायाबंधन सदैव तोडून टाकीत असल्यामुळें, महामाया त्याचेवर आपला प्रभाव चालवूं शकत नाही,” वगैरे वगैरे नरेंद्राविषयीं किती तरी गोष्टी, ते नेहमीं आमच्या जवळ सांगत !

श्रीरामकृष्णांच्या भक्तमंडळींत कांहीं मारवाडीही होते. ते येतांना आपल्याबरोबर बदाम, पिस्ते, खडीसाखर, किसमिस वगैरे जिन्नस घेऊन येऊन ते श्रीरामकृष्णांपुढें ठेवीत. त्यापैकीं एक कण सुद्धां श्रीरामकृष्ण कधीं स्वतः खात नसत, अथवा इतर कोणा भक्तालाही देत नसत ! ते म्हणत, “ या मारवाड्यांच्या हातून, निष्कामभावानें दान कालत्रयीं व्हायचें नाहीं. साधूला एकादा विडा देतील, तर लैकाचे त्याच्याबरोबर सत्ता वासना लावून देतील ! असल्यांच्या हातचें खाल्ल्यानें भक्तीची हानि होते. ” मग हे सारे जिन्नस द्यायचे तरी कोणाला, असें कोणी विचारल्यास म्हणत, “ जा, हें सारें नरेंद्राला नेऊन दे; त्यानें हें सारें खाल्लें तरी त्याला कांहीं एक होणार नाहीं ! ”

एक दिवस नरेंद्र हॉटेलांत कांहीं खाऊन येऊन श्रीरामकृष्णांस म्हणाला, “ महाराज, कुणी खाऊं नये म्हणतात असले जिन्नस मी आज हॉटेलांतून खाऊन आलों आहे ! ” श्रीरामकृष्णांनीं जाणलें कीं, नरेंद्र हें कांहीं आपली बहादुरी दाखविण्यासाठीं म्हणत नसून, असें केल्यामुळे त्याला आपल्याला स्पर्श करायचा नसेल, अगर खोलींतील पाण्याचीं भांडीं वगैरे पदार्थांना शिवूं द्यायचें नसेल, तर हें सारें अगोदर माहीत असलेलें बरें, म्हणून सांगत आहे. श्रीरामकृष्ण लगेच त्याला म्हणाले, “ कांहीं हरकत नाहीं; तुला त्याचा कांहीं एक दोष नाहीं. गोमांस भक्षण करून जर कोणी आपलें मन ईश्वरचरणीं अढळ राखित असेल, तर त्याचें तें खाणें हविष्यान्नतुल्य होय; व जर कोणी कंदमुळें भक्षण करून, विषयचिंतनांत निमग्न राहत असेल, तर त्याचें तें खाणें गोमांसतुल्य होय ! तूं आज अखाद्य पदार्थ खाऊन आलास, तरी मला त्याचें कांहीं वाटत नाहीं; परंतु (इतरांच्याकडे बोट दाखवून) यांतल्या कुणी मला असें येऊन सांगितलें असतें, तर मी त्याला स्पर्श सुद्धां करूं शकलों नसतो ! ” असो.

शिष्याच्या मनाची इतकी बारकाईनें परीक्षा करून त्याच्याशीं तदनुरूप आचरण करणें, हें जमदगुरूखेरीज इतरांच्या ठिकाणीं संभवत नाहीं. श्रीरामकृष्णांनाही आपल्या अगदीं पोटांतल्या गोष्टी नरेंद्राला सांगितल्याशिवाय राहवत नसे. ते सर्व विषयांत त्याचें मतामत विचा-

रीत. आपल्याकडे आलेल्या व्यक्तींच्या बुद्धीची व विश्वासाची परीक्षा पाहण्यासाठी अनेक प्रसंगी ते त्याचा नरेंद्राशी वाद लावून देऊन, आपण स्वस्थपणे गंमत पाहत असत ! श्रीरामकृष्णांच्यासारख्या महापुरुषांचे आपल्यावर एवढे प्रेम आहे, याची त्याला निरंतर जाणवि राहून, त्यांच्या या प्रेमास साजेसेच आपले वर्तन सर्वदा कसे राहिल इकडे नरेंद्राचे लक्ष राहू लागले; व ३।४ वर्षांच्या अवधीतच तो सर्वस्वी त्यांचा झाला.

नरेंद्र श्रीरामकृष्णांकडे येऊं लागल्यानंतर कांहीं महिन्यांनी “ श्रीरामकृष्णकथामृत ” या अलौकिक ग्रंथाचे कर्ते, व श्रीरामकृष्णांचे परमभक्त श्रीयुत् “ एम् ” (महेंद्रनाथ गुप्त) यांना श्रीरामकृष्णांचे प्रथम दर्शन झाले. यांच्या प्रथम भेटीची हकीगत त्यांनी आपल्या पुस्तकांत सांगितलेलीच आहे. नरेंद्रनाथ सांगत असे “ त्या सुमारास एकदां मी रात्री श्रीरामकृष्णांकडेच राहिलों होतो. संध्याकाळी पंचवटीखाली सहज बसलों होतो, इतक्यांत श्रीरामकृष्ण तेथे आले व माझा हात धरून हांसत हांसत म्हणाले “ आज तुझी विद्या आणि बुद्धि किती आहे तें बघूं. तूं तर मारे २। परीक्षा पास झाला आहेस; पण आज ३। परीक्षा पास झालेला “ मास्टर ” आला आहे ! चल बघूं; त्याच्याशी वाद करण्यांत कितसि टिकतोस पाहूं ? ” अर्थातच मला मग श्रीरामकृष्णांबरोबर जावें लागले. खोलींत गेल्यावर, श्रीरामकृष्णांनी एम्ची ओळख करून दिली व मग आम्ही अनेक विषयांवर एकमेकांशी बोलूं लागलों. श्रीरामकृष्ण एके बाजूला गुपचिप बसून आमचे बोलणे ऐकत होते. कांहीं वेळानें एम् निघून गेल्यावर ते म्हणाले “ ३। परीक्षा पास होऊन तरी काय उपयोग ? मास्तर बायकांसारखा लाजाळू आहे. त्याच्याने घड बोलवतसुद्धां नाही ! ” अशा रीतीने, ते नेहमीं माझ्याबरोबर कोणाचा तरी वाद लावून देऊन आपण स्वस्थपणे गंमत पाहत बसत. ”

श्रीरामकृष्णांच्या संसारी भक्त मंडळींत केदारनाथ चट्टोपाध्याय या नांवाचे एक गृहस्थ होते. ते मोठे भगवद्भक्त असून सरळ स्वभावाचे असत. त्यांचा स्वभाव अत्यंत प्रेमळ असे. भजन, कीर्तन वगैरे ऐकतांना त्यांच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहू लागत ! ही त्यांची भक्ति पाहून, श्री-

रामकृष्ण त्यांची नेहमीं प्रशंसा करीत. ते डाका येथे राहात व मधून मधून श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास येत. ते आले म्हणजे श्रीरामकृष्णांनी आपल्या इतर भक्तमंडळींशीं त्यांची ओळख करून द्यावी. एक दिवस केदारनाथ श्रीरामकृष्णांजवळ बसले असतां नरेंद्र तेथे आला. श्रीरामकृष्णांच्या सांगण्यावरून नरेंद्रानें एक दोन पदे म्हटलीं, तीं ऐकत असतां केदारनाथ त्यांत अत्यंत तन्मय होऊन गेले होते, व त्यांच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहत होत्या. गाणें संपल्यावर त्या दिवशीं, केदारनाथांच्या बरोबरही श्रीरामकृष्णांनीं नरेंद्राचा वाद लावून दिला. केदारनाथ आपल्या म्हणण्याचें चांगलें समर्थन करीत, व प्रतिवादीच्या विचारसरणींतील चुका रोख ठोक जबाब देऊन त्याला दाखवीत. त्यांनीं एकाद्याच्या प्रश्नावर एकादें विनतोड उत्तर देऊन त्याला निरुत्तर केले, व तें उत्तर श्रीरामकृष्णांना पसंत पडलें तर, “केदारनं त्या दिवशीं या प्रश्नावर असें उत्तर दिलें,” असें ते ज्याच्यात्याच्याजवळ मोकळ्या मनानें सांगत. नरेंद्राबरोबर वाद करतांना त्या दिवशीं असा प्रश्न नियाला कीं, “भगवान् जर खरोखरच दयामय आहे, तर मग त्याच्या सृष्टींत इतकी विषमता व दुःख कष्ट कां ? नुसतें पोटभर अन्न न मिळाल्यामुळे हजारों माणसें कां मरवीं ?” यावर केदारनं उत्तर दिलें, “दयामय असून सुद्धां, आपल्या सृष्टींत दुःख, कष्ट, अपमृत्यु वगैरे राखण्याचें ईश्वरानें ज्या दिवशीं ठरविलें, त्या दिवशींच्या सभेला त्यानें मला बोलविलें नाहीं. तेव्हां हें त्यानें असें कां ठरवलें, हें मीं कशावरून समजावें बरें ?” हें ऐकून तेथे एकच हंशा पिकला. तरी पण त्या दिवशीं नरेंद्राच्या तीक्ष्ण कोटिक्रमापुढें केदारला हरावें लागलें.

केदारनाथ निघून गेल्यावर श्रीरामकृष्ण नरेंद्राला म्हणाले, “कां रे ? कसा आहे केदार पाहिलास ना ? कशी भक्ति आहे पाहिलेंस ना ? देवाचें नुसतें नांव त्याच्या कानांवर पडलें कीं, त्याच्या डोळ्यांतून कसे अश्रु वाहूं लागतात, पाहिलेंस ना ? देवाचें नांव कानीं पडतांच ज्याच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहूं लागतात, तो जीवन्मुक्त ! केदार मोठा चांगला मनुष्य आहे, नाहीं ?” नरेंद्राचा स्वभाव फार तेजस्वी व अंतःकरण पवित्र. पुरुषासारखे पुरुष असून जे बायकांसारखें आचरण करतात,—

मग ते घर्मलाभाच्या बाबतीत असो अथवा इतर कोणत्या बाबतीत असो, त्यांचा त्याला मनापासून तिटकारा येई. दृढसंकल्प व सततोद्योग यांच्या जोरावर ईश्वरलाभ करण्याचा प्रयत्न करणें सोडून देऊन, बायकां-सारखें मुळंमुळं रडून ईश्वरदर्शनाची इच्छा करणें, म्हणजे पुरुषत्वाचा अपमान करणें आहे, असें त्याला वाटत असे. ईश्वरावर सर्वस्वीं भार टाकला तरी पुरुष तो पुरुषच; त्यानें आपल्या पुरुषत्वाला उचित अशा रीतीनें आत्मसमर्पण करावें, असें त्याचें मत असे. म्हणून श्रीरामकृष्णांचें बोलणें न पटून तो म्हणाला, “ महाराज, हें मला कसें बरें समजावें ? आपण जाणूं शकतां, म्हणून आपण तसें म्हणतां हें ठीक आहे. नाही तर, नुसत्या रडारडीवरून चांगलेवाईटपणा कांहीं ओळखतां येणार नाही. तसें कशाला ? नुसतें एकीकडे टक लावून पाहात बसलें तरी डोळ्याला पाणी येतें. राघेच्या विरहावस्थेची गाणी ऐकून कित्येकांचे डोळे भरून येतात; पण तसें होण्याचें कारण भक्तीचा उमाळा नसून आपल्या स्त्रीचा विरह आठवल्यामुळें अथवा स्वतःला त्या अवस्थेंत कल्पिल्यामुळें, त्यांच्या डोळ्यांतून पाणी येतें ! पण अशा अवस्थेचा अनुभव नसलेल्या माझ्यासारख्या माणसाला अशीं कैक गाणी ऐकून सुद्धां विलकूल रडूं येणार नाही. ” अशा रीतीनें आपल्याला पटत नसलेली गोष्ट स्पष्टपणें त्यांना सांगण्यास नरेंद्र कधीं कमी करीत नसे; व श्रीरामकृष्णही या त्यांच्या स्पष्टवक्तेपणाबद्दल त्यांच्यावर प्रसन्न होत.

श्रीरामकृष्णांच्याकडे येऊं लागण्यापूर्वीं नरेंद्रनाथ ब्राह्मसमाजांत जात असे, असें मागें सांगितलेंच आहे. “ निराकार ईश्वराचीच मी उपासना करीत जाईन. ” अशा आशयाच्या समाजाच्या अंगिकारपत्रावर त्यानें सही करून दिली होती. याचे अगोदरपासूनच राखालचंद्राची व नरेंद्राची ओळख झालेली होती, व त्यानेंही समाजाच्या अंगिकारपत्रावर सही करून दिली होती. नरेंद्रनाथ श्रीरामकृष्णांकडे येऊं लागला, तेव्हां तेथेंही राखाल येत असतो, असें पाहून त्याला फार आनंद झाला. राखालचा साकारोपासनेकडे मूळपासून ओढा असे; व श्रीरामकृष्णांच्या उपदेशामुळें त्याची ही सगुणभक्ति पुन्हा जागृत झाली. एक दिवस

नरेंद्रनाथ दक्षिणेश्वरीं आला असतां, श्रीरामकृष्णांच्या बरोबर राखाल-
लाही, देवळांत जाऊन, देवांना नमस्कार करीत असल्याचें त्यानें पाहिलें.
सत्यपरायण नरेंद्राला याचा राग आला, व त्यानें समाजाच्या अंगिकार-
पत्रावर केलेल्या सहीची राखालला आठवण करून देऊन सध्यांच्या
त्याच्या वर्तनावद्दल त्याची चांगली खरडपट्टी काढली. गरीब विचारा
राखाल ! नरेंद्राच्यापुढें त्याला कांहीं बोलतां येईना, व त्या दिवसा-
पासून नरेंद्रापुढें जाण्याला सुद्धां त्याला भीति वाटूं लागली ! या साऱ्या
गोष्टी श्रीरामकृष्णांच्या कानावर जातांच, नरेंद्राला एक दिवस एकीकडे
बोलावून ते त्याला म्हणाले, “ हें बघ, याबद्दल राखालला तूं आणखी
कांहीं बोलूं नकोस. तुला पाहतांच तो भीतीनें थरथर कांपूं लागतो.
सध्यां त्याच्या मनाचा कल साकारोपासनेकडे आहे, मग त्यानें काय
करावें बरें ? सर्वानाच तुझ्यासारखी निर्गुणाची धारणा पहिल्यापासून
कशी व्हावी ? ” तेव्हांपासून नरेंद्रानें राखालला साकारोपासनेबद्दल कधीं
दोष दिला नाहीं.

नरेंद्र उत्तम अधिकारी असल्याचें जाणून, प्रथमपासूनच श्रीरामकृष्ण
त्याला अद्वैततत्वाचा उपदेश करीत असत. तो तेथें येतांच त्यांनीं त्याला
अष्टावक्रसंहिता वगैरे पुस्तकें वाचावयास द्यावीं. नरेंद्राला हे सारे ग्रंथ
नास्तिक विचारांनीं भरलेले वाटत. श्रीरामकृष्णांच्या आग्रहावरून त्यानें
तें थोडेंकें थोडेसें वाचल्यासारखें करावें, व लगेच स्पष्टपणें म्हणूं लागावें:-
“ यांत आणि नास्तिकपणांत काय फरक आहे ? उत्पन्न केलेल्या जीवानें
मी उत्पन्नकर्ता शिव आहे, असें म्हणावें म्हणजे काय ? यापेक्षां कुठें
अधिक पाप असूं शकेल काय ? मी ईश्वर, तूं ईश्वर, जन्ममरणशील सर्व
पदार्थ ईश्वर, यापेक्षां एकादी अधिक विचित्र गोष्ट असणें शक्य आहे
काय ? या ग्रंथकर्त्या ऋषींचीं डोकीं बिघडलीं असलीं पाहिजेत; नाहींतर
त्यांनीं असें कधींच लिहिलें नसतें ! ” हें ऐकून श्रीरामकृष्णांनीं थोडेंसें
हंसावें व म्हणावें, “ अरे, पण तुला हें सारें पटतं नसेल, तर नको
मानूं, म्हणून त्या ऋषींची निंदा कशाला करतोस ? आणि ईश्वराच्या
स्वरूपाची ‘ इति ’ तरी कां करतोस ? तूं सत्यस्वरूप ईश्वराची मनो-

भावानें प्रार्थना कर, आणि तुला त्याच्या ज्या स्वरूपाचा प्रत्यय येईल, त्यावरच विश्वास ठेव, म्हणजे तर झालें ना ? ” तरी सुद्धां श्रीरामकृष्णांच्या म्हणण्याकडे त्यानें लक्षच देऊं नये, व त्या ग्रंथांत प्रतिपादलेल्या विषयाचा श्रीरामकृष्णांच्याजवळ व इतर लोकांजवळ खुशाल उपहास करित सुटावें !

ज्ञानमार्गाचा साधक असूनही नरेंद्राच्या अंतःकरणांत भक्तिभाव व कोमलता हेही गुण भरपूर भरलेले आहेत, असें त्याच्या विषयीं श्रीरामकृष्ण म्हणत. एक दिवस नरेंद्राला येतांना पाहून श्रीरामकृष्ण आमचेकडे वळून म्हणाले “ शुष्क ज्ञान्याचे डोळे कधीं असे असतात काय ? ज्ञानाबरोबरच भक्तीही त्याच्या अंतःकरणांत भरलेली आहे. केवळ पुरुषोचित भावच ज्याच्यामध्ये असतो, त्याच्या स्तनाच्या बाजूचा भाग कधींही काळा नसायचा. महावीर अर्जुनाचें असेंच होतें. ”

नरेंद्र दक्षिणेश्वरी आला, म्हणजे कित्येकदां त्याला दुरून पाहतांच श्रीरामकृष्णांना भावावेश प्राप्त होई ! मग देहभानावर आल्यानंतर पुष्कळ वेळपर्यंत ते त्याच्याबरोबर घार्मिक विषयांवर बोलत बसत. कित्येक वेळां असें बोलणें चाललें असतां, त्यांना गाणें ऐकण्याची इच्छा होई, व नरेंद्रानें गाण्यास सुरुवात केल्याबरोबर ते समाधीनिमग्न होऊन जात ! असें झालें तरी नरेंद्रानें गाणें चालूच ठेवावें; श्रीरामकृष्ण देहभानावर आल्यानंतर पुष्कळदां ते नरेंद्राला एकाद्वि विशेष गाणें गाण्यास सांगत, आणि सर्वांच्या शेवटीं “ जो कुछ है, सो तूं ही है ” हें गाणें त्याला म्हणावयास सांगत. अशा रीतीनें, नरेंद्र आला म्हणजे त्यांच्या आनंदाला जणुं भरतें येई.

दक्षिणेश्वरच्या कालीवाडींत त्यावेळीं प्रतापचंद्र हाजरा म्हणून एक गृहस्थ राहत असे, असें मार्गें सांगितलेंच आहे. जप ध्यान वगैरे करण्यांत तो बराच वेळ घालवी. त्याच्या घरची सांपत्तिक स्थिति बरी नसे, व ईश्वराची भक्ति करण्यांत, त्यानें आपल्याला संपत्ति द्यावी अशी त्याची मनांतील इच्छा असे. त्याचें असें म्हणणें असें कीं, “ ईश्वराची उपासना केल्यास तो आपल्या सर्व प्रकारच्या इच्छा पूर्ण करतो. त्याच्या-

जवळ ऐश्वर्याचा तोटा नसल्यामुळे भक्ताची इच्छा असेल तर तो त्याला संपत्ति सुद्धा देतो !” अशा प्रकारची सकामभक्ति न करतां निष्काम-मावानें भक्ति करीत जावी, असा त्याला प्रथमपासूनच श्रीरामकृष्ण उपदेश करीत. तें त्याला पटूं नये. श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास जसे अनेक लोक येतात, तसेच आपल्याकडेही येत जावे अशी त्याची इच्छा असे, व म्हणून आलेल्या मंडळीबरोबर चार दोन वेदांताच्या गप्पा मारून, त्यांच्यावर आपली छाप बसविण्याचा तो प्रयत्न करी, व त्याची बुद्धीही बरी असल्यामुळे, तो पुष्कळ वेळां सफलही होई. हाजरामहाशयांशी फारसा संबंध ठेऊं नये, असें श्रीरामकृष्ण आम्हाला सांगत. ते म्हणत, “ हाजरा मोठा खोल बुद्धीचा आहे. त्याचें कधीं ऐकत जाऊं नका. ”

तेथे येणाऱ्या मंडळीपैकीं नरेंद्राची व त्याची कांहीं दिवस बरीच गट्टी जमेली होती. नरेंद्र त्यांच्याबरोबर पाश्चात्य तत्ववेत्त्यांच्या मता-संबंधीं पुष्कळ वेळां चर्चा करीत बसे. परंतु एकादा वादाचा प्रश्न उप-स्थित झाल्यास मात्र, नरेंद्रापुढें त्याला नेहमीं हार खावी लागे. नेहमीं त्यानें नरेंद्राचें बोलणें अगदीं लक्ष लावून ऐकावें; व म्हणून नरेंद्रही त्याचेवर खुष असे. त्या दोघांची अशी दोस्ती पाहून आम्हीं कित्येक वेळां हंसत हंसत म्हणावें, “ आतां काय बुवा, हाजरामहाशय झाले आहेत नरेंद्राचे दोस्त ! ”

एक दिवस, अद्वैत मतासंबंधीं बोलणें चाललें असतां, जीव-ब्रह्माचें ऐक्य आहे, ही गोष्ट श्रीरामकृष्णांनीं नरेंद्राला अनेक प्रकारांनीं सम-जावून सांगितली. त्याचें सर्व बोलणें नरेंद्रानें नीट लक्ष लावून ऐकलें; परंतु तें त्याला पटलें नाहीं. बोलणें संपल्यावर नरेंद्र नेहमींप्रमाणें हाजरामहाशयांचेकडे गेला, व नुकत्याच ऐकलेल्या अद्वैतमताचा उपहास करून म्हणूं लागला, “ ही कितती विचित्र गोष्ट आहे ? काय म्हणे, घर ईश्वर, दार ईश्वर, भांडें ईश्वर, झाड ईश्वर, तुम्ही आम्हीं सर्वजणही ईश्वर ! असें असणें कधीं तरी शक्य आहे काय ? ” हाजरामहाशयांनींही नरेंद्राच्या म्हणण्याला पुष्टी दिली, व ते दोघे ‘मोठमोठ्यानें खो खो हांसूं लागले. श्रीरामकृष्ण त्यावेळीं भावावस्थेंत होते. नरेंद्राचें हांसणें ऐकून ते आपलें नेसण्याचें घोतर बगलेंत मारून बाहेर आले, आणि

“तुमच्या काय गोष्टी चालल्या आहेत रे ?” असे म्हणून हंसत हंसत नरेंद्राजवळ जाऊन त्यांनी त्याच्या अंगाला स्पर्श केला व आपण समाधीनिमग्न होऊन गेले !

नरेंद्रनाथ सांगत असे, “श्रीरामकृष्णांच्या त्या दिवशांच्या अद्भुत स्पर्शाने क्षणाघात माझे विलक्षण भावांतर होऊन गेले. काय चमत्कार ! मला खरोखरीच असे दिसू लागले की, या साऱ्या ब्रह्मांडांत ईश्वराचाचून इतर कांहींही नाही. असे पाहून मी आपला विचार करू लागलो की, पाहू हीच मनाची अवस्था किती वेळ टिकते ती. पण त्या दिवशी कांहीं ती स्थिति बिल्कुल कमी झाली नाही. घरी परत आलो, तिथेही तेंच ! जे जे दिसे ते ते ईश्वरच आहे असे वाटे ! जेवायला बसलो तर असे दिसू लागले की, ताट, वाटी, अन्न, वाढणारा, मी स्वतः जेवणारा हे सारे ईश्वरच आहे ! कसेबसे १२ घास खाल्ले, पुढे जेवणच जाईना ! ‘असा कां स्वस्थ बसला आहेस ? आज जेवत कां नाहीस ?’ असे आईने विचारले. त्याबरोबर एकदम भानावर आलो, व पुन्हा एकदोन घास खाऊन स्वस्थ बसलो. सारा दिवस,—जेवतांना, चालतांना, कॉलेजांत जातांना, असेच वाटावे की, सर्व कांहीं ईश्वरमयच आहे; आणि सर्व वेळ एकाद्या भुताने पछाडल्याप्रमाणे त्या विचाराशिवाय दुसरा विचारच मनांत येऊं नये ! रस्त्यांतून चालतांना, गाडी पुढून येत आहे असे मी चांगले पाहतोय, पण तिच्यापुढून घाजूला होण्याची प्रवृत्तीच होऊं नये ! वाटावे की, काय हरकत आहे ! गाडी तरी काय, ईश्वरच की नाही ? तिच्यांत आणि माझ्यांत काय फरक ? हात पाय जसे ढिले पडलेले असावे ! आणि कितीही खाल्ले तरी तृप्ति म्हणून होऊं नये,—असे वाटावे की, इतका वेळ मी कुठे खाल्ले ? दुसऱ्याच कोणी तरी खाल्ले ! खायला बसावे, मधेच झोप यावी ! पुन्हा उठावे, पुन्हा चार घास खावे ! एकाद्या दिवशी इतके जेवावे की, कांहीं सुमारच नाही ! आणि आश्चर्य हे की, त्यापासून प्रकृती कांहीं एक बिघाडही होऊं नये ! हा सारा प्रकार पाहून आईच्या तोंडचे पाणी पळाले. तिने म्हणावे, “तुला कांहीं तरी होत आहे, पण तूं सांगत

नाहींस. ” एकादे वेळीं तिनें म्हणावें, “ हा आतां वांचणें कठीण दिसतें. ” बरें, हा सर्वेश्वरभाव जेव्हां थोडाबहुत कमी होई, तेव्हां हें सारें जगत् स्वप्न आहे असें वाटावें ! हेदुया पुष्करणीजवळच्या रेल्वेच्या रुळावर डोकें हापटावें, व हे रुळ खरे आहेत, कीं स्वप्नांतलेच आहेत, हें पाहावें ! हातापायांत शक्ति नसल्यामुळें वाटावें, कीं आतां अर्धांग-वायु खास होणार ! अशा अवस्थेंत बरेच दिवस गेल्यावर, मग हा भाव जरा जरा कमी होऊं लागला; आणि जेव्हां पहिल्यासारखा देहमानावर आलों तेव्हां वाटलें कीं, हाच तो अद्वैत विज्ञानाचा थोडासा अनुभव ! शास्त्रांत याबद्दल जें कांहीं लिहिलें आहे, तें कांहीं तर मग खोटें नव्हे; आणि तेव्हांपासून अद्वैततत्त्वासंबंधीं माझ्या मनांत कधींही संशय आला नाहीं. ”

श्रीरामकृष्णांच्या संबधानें आणखी एक अद्भुत घटना आम्हीं नरेंद्रांच्या तोंडून ऐकली, व तेव्हांपासून श्रीरामकृष्णांच्या बद्दलचीं आमचीं मूतें अगदीं बदलून गेलीं. त्यावेळेपर्यंत आमचा असा समज होता कीं, रामकृष्ण म्हणजे इतर जसे साधुसंत असतात, त्यांच्याच सारखे एक साधु आहेत, इतकेंच; परंतु नरेंद्रनाथांच्या तोंडून खालील गोष्ट ऐकल्यावर आमची खात्री झाली कीं, श्रीरामकृष्ण हे सामान्य साधु नसून श्रीचैतन्य, श्रीकृष्ण, येशु ख्रिस्त वगैरे महापुरुषांच्याच कोटींतील महापुरुष होते. ती गोष्ट अशी:—

एक दिवस आम्हीं नरेंद्रनाथांच्या घरीं दुपारचे वेळीं गेलों, व संध्याकाळपर्यंत त्यांच्याबरोबर अनेक विषयांवर गप्पा गोष्टी करून, मग त्याचेबरोबर हेदुया तळ्यावर फिरण्यास गेलों. आज नरेंद्राची स्वारी फार खुशीत होती; व श्रीरामकृष्णांच्या अलभ्य सहवासाच्या लाभानें, स्वतःच्या मनावर काय परिणाम झाला होता, याचें तो तन्मय होऊन वर्णन करीत होता. त्याची वृत्ति अत्यंत तल्लीन होऊन गेली होती व त्या तल्लीनतेच्या भरांत त्यांच्या हृदयांतील आनंद पुढील पदाच्या रूपानें बाहेर पडूं लागला,—

* प्रेमधन विलाय गोरा राय ।
तोरा के निवि रे आय ।
प्रेम कलसे कलसे ढाले— ।

तबू ना फुराय ।
प्रेमे शांतिपूर डुबु डुबु नदे भेसे याय !
गौरप्रेमेर हिल्लोलेते, नदे भेसे याय ॥—

नरेंद्र तन्मय होऊन हें पद किती तरी वेळ घोळून घोळून म्हणत होता. पद संपल्यावर तो आपला आपल्याशींच म्हणू लागला:—
“खरोखरच लूट मांडली आहे ! प्रेम म्हणा, भक्ति म्हणा, ज्ञान म्हणा, मुक्ति म्हणा,—ज्याला जें हवें, तें त्याला, गौरांग वाटत सुटला आहे ! काय ही अद्भुत शक्ति ! (क्षणभर स्तब्ध राहिल्यानंतर) रात्री दाराला कडी लावून बिछान्यावर पडलों होतों, इतक्यांत एकाएकी, या शरीराच्या आंत असणाऱ्याला अकर्षण करून नेऊन दक्षिणेश्वरीं हजर केलें !! आणि मग तिथें कितीतरी वेळ गप्पागोष्टी आणि उपदेश झाल्यावर फिरून तेथून परत घरीं पोहोचतें केलें ! काय ही अद्भुत शक्ति ! या गौरांगाला, या दक्षिणेश्वरच्या गौरांगाला, काय वाटेल तें करतां येतें !”

अशा रीतीने श्रीरामकृष्णांच्या दिव्य सहवासांत नरेंद्राचे दिवस जात होते, तरी धर्मज्ञासेच्या भरांत त्याचें वाचन काहीं कमी झालें नव्हतें. कारण इतर सर्व विषयांप्रमाणें धर्मविषयही आपल्या बुद्धीच्या जोरावरच आकलन करून घेण्याची त्याची धमक होती. १८८१ मध्ये एफ. ए. ची परीक्षा झाल्यावर त्यानें मिल् आदिकरून पाश्चात्य नैय्यायिकांचे ग्रंथ वाचून टाकले होतेच. आता डेकोर्टचा

* टीप:—(अर्थ) गौरांग प्रेमधन वाटीत आहे. ज्यांची तें घेण्याची इच्छा असेल ते यारे या ! (काय आश्चर्य), प्रेम घागरीच्या घागरी ओतति आहे, तरी त्याचा सांठा संपतच नाही !!

प्रेमाच्या प्रवाहांत सारें शांतिपूर वाहून चाललें आहे ! गौरांगाच्या प्रेमप्रवाहांत (सारें शांतिपूर) वाहून चाललें आहे !

“अहंवाद,” ह्यूम व बेन यांचा “नास्तिकवाद,” स्पायनोझाचा “अद्वैत चिद्वस्तुवाद,” डार्विन्चा “उत्क्रांतिवाद,” कॅट व स्पेन्सर यांचा “अज्ञेयवाद” वगैरे निरनिराळ्या मतांच्या परिशीलनांत त्याचा वेळ जाऊं लागला. जर्मन तत्ववेत्त्यांपैकी कॅट, हेगेल, शोपेनहार, फिक्टे वगैरेंचे ग्रंथही त्यानें वाचून काढले. शरीरांतील निरनिराळे अवयव, व स्नायु वगैरेची पूर्ण माहिती करून घेण्यासाठीं या सुमारास तो मधून मधून मेडिकल कॉलेजमध्येही जाऊन तेथील व्याख्यानें ऐकत असे. अशा रीतीनें १८८४ मध्ये बी. ए. परीक्षा पास होण्याचे पूर्वीच पाश्चात्य तत्वज्ञान्यांच्या मतांची त्यानें चांगली माहिती करून घेतली होती, व त्याला कळून चुकलें होतें कीं, या सर्व मतामतांच्या गलबल्यांत ईश्वर-प्राप्तीचा निश्चत मार्ग सांपडणें दूरच राहो, पण उलट हीं सर्व मते, मानवबुद्धीच्या सीमेपलीकडे असलेल्या सद्दस्तूची ओळख करून देण्यास सर्वथैव असमर्थ आहेत; आणि हें जाणल्यापासून तर त्याच्या मनाची अशांति अधिकच वाढली.

असें झालें तरी, मनाची समजूत घालण्यासाठीं म्हणून, उगीच वाटेल त्याचेवर विश्वास ठेवावयाचा, व तो सांगेल तसें वागावयाचें, हीं गोंष्ट त्याच्या मनाला कधींच शिवलीं नाहीं, आणि म्हणूनच श्रीरामकृष्णांच्या निरनिराळ्या आध्यात्मिक अवस्था व अनुभव यांचीही परीक्षा करून पाहण्यास त्यानें कधीं कमीं केले नाहीं. त्याच्या सर्व संशयांचें छेदन करणारा श्रीरामकृष्णांच्यासारखा गुरु जर त्याला त्यावेळीं मिळाला नसता, तर त्याचें मन संशयसागरांत कोठें भडकलें असतें तें कोणीं सांगावें ? श्रीरामकृष्णांनीं त्याला स्पष्ट सांगितलें कीं, “अंतःकरणापासून केलेली प्रार्थना ईश्वर सर्वदा श्रवण करतो, आणि ज्याप्रमाणें माझ्या तुझ्यांत आत्तां गप्पागोष्टी चालल्या आहेत, त्यापेक्षांही अधिक स्पष्ट रीतीनें, ईश्वराला पाहतां येतें, त्याचें बोलणें ऐकतां येतें, एवढेंच काय, पण त्याला स्पर्शही करतां येतो, हें मी शपथेवर सांगायला तयार आहे !” त्याचप्रमाणें त्यांनीं हेंही सांगितलें कीं, “ईश्वराची निरनिराळीं रूपें म्हणजे केवळ मनाचा खेळ आहे, त्यांत सत्य कांहींच नाहीं, असा तुझा समज असेल तरी हरकत नाहीं; पण या जगाचा नियामक असा

कोणी एक ईश्वर आहे, या गोष्टीवर जर बुद्ध्या विश्वास असेल तर "हे ईश्वरा ! तू कसा आहेस हे मला समजत नाही; म्हणून तू कुणी आहेस तें मला तूच समजून दे," अशी तू अंतःकरणापासून प्रार्थना कर; तो अंतर्दामी भगवान्, तुझी प्रार्थना ऐकेलच ऐकेल." या आश्वासनानें नरेंद्राच्या गोंधळलेल्या मनाला धीर आला; आणि तेव्हापासून त्यानें साधनाना सुरुवात केली; आणि एकांतवास, अध्ययन, तपस्या आणि दक्षिणेश्वरी वरचेवर जाणें येणें, यांत नरेंद्राचा वेळ जाऊं लागला. त्यानें वकील व्हावें असें त्याच्या वडिलांच्या मनांत असल्यामुळे, त्यांनीं त्याला एव्हांपासूनच निमाईचरण बसू या सुप्रसिद्ध वकिलांच्याकडे काम शिकण्यास ठेवून दिले; व त्याचें लग्न करण्याचा बेत ठरवून मुली पाहण्यासही सुरुवात केली.

त्या दिवसांत श्रीरामकृष्ण आपण होऊन मधून मधून नरेंद्राच्या घरी जात, व साधनभजनसंबंधीं नानाप्रकारचा उपदेश त्याला करीत. भक्तमंडळींच्या तोंडून, नरेंद्राचें लग्न ठरत असल्याचें ऐकून, श्रीरामकृष्णांच्या जिवाला चैन पडेना, व इतर साधारण लोकांप्रमाणें नरेंद्रही संसारी तर बनणार नाहीना. या भीतीनें त्यांच्या मनाची गडबड उडून गेली !! आईबापांच्या सुखासाठीं, व त्यांना दुःख होऊं नये म्हणून, नरेंद्र कदाचित् लग्न करून टाकीलही, असें वाटून त्यांनीं त्याला ब्रह्मचर्यफलनाविषयी उत्साहित करावें. त्यांनीं म्हणावें, "बारा वर्षेपर्यंत अखंड ब्रह्मचर्य पालन केल्यास मनुष्याची मेधानाडी उघडते; तेव्हां त्याची बुद्धि अत्यंत सूक्ष्म विषयांत सुद्धां चाळूं शकते, व त्याचें आकलन करूं शकते. अशा प्रकारच्या बुद्धीच्या सहाय्यानेंच, ईश्वराचा साक्षात्कार करून घेतां येतो; अशा प्रकारची शुद्ध बुद्धीच त्याची धारणा करूं शकते." त्यांनीं श्रीजगदंबेजवळ मोठ्या काकुळतीनें म्हणत बसावें, "आई ! नरेंद्राला संसारांत जखडून टाकूं नको. त्याचें लग्न फिसकटून टाक !" पुढें जगदंबेनेंच जेव्हां त्यांना सांगितलें कीं, "नरेंद्राचे लग्न होणार नाही," तेव्हां कुठें त्यांच्या जिवांत जीव आला, व त्याच्यासंबंधानें ते निश्चित झाले ! विवेकानंद सांगत असत, "एक दिवस श्रीरामकृष्ण मला ब्रह्मचर्यपालनाचा उपदेश करीत असतां, माझ्या

आजीनें तें ऐकून माझ्या मातापित्यांजवळ सांगितलें. संन्याशाच्या संगतीनें मी कदाचित् संन्याशी होईन, या भीतीनें त्यांनीं माझ्या लग्नाची मोठ्या जारीनें खटपट चालविली. पण उपयोग काय ? श्रीरामकृष्णांच्या प्रबल इच्छाशक्तीपुढें, त्यांचे सर्व प्रयत्न व्यर्थ झाले. कित्येकदां तर असेंही व्हावें कीं, इतर सर्व गोष्टी कराव्या, आणि एकाद्या अगदीं सामान्य गोष्टीवरूनही लग्न मोडावें. बरें, “या संन्याशाची संगत सोड,” असेंही नरेंद्रां सांगण्यास कोणी धजत नसे. कारण त्याचा करारी स्वभाव सर्वांना पूर्ण माहीत होता; व त्याच्या मनाविरुद्ध एकादी गोष्ट त्याला करावयाला सांगितल्यास त्याचा भलताच परिणाम होईल, अशी त्यांना भीति वाटत असे. असो.

श्रीरामकृष्णांच्या दिव्य सहवासांत, त्याचे दिवस या वेळीं कसे आनंदांत जात असत, याविषयी पुढें तो आम्हाजवळ कित्येकदां बोलत बसे. तो म्हणे “श्रीरामकृष्णांच्या संगतींत दिवस कसे आनंदांत जात, त्याची कल्पना इतरांना करून देणें कठीण आहे खेळणें, गप्पागोष्टी करणें, वगैरे साध्या गोष्टी चालल्या असतां सुद्धां, त्यांनीं आम्हाला नेहमीं उच्च तऱ्हेचें शिक्षण, आम्हाला न कळत कसें देत असावें, त्याची आतां आठवण होऊन मन चकित होऊन जातें ! एकादा शक्तिसंपन्न मल्ल आपल्या लहान शिष्याबरोबर कुस्ती खेळत असतां, स्वतः सज्ज राहून, कधीं आपण जणूं अत्यंत आयासपूर्वक त्याला पांडीत आहों, असें त्याला भासवून, अथवा कधीं शिष्याकडूनही स्वतः पडून, त्याचा आत्मविश्वास वाढवीत असतो; तसाच प्रकार, आमच्याशीं वागतांना श्रीरामकृष्णांचा असे. आमचीं मनं यत्किंचितही न दुखवितां त्यांनीं आमचे दोष आम्हाला दाखवावे; आमच्या आंगाच्या एकाद्या लहानशा गुणाची सुद्धां प्रशंसा करून, तो अधिक वाढविण्याविषयीं आम्हाला उत्तेजन द्यावें, आणि एकाद्या वासनेच्या तडाक्यांत सांपडून, आम्ही जीवनाचें ध्येय गमावून बसूं नये, म्हणून आमचें प्रत्येक आचरण बारकाईनें पाहून आम्हाला नेहमीं सदसद्विचार करण्यास सांगावें; आणि आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, ते आमचा प्रत्येक व्यवहार निरखून पहात आहेत, असें आम्हाला त्यावेळीं कधींही समजून येऊं नये ! त्यांच्या

शिक्षण देण्याचें आणि माणूस तयार करण्याचें अपूर्व कौशल्य यांतच होतें ! श्रीरामकृष्णांचें साधनस्थल जी पंचवटी तेथेंच आम्ही ध्यानधारणादि करीत असावें. ध्यानधारणाचशी काय, पण गप्पागोष्टी, खेळ वगैरे सुद्धां आम्हीं तेथेंच करीत असूं. बहुतेक वेळीं श्रीरामकृष्णही तेथें येत असत, व ते असले म्हणजे तेथें आनंदाचें जणूं तुफान सुटे. तिथें आम्हीं शिवा-शिबी खेळावी, झाडावर चढावें, माधवी लतांचीं, खाली लोंबत असलेलीं बळकट दोरखंडें धरून झोके घ्यावे, तर कधीं तेथें स्वयंपाकही करावा. एक दिवस मी स्वयंपाक केल्याचें पाहून श्रीरामकृष्णांनीं स्वतः तेथें भोजन केलें ! ते ब्राह्मणेतर वर्णाच्या हातचें अन्न ग्रहण करूं शकत नाहींत, हें माहित असल्यामुळें, त्यांच्यासाठीं श्रीजगदंबेच्या प्रसादाची आम्हीं अगोदरच व्यवस्था करून ठेवली होती. परंतु श्रीरामकृष्णांनीं माझ्याच हातचें खाण्याचा हट्टच धरला. ते म्हणाले “ तुझ्यासारख्या शुद्धसत्वगुणी मनुष्याच्या हातचें अन्न खाल्ल्यास कांहीं दोष लागणार नाहीं ! ” तसें करण्यास मीं पुष्कळ हरकत घेतली, तरी त्यांनीं तिकडे लक्षच दिलें नाहीं, आणि माझ्या हातचें अन्न मोठ्या आनंदानें खाल्लें ! ” असो.

परंतु हे आनंदाचे दिवस फार वेळ टिकले नाहींत. १८८४ सालीं बी. ए. च्या परीक्षेचा निकाल लागण्याचे अगोदर, नरेंद्राच्या पित्यास एकाएकी देवाशा झाली, व संसाराचा सर्व भार त्याचेवर पडला. विश्व-नाथबाबूंनीं आपल्या धंद्यात पुष्कळ पैसा मिळविला, तरी त्यांचा स्वभाव फार खर्चिक असल्यामुळें, त्यांनीं आपल्या मागे कांहींच ठेवलें नाहीं, एवढेंच नव्हे तर उलट थोडेसें कर्जच करून ठेवलें होतें आदा मुळांच नाहीं आणि खर्च जशाचा तसाच, अशा विकट पेंचांत सांपडल्या-मुळें त्या मानी व श्रीमंतींत वाढलेल्या कुटुंबाची काय अवस्था झाली असेल, याची कल्पनाच करावी ! कांहीं वेळपर्यंत नरेंद्र तर किंक-र्तव्यतामूढ बनून गेला. त्याला जिकडे तिकडे अंधकार दिसूं लागला. पण स्वस्थ बसून कसें चालणार ? घरीं ५।६ मंडळी खाणारी, त्यांची वाट काय ? अशा विचारानें कोठें एकादी चाकरी मिळाली तर पहावी, म्हणून त्यानें प्रयत्न चालविला; पण चाकरीही कोठें मिळण्याचें चिन्ह

दिसेना, अशा स्थितीत ३।४ महिने लोटले, व उत्तरोत्तर त्याच्या कुटुंबाची स्थिति अधिकाधिकच वाईट होऊं लागली.

नरेंद्रावर हा प्रसंग आलेला पाहून श्रीरामकृष्णांचें चित्त फार कळवळे. आपल्याकडे येणाऱ्या मंडळींना नरेंद्राच्या घरची परिस्थिति सांगून त्यांनीं म्हणावें, “ अरेरे ! बिचाऱ्यावर केवढा वाईट प्रसंग गुदरला आहे ! त्याला एकादी नोकरी मिळेल तर किती चांगलें होईल ! ” ऐहिक सुखदुःखाविषयीं सर्वथैव उदासीन असणाऱ्या श्रीरामकृष्णांच्या तोंडून, नरेंद्राबद्दलचे हे उद्गार ऐकून सर्वांना मोठें आश्चर्य वाटावें. श्रीरामकृष्ण आपल्याविषयीं ज्याच्यात्याच्याजवळ असें सांगतात, हें एक दिवस नरेंद्राच्या कानावर गेलें. त्याच्या मानी स्वभावाला हें सुळीच आवडलें नाहीं. तो लगेच श्रीरामकृष्णांना म्हणाला, “ महाराज ! आपण हें काय चालविलें आहे ? माझ्यासारख्या एकाद्या यःकश्चित् माणसाबद्दल ज्याच्यात्याच्याजवळ असें तोंड वेंगाडणें, आपल्याला शोभत नाहीं ! ” हें ऐकून श्रीरामकृष्णांचे डोळे पाण्यानें भरून आले व अश्रु गाळीत ते म्हणाले,—“ नरेन्, नरेन्, गरज पडली तर हातांत झोळी घेऊन, तुझ्यासाठीं, दारोदार भिक्षा मागायला सुद्धां माझी तयारी आहे रे ! मग तुझ्यासाठीं एवढीशी गोष्ट लोकांजवळ काढायला, मला कमीपणा वाटेल काय ? ”

ह्या हालअपेष्टांच्या दिवसांची हकीगत नरेंद्र पुढें कधीं कधीं सांगे. तो म्हणें, “ त्या दिवसांत चाकरी मिळविण्यासाठीं मी सारा दिवस, उपाशी, अनवाणी, उन्हातान्हांत एकसारखें हिंडावें. आणि संध्याकाळचे सुमारास हताश होऊन घरीं परतावें; हा प्रकार दररोज सुरू झाला. कधीं कोणीतरी बरोबर असावें कधीं नसावें. पुष्कळ दिवस हिंडून जेव्हां नोकरी मिळण्याचें कांहींच चिन्ह दिसेना, तेव्हां मन अत्यंत निराश झालें. हा संसार म्हणजे दुर्बळांसाठीं, दरिद्री लोकांसाठीं नाहीं आणि ही देवाची रचना नसून सैतानाची असावी, असें वाटूं लागलें. थोड्याच दिवसांपूर्वी मला सहाय्य करण्याची संधि मिळाल्यास ज्यांना घन्यता वाटे, तेच मला यावेळीं मुद्दाम टाळूं लागले ! एक दिवस दुपारीं प्रखर उन्हांत हिंडतां हिंडतां अगदीं थकून गेलों, आणि पायाला फोड

आला होता, म्हणून मैदानावरील पुतळ्याच्या सावलींत क्षणभर आडवा झालों. त्या दिवशीं माझ्याबरोबर एक दोन स्नेही होते. माझी अवस्था पाहून, दुःख होऊन, त्यांतील एकजण, मला धीर देण्यासाठीं—

“ देव दयाघन हरील सारें दुःख तुझें मनुजा—”

हें पद गाऊं लागला. पण तें ऐकून, कोणी डोक्यावर काळ्या माराव्या, तशा मला वेदना होऊं लागल्या ! आई, भाऊ बहिणी यांची असहाय आणि दीन अवस्था माझ्या डोक्यासमोर उभी राहिली, आणि दुःख, अभिमान, निराशा यांनीं अंतःकरणांत एकच खळबळ उडून, मी एकदम ओरडून म्हणालों “ बस् बस् पुरे कर. उदरभरणाची काळजी ज्यांना कधीं माहीत नाही, भुकेच्या वेदनांची ज्यांना कधीं कल्पना नाही त्यांनाच इझीचेअरवर पसरून पंख्याची हवा खात असतां तुझें तें पद गोड लागेल ! मागें मलासुद्धां तें गोड लागत असे; पण आतां या धडधडीत प्रत्यक्ष परिस्थिति, तें म्हणणें म्हणजे निवळ वेडावण्यासारखें आहे ! ” माझ्या या भडिमारांनें त्या बिचाऱ्याला अत्यंत वाईट वाटलें. माझ्या मनाची त्या वेळीं काय स्थिति होती हें त्याला कसें समजावें ?

“ त्या दिवसांत, सकाळीं उठतांच, प्रथम कोणासही न समजूं देतां, घरांत सर्वांना पुरेसें खायला आहे कीं नाही हें मी अगोदर पहावें; नसल्यास, “ आज मला एकाकडे जेवायला जायचें आहे, ” असें आईला सांगून लगेच बाहेर पडावें; आणि एक पैशांचे कांहीं तरी खाऊन अथवा कधीं उपाशीच राहून दिवस काढावा ! पण कोणाला कांहीं कळू देऊं नये ! दुःखांत सुख एवढेंच होतें कीं, ईश्वर मंगलमय आहे याबद्दल मन कधींही संशयग्रस्त झालें नाही. पहाटें उठतांच प्रथम त्याचें नामस्मरण करून मग इतर कामांना सुरुवात करावी. एक दिवस असेंच नामस्मरण करीत असतां आई एकदम ओरडून म्हणाली “ गप बस, कारट्या ! लहान पणापासून, सारखें भगवान् भगवान् चालवलें आहेच; त्यानंच तर ही दशा केली ! ” हे तिचे शब्द माझ्या काळजाला झोंबले. मी मनाशीं म्हणालों “ ईश्वर खरोखरच आहे काय ? मग तो माझ्या इतक्या काकुळतच्या प्रार्थना कसा ऐकत नाही ? ईश्वरचंद्र विद्यासागर म्हणत

असत-“ईश्वर जर खराच दयामय असेल, तर त्याच्या सृष्टीत इतकें दुःख दारिद्र्य कां?” त्याची आठवण झाली, आणि हृदय संशयग्रस्त झालें.

“कोणतीही गोष्ट चोरून करण्याचा माझा स्वभाव कधीच नव्हता. अर्थातच, ईश्वर नाही, व असला तरी त्याला आठवण्यांत कांहीं अर्थ नाही, ही गोष्ट मी त्या वेळीं उघड उघड बोलूं लागलों ! याचा परिणाम असा झाला कीं थोडक्याच दिवसांत ‘नरेंद्र नास्ति’ झाला, ’ असें जो तो म्हणूं लागला. एवढेंचसें काय पण एकदोघांजवळ मी असेंहि म्हणायला कमी केलें नाही, “संसारातील दुःखकष्ट क्षणभर विसरण्यासाठीं, जर कोणी मद्यपान करूं लागून, अथवा वेश्यागृहीं जायला लागून त्यांत सुख मानूं लागला, तरी मी त्याला कधीं दोष देणार नाही; एवढेंच नव्हे, तर, संसारातील दुःख कष्ट विसरण्याचा हा एवढाच मार्ग आहे अशी जर माझ्या मनाची खात्री झाली, तर मी देखील या मार्गाचें अवलंबन करण्यास कधीं मार्गें पुढें पाहणार नाही !”

“झालें ! जातां जातां ही गोष्ट खुद्द श्रीरामकृष्णांच्या कानापर्यंत गेली आणि मधून मधून भक्तमंडळींत या संबंधानें चर्चा सुरू झाली. कोणी कोणी ही माझी हीन अवस्था पाहण्यासाठीं म्हणून स्वतः मजकडे येऊं लागले ! माझ्या चारित्र्याविषयीं लोकांना एवढा संशय उत्पन्न व्हावा, ही गोष्ट मला फार लागली, आणि माझा मानी स्वभाव पुन्हा जागृत झाला; आणि माझ्याकडे येणाऱ्या मंडळीबरोबर, ईश्वराच्या आस्तित्वासंबंधी मी खूप वादविवाद करूं लागलों. माझें खरोखरच अधःपतन झालें आहे, अशी मंडळीची खात्री झालेली दिसली, म्हणजे मला बरें वाटावें, व मी मनांत म्हणावें, “बरें झालें; आतां ही गोष्ट श्रीरामकृष्णांच्या कानावर जाऊन त्यांचीही खात्री होईल !” आणि असें वाटे कीं, “माणसाच्या बऱ्या वाईट मताला या जगांत जर इतकी थोडी किंमत आहे, तर श्रीरामकृष्णांचेही वाईट मत झालें, तरी काय हरकत आहे ?” पण झाली गोष्ट निराळीच. माझ्या कानावर असें आलें कीं, माझ्या या अधःपतनाची बातमी ऐकून, श्रीरामकृष्ण प्रथम कांहीं एक म्हणाले नाहींत. पण पुढें भवनाथ रडत रडत त्यांच्याकडे जाऊन जेव्हां म्हणाला “महाराज ! नरेंद्राचें हें असें होईल, हें कधीं स्वप्नांत देखील आलें

नव्हतें, ” तेव्हां ते एकदम त्याच्या आंगावर ओरडून म्हणाले, “ गप बसा पोरांनो ! आईनें सांगितलें आहे कीं, तो कधीं सुद्धां वाईट मार्गांला लागायचा नाही. पुन्हा जर तुम्ही कोणी माझ्याजवळ असें बोललांत, तर मी तुमचें तोंडसुद्धां पाहणार नाही ! ”

“ पण असें वळेंवळेंच नास्तिक्य बुद्धीचें प्रदर्शन करून काय उपयोग ? बाल्यकालापासून आणि विशेषतः श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनापासून जो अनुभव प्राप्त झाला होता, त्यायोगें लगेच वाटूं लागावें, “ छे ! छे ! ईश्वर नाही असें कसें असेल ? तो असलाच पाहिजे, नाहीतर या घोर संसारांत जिवंत राहण्याचा कांहीं अर्थच नाही, असें म्हणावें लागेल. कितीही दुःखें आली तरी, त्याचें दर्शन घेण्याचा मार्ग अवश्य शोधून काढला पाहिजे. ” अशा परस्पर विरोधी विचारांच्या मध्ये मन हेलकावे खाऊं लागलें.

“ उन्हाळा गेला, पावसाळा आला, तरी सुद्धां मी नोकरीसाठीं दररोज हिंडतच होतों. एक दिवस सारा दिवस उपाशीं पावसांतच, हिंड-हिंड हिंडलों, व संध्याकाळचे सुमारास इतका थकून गेलों कीं, माझ्यानें एक पाऊलही पुढें टाकवेना डोळ्यापुढें अंधेरी येऊं लागली आणि तसाच एका घराच्या पडवींत पडून राहिलों. तशा स्थितींत किती वेळ गेला कोणास ठाऊक. पण एवढें मात्र स्मरण आहे कीं, मनाच्या पडघावर नानाप्रकारच्या चिंतांची चित्रें उमटत होती, व नाहीशीं होत होती. एकाएकीं असें वाटूं लागलें कीं, मनावरील एकएक पडदा जणूं काय कोणी बाजूला सारीत आहे, आणि ईश्वर न्यायी आहे कीं नाही, त्याच्या सृष्टींत इतकी विषमता कां, वगैरे ज्या गोष्टींचा इतके दिवस उलगाडा न झाल्यामुळें, मन अस्थिर होऊन गेलें होतें, त्या गोष्टी कोणी तरी समजावून देत आहे ! हें पाहून, माझे सर्व संशय नाहीसे झाले, मन आनदानें भरून गेलें, आणि अंगांत एक प्रकारची विलक्षण हुशारी वाटूं लागली, सारा थकवा नाहीसा झाला आणि लगेच उठून मी घरीं आलों, आणि पहातों तों रात्र सरण्यास थोडाच अवकाश होता.

“ त्या दिवसापासून स्तुति, निंदा याविषयीं मी पूर्ण उदासिन झालों, आणि मनाचीही अशी खात्री झाली कीं पैसा मिळविणें आणि कुटुंब

पोषण करणें एवढ्यासाठीं कांहीं आपण खास जन्माला आलों नाहीं. अशी खात्री होतांच आपल्या आज्याप्रमाणें संसारत्याग करण्याची मी गुपचूप तयारी करूं लागलों. दिवसही ठरला; इतक्यांत असें ऐकलें कीं त्या दिवशीं श्रीरामकृष्ण कलकत्यांत कोणा एका भक्ताचे घरीं येणार आहेत. हें ऐकून वाटलें कीं “ वा ! ठोक झालें; एकदां शेवटचें गुरुदर्शन घेउन संसाराला कायमचा रामराम ठोकूं. ” श्रीरामकृष्णांची गांठ पडतांच ते म्हणाले “ आज तुला माझ्याबरोबर दाक्षिणेश्वरीं आले पाहिजे. ” मी पुष्कळ आढेवेढे घेतले, पण ते एकेचनात नाइलाजानें त्याचेबरोबर गाडींत बसून निघालों. वाटेनें ते कांहीं एक बोलले नाहींत. गाडींतून उतरतांच इतर मंडळीबरोबर मी त्यांच्या खोलींत जाऊन बसलों. थोड्याच वेळांत त्यांना भावावेश झाला, आणि पलंगावरून उठून, माझ्याजवळ येऊन, माझ्या गळ्यांत हात घालून, अश्रु गाळीत गाळीत गाऊं लागले.

कथा बलते डरई, ना बलते ओ डरई—

(आमार) मने सन्दे हय बुझि तोमाय हारई हा—रई !* ॥

“ इतकावेळ मी आपलें मन कसें तरी मोठ्या कष्टानें आवरून धरलें होतें, पण आतां मात्र माझ्यानें रहावेना. कंठ दाटून येऊन त्यांच्या सारखेच माझ्याही डोळ्यांतूनही अश्रु वाहूं लागले ! माझी खात्री झाली कीं, श्रीरामकृष्णांना सर्व कांहीं समजलें आहे ! आम्हा दोघांचें हें विचित्र आचरण पाहून सर्वजण चकित होऊन गेले. हळूहळू श्रीरामकृष्ण देहभानावर आले, व एकजणानें असा प्रकार होण्याचें कारण विचारल्यावरून, थोडे हांसून म्हणाले “ ऊं: कांहीं विशेष नाहीं. आमचें आपलें तें एक कांहीं तरी होऊन गेलें, झालें ! ” मग, रात्री, इतर सर्वांना बाजूला करून, मला जवळ बोलावून ते म्हणाले “ मला ठाऊक आहे कीं, तूं

१ भित्तों. २ संशय.

* बोलावें तरी भीति वाटते, न बोलावें तरी भीति वाटते; माझ्या मनांत संशय येतो कीं मी कदाचित् तुला गमावून बसेन !

आई—जगदंबेच्या कामासाठी इथे आला आहेस, तू संसारांत कधीच राहू शकणार नाहीस; तरीपण मी जोंपर्यंत आहे, तोंपर्यंत माझ्यासाठी म्हणून संसारांत रहा.” असं म्हणून श्रीरामकृष्ण पुन्हा हुंदके देऊन अश्रु गाळू लागले !!

“श्रीरामकृष्णांचा निरोप घेऊन घरी परतलो; आणि पुन्हा संसारांतील हजारों काळज्या माझ्यामागे लागल्या. नोकरी पाहण्यासाठी माझे पुन्हा पूर्वीसारखे भटकणे सुरू झाले. अखेरीस, एका वकीलाच्या घरी कारकुनीचे काम करून, आणि कांहीं पुस्तकांची भाषांतरे करून, थोडे बहुत पैसे मिळवू लागलो. पण पैसे मिळण्याचे निश्चित असं काहीच साधन नसल्यामुळे, घरची स्थिति जशीची तशीच राहिली. काय करावे कांहींच समजेना. एक दिवस मनांत आले की, “श्रीरामकृष्णांचे तर ईश्वर ऐकतो ना ? मग असेच करावे की, ‘घरच्या मंडळींना खाण्यापिण्याचे कष्ट होऊं नयेत’ अशी ईश्वराची प्रार्थना करण्याबद्दल श्रीरामकृष्णांच्यापाशीं घरणे धरून वसावे म्हणजे झाले. माझ्यासाठी एवढी गोष्ट ते खास करतील.” ह्या विचाराने मनांत फार हुरूप आला, आणि ताबडतोब त्याचक्षणी दक्षिणेश्वरची वाट धरली. येथे पोहोचतांच तडक श्रीरामकृष्णांच्या खोलीत गेलो, आणि त्यांना म्हणालो “महाराज, माझ्या घरच्या माणसांच्या अन्नवस्त्राची कांहीं तरी व्यवस्था करण्याबद्दल जगदंबेची तुम्हीं प्रार्थना केलीच पाहिजे. मला त्यांचे हल बघवत नाहीत.”

श्रीरामकृष्णः—बऱारे, ही असली गोष्ट माझ्याच्याने बोलवणार नाही. तूच कां तिच्या कानावर घालीत नाहीस ? तू आईला मानीत नाहीस, म्हणून तर तुला असे कष्ट होतात !

मीः—मला तर आईची माहितीही नाही. आपणच माझ्यासाठी एवढे आईजवळ सांगा. आपण एवढे केलेच पाहिजे. मी कांहीं केल्या आज आपणाला सोडणारच नाही.

यावर श्रीरामकृष्ण मोठ्या प्रेमाने म्हणालेः—नरेन्, तुला काय सांगू ? मी कितीदां तरी आईला म्हणालो असेन, की “आई, नरेंद्राचे दुःख कष्ट दूर कर;” पण तू आईला मानीत नाहीस, म्हणून तर आई

तिकडे लक्ष्मण देत नाही ! पण तुझा एवढा आग्रहच आहे, तर ठीक आहे; आज मंगळवार आहे, मी सांगतो की, तू आज रात्री आईच्या मंदिरांत जाऊन तिला नमस्कार कर, आणि तुला काय पाहिजे तें तूच तिच्या जवळ मागून घे. आई तुला तें खास देईल. माझी आई चिन्मयी, ब्रह्मशक्ति, - नुसत्या इच्छामात्रे करून जगत् निर्माण करणारी. तिनेच मनांत आणलें तर ती काय करूं शकणार नाही ? ”

“ह्या आश्वासनाने माझ्या मनांत दृढ विश्वास उत्पन्न झाला की, श्रीरामकृष्णच ज्या अर्थी असे सांगत आहेत, त्या अर्थी नुसती प्रार्थना केल्याबरोबर, सारीं दुःखें आतां खास नाहीशी होणार ! मन अत्यंत उत्कंठित झालें, आणि दिवस एकदांचा केव्हां जातो व रात्र येते, असें होऊन गेलें. हळू हळू रात्र झाली. एक प्रहर रात्र झाल्यावर, आईच्या मंदिरांत जाण्यास श्रीरामकृष्णांनीं मला सांगितलें. मी निघालों, पण मनाला एक प्रकारची विलक्षण गुंगी आली, पाय थरथर कांपूं लागले, आणि आतां आपल्याला मातेचें दर्शन होणार आणि तिचे शब्द ऐकावयास सांपडणार असें वाटूं लागून, इतर सर्व काळज्या आणि विचार यांचें विस्मरण होऊन, ही एकच गोष्ट मनांत घोळूं लागली ! मंदिरांत गेलों आणि पहातां तों असें दिसलें की, आई खरोखरच चिन्मयी असून जीवंत आहे; आणि तिच्या अंगांतून रूप, प्रेम, लावण्य, करुणा, जणू काय निश्चलत आहे ! हें पाहतांच भक्तिप्रेमानें हृदय उचंबळून आलें, आणि विव्हल होऊन, सद्गदित अंतःकरणानें पुन्हा पुन्हा नमस्कार करीत म्हणूं लागलों “ आई ! विवेक दे, वैराग्य दे, ज्ञान दे, भक्ति दे, आणि जेणें-करून मला तुझ्या दर्शनाचा निरंतर लाभ होईल असें कर ! ” मनाला अतिशय शांति प्राप्त झाली, जगन्मातेवांचून इतर सर्व विचार विसरून गेलों ! आणि अत्यंत आनंदानें श्रीरामकृष्णांच्या खोलीकडे परतलों.

“ मला पहातांक्षणीं त्यांनीं विचारलें “ काय रे ? सांसारिक दुःखकष्ट नाहीसे करण्याबद्दल आईची प्रार्थना केलीस कीं नाही ? ” हें ऐकतांच कोणतिरी हलवून जागें करावें तसें होऊन, मी चकित होऊन म्हणालों “ अरेरे, खरेंच मी सारें विसरूनच गेलों; आतां काय करावें ? ” श्रीरामकृष्ण म्हणाले “ जा, जा, पुन्हा जा, आणि पुन्हा प्रार्थना करून घे. ”

पुन्हा मंदिरांत गेलों, आणि जगन्मातेसमोर जातांच, पुन्हा सारें विसरून जाऊन भक्ति आणि ज्ञान देण्याची तिला प्रार्थना करून परत फिरलों ! मला पाहतांच हंसत हंसत श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “ काय रे ! आतां तरी नीट प्रार्थना केलीस ना ? ” हें ऐकतांच मी पुन्हां देह-भानावर आलों, आणि म्हणालों, “ नाही महाराज, आईला पाहतांच मी त्याच्या गोष्टी विसरून गेलों, आणि पुन्हां भक्तिज्ञानाबद्दलच प्रार्थना करून आलों ! आतां कसें होईल ? ” श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “ अहारे शहाण्या ! जरा नीट सावध राहून एवढी साधी प्रार्थनासुद्धां, तुला घड करतां आली नाही ! बघ, पाहिजे असेल तर आणखी एकदां जाऊन प्रार्थना करून ये. जा लौकर ! ” पुन्हां गेलों, पण मंदिरांत प्रवेश करतांच मनाला फार लाज वाटूं लागली. मी मनांत म्हणालों, “ ही काय यःकश्चित् गोष्ट जगन्मातेला मागायला आलों ? राजा प्रसन्न झाला, आणि काय म्हणे त्याच्याजवळ भोंपळा मागितला ! हा तरी तसलाच मूर्खपणा नव्हे काय ? ” असें वाटून जगन्मातेला पुन्हां पुन्हां नमस्कार करून म्हणूं लागलों, “ आई ! दुसरें कांहीं एक मला नको. केवळ ज्ञान आणि भक्ति दे ! ” मंदिरांतून परत येतांना मात्र सारी गुंगी उतरली, आणि वाटूं लागलें कीं, हा सारा श्रीरामकृष्णांचाच खेळ असला पाहिजे ! नाहीतर तीनतीनदां मंदिरांत जाऊन असें कसें व्हावें ? श्रीरामकृष्णांच्या खोर्लांत जातांच त्यांच्यापार्शीं घरणें धरून बसलों, आणि म्हणालों, “ तें कांहीं नाही, महाराज हा सारा आपलाच खेळ आहे. आतां आपणच माझ्यासाठीं आईजवळ प्रार्थना केली पाहिजे. ” यावर ते म्हणाले, “ काय करूं रे ? मी कोणाबद्दलही अशी प्रार्थना आजपर्यंत कधीं करूं शकलों नाही; अशी गोष्ट माझ्या तोंडांतून बाहेरच येत नाही. म्हणून तुला सांगितलें, कीं तूं आईजवळ वाटेल तें माग. आई तुला तें खास देईल. पण तुला एवढी साधी गोष्टसुद्धां करतां आली नाही. तुझ्या नशीबांतच संसारसुख नाही, त्याला मी तरी काय करूं ? ” मी थोडाच गप्प बसणार होतो ? मी पुन्हां म्हणालों, “ तें कांहीं नाही, महाराज, आज मी आपल्याला सोडणारच नाही. आपण एवढी गोष्ट केलीच पाहिजे; माझी खाली आहे कीं, आपण मनांत आणलें तर सर्व कांहीं

होईल. ” त्यांनीं जेव्हां पाहिलें, कीं मी कांहीं केल्या ऐकत नाहीं, तेव्हां ते म्हणाले, “ बरं तर; जा. तुम्हाला जाड्याभरड्या अन्नवस्त्राची कमतरता पडणार नाहीं ! ” आणि तेव्हांपासून आमच्या सर्व अडचणी कशा ना कशा तरी भागत गेल्या. ”

नरेंद्राच्या आयुष्यांत वरील गोष्टीचें फार महत्त्व आहे. इतके दिवस ईश्वराच्या साकार स्वरूपावर त्याचा विश्वास नसे. एवढेंच नव्हे तर निरनिराळ्या देवांची आणि मूर्तिपूजेची तो टवाळी करण्यासही कमी करत नसे. ही त्याची टवाळी कित्येक वेळां इतक्या थराला जाऊन पोहोचें, कीं प्रत्यक्ष श्रीरामकृष्णांच्या समोरही जगदंबेला नांवें ठेवण्यास तो मार्गेपुढें पाहत नसे ! एक दिवस शांतीचे सागर श्रीरामकृष्णही त्याच्या भडिमाराला इतके चिडले, कीं डोळे लाल करून ते त्याच्या अंगावर जाऊन ओरडले, “ साल्या, निघ येथून. माझ्यासमोर माझ्या आईला नांवें ठेवायला तुला लाज नाहीं वाटत ? ” नरेंद्रानें पाहिलें कीं, आपण आज आपल्या मर्यादेबाहेर वागलों. असें वाटून तो तिथेंच एका बाजूला, गुपचिप, श्रीरामकृष्णांचा हुक्का भरत बसला ! कांहीं वेळानें श्रीरामकृष्णांचें लक्ष त्याचेकडे गेलें, व त्यांचें हृदय उचंबळून येऊन ते म्हणाले, “ नरेन्द्र, तुझ्यासारख्या शहाण्या मुलानें असें करावें कां बरें ? सांग पाहूं ? तूं माझ्या आईची निंदा केलीस म्हणून माझें डोकें फिरून गेलें. तुला निंदाच करायची असेल तर माझी कर, हवी तितकी ! माझ्या आईची उगीच कां म्हणून ? ” असो. अशा प्रकारच्या नरेंद्राचा आज साकार-स्वरूपावर विश्वास बसला, हें पाहून श्रीरामकृष्णांचा आनंद गगनांत मावेना ! ज्याच्या त्याच्याजवळ “ नरेंद्र जगन्मातेला मानूं लागला ! ” असें म्हणून ते आनंद प्रदर्शित करूं लागले. तारापद षोडशे एक दिवस दक्षिणेश्वरीं गेले होते. दुपारची वेळ होती, आणि नरेंद्र व्हराड्यांत एका बाजूला निजला होता. तारापद सांगत असत “ मी जाऊन श्रीरामकृष्णांना नमस्कार करतांच, नरेंद्राकडे बोट करून ते माझ्या हर्षानें म्हणाले, “ अरे, हा पाहिलास का येथें एक मुलगा

• यानंतर लौकरच नरेंद्राला नोकरी लागली.

निजला आहे. मोठा चांगला मुलगा आहे. याचें नांव नरेंद्र. इतके दिवस जगन्मातेला मानीत नसे; पण कालपासून मानूं लागला! त्याच्या घरची स्थिति चांगली नाही, म्हणून मी त्याला जगन्मातेची प्रार्थना करण्यास सांगितलें, पण तो धन दौलत कांहींच मागूं शकला नाही;—म्हणाला, “मला लाज वाटली!” मंदिरांतून आला आणि मला म्हणाला, “मला जगदंबेचें एकादें गाणें शिकवा!” मी त्याला एक गाणें शिकविलें. सारी रात्र तेंच गाणें तो गात बसला होता! म्हणून आतां जरा निजला आहे. (अत्यंत आल्हादानें हांसत हांसत) नरेंद्र अखेरीस जगन्मातेला मानूं लागला! कसें? छान झालें कीं, नाही?” त्यांचा हा आनंद पाहून मीही म्हणालों, “हां महाराज, छान झालें!” कांहीं वेळानें हांसत हांसत ते पुन्हां म्हणूं लागले, “नरेंद्र जगन्मातेला मानूं लागला, छान झालें, नाही बरें?” त्या दिवशीं त्यांच्या बोलण्याला दुसरा विषयच नव्हता, ज्याच्या त्याच्या जवळ आनंदानें म्हणत, “नरेंद्र जगन्मातेला मानूं लागला, छान झालें, नाही बरें?” त्या दिवशीं भावावेशांत सुद्धां त्यांना दुसरा विषयच नव्हता. आठ वाजण्याच्या सुमारास श्रीरामकृष्णांचा भावावेश नाहीसा झाला, व मी आणि नरेंद्र दोघेही श्रीरामकृष्णांचा निरोप घेऊन घरीं परतलों.”

श्रीरामकृष्णांचें स्वतःवरील अपार प्रेम आठवून नरेंद्रानें कितीतरी वेळां म्हणावें, “एका श्रीरामकृष्णांनींच केवळ, मला प्रथम पाहिल्यापासून, सर्व बाबतींत सर्व वेळां माझ्यावर सारखाच विश्वास ठेवला, दुसऱ्या कोणीही नाही, आईबापांनीं सुद्धां नाही! त्यांच्या या विश्वासानें आणि प्रेमानेंच त्यांनीं मला कायमचें बांधून टाकलें! एकाद्यावर निष्काम प्रेम असें तेच करूं जाणत, व करीत. इतर सर्वजण स्वार्थासाठीं प्रेमाचें नुसतें वरवर प्रदर्शन मात्र करीत असतात!” असो.

ससाराचा गाडा कसाबसा नीट चालूं लागल्याचें पाहून, नरेंद्र निश्चित झाला, व साधन, भजन, ग्रंथवाचन इत्यादिकांत आतां त्याचा बराच वेळ जाऊं लागला. वेळ सांपडतांच त्यानें श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास घांवून जावें, आणि साधन मार्गातील आपल्या अडचणी त्यांना निवेदन कराव्या. श्रीरामकृष्णांनींही केव्हां काय केलें पाहिजे, कसें केलें पाहिजे,

वगैरे उपदेश त्याला मोठ्या प्रेमानें करून, अधिकाधिक साधन भजन करण्यास त्याला उत्तेजन द्यावें, व धीर द्यावा- सदुरुंच्या साक्षात् देखरेखेखाली नरेंद्राची अध्यात्मिक उन्नति मोठ्या झपाट्यानें होऊं लागली, व त्याला निर्गुणसाक्षात्काराची तळमळ लागून तो अधिकाधिक उग्र साधनें करूं लागला. हें पाहून श्रीरामकृष्णांनाही फार आनंद झाला, व नरेंद्राच्या ईश्वरानुरागाची आणि तीव्र वैराग्याची, ते मोकळ्या मनानें ज्याच्या त्याच्या जवळ स्तुति करूं लागले.

नरेंद्राची तळमळ वाढत चालली. त्याला वाटूं लागलें कीं श्रीरामकृष्णांनीं मनावर घेतलें तर ईश्वरदर्शन काय, समाधि काय, सारा केवळ आपल्या हातचा मळ आहे. त्यांच्यापार्शीच घरणें घरून बसलें तर ? असा विचार मनांत येनांच त्यानें श्रीरामकृष्णांना त्रास देण्यास सुरवात केली. त्यानें म्हणावें "महाराज, निर्विकल्प समाधी सुखाचा अनुभव मला आपण प्राप्त करून दिला पाहिजे. " यावर श्रीरामकृष्ण नेहमीं जें इतरांना उत्तर देत तेंच त्यांनीं नरेंद्राला द्यावें. त्यांनीं म्हणावें "मी काय करूं शकतो रे ? माझ्या हातांत आहे काय ? आईची जशी इच्छा असेल तसें होईल ! " यावर नरेंद्रानें म्हणावें "महाराज आपली इच्छा असली म्हणजे आईलाही इच्छा होईल. " यावर त्यांनीं म्हणावें "अरे पण अशी घाई करून कसें होईल ? कीं जमीनींत पुरल्याबरोबर लगेच तिचें झाड होऊन त्याला फळें लागतात काय ? वेळू आल्याशिवाय काय होईल ? " यावर नरेंद्र एक दिवस घिटाईनें म्हणाला, "पण महाराज, ही वेळ तरी येणार केव्हां ? आपण तर दिवसें दिवस खंगत चाललां आहां. आपण गेलांत म्हणजे मग मी कोणाकडे पहावें ? " हें ऐकून श्री रामकृष्ण चकित होऊन नरेंद्राच्या तोंडाकडे पाहूं लागले, व कांहीं न बोलतां स्वस्थ बसले.

होतां होतां एक दिवस नरेंद्र नित्याप्रमाणें ध्यानस्थ बसला असतां, त्याची एकाएकी समाधी लागली ! त्याच्या जवळ त्याचे इतर गुरुबंधुही ध्यान करीत बसले होते. त्यांचें ध्यान आटोपलें व पाहातात तों नरेंद्र अगदीं स्थिर बसला असून त्याची दृष्टी नासार्शीं लागली आहे. श्वासो-

* यावेळीं श्रीरामकृष्ण गळ्याच्या रोगानें आजारी होते.

च्छास बंद असून शरीरामध्ये प्राण असल्याचें कांहींच चिन्ह नाहीं. हा काय प्रकार आहे असें वाटून, भयानें गांगरून जाऊन, एकदोघेजण श्रीरामकृष्णांना ही गोष्ट सांगण्यासाठीं धांवत माडीवर गेले. श्रीरामकृष्ण आपल्या आंथरुणावरच स्वस्थ बसले असून, त्यांची मुद्रा शांत व गंभीर दिसत होती. त्यांचें बोलणें ऐकून ते गंभीरपणानें म्हणाले, “ राहूं द्या त्याला तसाच कांहीं वेळ ! त्यानें अलीकडे जसें माझे डोकें पिकवले होते ! ” हें त्यांचें शांतपणाचें उत्तर ऐकून ते चकित झाले; पण त्यांची खात्री झाली कीं, ही सारी गोष्ट श्रीरामकृष्णांना माहित आहे; व नरेंद्राच्या जीवाला कांहीं अपाय खास नाहीं, असें पाहून ते परत खाली जाऊन नरेंद्राजवळ बसून राहिले. बऱ्याच वेळानें नरेंद्र देहभानावर आला. त्याचें अंतःकरण भरून आलें होतें. नेत्रांतून अश्रुधारा वाहात होत्या, व त्याच्या हृदयांत दिव्य आनंद आणि शांति यांचा प्रचंड प्रवाह वाहूं लागला होता ! देहभानावर येतांच प्रथम त्यानें श्रीरामकृष्णांना उद्देशून नमस्कार केला, आणि लागलीच उठून जिन्याकडे धांव घेतली. वर श्रीरामकृष्ण अजून सचिंत बसले होते. वर जाऊन त्यांच्यापुढें लोटगण घालून, नरेंद्र हात जोडून स्वस्थपणें उभा राहिला. कृतज्ञता, आनंद, शांति वगैरेंनीं त्याचें हृदय भरून आलें होतें, व त्याच्या तोंडांतून शब्दही बाहेर निघत नव्हता. आपल्या पट्ट-शिष्याला पाहून श्रीरामकृष्णांच्या आनंदालाही भरतें आलें. त्यांनीं त्याच्या हृदयांतील खळबुळ जाणली, व त्याला म्हणाले, “ आतां तुला आईनें सर्व कांहीं दाखविलें आहे, आणि तुझ्या पेटाची किल्ली मात्र तिनें माझ्याजवळ दिली आहे. हा अनुभव आतां नीट जतन करून ठेव. आणखी कांहीं दिवस लोकांत मिसळूं नको, व कोणाशीं फारसा बोलूं नको; आणि कांहीं दिवसपर्यंत जेवण आपल्या हातांनींच करून खात जा; समजलें ? जा आतां, थोडी विश्रांति घे, आणि थोड्या वेळानें आईच्या मंदिरांत जाऊन तिला नमस्कार करून ये. ”

अशा रीतीनें, श्रीरामकृष्णांच्या कृपेनें नरेंद्रानें मानवजीवनाचें ध्येय हस्तगत करून घेतलें. श्रीरामकृष्णांचें आपल्या भक्तमंडळींशीं किती प्रेमाचें व आपलेपणाचें वर्तन असे, त्यांच्या अध्यात्मिक उन्नतीकडे त्यांचें

कसें बारकाईचें लक्ष असे, व त्याला आपल्या मार्गांत ते कसें सहाय्य करीत, याचें एक उदाहरण म्हणून नरेंद्राच्या अध्यात्मिक उन्नतीचा इतिहास संक्षेपतः सांगितला. श्रीरामकृष्णांचें नरेंद्रावर जरी सर्वोहून अधिक प्रेम होतें, तरी इतरांवरही कांहीं कमी नव्हतें. ज्याला त्याला वाटे कीं श्रीरामकृष्णांचें आपल्यावरच सर्वांत अधिक प्रेम आहे; ज्याला जितक्या प्रेमाची आवश्यकता वाटे, त्याहून अधिक प्रेमाचा जर त्याला प्रत्यक्ष अनुभवच येई, तर त्याला तसें वाटावें यांत आश्चर्य तें काय ? एकाद्याला दहा रुपये मिळण्यांतच आनंद होत असतां त्याला पंधरा रुपये मिळाले, आणि एकाद्याला शंभर रुपये हवे असतां दीडशें रुपये मिळाले, तर दोघांनाही होणारा आनंद सारखाच असणार नाहीं काय ? तीच स्थिती श्रीरामकृष्णांच्या भक्तमंडळीची होती. ज्याला जितक्या प्रेमाची अपेक्षा असे, त्याहून कितीतरी जास्त प्रेम त्याला श्रीरामकृष्णांच्या कडून मिळें; आणि म्हणूनच सर्वजण आनंदांत असत.

मार्गे सांगितलेंच आहे, कीं, श्रीरामकृष्णांची बहुतेक भक्तमंडळी त्यांच्याकडे सन १८८१ च्या पुढें आली, आणि श्रीरामकृष्णांचें धर्माच्या पुनरुज्जीवनाचें बरेंचसें कार्य याच वेळीं झालें. १८८१ ते १८८५ एप्रिल पर्यंत आपल्या भक्तांच्याबरोबर अद्भुत लीला करून सारें कलकत्ता शहर आणि पर्यायानें सारा बंगाल प्रांत त्यांनीं हालवून सोडला, आणि लोकांच्या धर्मविषयक कल्पनांत प्रचंड क्रांति घडवून आणली. १८८५ सालीं त्यांच्या गळ्याला एक चमत्कारिक रोग झाला, व तेव्हांपासून सुमारे १॥ वर्ष ते रुग्णशय्येवरच होते म्हटलें तरी चालेल. प्रकृति ठीक नव्हती तरी त्यांचा उत्साह कायमच होता, व त्या आजारीपणांतही त्यांनीं आपली भक्तमंडळी एकत्रित करण्याचें महत्कार्य केलें. ही त्यांच्या अखेरच्या १॥ वर्षांची हकीगत पुढील प्रकरणांत सांगावयाची आहे.

२०— पानिहाटीचा महोत्सव.

न १८८५ च्या प्रखर उन्हाळ्यांत श्रीराम-कृष्णांना अतिशय त्रास होऊं लागल्याचें पाहून त्यांच्या भक्तमंडळींनीं त्यांच्यासाठीं बर्फाची व्यवस्था केली, आणि तेहि दररोज बर्फ घातलेलें थंडगार पाणी पिऊन, एकाद्या लहान मुलाप्रमाणें आनंद प्रदर्शित करूं लागले ! परंतु एकदोन महिने लोटल्यावर त्यांच्या गळ्या-

मध्ये वेदना होऊं लागल्या व हळू हळू त्या अधिकाधिक वाढूं लागल्या.

सुमारें एक महिना लोटला तरी वेदना कमी होण्याचें कांहींच चिन्ह दिसेना, उलट एक नवीनच प्रकार उपस्थित झाला. बराच वेळ बोलत राहिल्यास, आणि समाधी-नंतर, वेदना अतिशय वाढूं लागल्या. कांहीं दिवसांनीं गळ्यावर थोडी सूज आली, म्हणून मंडळीनें त्यावर लेप वगैरे लावले. कांहीं दिवस लेप लावूनही सूज उतरेना, तेव्हां भक्तमंडळींनीं बहुबाजारांतलि डॉक्टर राखालचंद्र यांना बोलावून आणलें. त्यांनीं गळ्याला आंतून लावण्यास औषध दिलें, व बाहेरच्या बाजूस चोळण्यासही कांहीं औषध देऊन, फार बोलत न जाण्यास व वरचेवर समाधीमग्न न होण्यास सांगितलें.

हळू हळू ज्येष्ठ महिना आला. कलकत्याच्या उत्तरेस १३।१४ मैलांवर पानिहाटी या नांवाचें ठिकाण आहे, तेथें दरवर्षी त्या महिन्यांत रघुनाथदास गोस्वामी यांच्या स्मरणार्थ वैष्णव संप्रदायाचा जंगी उत्सव होत असतो. श्रीकृष्णचैतन्य ऊर्फ श्रीगौरंग महाप्रभूंच्या शिष्यमंडळीपैकी श्रीरघुनाथदास हे एक होते व ईश्वरलाभासाठीं त्यांनीं या महिन्याच्या शुक्ल त्रयोदशीस संसाराचा त्याग करून संन्यास घेतला होता. या गोष्टीच्या स्मरणार्थ हा उत्सव तेथें होत असे. अनेक ठिकाणचे वैष्णव भक्त त्या

दिवशीं तेथें जमतात, व सारा दिवस कीर्तन, भजन, नामस्मरण यांची एकच गर्दी तेथें होत असते. मागें मागें श्रीरामकृष्ण या उत्सवास दरवर्षीं जात, परंतु सन १८८० सालापासून, कांहीं ना कांहीं कारणानें ते तेथें जाऊं शकले नाहींत. या वर्षीं तेथें जाण्याचें मनांत आणून ते आपल्या भक्तमंडळीस म्हणाले “ या उत्सवांत तेथें आनंदाचा बाजार भरतो; ईश्वराच्या नामघोषानें दाही दिशा गर्जून जातात. तुम्हीं ‘ यंग बंगाल ’ मंडळींनीं कधीं अशा प्रकारची मजा पाहिली नसेल. येत असाल तर जाऊन येऊं म्हणतां. ” हें ऐकून रामचंद्र दत्त वगैरे मंडळींना फार आनंद झाला, परंतु, कांहीं कांहीं मंडळी त्यांचें दुखणें पाहून होकार देण्यास काकूं करूं लागली. त्यांच्या समाधानासाठीं ते म्हणाले, “ असें करूं;—इथून अगदीं सकाळीं, थोडा फराळ करून निघूं, आणि तिथें जाऊन १२ तास थांबून परत फिरूं, म्हणजे झालें ! आणि दुखण्याबद्दल,—थोडें सावध राहून, कुणाशीं फारसें बोललें नाहीं म्हणजे झालें ! ” या त्यांच्या उत्तरानें सर्वांचें समाधान झालें, आणि मंडळी तेथें जाण्याची सर्व व्यवस्था करण्यास लागली.

ज्येष्ठ शुक्ल १३ चा दिवस उजाडला. आज पानिहाटीचा उत्सव. अगदीं सकाळीं सुमारे २५ जण भक्त भाड्याच्या दोन नौका करून दक्षिणेश्वरीं येऊन पोहोचले. कोणी कोणी कलकत्याहून पर्यांच आले. श्रीरामकृष्णांच्या साठीं एक स्वतंत्र नौका घाटावर तयार होती. पहांटेंच कांहीं स्त्रीभक्तमंडळी आली होती. त्यांनीं व माताजींनीं स्वयंपाक करून सर्वांना जेवूं घातलें, व सुमारे १० वाजतां मंडळी निर्घण्याची तयारी झाली. श्रीरामकृष्णांचा फराळ झाल्यावर माताजींनीं “ मी बरोबर येऊं काय ? ” असें विचारण्यास त्यांच्याकडे एका स्त्रीला पाठविलें, श्रीरामकृष्ण म्हणाले:—“ तुम्ही तर येतच आहां; तिचीही यायची इच्छा असेल तर येऊं द्या तिला. ” श्रीरामकृष्णांचा निरोप ऐकून माताजी म्हणाल्या “ तिथें खूप गर्दी होईल, नौकेंतून उतरून अशा गर्दीतून देवदर्शन घेणें मला शक्य होणार नाहीं, म्हणून मी येत नाहीं. तुम्ही दोघी चौघीजणी त्यांच्या नावेतच बसून जा म्हणजे झालें. ”

दोनप्रहरच्या सुमारास नौका पानिहाटीच्या घाटास लागल्या. त्या दिवशी थोडी थोडी झिम्झिम् वृष्टी होत होती. मंडळी उतरली व पाहतात तों उत्सवस्थान माणसांनीं जसें फुलून गेलें आहे ! जिकडे तिकडे हरिनामाचा गजर चालला होता. नौकेत बसतांना नरेंद्र, बलराम, गिरीश, रामचंद्र, महेंद्रनाथ वगैरे मंडळींनीं श्रीरामकृष्णांना विनंति करून सांगितलें होतें कीं, “ आज आपण कोणत्याही भजनी-मंडळींत मिसळूं नये. आज भजन करूं लागलां म्हणजे आपण देहभान विसराल, व समाधी-मग्न व्हाल, आणि अशानें आपलें दुखणें मात्र विनाकारण वाढेल. ” नौकेतून उतरतांच श्रीरामकृष्ण भक्तमंडळीबरोबर थेट श्रीयुत् मणिसेन यांच्या घरी गेले. श्रीरामकृष्ण येतांच सर्वांनीं उठून त्यांचे स्वागत केलें, व त्यांना नेऊन दिवाणखान्यांत बसविलें. १०।१५ मिनिटें तेथें थांबून श्रीरामकृष्ण देवदर्शनास निघाले.

देवळांत जातांच त्यांना भावावेश झाला. ते देवाचें दर्शन घेत असतांच, तेथें एक भजनी दिंडी आली. तेथील प्रघात असा होता कीं, प्रत्येक दिंडीनें प्रथम देवासमोर कांहीं वेळ भजन करावें व मग तेथून जाऊन, गंगातीरावर वाळवंटांत भजन करीत बसावें, ती दिंडी तेथें असतांच एक भले धष्टपुष्ट, जटाधारी, मुद्रा लावलेले, गौरवर्ण बोवाजीहि डुलत डुलत, माळा जपत तेथें आले. भजनी मंडळीला उत्तेजन देण्यासाठींच कीं काय, ते एकदम दिंडींत मिसळले, आणि भावाविष्ट झाल्यासारखे, हातवारे करीत हुंकार देत नाचूं लागले !

देवाचें दर्शन घेऊन सभामंडपांत एका बाजूला उभे राहून श्रीरामकृष्ण भजन ऐकत होते. बोवाजीचा तो वेश आणि थाट माट पाहून, थोडें स्मित करून, ते जवळ असलेल्या नरेंद्र वगैरेकडे वळून म्हणाले, “ पहा, ढंग तर पहा ! ” त्यांच्या तोंडचे हे शब्द ऐकून मंडळी हांसूं लागली, व आज श्रीरामकृष्ण भावाविष्ट न होतां चांगल्या सावधगिरीनें वागत आहेत, असें पाहून त्यांना फार आनंद झाला. पण इकडे मंडळी बुवाजीकडे पाहण्यांत दंग झाली असतां श्रीरामकृष्ण केव्हांच तेथून निसटून, उडी मारून, त्या भजनी मेळ्याच्या मध्यें जाऊन उभे राहिले होते, आणि भावाविष्ट होऊन त्यांचें देहभानही नाहीसें झालें होतें ! हा आक-

स्मिक प्रकार पाहून मंडळी गडबडून गेली, त्यांच्या तोंडचें पाणी पळालें, व सर्वांनीं एकदम धांव घेऊन भजनी मंडळींत शिरून श्रीरामकृष्णांना घेरलें. थोड्या वेळांत थोडे देहभानावर येतांच श्रीरामकृष्ण सिंहबळानें नृत्य करूं लागले ! नृत्य करीत असतां मधेंच त्यांची समाधी लागली, व त्यांनीं ती उतरेपर्यंत तसेंच निश्चेष्ट उभें राहावें. त्या स्थितींत झोंक जाऊन त्यांनीं पडूं नये म्हणून, कोणी तरी भक्तानें त्यांना नीट धरून ठेवावें. समाधी उतरतांच पुन्हां नृत्य सुरू व्हावें, असा प्रकार एकसारखा सुरू झाला ! नृत्य करतांना, तालावर, भरभर पुढें मार्गें सरकत असतां, असें वाटे कीं, जणूकाय, एकाद्या माशाप्रमाणें, ते ब्रम्हानंदसमुद्रांत उड्या मारीत, स्वच्छंद पोहत, मनसोक्त विहार करीत आहेत ! त्यांच्या प्रत्येक अवयवावर कोमलता, माधुर्य आणि उद्दाम उत्साह यांचा प्रकाश दिसून येत होता. स्त्रीपुरुषांची हावभावमय, मनोहर अनेक नृत्ये आम्हीं पाहिलीं असतील; परंतु दिव्य भावावेशांत, देहभान हारपून तन्मयतेनें नृत्य करीत असतां, श्रीरामकृष्णांच्या देहावर जसें एक प्रकारचें रुद्र-मधुर सौंदर्य आणि तेज दिसे, त्यांची आंशिक छटा सुद्धां कोणाच्या अंगावर आमच्या पाहण्यांत आली नाहीं ! प्रबल भावोल्हासानें जेव्हां त्यांचा देह हालूं डोलूं लागे, तेव्हां असे वाटे कीं, यांचा देह कठीण जड उपादानाचा बनलेला नसावा; तर, प्रचंड आनंदसागरांत हा एक तरंग उठला असून, मोठ्या वेगानें तो जवळपासचे सर्व पदार्थ बुडवीत पुढें चालला आहे, आणि थोड्याच वेळांत त्या आनंदसागराशीं तो एकरूप होऊन त्याचा हा सध्यांचा आकार लोकांना लवकरच दिसेनासा होईल !

अस्सल आणि नकल लोकांच्या दृष्टीपुढें होतीच; सर्व मंडळी त्या वेषधारी बोवार्जींना बाजूला करून श्रीरामकृष्णांना घेरून नृत्य करूं लागली, आणि अशा दिव्यानंदांत अर्धा अधिक तास लोटला. श्रीराम-कृष्ण थोडे देहभानावर आल्यानंतर, मंडळींनीं ठरवलें कीं, तेथून सुमारे एक मैलावर, चैतन्यदेवांचे परम भक्त राघव पंडित यांचें घर होतें, तेथील राधाकृष्णमूर्तीचें दर्शन करवून, श्रीरामकृष्णांना परत नौकेकडे घेऊन जावें. याला श्रीरामकृष्णांनीं संमति दिल्यावर, तो सर्व घोळका राघवपंडितांच्या घराकडे जाण्यास निघाला ! भजनी मंडळीहि त्यांचेबरोबर निघाली, व

पुन्हा हरिनामाच्या गजरास सुरुवात झाली. भक्तमंडळीने श्रीरामकृष्णांच्या भोंवती पुन्हा कोंडाळें केलें, व श्रीरामकृष्ण मोठ्या आनंदानें नृत्य करीत हळू हळू पुढें सरकूं लागले. दोनचार पावलें चालून जातांच त्यांना भावावेश झाला, व सर्व मंडळी तेथेंच उभी राहिली. ते देहमानावर येतांच पुन्हा सर्वजण हळू हळू पुढें सरकूं लागले. दोनचार पावलें चालून जातांच पुन्हा तसेंच झालें ! आणि एकसारखा हाच प्रकार सुरू झाला !

त्या दिवशीं श्रीरामकृष्णांच्या अंगावर दिव्य तेजाची प्रभा फांकून त्याची अंगकांति जशी तेजःपुंज आणि उज्वल दिसत होती, तशी निदान आम्हीं तरी कधीं पाहिल्याचें आठवत नाहीं. त्यांच्या त्या दिव्य अंगकांतीचें यथायोग्य वर्णन करणें अशक्य आहे. भावावेश प्राप्त झाला असतां एका क्षणार्धांत देहाचें इतकें विलक्षण परिवर्तन होऊं शकतें, याची आम्हाला कधीं कल्पना सुद्धां नव्हती. असें वाटे कीं, त्यांचें शरीर आज नेहमींपेक्षां किती तरी मोठें दिसत आहे ! त्यांच्या मुखमंडलावर अपूर्व तेज झळकूं लागून त्या तेजानें जणुं चारी दिशा भरून गेल्या होत्या. त्यांच्या अंगाची छटा त्यांच्या नेसलेल्या भगव्या वस्त्रांवर पडून ते अग्निज्वालांनीं वेष्टिले आहेत कीं काय असा भास होऊं लागला ! त्यांच्या त्या भावोद्दीप्त, तेजःपुंज, किंचित हास्ययुक्त मुखमंडलाकडे पाहून सर्वांचें देहमान हारपून गेलें ! आणि तो सर्व समाज भारत्याप्रमाणें त्यांच्याकडे पहात त्यांच्या बरोबर चालूं लागला !

श्रीमणिसेन यांच्या घरून निघून कांहीं वाट चालून गेल्यावर, त्यांचा तो भावावेश, त्यांची दिव्य अंगकांति आणि त्यांचें तें मधुर नृत्य पाहून, नवीन उत्साहानें भजनी मंडळी गाऊं लागली:—

सुरधुनिर तीरे हरि बले के रे,
बुझि प्रेमदाता नितार्ई एसेछे,
ओरे हरि बले के रे, जय राधे बले के रे ।
बुझि प्रेमदाता नितार्ई एसेछे !

(आमादेर) प्रेमदाता निताई एसेछे !

निताई नईले प्राण जुडावे किसे ?—

(एइ आमादेर) प्रेमदाता निताई एसेछे ! ॥—

ध्रुपद म्हणतांना, मंडळी, श्रीरामकृष्णांच्याकडे बोट दाखवून, एक-सारखें “ एई आमादेर प्रेमदाता ! ” असें म्हणून आनंदातिशयानें उद्दाम नृत्य करूं लागली ! उत्सवाला आलेल्या मंडळीपैकीं कोणी कोणी या दिंडीजवळ येऊन हा काय प्रकार चालला आहे हें पाहिलें; व श्रीरामकृष्णांचें तें दिव्य रूप आणि मनोहर नृत्य आणि मंडळीच्या त्या आनंदाच्या गर्जना पाहून तेही या घोळक्यांत मिसळले ! एक आला, दोन आले, चार आले; आणि अशा रीतीनें, उत्सवाला आलेल्या मंडळीपैकीं बहुतेक मंडळी श्रीरामकृष्णांच्या भोंवतीं जमून, हा सारा प्रचंड समुदाय, सावकाश सावकाश राघव पांडितांच्या घराकडे सरकूं लागला !

कांहीं स्त्री भक्तांनीं श्रीचैतन्य देव व श्रीनित्यानंद यांचा थोडासा प्रसाद श्रीरामकृष्णांच्यासाठीं आणला होता व तो त्यांना देण्याची त्या संधी पहात होत्या. एका मुद्रा लावलेल्या जटाधारी बुवार्जींनीं हें पाहिलें, व त्यांच्या हातांतील थोडासा प्रसाद घेऊन गर्दीतून वाट काढून, जणूं भावानें, व प्रेमानें गद्गद होऊन, तो आपल्या हातानें श्रीरामकृष्णांच्या मुखांत घातला ! त्यावेळीं श्रीरामकृष्ण पूर्ण भावावस्थेंत होते. बावार्जीचा स्पर्श होतांच त्यांचें सर्वांग थरारलें, त्यांचा भाव भंगला, व “ थू थू ” करून त्यांनीं तो प्रसाद थुकून टाकून तोंड पुसलें ! हा प्रकार पाहून, हा बावार्जी कोणी तरी ढोंगी आणि लुच्चा असला पाहिजे, असें तेव्हांच ताडून मंडळी त्यांच्याकडे रागारागानें पाहूं लागली ! आतां आपली घडगत नाहीं असें पाहून बुवार्जी शहाणपणानें तेथून निसटून अंतर्धान पावले !

हा एक मैलाचा मार्ग आक्रमण्यास त्या प्रचंड जनसमुदायास जवळ जवळ तीन तास लागले ! श्रीरामकृष्णांनीं मंदिरांत जाऊन देवाचें दर्शन घेतलें व अर्धातास विश्रांति घेतली. श्रीरामकृष्णांना येथें सोडून कांहीं वेळानें,

मंडळी परतली. गर्दी कमी झालीसैं पाहून भक्तमंडळींनी श्रीरामकृष्णांना नौकेकडे नेलें. परंतु तेथेंही एक अद्भुत गोष्ट घडून आली. कौन्नगरचे नवचैतन्य मिश्र यांना, पानिहाटोला श्रीरामकृष्ण आल्याची बातमी समजून, ते त्यांचें दर्शन घेण्यासाठी अत्यंत आतुरतेनें त्यांना इकडे तिकडे शोधित होते. इतक्यांत श्रीरामकृष्णांना नौकेत चढलेलें त्यांनी पाहिलें, आणि एकदम तीरासारखे घांवत येऊन त्यांनी नौकेत उडी घेतली, आणि त्यांच्या पायांवर आपला देह टाकून “ प्रभो कृपा करा ! ” असें म्हणत अत्यंत व्याकुळतेनें क्रंदन करूं लागले ! त्यांची भक्ति आणि व्याकुळता पाहून श्रीरामकृष्णांचें हृदय उचंबळून आलें, आणि त्यांनी भावावेशांत त्यांच्या हृदयाला स्पर्श केला. त्या अद्भुत स्पर्शाच्या योगानें त्यांना कसलें दर्शन प्राप्त झालें हें सांगवत नाही. परंतु क्षणार्धांत त्यांचें रडणें वगैरे नाहीसैं झालें, त्यांची मुद्रा आनंदित दिसूं लागली ! आणि एकाद्या उन्मत्तासारखे ते श्रीरामकृष्णांच्या समोर नृत्य करूं लागून, त्यांची नानाप्रकारानें स्तुति करीत त्यांना वारंवार साष्टांग नमस्कार घालूं लागले ! कांहीं वेळानें श्रीरामकृष्णांनी त्यांना जवळ घेऊन, त्यांच्या पाठीवरून हात फिरविली व अनेक प्रकारांनी उपदेश करून त्यांना शांत केलें. श्रीरामकृष्णांनी आपल्यावर कृपा करावी म्हणून नवचैतन्यांनी आज किती दिवस तरी वाट पाहिली होती; ती इच्छा आज सफल होऊन त्यांच्या आनंदास पारावार उरला नाही. २।४ दिवसांतच, त्यांनी आपल्या संसाराचा भार आपल्या पुत्रावर घालून संसाराचा त्याग केला. तेव्हांपासून, गंगातीरावर एका पर्णकुटीत राहून, साधन, भजन, जप वगैरे करण्यांत त्यांनी आपलें आयुष्य घालविलें. त्यांचा ईश्वरानुराग आणि प्रेम पाहून अनेक माणसें सन्मार्गीला लागलीं. असो.

नवचैतन्य निघून गेल्यावर श्रीरामकृष्णांनी नौका सोडण्यास सांगितलें. थोड्याच वेळांत संध्याकाळ झाली, आणि साडेआठच्या सुमारास सर्वजण दक्षिणेश्वरी पोहोचले. श्रीजगदंबेचें दर्शन घेऊन श्रीरामकृष्ण आपल्या खोलीत येतांच, त्यांना प्रणाम करून मंडळींनी त्यांचा निरोप घेतला. सर्वजण नौकेत बसले; इतक्यांत एकजणाला आपला जोडा श्रीरामकृष्णांच्या खोलीबाहेर राहिल्याची आठवण होऊन, तो आणण्यासाठी त्यानें तिकडे

धूम ठोकली. श्रीरामकृष्णांनी त्याला परत येण्याचें कारण विचारलें, व त्याचें उत्तर ऐकून ते हांसत हांसत म्हणाले, “बरें झालें, नौका सुटण्याच्या पूर्वी ही गोष्ट तुझ्या लक्षांत आली म्हणून; नाहीतर आजच्या साऱ्या आनंदावर विरजण पडलें असतें, नाही ? ” हें ऐकून तो लाजला, व त्यांना नमस्कार करून परत फिरणार तोंच श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “ कायरे ? आज कशी मजा झाली ? हरिनामाचा जसा काय बाजार बसला होता, नाही ? ” तो ‘ हो ’ म्हणाल्यावर आज कोणाकोणाला भावावेश झाला त्यांची नांवें घेत घेत छोट्या नरेंद्राची गोष्ट काढून त्याची प्रशंसा करीत ते म्हणाले, “ तो कुठें नुकता इथें येऊं लागला, पण त्याला इतक्यांतच भावावेश होऊं लागला हें आश्चर्य नव्हे का ? त्या दिवशीं त्याला भावावेश झाला, तर एक तास त्याला देहभान नव्हतें ! तो म्हणतो ‘आजकाल माझें मन निराकारांत लीन होत असतें !’ छोकरा मोठा चांगला आहे, नाही ? तूं एक दिवस त्याच्या घरीं जाऊन त्याच्याशीं कांहीं गप्पा मारून येशील ? ” तो म्हणाला “ पण महाराज मोठा नरेंद्र मला जसा आवडतो तसा दुसऱ्या कोणीच आवडत नाही. म्हणून छोट्या नरेंद्राच्या घरीं जाण्याची इच्छाच होत नाही. ” यावर त्याचा किंचित् तिरस्कार करून श्रीरामकृष्ण म्हणाले “ तूं लेका भारीच एकांगी माणूस ! एकांगी असणें ही मोठ्या हीनबुद्धीची गोष्ट आहे. माणसानें कधीं एकांगी असूं नये. अरें, भगवानाचे नानाप्रकारचे भक्त असतात; त्या सगळ्यांशीं मिळून मिसळून आनंद करता येऊं नये, ही तुझी हीनबुद्धिच नव्हे का ? मग, काय ? त्याच्या घरीं जाशीलना एक दिवस ? ” यावर तो विचारा काय करतो ? “ होय ” असें म्हणून त्यानें रामकृष्णांचा निरोप घेतला.

स्त्रीभक्तमंडळी त्या दिवशीं नौबतखान्यांत मातार्जीच्या जवळच राहिली. रात्री फराळ करीत असतां श्रीरामकृष्ण त्यांच्यापैकीं एकजणीजवळ म्हणाले “ आज तिथें इतकी गर्दी, ज्याची त्याची दृष्टी माझ्याकडे लागलेली; बरें झालें, ही बरोबर आली नाही म्हणून ! ती असती, तर लोक म्हणाले असते “ वा ! हंस आणि हंसी ! छान आहे बुवा !! ” ती आली नाही हें तिनें मोठें छान केलें ! ”

श्रीरामकृष्णांचा फराळ झाल्यावर त्या स्त्रीकडून श्रीरामकृष्णांच्या तोंडचे

उद्गार ऐकून माताजी म्हणाल्या “ आज सकाळीं “ मी येऊं का ” असें विचारून पाठविल्यावर त्यांनीं दिलेल्या उत्तरावरूनच मी समजलें कीं, मी बरोबर यावें असें कांहीं त्यांच्या मनांत नाहीं. त्यांच्या मनांत असतें तर ते म्हणते कीं “ हं, ये म्हणावें; ” पण तसें न करतां “ तिची यायची इच्छा असेल तर येऊं द्या ” असें उत्तर देऊन ही गोष्ट माझ्याच इच्छेवर त्यांनीं टाकली, तेव्हां मी समजलें कीं मी यावें अशी त्यांची इच्छा नाहीं ! ” असो.

त्या साऱ्या दिवसभर अतिशय श्रम झाल्यामुळे सारी रात्र रामकृष्णांच्या अंगाचा एकसारखा दाह होत होता, व अंग ठणकत होतें. अर्थात्च त्यांना त्या रात्री मुळींच झोप लागली नाहीं. कदाचित् नाना-प्रकारच्या लोकांचा त्यांच्या शरीराला स्पर्श झाल्यामुळेही असें झालें असेल; कारण कित्येकदां अपवित्र लोकांच्या स्पर्शानें त्यांचा गात्रदाह झालेला आम्हाला ठाऊक होता. दुसऱ्या दिवशींच स्नानयात्रापर्व होतें, म्हणून त्या दिवशीं गंगास्नानास आणि रामकृष्णांच्या दर्शनास कलकत्याहून खूप लोक आले होते. त्यांत एक स्त्री, आपल्या इस्टेटीचा बंदोबस्त करून ठेवण्यांत रामकृष्णांचा आशीर्वाद घेण्याच्या उद्देशानें आली होती! ती सारा दिवस त्यांच्या मागें मागें करून त्यांना उगीच त्रास देत होती. दुपारीं जेवणाचे वेळींही ती त्यांच्याजवळून हालली नाहीं; यामुळे रामकृष्ण फार त्रासून गेले व त्या दिवशीं रोजच्यासारखे जेवलेही नाहींत. जेवणानंतर ती जरा चाजूला गेली असें पाहून दुसऱ्या एका स्त्रीभक्ताजवळ ते म्हणाले “ इथें सगळे लोक येतात,—भक्तिप्रेम वगैरे प्राप्त व्हावें म्हणून. इथें आल्यानें तिच्या इस्टेटीचा बंदोबस्त होईल होय ? त्या सटवाईनें मनांत कामना घरून, संदेश वगैरे खायचे जिन्नस आणले होते; त्यांतला एकसुद्धां माझ्याच्येनें तोंडांत घालवला नाहीं. आज स्नानयात्रा, दर वर्षी या दिवशीं किती भावसमाधी आणि किती आनंद होत असतो, तीन तीन चार चार दिवस तो भाव कमी होत नाहीं ! आणि आज पहा ना ? कांहीं सुद्धां झालें नाहीं ! ” ती त्या रात्रीसुद्धां दक्षिणेश्वरींच राहिली आणि त्यामुळे तर रामकृष्ण फारच त्रासले. रात्री फराळाच्या वेळीं ते एका स्त्री भक्ताजवळ म्हणाले “ इथें बायकांनीं इतकी गर्दी करणें चांगलें नाहीं. मथुर बाबूचा

श्रुतना त्रैलोक्य बाबू आजकाल इथेंच रहात आहे, तो मनांत काय म्हणत असेल वरें ? दोनचार बायका मिळून आल्या, एकादा दुसरा दिवस राहिल्या, परत निघून गेल्या;—तें नाहीं; जशी एक सारखी गर्दी करून सोडली आहे ! बायकांची इतकी हवा माझ्यानें सहन नाहीं होत ! ” रामकृष्णांना आपल्यापासून त्रास होत असल्याचें पाहून सर्वच बायकांना फार वाईट वाटलें, व विचान्या हिरमुसलें तोंड करून पहाटें आपआपल्या घरीं निघून गेल्या. निरंतर उच्चभावभूमीवर मन असून सुद्धां दैनंदिन गोष्टींकडे रामकृष्णांचें किती बारकाईचें लक्ष असे, व आपल्या भक्तमंडळींच्या कल्याणाची सदैव चिंता करून, त्यांना ते कसें शिक्षण देत याची थोडी-फार कल्पना वरील हकीगतीवरून होईल.

२१—श्रीरामकृष्णांचें कलकत्यास आगमन.

(सप्टेंबर १८८५)

“ आईनेच समजावून दिलें कीं—“ हे इतके लोक—वाटेल तसलीं कामें करून येतात, आणि तुला शिवतात; त्यांची दुर्दशा पाहून तुझ्या मनांत दया उत्पन्न होते,—व त्यांच्या कर्मांचीं फळे तुला भोगावीं लागतात, म्हणून हें असें झालें आहे ! ” (गळ्याकडे बोट करून) म्हणून तर इथें रोग उत्पन्न झाला आहे !! नाही तर या शरीराकडून कधीं कुणाला त्रास झाला नाही, कीं कधीं कुणाचें वाईट झालें नाही,—मग याच्यामार्गे रोगबीग कां लागावे ? ”

—श्रीरामकृष्ण—

पानिहाटीचा उत्सव व स्नानयात्रापर्व या दोन्ही दिवशीं श्रीरामकृष्णांना फार त्रास झाला. अगोदरच त्यांची प्रकृति ठीक नव्हती, त्यांचे उत्सवाच्या दिवशीं तीन चार तास पावसांत काढावे लागल्यामुळे आणि बराच वेळ भावसमाधीमग्न झाल्यामुळे, त्यांना फार श्रम झाले. मंडळींनीं पुन्हां डॉ. राखालचंद्र यांना बोलावून आणलें, व त्यांनीं सांगितलें कीं “ हा सारा पावसांत भिजल्याचा व वरचेवर भावसमाधीमग्न झाल्याचा परिणाम आहे. असें पुन्हां न होऊं देण्याविषयीं तुम्हीं फार काळजी घेतली पाहिजे; नाहीतर याचा परिणाम चांगला होणार नाही. ” डॉक्टर निघून गेल्यावर, मंडळींनीं, यापुढें असें होऊं न देण्याची शक्य तेवढी काळजी घेण्याचें आपापसांत ठरविलें, व श्रीरामकृष्णांनाही वरचेवर भावसमाधीमग्न न होण्याची खबरदारी घेण्याची विनंती केली. बालकस्वभाव श्रीरामकृष्णांनीं त्या दिवशीं घडलेल्या प्रकाराचा सारा दोष रामचंद्र दत्तप्रमुख मंडळींच्या मार्गी मारला. ते म्हणाले, “ या सर्वांनीं

जर थोडा जोर करून सांगितलें असतें, तर मी पानिहाटीला कसा गेलों असतों ? ” याच सुमारास एक दिवस श्रीरामकृष्णांचे एक भक्त श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास दक्षिणेश्वरीं गेले होते. ते गेले तेव्हां गळ्याला लेप लावून श्रीरामकृष्ण आपल्या खोर्लीत, छोट्या पलंगावर, गुपचिप बसले होते. एकाद्या लहान मुलाला एका ठिकाणीं बसवून, तेथून न हालण्याची शिक्षा दिली असतां, तें विचारें जसें खिन्न आणि हिरमुसलें दिसतें-तशीच त्यावेळीं श्रीरामकृष्णांची मुद्रा दिसत होती. श्रीरामकृष्णांना नमस्कार करून त्यांनीं विचारलें “ कां, आपण आज असे कां दिसतां ? ” यावर, आपल्या गळ्याला लावलेल्या लेपाकडे बोट करून, अत्यंत हळू स्वरांत ते म्हणाले “ हें बघ ना, दुखणें वाढलें आहे, डॉक्टरांनीं “ फार बोलूं नका, ” असें सांगितलें आहे. ” ते म्हणाले-“ हं, मी ऐकलें आहे खरेंच, कीं त्या दिवशीं आपण पानिहाटीला गेलां होतां, आणि त्या दिवसापासूनच दुखणें वाढलें. ” हें ऐकून दुसऱ्याच्या अपराधाबद्दल स्वतःला विनाकारण शिक्षा झाल्यास, मुलाला जसा राग येतो, तशा रागानें आणि अभिमानानें श्रीरामकृष्ण म्हणाले “ हं हं, पहा ना बरें, वरून पाऊस, खालीं चिखल, वारा चाललेला-आणि असल्या हवेंत तिथें नेऊन, रामनें मला सारा दिवस नाचायला लावावयाचें काय ? तो चांगला परीक्षा दिलेला डाक्टर;-जर थोडा जोर करून “ जायचें नाहीं, ” म्हणून सांगता, तर काय नी तिथें जात होतों ? ” ते म्हणाले “ खरेंच महाराज, रामनें मोठी घोडचूक केली. पण आतां काय त्याचें ? व्हायचें तें होऊन गेलें; आतां यापुढें कांहीं दिवस नीट काळजी घ्यावी म्हणजे लवकरच दुखणें बरें होऊन जाईल. ” हें ऐकून त्यांना आनंद झाला व ते म्हणाले, “ तें खरें रे, पण तसें असलें म्हणून बोलणें अजीबातच बंद करून कसें चालेल ? आतां हेंच पहा ना-तूं इथें किती लांबून आलास बरें ? आणि दुःखाबरोबर मुळींच न बोलतां, मी तुला तसेंच परत पाठवायचें ! हें कसें व्हावें ? ” हें ऐकून त्यांना गर्हिवर आला व ते म्हणाले “ पण महाराज, डॉक्टरांनीं सांगितलें आहे ना ? केलें चार दिवस घोलणें बंद, त्यांत काय हरकत आहे ? आपल्याला पाहूनच आम्हाला आनंद होतो, आपण कांहीं एक बोललां नाहीं, तरी आम्हांला कांहीं वाईट वाटावयाचें

नाहीं. आपण बरे झालांत म्हणजे मग खुशाल बोलत वसूं. ” पण हें ऐकतो कोण ? डॉक्टरांचें सांगणें, स्वतःला होत असलेले कष्ट,—हें सर्व पार विसरून जाऊन, ते नानाप्रकारच्या विषयांवर पहिल्या सारखेच बोलूं लागले ! ”

हळूहळू आषाढ महिना आला. एक महिनाभर लेप, औषधें वगैरे लावूनही दुखणें कमी होण्याचें मुळींच चिन्ह दिसेना. इतर दिवशीं दुखणें पुष्कळ कमी असे; तरी एकादशी, पौर्णिमा, अमावस्या वगैरे तिथींच्या दिवशीं तें फारच वाढावें, आणि कोणत्याही प्रकारचें अन्न त्यांच्या घसा-खालीं उतरणें अशक्य होऊन जावें ! म्हणून ते आतां दूध, लापशी, शाबू-दाणा वगैरे पातळ पदार्थांवरच राहूं लागले. डॉक्टर लोकांनीं परीक्षा करून त्यांचा रोग Clergyman's sore throat (रात्र—दिवस लोकांशीं बोलत राहिल्यानें धर्मप्रचारकांच्या गळ्याला रोग होऊन क्षत होऊं लागतें, तो) आहे असें ठराविलें, व त्याप्रमाणें औषधाची व पथ्याचीही व्यवस्था करून त्यांनीं स्पष्ट सांगितलें कीं, “ वरचेवर समाधीमग्न झाल्यास आणि बोलणें बंद न केल्यास रोग बरा होणें शक्य नाहीं. ” डॉक्टरांच्या सांगण्याप्रमाणें औषध व पथ्य तर नीट सुरूं झालें; पण त्यांनीं सांगितलेल्या दोन्ही गोष्टी श्रीरामकृष्णांच्याकडून होईनात ! यत्किंचित उद्दीपन होतांच त्यांनीं सार्थ्या गोष्टी विसरून एकदम समाधीमग्न व्हावें, आणि संसाराच्या तापानें तापलेला कोणीही मनुष्य शांतिलाभासाठीं त्यांच्याकडे येतांच, त्यांनीं दयार्द्र होऊन त्याला उपदेश करीत आणि घीर देत, त्यांच्याशीं तास तास बोलत रहावें !

या सुमारास श्रीरामकृष्णांकडे धर्मपिपासू मंडळीची एक सारखी गर्दी होऊं लागली होती. जुन्या भक्तमंडळीखेरीज दररोज निदान ५।७ बरी नवे लोक त्यांच्याकडे येत. सन १८७५ सालीं केशवचंद्र सेन यांच्या प्रथम भेटीपासून दररोज नवे नवे लोक येऊं लागले. अर्थातच या सर्वांशीं बोलण्यांत, गेलीं १० वर्षें श्रीरामकृष्णांना कित्येक वेळीं खरोखरच जेवणा-खाण्याला अथवा विश्रांति घेण्यालाही फुरसत सांपडत नसे. शिवाय महा-भावाच्या प्रेरणेमुळे त्यांना झोंपही फार थोडी मिळे. नेहमीं असें दिसून येई कीं, रात्री ११ वाजतां निजून थोडासा वेळ झाला असेल तोंच, ते उठून

भाषावेशांत खोर्लीत अगर व्हरांड्यांत फिरत आहेत, हें दार उघड, तें दार उघड, असें करून बाहेर पहात आहेत, अथवा कधीं कधीं विछान्यावरच शांत पडून असले तरी जागेच आहेत ! असा प्रकार सुमारे चार वाजेपर्यंत चाले. चार वाजले कीं नित्य त्यांनीं उठून श्रीभगवानाचें नामस्मरण, मनन, अथवा स्तुति करीत बसावें, व अरुणोदय होतांच रात्रीं तेथेंच निजलेल्या मंडळींस जागें करावें ! दिवसा जिवापलीकडे श्रम आणि रात्रीं अनिद्रा असा प्रकार आज कित्येक वर्षे चालल्यामुळें, आतां त्यांची प्रकृती कायमची ढांसळावी यांत आश्चर्य कोणतें ? आपल्याला फार श्रम पडतात असें सरी त्यांनीं कोणाला कधीं बोलून दाखविलें नाहीं, तरी भावावस्थेंत त्यांचा आपल्या आईशीं जो प्रेमकलह चाले (मागें पान १३७ पहा), ह्यावरून ही गोष्ट स्पष्ट होते.

त्यांनीं स्वतःच्या अंतकालासंबंधानें ज्या गोष्टी सांगितल्या होत्या, त्या अलीकडे एकेक घडून येत होत्या; तरी भक्तिप्रेमानें अंध झालेल्या त्यांच्या मक्तमंडळींच्या लक्षांत त्या गोष्टी आल्या नाहींत. त्यांनीं मागेंच सांगून ठेवले होते कीं “ जेव्हां वाटेल त्याच्या हातचें खाऊं लागेन खाद्याचा अग्रभाग दुसऱ्याला देऊन स्वतः अवशिष्टांश ग्रहण करीन, रात्रीची कलकत्यांत वस्ती करूं लागेन, तेव्हां समजा कीं देह ठेवण्याचे दिवस जवळ आले ! ” यांतील बहुतेक गोष्टी अलीकडे घडून आल्या होत्या;—नरेंद्राच्या अन्नाचा अवशेष त्यांनीं ग्रहण केला होता, मधून मधून उशीर झाल्यास बलराम बसूंच्या घरीं ते रात्रीचे राहूं लागले होते. माताजी म्हणत “ नरेंद्राच्या अन्नाचा अवशेष ग्रहण करूं नये, ” असें मां सांगताच ते म्हणाले “ नरेंद्र शुद्ध सत्वगुणी. त्याच्या अन्नाचा अवशेष ग्रहण करण्यास हरकत नाहीं. ” त्यांनीं या रीतीनें माझे कसें बसें समाधान केलें तरी त्यांचें बोलणें आठवून मनाला फार चुटपूट लागली. ” तसेंच श्रीरामकृष्ण अनेकदां म्हणाले होते कीं, “ पुष्कळ लोक मला देवासारखा मान देऊं लागले, कीं लवकरच हें शरीर अंतर्धान पावेल ! ” असें होतें तरी, श्रीरामकृष्णांचे एकूण एक भक्त, एकाच वेळीं, एकाच ठिकाणीं, जमण्याचें सुयोग आजपर्यंत कधींच आला नसल्यामुळें “ इतके लोक त्यांना देवासारखा मान देतात, ” ही गोष्ट स्पष्टपणें नजरेस आली नव्हती, आणि

म्हणून श्रीरामकृष्णांचें दुखणें लौकरच बरें होईल असेंच बहुतेकांना वाटत असे; असो.

याच सुमारास एक दिवस एक स्त्री दक्षिणेश्वरी त्यांच्या दर्शनास आली होती. दुपारीं जेवण झाल्यावर ती श्रीरामकृष्णांच्या हातावर पाणी घालीत असतां, ते एकदम तिला म्हणाले “ कां गे ? आज माझा गळा फारच दुखत आहे, तुला तो रोग बरा करण्याचा मंत्र येत आहेना ? तो म्हणून माझ्या गळ्यावरून हात फिरीव बघू ? ” हें ऐकून ती बाई कांहीं वेळ तटस्थ उभी राहिली; व थोड्या वेळानें तिनें श्रीरामकृष्णांच्या म्हणण्याप्रमाणें मंत्र म्हणत त्यांच्या गळ्यावरून हात फिरवला. मग माताजीच्याकडे जाऊन, घडलेली हकीकत सांगून ती म्हणाली, “ मला हा मंत्र येतो हें त्यांना कसें समजलें बाई ? मागें एका बाईजवळून, हा मंत्र चांगला उपयोगी आहे असें पाहून मी घेतला होता. परंतु ईश्वराची निष्कामभावानें भक्ति करणें हेंच जन्माचें ध्येय असल्याचें समजल्यापासून मी तो मंत्र मागेंच टाकून दिला; आणि मी असा मंत्र घेतला होता हें कळल्यास, ते माझा तिरस्कार करतील या भीतीनें ही गोष्ट मी त्यांना कधीं सांगितलीही नव्हती ! ” हें ऐकून. माताजी हांसत हांसत म्हणाल्या “ अग, त्यांना सर्व गोष्टी समजतात; आणि कोणीही मनुष्य चांगल्या हेतूनें एकादी गोष्ट करीत असल्यास, ते त्याचा कधींही तिरस्कार करीत नाहींत. तुला म्यायचें मुळींच कारण नाहीं; मी सुद्धां इथें येण्याच्यापूर्वीं तो मंत्र घेतला होता; आणि इथें आल्यावर ही गोष्ट त्यांच्या कानीं घालतांच ते म्हणाले “ तूं मंत्र घेतला होतास, कांहीं हरकत नाहीं. आतां मात्र तो आपल्या इष्टदेवतेच्या पायावर वाहून टाक, म्हणजे झालें ! ” असो.

श्रावण संपला, भाद्रपदही निम्माशिम्मा निघून गेला. तरी जेव्हां दुखण्याचें पाऊल मागें न पडतां घुढेंच पडूं लागलें, तेव्हां मात्र काय करावें हें कोणासच सुचेना. परंतु लवकरच घडून आलेल्या एका गोष्टीनें औषधासाठीं त्यांना कलकत्यांत आणण्याचें मंडळींनीं ठरविलें. बाग-बाजारांत राहणाऱ्या एका भक्तानें नरेंद्र, एमू, राम वगैरे मंडळींस जेव-भ्यास बोलावले होते, व श्रीरामकृष्णांनाही येण्याची विनंती करण्यासाठीं एकजणाला पाठविलें होतें. परंतु त्यानें येऊन निरोप सांगितला कीं,

“ आज श्रीरामकृष्णांच्या गळ्याला क्षत पडलें असून त्यांतून रक्त बाहेर आल्यामुळें ते आज येऊं शकत नाहींत. ” हें ऐकून मंडळी फार चिंता-
 झाली; व लगेच आपापसांत विचार करून त्यांनीं ठरविलें कीं आतां
 विलंब करून उपयोग नाहीं; एक घर भाड्यानें घेऊन तेथें श्रीरामकृ-
 ष्णांना आणून ठेऊन, चांगल्या चांगल्या डॉक्टरांच्याकडून त्यांच्या
 रोगाची चिकित्सा करविली पाहिजे. जेवणाचे वेळीं नरेंद्राचा चेहरा उदास
 झालेला पाहून एकजणानें तसें होण्याचें कारण विचारतां नरेंद्र खिन्नपणें
 म्हणाला, “ मी मुद्दाम वैद्यक ग्रंथ वाचले व पुष्कळ डॉक्टरांनाही विचा-
 रलें, त्यावरून असें दिसतें कीं, अशा प्रकारच्या कंठरोगापासून घुटें
 क्यान्सर होतो. आज रक्त पडल्याचें ऐकून माझी खात्री झाली आहे कीं,
 हा तोच रोग आहे. या रोगावर अजूनही औषध निघालें नाहीं! ”

दुसऱ्याच दिवशीं सकाळीं, रामचंद्रदत्त वगैरे मंडळींनीं दक्षिणेश्वरी
 जाऊन, चिकित्सेसाठीं कलकत्यास नेण्याचा आपला मानस त्यांना कळ-
 विला, व त्यांची विनंती ऐकून श्रीरामकृष्णांनींही त्याला आपली संमति
 दिली. लवकरच, मंडळींनीं बागबाजारांत एक लहानसें घर भाड्यानें
 घेऊन तेथें श्रीरामकृष्णांना आणलें. परंतु गंगेच्या तीरावर, आणि दक्षि-
 णेश्वरच्या ऐसपैस मोकळ्या व हवाशीर जागेंत राहण्याची श्रीरामकृष्णांना
 संवय झालेली; त्या लहानशा घरांत येतांच त्यांनीं तेथें राहण्याचे नाकारलें,
 व तेथून निघून ते त्याच पावलीं, जवळच असलेल्या बलरामबसूंच्या घरीं
 गेले. श्रीरामकृष्ण आलेले पाहून बलरामांना अत्यानंद झाला, व दुसरें
 चांगलें घर मिळेपर्यंत तेथेंच राहण्यास त्यांनीं श्रीरामकृष्णांना विनंती
 केली. मंडळी लगेच दुसरें घर पाहू लागली, परंतु तोंपर्यंत स्वस्थ बसणें
 बरें नव्हे हें जाणून, त्यांनीं त्याच दिवशीं बलरामाचे घरींच कलकत्यांतील
 प्रसिद्ध प्रसिद्ध वैद्य, गंगाप्रसाद, गोपीमोहन, द्वारकानाथ, नवगोपाल,—
 वगैरेना श्रीरामकृष्णांची प्रकृती दाखविण्यास बोलावून आणलें, त्यांनीं
 पुष्कळ वेळपर्यंत परीक्षा करून रोग Cancer अथवा रोहिणी असल्याचेंच
 निश्चित केलें. वैद्य मंडळींनीं कांहींच आशा न दाखविल्यामुळें व अधिक
 प्रमाणांत औषध घेणें श्रीरामकृष्णांनाही सोसत नसल्यामुळें, कोणातरी
 होमिओपाथिक डॉक्टरांचें औषध सुरू करण्याचें ठरून, नवीन घरांत

गेल्यानंतर डॉ. महेंद्रलाल सरकार यांना बोलावण्यांत आले. एका आठ-
 वड्यांत श्यामपुकूर भागातील गोकुलचंद्र भट्टाचार्य यांचे घर घेण्याचे
 ठरून तेथे श्रीरामकृष्णांना नेण्यांत आले. इकडे, दक्षिणेश्वरचे परमहंस
 औषध घेण्यासाठी कलकत्यांत आले असल्याची बातमी हां हां म्हणतां
 सर्व शहरभर पसरली, आणि त्यांच्या दर्शनासाठी बलरामाच्या घरी
 लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी लोटू लागल्या ! बलरामाचे घर म्हणजे एक
 उत्सवक्षेत्रच बनून गेले ! डॉक्टरांच्या आणि भक्तमंडळींच्या सांगण्याकडे
 अगदी दुर्लक्ष करून, त्यांनीं सर्वकाळ, आलेल्या मंडळींना उपदेश करीत
 बोलत रहावे ! असे वाटे की, ज्यांना दक्षिणेश्वरी येण्यास सवड नाही
 त्यांच्यासाठी, श्रीरामकृष्ण स्वतःच त्यांच्या दारीं आले आहेत की काय !
 सकाळी उठल्यापासून दुपारी जेवणाचे वेळेपर्यंत, व मग एक दोन तास
 विश्रांति घेतल्यानंतर पुन्हा तेथून तो रात्री जेवण व निजण्याच्या वेळेपर्यंत,
 एकसारखी लोकांची रहदारी असे ! त्या आठवड्यांत, किती लोकांना
 त्यांनीं उपदेश करून सन्मार्गाला लावले असेल, आणि किती लोकांना
 शांतिसुखाचा व आनंदाचा लाभ करून दिला असेल, याची कल्पनाच
 करवत नाही. एक आठवड्यानंतर श्रीरामकृष्ण नवीन घरांत राहण्यास गेले.

२२ श्रीरामकृष्णांचें श्यामपुकूरांत वास्तव्य.

“ शरीरधारण केलें कीं त्याबरोबर कष्ट, रोग, दुःखें आलींच. ”

—श्रीरामकृष्ण—

नवीन घरांत येतांच डॉ. महेंद्रलाल सरकार यांनीं श्रीरामकृष्णांची नीट परीक्षा करून औषध सुरुं केलें. मथुरबाबू असतांना त्यांच्या घरीं औषध वगैरे देण्यासाठीं महेंद्रलाल कित्येकदां दक्षिणेश्वरीं गेले होते, व त्यावेळीं त्यांनीं श्रीरामकृष्णांना पाहिल्लेंही होतें. परंतु या गोष्टीस आष कित्येक दिवस लोटले होते, व कदाचित् त्यांना त्यावेळची आठवणही नसेल असें वाटून, कोणाला औषध सुरुं करावयाचें आहे वगैरे कांहीं न सांगतांच मंडळींनीं त्यांना आणलें होतें. परंतु श्रीरामकृष्णांना पाहतांच त्यांनीं त्यांना ओळखलें व अत्यंत लक्षपूर्वक परीक्षा करून, औषध देऊन, बराच वेळ मोठ्या आनंदानें त्यांच्याशीं धर्मसंबंधीं गोष्टी बोलून त्या दिवशीं त्यांनीं श्रीरामकृष्णांचा निरोप घेतला, व दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं वेऊन सर्व दिवसाची सविस्तर हकीकत स्वतःला कळविण्यास त्यांनीं मंडळींना सांगितलें, व त्या दिवशींची व्हिजिट फीही घेतली; परंतु दुसरे दिवशीं जेव्हां त्यांना समजलें कीं, श्रीरामकृष्णांना त्यांच्या भक्त मंडळींनींच कलकत्यास आणलें असून, त्यांचा सर्व खर्च तेच चालवीत आहेत, तेव्हां, त्यांच्या गुरुभक्तीनें अत्यंत प्रसन्न होऊन फी घेण्याचें नाकारून ते म्हणाले, “ मी मुळांच पैसे न घेतां तुमच्या या सत्कार्यास थोडी फार मदत करीन. मलाही तुमच्यापैकीं एकजण समजा. ”

अशा रीतीनें औषधाची व्यवस्था झाली, तरी श्रीरामकृष्णांच्या शुश्रूषे-साठीं त्यांच्या जवळ कोणीतरी दैव हजर असण्याची आवश्यकता होती. तसेंच त्यांच्या पथ्याचे पदार्थ तयार करण्यासाठींही कोणीतरी तेथें असणें जरूर होतें. म्हणून मंडळींनीं दक्षिणेश्वराहून मातार्जीनाच तेथें आणण्याचें व आपल्या

पैकीं कोणी कोणी आळीपाळीनें सदैव श्रीरामकृष्णांच्यापार्शीं राहण्याचें ठरविलें. माताजींचा स्वभाव अत्यंत लजाशील असल्यामुळें येथें येणें त्यांना कितपत आवडेल, अशी मंडळींना काळजी वाटत होती. या बाबतींत श्रीरामकृष्णांना विचारतां ते म्हणाले, “ ती येथें येऊन रहाणें कठीणच दिसतें. तरीपण तिला विचारून पहा. तिची इच्छा असेल तर माझी हरकत नाही. ” माताजींना विचारतांच, प्रसंग जाणून त्यांनीं आपल्या अडचणी बाजूला ठेऊन, तेथें येण्याचें कबूल केलें, व लवकरच श्याम-धुकूरच्या घरां येऊन, श्रीरामकृष्णांच्या पथ्यपाण्याची व्यवस्था त्या पाहूं लागल्या.

माताजी तेथें येतात कीं नाहीं, अशी काळजी वाटण्याला कारणही तसेंच होतें. त्यांचा स्वभाव इतका लाजाळू होता कीं, इतके दिवस दक्षिणेश्वरीं नौबतखान्यांत राहून, श्रीरामकृष्णांच्या सेवेत नित्य मग्न असून सुद्धां, श्रीरामकृष्णांनीं स्वतः आपण होऊन ज्या दोन चार बालभक्तांशीं त्यांची ओळख करून दिली होती, त्यांच्या खेरीज कोणाही इतर भक्ताला, त्यांच्या चरणांचें अजून दर्शन झालें नव्हतें, कीं त्यांचें बोलणेंहि एका-वयास सांपडलें नव्हतें ! ! तेथें असतांना त्यांनीं नित्य ३ वाजतां उठून प्रातर्विधी उरकावे, व गंगेवर स्नान करून जें घरांत जाऊन बसावें, तें सारा दिवस बाहेर पडूंच नये. सारा दिवस जप, ध्यान, पूजा, श्रीरामकृष्ण व भक्तमंडळी यांच्यासाठीं स्वयंपाक, यांतच मग्न असावें. शोच प्रकार येथेंही झाला. येथें तर दक्षिणेश्वरपेक्षां जागा कमी, व संकुचित; तरीसुद्धां त्यांनीं आपलीं सर्व कामें अशा बिनबोभाट रीतीनें व शांतपणानें उरकावीं, कीं येथें कोणी श्रीरामकृष्णांच्या पथ्यपाण्याच्या व्यवस्थेसाठीं राहिलें आहे, असें कोणाला समजूं ही नये ! तेथें स्नानाचीही निराळी जागा नसल्यामुळें पहाटें तीनच्या अगोदर उठून सर्व विधी उरकून, केव्हां स्नान करून त्या आपल्या खोलींत जात, तें कोणासही समजत नसे ! सर्व दिवस त्या खोलींत राहून, वेळचेवेळीं, त्या श्रीरामकृष्णांचे खाण्याचे पदार्थ तयार करून कोणाबरोबर तरी निरोप पाठवीत, म्हणजे मग सर्व मंडळी बाहेर जात, व मग त्या स्वतः येऊन श्रीरामकृष्णांना जेऊं घालीत; फारच गर्दी असेल, तर भक्तमंडळीपैकीं कोणी तरी, तेथून ताट

वाढून घेऊन येई. संध्याकाळीं असेंच. रातीं सुमारे ११ वाजतां त्या निजत, व घुन्हां पहांटे २॥-३ वाजतां उठून, आपल्या कामास लागत. हा नित्यक्रम त्यांनीं श्रीरामकृष्ण तेथें असेपर्यंत (३ महिने) चालविला ! व या तीन महिन्यांतही त्या इतर कोणाच्या दृष्टीस पडल्या नाहींत.

श्रीरामकृष्णांची प्रकृति अधिकाधिक खालावत चालली, तेव्हां शुश्रूषे-साठीं त्यांच्या जवळ कोणीतरी सदैव राहणें जरूरीचें वाटूं लागलें. नरेंद्र, शशी, काली वगैरे शिष्य मंडळी सदैव तेथें असतच, पण त्या शिवाय आणखीही जास्त मंडळीची आवश्यकता होती. परंतु डॉक्टरांनीं तो रोग संसर्गजन्य असल्याचें सांगितल्यापासून, त्यांच्याजवळ सदैव राहण्यास मंडळी थोडी भिऊं लागली. एक दिवस डॉक्टर येऊन क्षत धुवून गेले. जखमेंतील रक्त, पूं, पाणी वगैरे घाण एका ग्लासांत तशीच होती. सर्व मंडळी बसली होती, इतक्यांत नरेंद्र उठला, व त्या ग्लासांतील पाणी त्या मंडळीच्या समोर त्यानें शांतपणें पिऊन टाकलें !! नरेंद्राच्या या विलक्षण करणीनें मंडळी चकित झाली, त्यांची भीति कोठच्या कोठें नाहींशी झाली, आणि तेव्हांपासून श्रीरामकृष्णांच्या सेवेत कोणीही मागें पाय घेतला नाहीं, आणि सद्गुरूंच्या सेवेसाठीं आपला स्वार्थही गुंडाळून ठेवण्याचा कित्येकांनीं संकल्प केला. दिवसां श्रीरामकृष्णांच्या जवळ पुष्कळ मंडळी बसलेलीं असतच; म्हणून नरेंद्र, काली वगैरे मंडळी प्रथमतः रात्रांच येत; म्हणून त्यांच्या घरच्या मंडळीस यांत कांहीं विशेष वाटलें नाहीं. परंतु पुढें कांहीं दिवसांनीं श्रीरामकृष्णांना काशीपूरच्या बगीच्यांत नेल्यावर, ही मंडळी जेव्हां त्यांच्या सेवेसाठीं रात्रांदिवस तेथें राहूं लागलीं, व आपल्या कॉलेजच्या अभ्यासाकडेही दुर्लक्ष करूं लागली, तेव्हां त्यांच्या घरची मंडळी चिंताक्रांत झाली, व हें काम सोडून पूर्ववत् आपल्या अभ्यासाकडे लक्ष देण्यास त्यांना उपदेश करूं लागली; परंतु त्यांचा सद्गुरूंच्या सेवेत स्वतःलाही बळी देण्याचा दृढनिश्चय झाला असल्यामुळे, त्यांनीं सर्वांच्या सांगण्याकडे दुर्लक्ष केलें; व श्रीरामकृष्णांची मनोभावानें सेवा करण्याचें काम चालूं ठेवलें. असो.

एथवर सर्व गोष्टीची नीट व्यवस्था झाली; पण हा सर्व खर्च चालावयाचा कसा ? अशी भक्त मंडळींना काळजी उत्पन्न झाली. दुखणें असाध्य नसलें

तरी, त्यांना बरें होण्याला बरेच दिवस लागणार; व ज्या भक्तमंडळींनी श्रीरामकृष्णांना कलकत्यांत आणले होते, त्या पैकीं कोणीच श्रीमंत नव्हते; म्हणून हा खर्च सर्वांनीच मदत केली तरच चालण्यासारखा होता; आणि मनुष्य कितीही भक्तिसंपन्न असला, तरी जेथें पैशाचा प्रश्न आला, तेथें त्याची भक्ति एकसारखी कायमच राहिल हें कशावरून ? श्रीरामकृष्णांच्या दिव्य सहवासानें ज्यांना शांतिलाभ झाला होता अशा, रामचंद्रदत्त, महेंद्रनाथ, गिरिशचंद्र, बलराम, सुरेश-इत्यादि भक्तांची गोष्ट निराळी;-त्यांचा भक्तिभाव सर्व प्रकारच्या प्रसंगांस पुरून उरण्याइतका बळकट होता. परंतु दुखण्याच्या वाढीबरोबर कदाचित् श्रीरामकृष्णांचा अध्यात्मिक शक्तिप्रकाश कमी कमी होत गेल्यास, केवळ तोच पाहून आकृष्ट झालेल्या इतर मंडळींचा विश्वास व सेवेचा उत्साह, कसा कायम रहावा ? अशी चिंता भक्तमंडळींना वाटूं लागली. परंतु जसजसे दिवस लोटूं लागले, तसतसा श्रीरामकृष्णांचा अध्यात्मिक शक्तिविकास उलट वाढत असलेला जेव्हां त्यांनी पाहिला, तेव्हां त्यांची सर्व चिंता कोठल्याकोठें नाहींशी झाली; व त्यांच्या अंतःकरणांत नवा उत्साह व नवे बळ उत्पन्न झालें ! त्यांना वाटूं लागलें कीं, आजपर्यंतच्या श्रीरामकृष्णांच्या इतर सर्व कार्याप्रमाणें हें त्यांचें आजारीपण सुद्धां लोकांच्या कल्याणासाठींच नसेल कशावरून ? कांहीं विशिष्ट कार्यासाठींच हें दुखणें त्यांनी आपल्यावर ओढून घेतलें नसेल कशावरून ? कदाचित् आपल्या सर्व भक्तमंडळींना आपल्या सेवेचा अधिकार देऊन, त्यांना घन्य करण्यासाठींच, ते यावेळीं रोगी होऊन पडले नसतील कशावरून ? कदाचित् असेंही असेल कीं, दक्षिणेश्वरपर्यंत सुद्धां येण्याला ज्यांना सबड नाहीं, त्यांच्यासाठीं या आजाराचें मिष करून दयामय भगवान् त्यांच्याच दारांत आले असावे ! या प्रकृरच्या विचारांनीं भक्तांचीं अंतःकरणें भक्तिभावानें भरून जावीं, व त्यांनीं म्हणावें, “ श्रीरामकृष्ण आपली सर्व व्यवस्था आपणच करून घेतील. आपल्याला त्याची काळजी कशाला हवी ? ज्यांनीं आपल्याला सेवाधिकार देऊन घन्य केले, तेच तो अधिकार नीट बजावण्याचें सामर्थ्यही खास देतील ! ” कोणी कोणी म्हणाले,—“ ज्ञांपर्यंत आमचीं घरें आहेत, तांपर्यंत काय काळजी ? वेळ पडल्यास घरें विकून पैशाची व्यवस्था करूं ! ”

कोणी म्हणाले, “ मुलामुलींचे विवाहांत किंवा आजारीपणांत आपण पैशाची कशी व्यवस्था करतो ? तशचि आतांही करूं ! घरांत चार जिन्नस आहेत, तोंपर्यंत काय काळजी ? ” या उत्साहाच्या प्रेरणेनें, कोणी कोणी तर आपले प्रपंचांतील नित्य खर्च कमी करून ते पैसे श्रीरामकृष्णांच्या सेवेसाठीं देण्यास सुरुवात केली ! सुरेंद्र, श्रीरामकृष्णांच्यासाठीं घेतलेल्या घराचें सर्व भाडें स्वतः देऊं लागला; व बलराम, राम, महेंद्र, गिरीशचंद्र वगैरे भक्त मिळून, श्रीरामकृष्णांच्यासाठीं होणारा इतर सर्व खर्च चालवूं लागले.

श्यामपुकूरांत श्रीरामकृष्णांचें एकंदर ३-३॥ महिने (सप्टेंबर १८८५ ते डिसेंबर १८८५) वास्तव्य होतें. डॉक्टर सरकार दररोज येऊन प्रकृति पाहून औषध देत. श्रीरामकृष्णांशीं गप्पा मारीत बसले असतां त्यांना वेळाचेंही भान राहूं नये. कित्येक वेळां तर त्यांचे चारचार पांचपांच तास तेथेंच गप्पागोष्टी करण्यांत जावे, व शेवटींही आतां गेल्या-वांचून गत्यंतर नाहीं, असें वाटून त्यांनीं मोठ्या कष्टानें त्यांचा निरोप घ्यावा !

डॉक्टर महेंद्रलाल सरकार हे एक थोर गृहस्थ होते. पाश्चात्य विद्या-विभूषित असूनही त्यांना हिंदुधर्माचा अभिमान असे. ते फार सरळ-स्वभावाचे, निर्भिडवृत्तीचे आणि परोपकारी गृहस्थ होते. श्रीरामकृष्णांच्या-कडे चिकित्सेस येऊं लागल्यापासून त्यांना आपण एक अगर्दीच निराळ्या वातावरणांत येऊन पडल्याचा अनुभव येऊं लागला. श्रीरामकृष्णांशीं आणि त्यांच्या शिष्यमंडळांशीं त्यांचा रोज कोणत्याना कोणत्यां विषयावर वादविवाद होई.

१८-१०-८५.

एक दिवस शानी मनुष्याच्या लक्षणासंबंधी चर्चा चालली असतां श्रीरामकृष्ण म्हणाले.

श्रीरामकृष्णः—पूर्ण ज्ञान झाल्याचें लक्षण आहे;—विचार (वाद) बंद होऊन जातो.

डॉ. सरकारः—पण असा पूर्ण ज्ञानी कुठें सांपडतो ? तुम्हीं तरी अजून कुठें मौनव्रत धारण केलें आहे ? मग तुम्हीं कां आपलें बोलणें अजून बंद केलें नाहीं ?

श्रीरामकृष्णः—(हांसून) पाणी स्थिर असलें तरी तें पाणीच, आणि हाललें तरी पाणीच ! लाटा आल्या तरीही पण पाणीच ! आपखी एक गोष्टः—सर्व भूर्ती नारायण ही गोष्ट खरी; पण हत्ती नारायण जरी मानला, आणि त्याच्या वाटेंतून बाजूला सरण्याची इच्छा नसली, तरीपण माहूतही नारायणच ! मग त्याचें कां ऐकूं नये ? ईश्वरच शुद्धमन, शुद्धबुद्धी यांच्या रूपानें आपल्या अंतर्दामी वसत आहे; मग त्याचें ऐकूं नये काय ? माझा तर असा भाव आहे कीं मी यंत्र, चालविणारा तो; मी घर, अंत राहणारा तो; तो करवील तसें करावें, चालवील तसें चालावें !

डॉ. सरकारः—पण महाराज, मग आपण वरचेवर कां म्हणत असतां कीं एवढा रोग बरा कर ?

श्रीरामकृष्णः—जोंपर्यंत हा 'मी' पणाचा घट आहे, तों पर्यंत असेंच चालायचें. एकाद्या महासागरांत एकादा घट असावा; त्याच्या अंत बाहेर पाणीच असतें. पण तो घट भंगल्या शिवाय त्यांतील पाणी त्या महासागराशीं कसें एकरूप होईल ?

डॉ. सरकारः—तर मग हा जो तुम्ही 'मीपणा' म्हणतां, तो तरी कोणी राखून ठेवला ?

श्रीरामकृष्णः—परमेश्वरानें ! पण त्यानें तो कां ठेवला, हें कुणी सांगावें ? त्याची इच्छा ! त्याची तशी कां इच्छा, हें आपल्याला कसें कळावें ?

डॉक्टर, तुम्हाला जर साक्षात्कार झाला तर या सर्व गोष्टी तुम्हाला षटतील. त्याचें दर्शन झालें, म्हणजे सर्व संशय नाहीसे होतात.

आपखीही बराच वेळ निरनिराळ्या विषयांवर बोलणें होऊन कुंहीं वेळानें डॉक्टर परत जाण्याला निघाले. जातांना त्यांनीं त्या दिवशींचें औषध म्हणून दोन गोळ्या दिल्या. देतांना म्हणाले " हं या दोन गोळ्या दिल्या आहेत बरं कां; एक पुरुष आणि दुसरी प्रकृति !! (हंशा)

श्रीरामकृष्णः—(हांसत) हां; ती दोघें एकत्रच राहतात खरी !

श्रीरामकृष्णांनीं डॉक्टरांना थोडीशी मिठाई प्रसाद म्हणून दिली.

डॉ. सरकारः—(खात खात) आज मोठा मजेंत वेळ गेला बुवा !

श्रीरामकृष्णः—तर मग एक Thank you चा बधू ?

डॉ. सरकारः—देतों; पण तो मिठाईबद्दल; तुमच्या उपदेशा-
बद्दल नाही, बरं कां ! उपदेशाबद्दल Thank you या तोंडानें
कसा देऊं ?

श्रीरामकृष्णः—तुम्हाला आणखी काय सांगूं ? ईश्वराचे ठिकाणीं
मन ठेवा, आणि त्याचें यथाशक्ति ध्यान करीत जां.

X X X X

२२-१०-१८८५.

आज श्रीरामकृष्णांबरोबर डॉक्टर बराच वेळ गप्पा मारीत बसले. हें
पहून गिरीश म्हणालाः—डॉक्टरसाहेब, येथें येऊन तुम्हाला चार तास
झाले ना ! आज आणखी कोठें व्हिजिटला जायचें नाही वाटतें ?

डॉ. सरकारः—(एकदम भानावर येऊन) काय म्हणतां ? इथें
यायला लागल्यापासून कसली डॉक्टरकी आणि कसचे रोगी ?
या तुमच्या परमहंसांच्या संगतीनें अलीकडे आम्हीही परमहंसच
व्हायला लागलों आहों. ' आपल्या सारखे करिती तात्काळ ! '
(सारे हंसतात)

श्रीरामकृष्णः—हें पहा डॉक्टर, कर्मनाशा नांवाची एक नदी आहे.
त्या नदींत जो बुडी मारतो त्यांच्या सर्व कर्मांचा नाश होतो,
आणि पुन्हा त्यांच्याकडून कर्मच होत नाही. !! (सारे हंसतात)

डॉ. सरकारः—(गिरीश वगैरेंस) हें पहा, तुम्हीं सर्वजण मला
आपल्या पैकींच एकजण समजा, नुसतें यांच्या आजारापुरतेंच
नव्हे, तर नेहमींच; समजलांत ? (श्रीरामकृष्णांना) ह्या आजारांत
तुम्हीं कोणाशीं बोलतां कामा नये; (हांसत) मात्र माझ्या-
बरोबर बोलायला हरकत नाही, (हंशा).

श्रीरामकृष्णः—(एखाद्या लहान मुलासारखें) डॉक्टर, या रोगामुळें
मला ईश्वराचें नामगुण गातां येत नाहीत; मला लौकर बरा
कराना ?

डॉ. सरकारः—तुम्हाला नामगुणाशीं काय करायचें आहे ? ध्यान
केलें म्हणजे झालें !

श्रीरामकृष्णः—वाहवा ! माणसानें कधीं असें एकांगी असावें कां ? मी कधीं पूजा करतो, तर कधीं जप करतो, तर कधीं ध्यान, तर कधीं गुणवर्णनच करतो, अथवा कधीं नामस्मरणच करीत आनंदानें नाचतो ! एकांगी कां व्हावें ? * * * तुमचा मुलगा अमृत अवतार मानीत नाहीं; पण त्यांत तरी काय दोष आहे ? ईश्वरावर 'निराकार' म्हणून विश्वास असला तरी त्याचा लाभ होतो, साकार म्हणून विश्वास असला तरी त्याचा लाभ होतो. मुख्य गोष्ट ही आहे कीं, त्याच्या कोणत्या तरी स्वरूपावर विश्वास हवा, व त्याला सर्वस्वी शरण जायला हवें. माणसाची बुद्धी किती ? चुक व्हायचीच; म्हणून कोणत्याही मार्गांत असलें, तरी हरकत नाहीं;—व्याकुळतेनें त्याचा धांवा केला म्हणजे झालें. ईश्वर तर अंतर्दामी, व्याकुळतेची हाक तो खास ऐकेल, व्याकुळता हवी, मग कोणत्याही मार्गानें जा; त्याची प्राप्ती होईलच होईल. साखरेची वडी वाटोळी करून खा किंवा चौकोनी करून खा; गोडच लागायची ! * * तुमचा मुलगा मोठा चांगला आहे.

डॉ. सरकारः—तुमचाच चेला, मग काय विचारायचें आहे ?

श्रीरामकृष्णः—(हांसत) कुणीही साला माझा चेला नाही. मीच सगळ्यांचा चेला ! सगळींच ईश्वराचीं मुलें, सगळेच त्याचे दास, चांद—मामा सगळ्यांचाच मामा ! (हशा).

* * *

अशा रीतीनें डॉक्टरांच्या श्रीरामकृष्णांशीं गप्पा चालत. श्रीरामकृष्णां-विषयीं त्यांच्या मनांत प्रथमपासूनच आदर होता, पण पुढें पुढें तर श्रीरामकृष्णांवांचून त्यांना काहीं सुचेनासें झालें. एक दिवस एम् श्रीरामकृष्णांच्याकडे आले असतां डॉक्टरांची गोष्ट निघाल्यावरून म्हणाले, आज सकाळीं डॉक्टरांच्याकडे गेलों होतो, त्यांचा चेहरा कसा उतरल्यासारखा दिसला.

श्रीरामकृष्णः—कां बरें ? काय झालें ?

एम्ः—काल एकजण त्यांना म्हणाला “ तुम्ही एवढी डॉक्टरकीची रा...च...२२

एट कशाला मारतां ? तुमच्या विद्येची फजीती करण्यासाठींच परमहंस आजारी होऊन बसले आहेत ! ! ”

श्रीरामकृष्णः—कोण बुवा त्यांना असें म्हणाला ?

एम्ः—महिमाचरण.

श्रीरामकृष्णः—वा !

एम्ः—डॉक्टर म्हणाले “ रात्री तीन वाजतां एकदम जागा झालों— आणि मनांत सारे परमहंसांचे विचार ! सकाळीं आठ वाजले तरी आमचे परमहंस चाललेच आहेत ! ”

श्रीरामकृष्णः—(हांसत हांसत) तो इंग्रजी शिकलेला माणूस, त्याला “ तू रोज माझे चिंतन करीत जा, ” म्हणून सांगायची सोयच नाही ! बरें झालें, तो आपल्या आपणच करायला लागला ! आणखी काय काय गोष्टी झाल्या ?

एम्ः—मी विचारलें—“ आजच्या औषधाची काय व्यवस्था ? ” ते त्रासल्यासारखे करून म्हणाले “ व्यवस्था कसली घेऊन बसलांत कपाळाची ? आज मला पुन्हां एकदां त्याच्याकडे जाऊन आलें पाहिजे ! (श्रीरामकृष्ण हांसतात). आणखी म्हणाले—“ रोजचें माझे किती नुकसान होत आहे, याची तुम्हाला कांहीं कल्पना आहे ? रोज दोन तीन रोग्यांकडे जायचें राहून जातें ! ! ”

* * *

२३-१०-१८८५

संध्याकाळ झाली. श्रीरामकृष्ण विछान्यावर पडले आहेत. पडल्या पडल्या श्रीजगदंबेचें नामस्मरण करीत आहेत. भोंवतालीं भक्तमंडळी बसली आहेत. कांहीं वेळानें श्रीरामकृष्णांना पहाण्यास डॉ. सरकार आले.

डॉ. सरकारः—काल रात्री तीन वाजतां एकाएकीं जागा झालों, आणि मनात तुमचे विचार येऊं लागले. थोडा थोडा पाऊस पडत होता,—वाटलें कीं खोलीचीं दारें कुणी लावून घेतलीं असतील कीं उघडींच असतील ?

डॉक्टराचा प्रेमळ स्वभाव व आपल्याविषयींचीं काळजी पाहून श्रीरामकृष्ण प्रसन्न होऊन म्हणतातः—काय म्हणतां ? * * *

असें आहे कीं देह असेपर्यंत प्रयत्न केला पाहिजे ! * * * पण मला प्रत्यक्ष दिसत आहे कीं देह निराळा आणि आत्मा निराळा. कामिनी-कांचनावरील प्रेम जर सर्वस्वी नाहिसें झालें, तर देह निराळा आणि आत्मा निराळा, असें स्पष्टपणें दिसून येतें. नारळांतील पाणी सुकून गेलें, म्हणजे जसा आंतील खोबऱ्याचा गोटा करवंटीपासून सुटून अलग होतो, आणि मग खोबरें निराळें आणि करवंटी निराळी असें दिसून येतें; अथवा जशी म्यानांत ठेवलेलेली तरवार—पण म्यान निराळें आणि तरवार निराळी,—तसेंच देह आणि आत्मा यांचें; म्हणून या दुखण्याची गोष्ट माझ्याच्यानें आईजवळ काढवत नाहीं.

* * *

कांहीं वेळानें कामकांचनत्यागाचा विषय निघाला.

श्रीरामकृष्णः—(डॉक्टरांस) कामकांचनाचा त्याग तुमच्या सारख्यांच्यासाठीं नाहीं. तुम्ही मनानें त्याग करावा. जो संन्यासी असेल, त्याच्यासाठीं कामकांचनाचा सर्वस्वी त्याग. तुमच्यासाठीं—संसारी माणसांच्यासाठीं—स्त्रीचा सर्वस्वी त्याग सांगितला नाहीं. मात्र एक दोन अपत्यें झाल्यावर तुम्ही बहीणभावंडांप्रमाणें राहिलें पाहिजे.

* * *

२७/१०/१८८५

नरेंद्र येऊन प्रणाम करून श्रीरामकृष्णांच्याजवळ बसला. त्याचे वाडिलांना देवाशा झाल्यापासून त्यांच्या कुटुंबाला मोठे वाईट दिवस आले होते. घरचा खर्च चाललेलाच आणि मिळकत मुळींच नाहीं. घरच्या माणसांच्या अन्नवस्त्राची एकदांची कांहीं तरी व्यवस्था लावून आणण मोकळें व्हावें, यासाठीं नरेंद्राची घडपड चालली होती.

श्रीरामकृष्णांना या सर्व गोष्टी माहित होत्या.

नरेंद्राकडे अत्यंत प्रेमपूर्ण नयनांनीं पहात श्रीरामकृष्ण म्हणालेः—

श्रीरामकृष्णः—एक दिवस केशवचंद्र सेनशीं बोलत असतां मी त्याला यद्दच्छालाभाविषयीं सांगितलें. थोरामोठ्यांच्या घरच्या मुलाला खाण्याची कां कुठें चिंता असते ? (एमूकडे वळून)

नरेंद्राची इतकी उच्च अवस्था, पण मग त्याच्या मागची ही चिंता कशी सुटत नाही ? ईश्वरचरणींच सारें लक्ष ठेवलें, तर तोच अन्नपाण्याची चिंता करणार नाही का ?

एमः—होय महाराज, आपण म्हणतां तसें हळू हळू होईल.

श्रीरामकृष्णः—पण तीव्र वैराग्य प्राप्त झाल्यावर हा सारा विचार राहत नाही. “ घराचा नीट बंदोबस्त करून मग स्वस्थपणें साधनें करूं, ” इतका धीर मग राहत नाही. केशवसेन एकदां म्हणाला, महाराज, आपल्या घरादाराची नीट व्यवस्था लावून जर कोणी स्वस्थ चित्तानें साधनें करूं म्हणेल, तर तें शक्य नाही काय ? मी त्याला म्हणालों—बाबारे, तीव्र वैराग्य प्राप्त झालें म्हणजे संसार एकाद्या खड्ड्यासारखा वाटूं लागतो, आणि आपले इष्टमित्र सापा-सारखे वाटूं लागतात ! त्या वेळीं पैसे जमविण्याचे आणि घराची व्यवस्था करण्याचे विचारच मनांत येत नाहीत.

एकदां एका स्त्रीला कांहीं अत्यंत शोकजनक वार्ता कळली. आतां रडायचें;—तेव्हां तिनें काय केलें, अगोदर नाकांतली नथ काढून पदरांत नीट बांधली, आणि मग “ अरे देवारे ” असें म्हणत जमीनीवर आंग टाकून दिलें;—पण तेंही अशा सावधगिरीनें कीं नथेला धक्का लागून ती फुटूं नये !! खरोखरच शोक झाला असेल, तर ही असली सावधगिरी राहणें शक्य नाही !

नरेंद्र स्तब्ध बसला होता. ह्या सान्या गोष्टी त्याच्या मनाला फार झोंबल्या. श्रीरामकृष्ण त्याला आणखी कांहीं सांगणार, इत-क्यांत दुसरें कोणी आलें, व मग बोलणें तितकेंच राहिलें.

*

*

*

श्यामपुकूरास कांहीं दिवसपर्यंत श्रीरामकृष्णांची प्रकृति बरी होती, पण पुन्हा प्रकृति अधिकाधिक बिघडूं लागली. तरी पण, डॉक्टरांनीं वरचे-वर आग्रहानें सांगितलें असतांही कोणी त्यांच्याकडे आल्यास, त्याचे-बरोबर बोलल्याशिवाय ते कधींही राहिले नाहींत ! लोकांची एकसारखी रहदारी चालूं असे; आणि कित्येक दिवस त्यांना खरोखरच जेवणासही

फुरसत मिळत नसे. त्यांची शरीरप्रकृति खोलवित चालली होती, पुण लोकांना उपदेश करण्याचा त्यांचा उत्साह अधिकाधिक वाढत होता.

*

*

*

या ३।३। महिन्यांच्या अवधीत इतर विशेष कांहीं गोष्ट घडून आली नाही. मात्र आश्विन महिन्याच्या अमावास्येच्या दिवशी (६ नोव्हेंबर १८८५) एक अद्भुत गोष्ट घडली. त्या दिवशी श्रीरामकृष्णांनी एम्ना म्हटलें कीं “ आज अमावास्या; कालीपूजेचा दिवस. आज मातेची पूजा करायला पाहिजे.” एम्नां ही गोष्ट इतर मंडळींत काढली, व मंडळींनीं मोठ्या उत्साहानें पूजेची सर्व सामग्री जमविली.

आज संध्याकाळीं श्रीरामकृष्ण मातेची पूजा स्वतः करणार, म्हणून सर्व मंडळी मोठ्या आनंदांत संध्याकाळ होण्याची वाट पाहत बसली. संध्याकाळ झाली,—सात वाजले. सर्व पूजासामग्री वर माडीवर नेऊन श्रीरामकृष्णांच्याजवळ ठेवण्यांत आली. श्रीरामकृष्ण आंथरूणावर बसले होते. भोंवतीं श्रीरामकृष्णांची पूजा पाहण्यासाठीं जो तो उत्सुक झाला होता. थोड्या वेळानें श्रीरामकृष्णांनीं सर्वांना कांहींवेळ ध्यान करण्यास सांगितलें. ध्यान झालें, तरी पूजेला ठिकाणच नाहीं !! सर्वजण एकमेकांच्या तोंडाकडे टकमकां पाहूं लागले, इतक्यांत गिरीशच्या मनांत एक विचार आला; “ आज आम्हीं साऱ्यांनीं श्रीरामकृष्णांची जगदंबा शानानें पूजा करावी, असें त्यांच्या मनांत आहे कीं काय ! ” हा विचार मनांत येतांच त्यांचें मन भक्तीनें आणि उत्साहानें भरून गेलें, आणि त्या प्रेरणेसरशीं एकदम उठून, त्यानें “ जय रामकृष्ण ! ” असा जयघोष करून देवीसाठीं तयार केलेली सुंदर पुष्पमाला श्री रामकृष्णांच्या चरणीं समर्पण केली ! त्यांच्या मागोमाग एम्नां गंधफुलें वाहिलीं. त्यांच्यानंतर राखाल, राम, वगैरे मंडळींनीं जयघोष करीत त्यांच्या चरणीं पुष्पांजलीं समर्पण केली. इतक्यांत निरंजननें पायावर फुलें वाहून “ जय ब्रह्ममयी ! जय ब्रह्ममयी ! ” असा घोष करीत त्यांच्यापुढें साष्टांग नमस्कार घातला. सर्व मंडळी “ जय माते ! “ जय मा ! ” असा घोष करूं लागली !!

असा जयघोष चालला असतां श्रीरामकृष्णांना समाधी लागली ! आणि त्यांचें एकदम अद्भुत रूपांतर झालें. वदनमंडलावर एक अपूर्व

दिव्य तेज चमकूं लागून, हातांची ठेवण, भक्तांना अभय देतांना जशी असावी तशी झाली !! त्यांच्या त्या ज्योतिर्मय वदनमंडळावर रोगाचें क्विंचित् सुद्धां चिन्ह दिसत नव्हतें ! प्रत्यक्ष जगदंबाच श्रीरामकृष्णांच्या शरीरांत आविर्भूत होऊन आपल्या भक्तांना अभय देत आहे कीं काय, असें वाटून भक्तमंडळींचीं हृदये भक्तीनें आणि आनंदानें भरून येऊन, सर्वजण हात जोडून जगदंबेच्या स्तुतिपर पदें म्हणूं लागले ! बऱ्याच वेळानें श्रीरामकृष्ण थोडे देहभानावर आले. मग मंडळींनीं नैवेद्य दाखविला. त्यांच्या आनंदासाठीं श्रीरामकृष्णांनीं नैवेद्याचा थोडासा अंश स्वतः ग्रहण केला. कांहीं वेळानें तो महाप्रसाद सर्वांना वाटण्यांत आला, व सर्व मंडळी श्रीरामकृष्णांना नमस्कार करून आजच्या अद्भुत प्रकाराविषयी गोष्टी बोलत, आनंद करीत आपापल्याघरां गेली. असो.

हळू हळू रोग वाढत चालला. एक घासभर सुद्धां अन्न पोटांत जाणें अशक्य झालें. बोलण्यालाही त्रास होऊं लागला. कोणतेंच औषध लागूं पडेना. औषधानें दोनचार दिवस गुण आलासा वाटावा, पण पुन्हा पहिल्यासारखेंच व्हावें, असें होऊं लागलें. शरीर उत्तरोत्तर अधिकाधिक दुर्बल, अशक्त होत चाललें. चार पावलें सुद्धां चालण्याची शक्ति नाहींशी झाली. नुसतें उठून बसण्यानें सुद्धां क्षतस्थानीं ठणका लागूं लागला. सर्व मंडळी अत्यंत चिंताक्रांत झाली. काय करावें कोणास कांहींच सुचेना. सरतेशेंवटीं डॉक्टरांच्या सल्ल्यावरून पुन्हा एकदां घर बदलून पाहण्याचें ठरलें. श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास माणसांची एकसारखी रीघ लागलेली असावयाची; यामुळें तो घरवालाही अलीकडे कुरकुर करूं लागला होता. दुसरें घर पहावयाचें; पण तें जर श्रीरामकृष्णांना पसंत पडलें नाहीं, तर पुन्हा पहिल्या घराच्या वेळच्यासारखा त्रास व्हावयाचा, आणि मग श्रीरामकृष्णांना तेथून या असल्या भयंकर स्थितींत, कुठें दुसरीकडे व्हावयाचें ? अखेरीस श्रीरामकृष्णांनींच काशीपूरच्या बाजूला घर पहावयास सांगितलें. मंडळींनीं त्या बाजूला घरें पहाण्यास पुन्हा सुरवात केली, व त्याच दिवशीं एक चांगला हवाशीर बंगला महिना ८० रुपये भाड्यानें ठरविला. त्याच दिवशीं श्रीरामकृष्ण नवीन घरांत रहाण्यासही गेले. (२१ डिसेंबर १८८५)

२३—काशीपूर येथील अखेरचे दिवस

आणि

महासमाधी.

“ जो राम जो कृष्ण तोच आतां रामकृष्ण; तुझ्या वेदांताच्या दृष्टीनें नव्हे, तर प्रत्यक्ष ! ” (विवेकानंदांस उद्देशून)

“ आणखी दोनशें वर्षांनीं वायव्य दिशेकडे यावे लागणार आहे. ”

—श्रीरामकृष्ण—

नवीन घरांत राहण्यास गेल्यापासून श्रीरामकृष्णांची प्रकृति सुधारूं लागली. गळ्याचें क्षत पुष्कळसें बरें होऊन, थोडेंफार अन्नही पोष्टांत जाऊं लागलें. उठून बसल्यानें पूर्वीसारखा ठणका लागेनासा झाला. चार पात्रलें चालण्याचीही शक्ति अंगांत आली. यामुळें सर्वांना फार आनंद झाला. परंतु हा आनंद फार दिवस टिकला नाहीं. रोगानें पुन्हा उचल खाल्ती. क्षतस्थानीं पुन्हां अतिशय ठणका सुरू झाला. हा प्रकार पाहून मंडळींनीं बहुबाजारांतील डॉ. राजेंद्रदत्त यांचें औषध सुरू केलें. तीन चार महिने त्यांचें औषध देऊनही कांहीं एक उपयोग होत नाहींसें दिसून आल्यावरून डॉ. नवीनपाल यांचें औषध सुरू केलें. त्याशिवाय मधून मधून इतर डॉक्टरही येत होतेच. डॉ. पाल यांच्या औषधानेंही कांहीं गुण येत नाहींसें पाहून, श्रीरामकृष्णांचें अनुमोदन घेऊन कॅल-फत्ता मेडिकल कॉलेजचे प्रिन्सिपाल डॉ. कोट्रस यांना आणण्यांत आलें. त्यांनीं नीट परिक्षा करून, रोग असाध्य आहे असें सांगितलें !

इतक्या डॉक्टरांची आणि वैद्यांची औषधें झालीं, परंतु रोगाबद्दल कोणाचेंच एकमत झालें नाहीं. कोणी म्हणाले कंठरोग, कोणी म्हणाले गंडमाळा, आणि कोणी Cancer म्हणून सांगितलें ! कधीं कधीं तें क्षत

३४४ २३—काशीपूर येथील अखेरचे दिवस आणि महासमाधी.

नाहींसें होऊन, त्याच्याजागीं एक मोठा फोडच उत्पन्न होई, आणि त्यानें तर श्रीरामकृष्णांना अत्यंत वेदना होत ! कधीं कधीं तो फोड इतका मोठा होई कीं, त्यांना श्वासोच्छ्वास करण्यालाही त्रास होई !! तो फोड फुटेपर्यंत त्यांना अशाच प्राणांतिक वेदना होत ! पोटांत एक घासभर सुद्धां अन्न जात नसे. एक पावशेर दुधांतलें निम्में पोटांत उतरे, व निम्मे बाहेर पडे ! कांहीं दिवसांनीं तो फोड थोडासा फुटून त्यांतून पूं वाहू लागे, आणि मग मात्र त्यांना कांहीं वेळ जरासें बरें वाटे. पण कांहीं केल्या रोगाचें पाऊल मात्र मागें पडेना. ह्या सर्व दारुण वेदना ते हास्यमुखानें सहन करीत. “ रोग कसा बरा होईल, ” याची त्यांनीं कधीं चिंता केली नाहीं, कीं, कधीं उदास होऊन ते स्वस्थ बसून राहिले नाहींत. त्यांनीं आपलें लोकांना उपदेश करण्याचें महत्कार्य अव्याहत रीतीनें चालू ठेवलें. “ ‘फार बोलत जाऊं नका, ’ असें डॉक्टरांनीं सांगितलें आहे, ” अशी एकाद्यानें आठवण करून दिली, तर ते हांसून म्हणत, “ देह जाने, दुःख जाने, मन, तुमि आनंदे थाक ! ” डॉक्टर अथवा इतर मंडळीपैकीं कोणी रोगाची चर्चा सुरू केली, म्हणजे क्षणमात्र आपल्या रोगाकडे त्यांचें लक्ष जाई, व त्यांना आपल्या रोगाची चिंता वाटल्यासारखी दिसे, पण तें केवळ क्षणमात्रच; दुसऱ्याच क्षणीं तें सर्व विसरून जाऊन ते ईश्वरीय गोष्टी बोलू लागत !

श्रीरामकृष्णांच्या आयुष्यांतिल या अखेरच्या ८-८॥ महिन्यांची दिवसमहिनेवार हकीगत देणें शक्य नाहीं, व आवश्यकही नाहीं; म्हणून त्या दिवसांतिल कांहीं प्रसंगाचें येथें वर्णन देऊं; म्हणजे स्वतः श्रीरामकृष्णांच्याच तोंडचे कांहीं शब्द आपल्याला ऐकण्यास सांपडतील:—

२३-१२-१८८५

श्रीरामकृष्णः—(एमूला) माझें दुखणें किती दिवसांनीं बरें होईल असें तुला वाटतें ?

एमूः—दुखणें बरेंच वाढलें आहे, तेव्हां बरेच दिवस लागतीलसें वाटतें.

श्रीरामकृष्णः—किती दिवस ?

एमूः—पांच सहा महिने तरी हवेत.

श्रीरामकृष्णः—(अघीर होऊन) काय ? पांच सहा महिने ?

एम्ः—असें वाटतें खरें,—पण पूर्ण बरें होण्याला !

श्रीरामकृष्णः—(घीर येऊन) हं, असं कांहीं म्हण ! कां म्हटलें पांच सहा महिने ! पण कां रे, ही अशी ईश्वररूपदर्शनें आणि भाव, आणि समाधी,—आणि मग हें दुखणें कसें ?

एम्ः—आपणाला क्लेश फार होतात खरें, पण त्यांतही कांहीं उद्देश आहे.

श्रीरामकृष्णः—कोणता ?

एम्ः—आपल्या अवस्थेचें आतां परिवर्तन होत आहे. आपल्या मनाचा झोंक आतां निराकाराकडे कलूं लागला आहे.

श्रीरामकृष्णः—होय, असें वाटतें खरें—आतां उपदेशही बंद होऊं लागला आहे—बोलवतच नाहीं. सर्व जगत् राममय दिसूं लागलें आहे. एकेकदां वाटतें कीं, आतां बोलूं तरी कुणाजवळ ? * * * हेंच पहाना, माझ्यासाठीं हा बंगला तुम्हीं भाड्यानें घेतला आहे असें कळल्यापासून, किती लोक येऊं लागले आहेत पहा !

एम्ः—आणखी एक उद्देश दिसतो. लोक—र्रीक्षा, लोक—कल्याण;—पांच वर्षांच्या तपश्चर्येनें जो लाभ झाला नसता, तो येथें थोड्याशा दिवसांत भक्तांना झाला आहे,—साधनें प्रेम—भक्ति वगैरे.

श्रीरामकृष्णः—हं, तें खरें. (निरंजनाला उद्देशून) तुलां कसें काय वाटतें ?

निरंजनः—इतकें दिवस नुसतें प्रेम वाटत होतें; पण आतां तेथून दुसरीकडे जायचीच सोय नाहीं !

ऐकतां ऐकतां एकाएकीं श्रीरामकृष्णांची समाधी लागली. बऱ्याच वेळानें समाधी उतरल्यावर ते म्हणूं लागलेः—

असें पाहिलें कीं सर्व चराचर साकाराकडून निराकाराकडे चाललें आहे ! * * * आणखीही पुष्कळ सांगावेंसें वाटतें, पण सांगवत नाहीं, (एमूला) हा निराकाराकडे झोंक,—लय होण्यासाठींच ना ?

एम्ः—(चकित होऊन) असेलही कदाचित् !

३४६ २३-काशीपूर येथील अखेरचे दिवस आणि महासमाधी.

श्रीरामकृष्णः--लोक-परीक्षा,--असें तूं म्हणालास तेंच खरें. या दुखण्या-मुळेंच अंतरंग भक्त कोणते, बहिरंग भक्त कोणते, हें कळून येत आहे. संसार सोडून जे येथें शुश्रूषेला येत आहेत, ते अंतरंग, आणि जे नुसते तोंड दाखवून “ कां महाराज, कसें काय आहे ? ” म्हणून परत जात आहेत, ते बहिरंग.

*

*

*

२३-१२-१८८५

आज सकाळीं श्रीरामकृष्णांनीं प्रेमरसाची लूट मांडली होती ! निरंजनाला म्हणाले “ तूं माझा बाप, मला तुझ्या मांडीवर बसूं दे ! ” कालीपदाच्या वक्षस्थलावर हात फिरवून म्हणाले “ चैतन्य हो ! ” त्याची हनुवटी धरून त्याला कुरवाळीत म्हणूं लागले--“ जे मनापासून ईश्वरभक्ति करतात, त्यांना इथें आलेंच पाहिजे ! ” एकजणाच्या वक्षस्थळावर आपले चरण लावून ते कांहीं वेळ बसले. तो आनंदानें बेहोष होऊन अश्रु टाळीत, चरण कवटाळीत, सद्गदित होऊन म्हणूं लागला--“ भगवान् दयासागर;--आपली केवढी कृपा ! ” प्रेमाची नुसती लूट ! कांहीं वेळानें म्हणाले “ जा गोपाळला बोलावून आण ! ”

*

*

*

श्रीरामकृष्ण दक्षिणेश्वरीं असतां एक दिवस भक्त मंडळींना म्हणाले होते कीं “ मी जेव्हां जाईन (देह विसर्जन करीन) तेव्हां आपलें प्रेमाचें मांडें फोडून जाईन ! ” आतां तीच वेळ आली होती काय ? कारण वर वर्णन केल्यासारखी प्रेमाची लूट अलीकडे मधून मधून चालली होती. आणखी आठच दिवसांनीं, (जानेवारी १८८६ रोजीं) घडलेल्या अद्भुत प्रकाराचें सविस्तर वर्णन मागे (पान १०९-११२) आलेंच आहे.

*

*

*

४-१-१८८६

नरेंद्र येऊन बसला. श्रीरामकृष्ण त्याचेकडे मोठ्या प्रेमानें पहात आहेत, आणि मध्यें मध्यें हांसत आहेत. कांहीं वेळानें मणीला म्हणाले

“ आज नरेंद्र आपल्या घराहून रडत आला ! ” सर्वजण स्तब्ध बसले आहेत.

नरेंद्रः—आज तिथें जावें म्हणतो. श्रीरामकृष्णः—कोठें ? नरेंद्रः—दक्षिणेश्वरी. तेथें रात्री बेलाखालीं धुनी पेटवून बसावें म्हणतो.

श्रीरामकृष्णः—अहं, तसें करूं नको. दारू गोळ्याच्या कारखान्यांतील पहारेकरीं तेथें धुनी पेटवूं देणार नाहीत. पंचवटी छान जागा आहे. अनेक साधु महात्म्यांनीं तेथें जप, ध्यान, केलें आहे. पण रात्र काळोखी आणि थंडी फार. (सर्वजण अगदीं स्तब्ध बसले आहेत.) श्रीरामकृष्ण पुन्हा बोलूं लागले.

श्रीरामकृष्णः—(हांसत) आतां पुढें शिकत नाहीस कां ?

नरेंद्रः—आजपर्यंतचें सारें शिकलेलें विसरून जाईन असें एकादें औषध मला मिळेल तर फार बरें होईल !

कालीपदानें श्रीरामकृष्णांसाठीं कांहीं द्राक्षें आणलीं होती. श्रीरामकृष्णांनीं करंडींतून कांहीं द्राक्षें घेऊन प्रथम नरेंद्राला दिलीं, आणि बाकीचीं भक्तमंडळींत पिस्करून टाकलीं ! !

संध्याकाळ झाली. नरेंद्र व मणी एकीकडे एकटेच बोलत आहेत.

नरेंद्रः—गेल्या शनवारीं इथें ध्यान करीत बसलों होतो. एकाएकीं हृदयांत कसेंसेच होऊं लागलें. मणीः—कुंडलिनी जागृत झाली असावी.

नरेंद्रः—असेल. इडा पिंगला स्पष्ट दिसूं लागल्या. हाजराकडे जाऊन म्हणालों—जरा छातीवर हात तर ठेऊन पहा. काल रविवार; माडीवर जाऊन त्यांना (श्रीरामकृष्णांना) सारें कांहीं सांगितलें आणि म्हणालों “ प्रत्येकाला काहीं ना काहीं मिळालें आहे. आतां मला कांहीं तरी द्या. ” मणीः—मग ते काय म्हणाले ?

नरेंद्रः—ते म्हणाले “ तूं एकदां घरची नाट व्यवस्था करून ये म्हणजे सर्व कांहीं होईल. तुला काय पाहिजे ? ” मणी म्हणालोंः—“ मला ” असें वाटतें कीं एकसारखें तीन चार दिवस समाधीमग्न होऊन रहावें ! उगीच थोडेसें खाण्यापुरती समाधी उतरावी. हें ऐकून ते म्हणाले—“ तूं तर फारच हीन-

३४८ २३—काशीपूर येथील अखेरचे दिवस आणि महासमाधी.

बुद्धी बुवा ! अरे, त्या अवस्थेपेक्षांही उच्च अवस्था आहे. तुला तर तें गाणें येतें—“ जो कुछ है सो तूहि है ? ” तूं एकदां घरची नीट व्यवस्था लावून ये, —समाधी अवस्थेहून ही उच्च अवस्था तुला मिळेल.”

मग आज सकाळीं घरीं गेलों. सारी मंडळी मला बोलूं लागलीं, “असा काय मूर्खासारखा उगीच इकडे तिकडे भटकतोस ? (वकीलीची) परीक्षा इतकी जवळ आली—अभ्यास विभ्यास राहिला आणि नुसता आपला भटकतो आहे !” “ कांहीं वेळानें आपल्या अभ्यासाच्या खोलींत गेलों. पुस्तक हातांत घेतलें—वाचायची भीतिच वाटूं लागली, छाती धड् धड् उडूं लागली; रडूं आलें;—आजच्यासारखा असा कधींही रडलों नसेन !! एकाएकी काय वाटलें कोणास ठाऊक,—पुस्तक तसेंच फेंकून दिलें, आणि इकडे घांव मारली ! रस्त्यानें लोक पाहताहेत, जोडा कुठें पडला शुद्ध नाही; वाटेंत काय आहे इकडे लक्ष नाही ! एकदांचा इथें येऊन पोहोंचलों !!

कांहींवेळ गप्प बसून नरेंद्र पुन्हा बोलूं लागला:—

नरेंद्र:—विश्वेकचुडामणींतील श्लोक आठवून मन जास्तच व्याकुळ झालें. शंकराचार्यांनीं म्हटलें आहे—“ या तीन गोष्टी माणसाला मोठ्या पुण्याईनें आणि ईश्वराच्या कृपेनेंच प्राप्त होतात. “ मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्रयः ”—असें वाटलें, आपल्याला या तिन्हीही प्राप्त झाल्या आहेत:—मनुष्यजन्म मिळाला आहे, मोठ्या पुण्याईनें मुक्तीची इच्छा प्राप्त झाली आहे, आणि ईश्वरकृपेनें यांच्यासारख्या महापुरुषांच्या आश्रयाचा लाभही झाला आहे !! मग आतां वाट कशाची पहायची ?

हें ऐकून मणीचें हृदय भरून आलें. नरेंद्र पुन्हां बोलूं लागला.

नरेंद्र:—आतां संसाराकडे मन लागत नाही, कीं संसारांत असलेलीं माणसेंही आवडत नाहींत.

कांहीं वेळ थांबून:—

नरेंद्र:—तुम्हीं मंडळी मोठी भाग्यवंत, तुम्हाला शांतिलाभ झाला आहे. पण माझ्या प्राणांची तळमळ मात्र वाढत चालली आहे !

रात्र झाली. नवांचा सुमार. श्रीरामकृष्णांजवळ निरंजन आणि शशी बसले आहेत. मणी जाऊन पाहतो तों श्रीरामकृष्णांना झोंप लागली आहे. थोड्या वेळाने ते जागे होऊन नरेंद्राच्याच गोष्टी बोलू लागले.

श्रीरामकृष्णः—नरेंद्राची अवस्था खरोखरच मोठी आश्चर्यकारक आहे. काय चमत्कार आहे ? हाच नरेंद्र मागे साकार मानीत नसे. पण त्यालाच आज कशी तळमळ लागली आहे पहा !
* * * ईश्वरदर्शनासाठी असा प्राण व्याकूळ होऊ लागला म्हणजे समजावे की आता ईश्वरदर्शनाला उशीर नाही ! ”

नरेंद्र आज रात्री दक्षिणेश्वरीं निघून गेला. बरोबर एक दोन भक्त मंडळी होती.

*

*

*

१४-३-१८८६.

फाल्गुन शुक्ल पक्षातील नवमी तिथी. दोन प्रहर रात्रीचा समय. आज श्रीरामकृष्णांची प्रकृति ज्यास्तच बिघडली आहे. पिठासारखे शुभ्र चांदणे पडले असून बंगल्याभोंवतीचे उद्यान जणु आनंदमय झाले आहे ! भक्तमंडळीच्या मनांत मात्र आनंद नाही ! श्रीरामकृष्ण माडीवर बिछान्यावर तळमळत पडले आहेत. अंगाकडे बघवत नाही ! नुसते अस्थिचर्म राहिले आहे ! झोंप नाही ! जवळ एक दोन भक्त विचारे हुताश होऊन बसले आहेत ! काय करणार ? आपल्या गुरुदेवासाठी ते आपला प्राणही देतील, पण त्यांचे क्लेश कसे कमी करता येणार ? क्षणमात्र त्यांचा डोळा लागलासा वाटावा, पण लगेच पुन्हां झोंप मोड व्हावी असे चालले होते. एम्. जवळच बसले होते. श्रीरामकृष्णांनी त्यांना आणखी जवळ येण्याची खूण केली. बोलवत नाही ! हर हर ! काय कष्ट हे !

श्रीरामकृष्ण अत्यंत खोल आवाजांत अस्पष्ट स्वराने म्हणू लागले—
“ तुम्ही सारेजण रडत बसाल, म्हणून हा भोग भोगीत आहे; पण तुम्ही जर म्हणाल की ‘ इतके क्लेश होतात, तर आतां पुरे, ’ तर आतांच देह ठेवावा म्हणतो ! ”

३५० २३—काशीपूर येथील अखेरचे दिवस आणि महासमाधी.

हे शब्द कानीं पडतांच भक्तमंडळींचें हृदय शतधा विदीर्ण झालें; जो त्यांचा मातापिता, त्यांचें इहपरलोकींचें सर्वस्व, त्यांचा पालनकर्ता परमेश्वर—त्यांच्या तोंडून हे कर्णकठोर शब्द बाहेर पडत आहेत काय ? त्यांना ती रात्र काळरात्रिसारखी वाटूं लागली. श्रीरामकृष्णांची प्रकृति अधिकच अत्यवस्थ होऊं लागली ! काय करावें ? डॉक्टरांकडे माणसें पाठविलीं. गिरीशचंद्र त्या तेवढ्या रात्री डॉक्टर उर्पेद्र व नवगोपाल यांना बरोबर घेऊन आले. बिछान्याभोंवती मंडळी गोळा झालीं.* * *

श्रीरामकृष्णांना जरा बरें वाटत आहे. हळू हळू म्हणत आहेत “ देहाला क्लेश, व्हायचेच. स्पष्ट दिसत आहे कीं पंचभूतांचा देह ! ” गिरीशकडे वळून म्हणतात “ अनेक ईश्वरीय रूपें दिसत आहेत, त्यांतच हें रूपसुद्धां (स्वतःचा देह) दिसत आहे ! ! ”

ती काळरात्र एकदांची सरली. सकाळीं ७।८ वाजले असावे. भक्तमंडळी स्वस्थ बसली आहेत. काल रात्रीचे श्रीरामकृष्णांचे क्लेश आठवून कोणाच्याच तोंडून शब्द निघत नाहीं. एमूकडे पाहून श्रीरामकृष्ण म्हणतात:—मला आतां काय दिसत आहे सांगूं ? तोच सर्व कांहीं झाला आहे. सर्व जगत् त्यानेंच व्यापलें आहे. बलि, बली मारणाऱ्याचा ठोकळा, आणि तो मारणारा हें सर्व तोच झाला आहे ! !

श्रीरामकृष्ण जीवांच्या कल्याणासाठीं आपल्या शरीराचें बलिदान देत आहेत, असा याचा अर्थ कीं काय ?

बोलतां बोलतां त्यांना भावावस्था प्राप्त झाली. “ आहा ! आहा ! म्हणत ते समाधीमग्न झाले ! ! कांहीं वेळानें समाधी उतरल्यावर म्हणत आहेत:—“ आतां मला कांहीं एक क्लेश होत नाहींत. आतां अगदीं पहिल्यासारखा झालों ! ” ही सुखदुःखातीत अवस्था पाहून भक्तमंडळी चकित झाली. थोड्या वेळानें श्रीरामकृष्ण म्हणतात:—हा लाटू; डोक्याला हात लावून बसला आहे; पण जणूं काय ईश्वरच डोक्याला हात लावून बसला आहे असें दिसत आहे ! कांहीं वेळानें श्रीरामकृष्णांच्या स्नेहसागराला जणुं भरती आली. राखाल व नरेंद्र यांना मुलांसारखे कुरवाळीत त्यांच्या तोंडावरून हात फिरवित आहेत ! !

कांहीं वेळानें एमूकडे वळून म्हणतात:—आणखी कांहीं दिवस देह राहता तर पुष्कळांचें कल्याण झालें असतें—पण तो आतां राहणार नाहीं!!” मंडळी अगदीं चित्रासारखीं तटस्थ बसलीं आहेत. श्रीरामकृष्ण पुढें म्हणतात:—पण तो आतां (आई) राखणार नाहीं! सरळ मूर्ख पाहून कदाचित् लोक सारें ओळखतील; सरळ मूर्ख मी कदाचित् लोकांना सारें द्दिऊन टाकीन, म्हणून आई हा देह राखणार नाहीं!!

राखाल:—(लाडिकपणानें) महाराज आपणच आपला देह आणखी कांहीं दिवस राखण्याला आईला सांगा ना ?

श्रीरामकृष्ण:—आईची इच्छा असेल तसें होईल !

नरेंद्र:—आपली इच्छा आणि आईची इच्छा एक होऊन गेली आहे !

*

*

*

थोडा वेळ थांबून श्रीरामकृष्ण म्हणतात:—देह धारण केला की त्याबरोबर क्लेश आलेच. म्हणून एकाद्या वेळीं वाटतें की आतां पुन्हां यावे लागूं नये. तरी पण आणखीही एक गोष्ट आहे.—बाहेरच्या आमंत्रणाची चटक लागल्यावर घरची भाजीभाकरी चांगली लागत नाहीं!!

*

*

*

२२-४-१८८६.

आज डॉक्टर सरकार व राजेंद्रदत्त दोघेही श्रीरामकृष्णाकडे आले होते. प्रकृति वगैरे पाहणें झाल्यावर, श्रीरामकृष्णांसाठीं होणारा सारा खर्च त्यांची भक्तमंडळी चालवीत आहेत, अशी गोष्ट निघाली.

श्रीरामकृष्ण:—काय करावें ? फार खर्च चालला आहे.

डॉ. सरकार:—पण त्याबद्दल आपण कष्टी होऊं नये. ही सर्व मंडळी खर्च चालवायला तयार आहेत. (थोडें हंसून) आतां सांगा बरें, कांचन हवें कीं नको तें ?

श्रीरामकृष्ण:—(हांसत नरेंद्राला) तूं सांग ना त्यांना !

नरेंद्रानें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. डॉक्टर पुन्हा बोलूं लागले:—

डॉ. सरकार:—म्हणून म्हणतों—कांचनाचा त्याग करून चालत नाहीं.

३९२ २३—काशीपूर येथील अखेरचे दिवस आणि महासमाधी.

डॉ. राजेंद्रः—मी असं ऐकलं कीं यांची पत्नी यांच्या पथ्यापाण्याची व्यवस्था ठेवीत आहे ?

डॉ. सरकारः—आणि म्हणून, पहा बरं—कामिनीही पाहिजे !

श्रीरामकृष्णः—(स्मित करून) मोठी पंचाइत आहे, बुवा !

डॉ. सरकारः—वा ! पंचाइत नसेल तर मग काय ? सगळेच परमहंस !

श्रीरामकृष्णः—काय सांगू ! स्त्रियांचा नुसता स्पर्शही खपत नाही. झाल्यास विंचवानें नांगी मारल्यासारख्या वेदना होतात !

डॉ. सरकारः—तुम्ही सांगतां त्याच्यावर माझा विश्वास आहे. पण हें सांगा,—कामिनी वांचून चालवें कसे ?

श्रीरामकृष्णः—पैशाचा नुसता स्पर्श झाला तरी हात वाकडा तिकडा होऊन जातो ! श्वासोच्छ्वास बंद होतो ! * * * पैशाचा उपयोग कोणी ईश्वरसेवेकडे केला, तर त्यांत दोष नाही. आणि स्त्री हें जगदंबेचेंच एक स्वरूप आहे, असं जाणून घेऊन संसार करूं लागल्यास मग त्यांत गुरफटून जाण्याची भीति नाही. स्त्री म्हणजे काय वस्तु आहे, हें ईश्वरदर्शन झाल्यावांचून समजत नाही.

* * *

असो. काशीपुरांत श्रीरामकृष्ण एकंदर ८ महिने होते. उत्तरोत्तर त्यांचा रोग बळावत चालला. डॉक्टर झाले, वैद्य झाले, हकीम झाले, मंत्रतंत्र तोडगै, सर्व कांहीं झाले—परंतु कशानेंही कांहीं गुण येईना. त्यांना आराम पडावा म्हणून त्यांच्या भक्तमंडळीपैकीं पुष्कळांनीं कांहीं व्रतें नेम करण्यास सुरुवात केली. परंतु कशाचाही उपयोग झाला नाही. कांहीं दिवस क्षतांतून पूं वाहल्यावर तो बंद होऊन रक्त वाहण्यास सुरुवात झाली ! एकादे दिवशीं इतकें रक्त जावें, कीं तें आतां बंदच होत नाही कीं काय असं वाटावें !! रक्त वाहत असतां त्यांना प्राणांतिक वेदना होत. एक दिवस असाच रक्तस्राव होत असतां रामचंद्र दत्ताच्या गळ्यास मिठी मारून ते म्हणाले—“ इतका रक्तस्राव होत आहे, तरी सुद्धां अजून प्राण जात नाही !! ” त्यांच्या त्या दारुण वेदनांकडे बघवतही नसे. परंतु तेवढी वेळ गेली, कीं—आपले सर्व क्लेश विसरून लगेच ते ईश्वरविषयक गोष्टी बोलूं लागत !!

शशीची अलौकिक गुरुसेवा; अखेरची निरवानिरव. ३९३

श्रीरामकृष्णांच्या सेवेसाठी या सुमारास राखाल, योगेन, शशी, नरेंद्र, बाबूराम, लाटू, शरत्, गोपाळ वगैरे बालभक्त सदैव असत. संसारी भक्तांपैकी एम्, राम, गिरीश, वगैरे मंडळी येऊन जाऊन सदैव असत. माताजीही होत्याच. परंतु या सर्व मंडळींत शशीनें गुरुसेवेची पराकाष्ठा केली. सर्व गोष्टींकडे त्याची दृष्टी असे. श्रीरामकृष्णांना कोणत्या वेळेला काय पाहजे, त्यांना केव्हां काय द्यावयाचें, वगैरे सर्व गोष्टींकडे त्याचें सारखें लक्ष असे; रात्रंदिवस श्रीरामकृष्णांच्या जवळ तो बसून असे. त्याला भूक नाही, तहान नाही, रात्र नाही, दिवस नाही, झोप नाही, आपली सेवा की आपण ! तिसरी गोष्ट त्याला माहित नव्हती. त्याच्या इतर गुरुबंधूपैकी कोणी कोणी ध्यान, धारणा, जप, तप, व्रतें वगैरे करीत असत. परंतु शशीला तें कांहीं नाही ! त्याचें जपतप साधनें सर्व कांहीं गुरुसेवा ! श्रीज्ञानेश्वरीच्या तेराव्या अध्यायांत “आचार्योपासनम्” या पदाचें व्याख्यान करतांना श्रीज्ञानेश्वरांच्या गुरुभक्तीला भरती येऊन, त्या भुरांत त्यांनीं, गुरुसेवेचें जें बहारीचें वर्णन केलें आहे, आणि गुरुसेवेची जी पराकाष्ठा दाखविली आहे,—तशी त्या अखेरच्या दिवसांत शशीनें प्रत्यक्ष दाखविली !! धन्य शशी !! त्याच्या गुरुभक्तीला तुलना नाही. जे जे त्याची ती विलक्षण गुरुसेवा पहाव, ते चकित होऊन जात ! असो.

दिवसेंदिवस श्रीरामकृष्णांची प्रकृति अधिकाधिक खंगत चालली. त्यांना आपला देह आतां फार दिवस रहात नाही हें कळून चुकलेंच होतें, व त्याप्रमाणें त्यांनीं अखेरची निरवानिरव करण्यास सुरवात केली. अलीकडे त्यांनीं २।३ वेळ बोलून दाखविलें होतें कीं “जहाजांत दोन भाग पाणी भरलें आहे. आणखी एक भाग लवकरच भरून जहाज समुद्रांत बुडून जाईल !” रोज, केव्हां तरी, सर्व मंडळींना बाहेर जाण्यास सांगून ते नरेंद्राला जवळ बोलावीत, आणि त्याला नामाप्रकारचा उपदेश करीत. त्याला निर्विकल्पसमाधीसुखाचा लाभ नुकताच झाला होता, आणि त्याला आपल्या आयुष्याचें ध्येय आणि आयुष्यांतील काम काय आहे, हें कळून आलें होतें. त्यावेळीं त्याला श्रीरामकृष्णांनीं त्याला सांगितलें होतें कीं, “तुला आतां आईनें सर्व कांहीं दाखविलें आहे. आणि तो सर्व अनुभव तुझ्या हृदयांत बंद करून त्याची

३५४ २३—काशीपूर येथील अखेरचे दिवस आणि महासमाधी.

किल्ली तिने माझ्या हातांत दिली आहे ! आतां यापुढें तुला माझे काम करावयाचें आहे. तें काम पुरें झाल्याशिवाय तुला येथून जातां येत नाहीं.” ते आतां नरेंद्राला आपलें काम समजावून देत होते ! नरेंद्राशीं त्यांचें एवढें काय खलवत चालत आहे, याची एकदोघांशिवाय इतरांना कांहींच कल्पना नसल्यामुळे, श्रीरामकृष्ण महाप्रयाणाची तयारी करीत आहेत, असें समजण्याला त्यांना कांहींच मार्ग नव्हता.

एक दिवस त्यांची प्रकृति अत्यंत अत्यवस्थ झाली असतां, अंतकाळ जवळ आला, असें वाटून मंडळी शोकाकुल झाली. एकजण म्हणाला सुद्धां—“ महाराज आतां आम्ही कोणाच्या तोंडाकडे पहावें ? ” हें ऐकून श्रीरामकृष्णांना दुःख झालें, व ते अत्यंत क्षीण आवाजानें म्हणाले, ‘ नरेंद्र तुम्हाला शिकवील ! ’ हें ऐकून नरेंद्राला ही जबाबदारी आपल्या शक्तीबाहेरची आहे, असें वाटून तो म्हणाला “ महाराज हें माझ्याच्यानें होणार नाहीं ! ” त्याबरोबर त्याचेकडे क्षणमात्र पाहून श्रीरामकृष्ण म्हणाले “ तूं काय नाहीं म्हणतोस ? तुझी हाडेंसुद्धां करतील ! ”

आणखी एक दिवस सर्व मंडळींना बाहेर जाण्यास सांगून श्रीरामकृष्णांनीं नरेंद्राला आपल्या खोलींत हाक मारून त्याला ध्यानस्थ बसण्यास सांगितलें. नरेंद्र ध्यानस्थ बसला आणि लवकरच त्याचें बाह्य जगताचें ज्ञान नाहींसें झालें. कांहीं वेळानें ध्यान विसर्जन करून पाहतो तो श्रीरामकृष्णही जवळ बसले असून, त्यांच्या नेत्रांतून अश्रु वाहत आहेत !! श्रीरामकृष्ण त्याचेकडे पाहून म्हणाले—“ नरेन्, मजजवळ होतें नव्हतें तेवढें सर्व तुला देऊन, आतां मात मां खरा खरा फकीर बनलों ! धर्मप्रचाराच्या कामीं तुला या शक्तीचा उपयोग होईल ! ! ” श्रीरामकृष्णांनीं आपल्या सर्व सिद्धीचें दान केल्याचें पाहून नरेंद्राचे डोळे पाण्यानें भरून आले.

अशा रीतीनें जुलै (१८८६) महिना संपला. त्यांच्या उत्तरोत्तर क्षीण होत चाललेल्या प्रकृतीकडे पाहून सर्वांना कळून चुकलें, कीं आतां अंतकाळ समीप आला आहे. भक्तमंडळींनीं वरचेवर म्हणावें “ महाराज, आपणच मनावर घेतल्याशिवाय रोग बरा होणार नाहीं. ” यावर त्यांनीं हांसून म्हणावें “ देह म्हणजे एक कागदाची पिशवी, आणि तिला एक

“ जो राम जो कृष्ण तोच आतां रामकृष्ण ” ! ३९९

भोंक पडलेलें दिसत आहे झालें ! असल्या गोष्टीची कां कुठें काळजी करायची असते ?” आणि हें सारें बोलणें हंसण्यावारी न्यावें !

आगष्ट महिन्याच्या १३ किंवा १४ तारखेस श्रीरामकृष्णांचें दुखणें फारच वाढलें. विछान्याभोवतीं मंडळी पुतळ्यांसारखी स्तब्ध बसून होती. त्यांचे क्लेश कोणाच्यानेंही पाहवेनात ! नरेंद्र त्यांच्या अगदीं जवळ बसलेला होता. एक क्षणभर—एकच क्षणभर—त्यांच्या मनांत विचार आला कीं—
“ राम आणि कृष्ण झालेलाच आतां रामकृष्ण होऊन आला आहे, ” असे हें वरचेवर म्हणत असतात; पण यांचे हे क्लेश पाहून मनांत संशय आल्यावाचून रहात नाही. या वेळीं जर हे पुन्हा तसेंच म्हणून दाखवतील, तर खरें मानीन ! ” हा विचार येण्याचा मात्र अवकाश,—एकदम त्यांच्याकडे वळून त्यांच्याकडे टक लावून पहात, श्रीरामकृष्ण गंभीर स्वरानें म्हणाले—“ अजूनही शंका, अजूनही संशय अं ? पक्कें लक्षांत ठेव कीं जो राम आणि जो कृष्ण, [झाला होता] तोच आतां रामकृष्ण ! [होऊन आला आहे] तुझ्या वेदांताच्या दृष्टीनें नाही, तर प्रत्यक्ष !! ” हे शब्द कानीं पडतांच सर्व मंडळी—व विशेषतः नरेंद्र—अगदीं चकित होऊन गेलीं !

आगष्ट महिन्याची १६ वी तारीख आली. त्या दिवशीं रविवार होता (श्रावणी पौर्णिमा). सकाळींच त्यांनीं एकजणाला पंचांग पाहून एकादा चांगला दिवस पाहण्यास सांगितलें. त्याच दिवशींचें फलाफल सांगून तो भक्त पुढील दिवसाचें, म्हणजे भाद्रपद कृष्ण प्रतिपदेचें (बंगाल्यांत मासगणना पौर्णिमांत असते) फलाफल सांगण्यास सुरुवात करणार, तांचे त्याला थांबण्यास सांगून ते दुसऱ्याच कांहीं गोष्टी बोलूं लागले. त्या दिवशीं त्यांचे सर्व व्यवहार कांहीं निराळ्याच तऱ्हेचे दिसूं लागले. दुपारीं डॉ. नवीनपाल त्यांना पाहण्यासाठीं आले. श्रीरामकृष्ण त्यांना म्हणाले, “ आज अत्यंत क्लेश होत आहेत. पाठीच्या कण्याजवळचा भाग जसा कांहीं जळत आहे ! ” असें म्हणून त्यांनीं आपला हात पुढें केला. नाडी पाहून डॉक्टर श्रीरामकृष्णांकडे टक लावून पाहूं लागले. श्रीरामकृष्णांनीं विचारलें “ कांहीं उपाय ? ” डॉक्टरांना आतां काय बोलावें तें समजेना. श्रीरामकृष्ण आपण होऊन म्हणाले “ आतां

३५६ २३-काशीपूर येथील अखेरचे दिवस आणि महासमाधी.

कांहीं उपाय नाही, दुखणें असाध्य झालें आहे, असेंचना ? ” हें ऐकून खालीं मान घालून डॉक्टर-“ असें वाटतें खरें ” असें पुटपुटले. त्या-बरोबर देवेंद्रकडे वळून श्रीरामकृष्ण म्हणतात “ ही मंडळी इतक्या दिवसांनीं मला हें सांगत आहेत काय ? ‘ दुखणें बरें होईल, ’ असें सांगून मला इथें आणलेंत; आणि आतां दुखणें बरें होत नसेल, तर व्वर्थ क्लेश तरी कां करून घ्या ? ” डॉक्टर निघून गेले. त्यावेळेपासून त्यांनीं मग आपल्या दुखण्याचें अथवा क्लेशाचें अथवा औषधाचें नांवही काढलें नाही. कांहीं वेळानें ते म्हणूं लागले “ देख, आमार हांडी हांडी डाल भात खाइते इच्छा हइतेछे ! ” हें ऐकून देवेंद्र त्यांची एकाद्या लहान मुलासारखी समजूत घालूं लागला. पण ते कांहीं गप्प बसेनात.

डॉक्टर निघून गेल्यापासून त्यांची मुद्रा अजिबात बदलून गेली. त्यांना आपल्या दुखण्याचा पूर्ण विसर पडला असून ते आनंदी दिसत होते. थोड्या वेळानें एक गृहस्थ त्यांना योगासंबंधीं कांहीं प्रश्न विचारण्यास आला, त्याचे बरोबर ते जवळ जवळ दोन तास बोलत बसले. त्यांच्या मुद्रेवर दुखण्याचें कांहीं एक चिन्ह दिसत नव्हतें. कांहीं वेळानें डॉक्टर आले, व त्यांना एक औषध देऊन म्हणाले “ या औषधानें आपल्याला खात्रीनें गुण येईल. ” तें घेऊन श्री रामकृष्ण किंचित् रागावल्यासारखे करून म्हणाले—“ आई, आणखी किती दिवस तूं मला उष्टें खायला लावणार आहेस ? ”

त्या रात्री त्यांना नेहमीपेक्षां जास्त अन्न गेलें, व ते मोठ्या आनंदानें म्हणूं लागले, “ मला कांहीं एक झालेलें नाही. फक्त (गळ्याकडे बोट करून) हें येथें एक कायसें झाल्यासारखें दिसतें. ” रात्रीं ते उशीला टेंकून आपल्या आंथरुणावर बसून बराच वेळ मंडळीशीं बोलत बसले होते. त्याचें अंग मात्र नेहमीपेक्षां बरेंच ऊन लागत होतें. कांहीं वेळानें ते म्हणाले, “ तुम्ही सर्वजण मला वारा घाला. ” मंडळी वारा घालूं लागली. नरेंद्र त्यांचे पाय आपल्या मांडीवर घेऊन ते हळू हळू चेपत होता. श्रीरामकृष्ण त्याला म्हणाले, “ या मुलांची नीट काळजी घे वर ! ” हे शब्द त्यांनीं त्या रात्रीं तनिचारदां तरी उच्चारले असतील !

कांहीं वेळानें ते म्हणाले “ मला जरा झोंप येत आहे, निजतां. ” असें म्हणून ते आंथरुणावर निजले. २१-२॥ तास त्यांना चांगळी झोंप लागली. एक वाजण्याच्या सुमारास ते एकदम कुशीवर वळले, व ॐ, ॐ, असा घोगण्या आवाजाचा उच्चार मंडळीच्या कानावर आला. त्या वेळीं त्यांचें सर्वांग रोमांचित झालें असून, वदनमंडळ अत्यंत शांत व तेजोमय झालेलें दिसलें. नरेंद्रानें त्यांचे पाय घाईघाईनें पण हळूच एका उशीवर ठेवले, व आपण जिऱ्याकडे धांव मारली ! त्याला तो देखावा बघवेना. एकजण डॉक्टर जवळच होते, ते नाडी पाहूं लागले, पण त्यांना नाडीचा पत्ताच लागेना ! त्याबरोबर ते मोठमोठ्यानें रडूं लागले ! शशीचा अजून समज होता कीं ही नेहमीसारखीच समाधी आहे, म्हणून तो एकदम ओरडून म्हणाला, “ केवढ्यानें ओरडतोस रे गद्दया ! ” थोड्याच वेळांत नरेंद्रही वर आला. सर्वांचा अजून समज होता कीं ही समाधी आहे. म्हणून ती उतरावी यासाठीं सर्वांनीं ‘ हरि ॐ ’ असा मोठ्यानें जप चालविला. पहाटें पांचच्या सुमारास श्रीरामकृष्णांचें अंग थंड पडूं लागलें. तरी पण कण्याचा भाग उष्ण लागत होता, म्हणून ही महासमाधी आहे असें कोणालाच वाटेना. अंगोदरच मंडळी आणखी इतर डॉक्टरांच्याकडे गेलीच होती. डॉ० सरकार आले, व सर्व लक्षणें पाहून त्यांनी ही महासमाधीच आहे असें सांगितलें !!

तरीसुद्धां कोणाकोणाला अजून संशय होताच. डॉ० सरकार निघून गेल्यावर तेथें त्या वेळीं कांहीं संन्यासी आले, व त्यांनीं ही सर्व लक्षणें पाहून ही समाधीच असल्याचें सांगितलें !!

झालें ! आतां संशयाला कांहीं जागाच उरली नाही. जिकडे तिकडे एकच हाहाकार उडाला ! भक्त मंडळींना दाही दिशा शून्य वाटूं लागल्या ! त्यांना या अफाट जगांत एकटेंच सोडून देऊन त्यांचा इहपरलोकांचा आधार, त्यांचें सर्वस्व, त्यांचा देवाधिदेव त्यांना सोडून गेला !! पहाटें-पासूनच ही दारुण वार्ता सर्व शहरभर पसरली होती. सकाळींच खालच्या मुजल्यांतील दिवाणखान्यांत एक सुंदर मंचक तयार करून, घुष्ममालादिकांनीं तो श्रृंगारून त्यावर श्रीरामकृष्णांचा देह आणून

३५८ २३-काशीपूर येथील अखेरचे दिवस आणि महासमाधी.

ठेवला होता. साऱ्या शहरावर शोकाची छाया पडल्यासारखी दिसू लागली ! त्या महापुरुषाचें अखेरचें दर्शन घेण्याला चोहोंकडून लोकांच्या झुंडींच्या झुंडी काशीपुरच्या त्या बंगल्याकडे लोटू लागल्या !

दुपारच्या वेळीं, श्रीरामकृष्णांच्या देहाचा व त्यांच्या सर्व शिष्य-मंडळीचा फोटो घेण्यांत आला. संध्याकाळपर्यंत माणसांची एकसारखी गर्दी सुरू होती. संध्याकाळीं ६ चे सुमारास श्रीरामकृष्णांच्या पार्थिव देहाला अखेरचा अग्निसंस्कार देण्यासाठीं अखेरची यात्रा निघाली. बरोबर भजनी दिंड्या होत्या. चारी दिशांनीं हरिनामाचा गजर आणि श्रीराम-कृष्णांचा जयजयकार चालला होता.

लवकरच मंडळी काशीपुरच्या घाटावर जाऊन पोहोंचली. तेथें कांहीं वेळ भजन वगैरे झाल्यावर, चंदन व तुलसीकाष्ठांच्या चितेवर श्रीराम-कृष्णांचा देह ठेवण्यांत आला, आणि थोड्याच वेळांत अग्नीनें आपलें काम केलें !! मग त्यांच्या अस्थि एका तांब्याच्या भांड्यांत घेऊन, शिष्यमंडळी शून्यमनानें काशीपुरच्या बंगल्याकडे परत फिरली.

ਸਟੈ ਸਮਾਥੀ

२४—महासमाधीनंतर.

श्रीपुरांतील बंगल्यांत कांहीं दिवस ठेवल्यानंतर श्रीरामकृष्णांच्या अस्थींचा ताम्रकलश योगोद्यानांत नेण्यांत आला. श्रीरामकृष्णांची संन्यासी शिष्यमंडळी वराहनगरांत एक भाड्याचें घर घेऊन तेथें राहूं लागल्यावर तो कलश त्यांनीं तेथें आणला. स्वामी विवेकानंद अमेरिकेहून परत आल्यावर, वराहनगरांतील मठाचें बेलूरच्या मठांत स्थानांतर झाल्यावर, श्रीरामकृष्णांच्या अस्थि त्यांनीं तेथें नेल्या. हल्लीं त्या तेथेंच असून त्यांची रोज पूजा अर्चा होत असते. श्रीरामकृष्णांचा बिछाना, वस्त्रें, जोडा, वगैरे वस्तुही तेथें एका स्वतंत्र खोलींत अत्यंत काळजीपूर्वक जपून ठेविल्या आहेत. दरवर्षी बेलूर येथें श्रीरामकृष्णांचा जन्मोत्सव मोठ्या समारंभानें होत असतो.

* * *

दक्षिणेश्वर कालीमंदिरांतील श्रीरामकृष्णांची खोलीही अशीच वेगळी राखून ठेविली असून, तींत श्रीरामकृष्णांचा एक मोठा व एक लहान पलंग, बिछाने, खडावा, त्यांचीं वापरण्याचीं भांडीं, त्यांच्यादेळीं त्या खोलींत असलेल्या सर्व तसबिरा, त्यांनीं स्वतः काढलेलें श्रीगायत्रीचें चित्र-वगैरे वस्तु अजून पहावयास मिळतात. तेथील श्रीकालीमंदिरांत पूजकाचे जागीं श्रीरामकृष्णांचा पुतण्या, रामलाल दादा हे अजून आहेत.

* * *

श्रीरामकृष्णांची पत्नी श्रीशारदादेवी ह्या त्यांच्यामागे ३६ वर्षे हयात होत्या. श्रीरामकृष्ण समाधिस्थ झाल्यानंतर, त्या आपल्या हातांतील बांगड्या फोडून टाकीत असतां, श्रीरामकृष्ण आजारी पडण्याचे अगोदर जसे होते, त्या स्वरूपांत प्रगट होऊन, त्यांचे हात धरून म्हणाले, “मी काय मेलों आहे कीं काय, म्हणून तूं बांगड्या फोडतेस ?” हें ऐकून

चकित होऊन, त्यांनी बांगड्या तशाच राहू दिल्या, आणि मग वैधव्याचे कोणतेच चिन्ह आमरण धारण केले नाही. श्रीरामकृष्णानंतर माताजी कर्धी कामार-पुपुरास, तर कर्धी जयरामवाटीस राहत असत. त्यांच्यासाठी भक्तमंडळींनी बागबाजारांत एक घर बांधून त्यांची तेथे राहण्याची सर्व व्यवस्था करून दिली आपल्या आयुष्याचे अखेरचे दिवस त्यांनी याच घरांत घालविले. त्यांचे श्रीरामकृष्णांच्या भक्तमंडळींवर फार प्रेम असे. त्यांच्याकडे जाणाऱ्या सर्व लोकांच्या मनांवर, त्यांच्या प्रेमळ वर्तनाचा आणि थोर चारित्र्याचा परिणाम झाल्यावांचून राहत नसे. श्री स्वामी विवेकानंद व त्यांचे इतर गुरुबंधू त्यांना अत्यंत मान देत, व प्रत्येक लहान मोठ्या कार्यांत त्यांचा आशीर्वाद घेत. त्या नुकत्याच (१९२०) आपल्या वयाच्या ६६ व्या वर्षी बागबाजारांतील आपल्या घरी समाधिस्थ झाल्या.

*

*

*

श्रीरामकृष्णांनी आपल्या शिष्यांसंबंधी वर्तविलेली सर्व भविष्ये खरी ठरली.

श्रीरामकृष्णांच्या मागून, त्यांचे कार्य, त्यांच्या पट्टशिष्यांनै-नरेंद्रानै-
 • (स्वामी विवेकानंद) किती उत्तम रीतीने तडीस नेले, आणि चांरी खंडांत आपल्या सनातन हिंदुधर्माचा झेंडा कसा फडकविला, हे सर्वांना माहितच आहे. अमेरिकेहून १८९७ साली परत आल्यावर त्यांनी “श्रीरामकृष्ण मिशन” ही संस्था स्थापून कलकत्याजवळच बेंलूर येथे आपला मठ स्थापला. मठाचा मुख्य उद्देशः—

(१) निरनिराळ्या धर्मांचा तौलनिक अभ्यास करून सनातन हिंदुधर्माच्या सार्वत्रिक प्रचारासाठी संन्यासी प्रचारक शिकवून तयार करणे.

(२) आपल्या दरिद्री देशबांधवांची यथासाध्य सेवा करणे.

सध्यां हिंदुस्थान, अमेरिका, ब्रम्हदेश, सिलोन, आसाम, मलाया द्वीपकल्प वगैरे देशांत मिशनच्या एकंदर ५० शाखा असून त्यांनी हे लोकसेवेचे व्रत अखंड चालविले आहे. श्रीरामकृष्णांच्या शिष्यवृंदांपैकी स्वामी ब्रह्मानंद (राखाल), स्वामी अभेदानंद (काली), स्वामी शारदानंद

कांहीं प्रमुख शिष्यमंडळी.

श्री माताजी

स्वामी विवेकानंद
(नरेन्द्रनाथ)

स्वामी ब्रम्हानंद
(राखाल)

स्वामी शिवानंद
(तारक)

कांहीं प्रमुख शिष्यमंडळी.

स्वामी शारदानंद
(शरत्)

स्वामी अभेदानंद
(काली)

स्वामी रामकृष्णानंद
(शशी)

स्वामी प्रेमानंद
(बाबूराम)

(शरत्), स्वामी रामकृष्णानंद (शशी), स्वामी तुरीयानंद (हरी), स्वामी शिवानंद (तारक), स्वामी प्रेमानंद (बाबूराम), स्वामी त्रिगुणातीत, वगैरे शिष्यांनी आपल्या सद्गुरुंचें काम अतीशय उत्कृष्ट रीतीनें केलें असून, सर्वांच्याकडून धन्य म्हणवून घेतलें आहे.

हल्लीं ठिकठिकाणीं मोफत दवाखाने काढणें, दुष्काळपीडितांना आणि महापुरुषांत निराश्रित झालेल्यांना मदत करणें, मोठमोठ्या यात्रांच्या ठिकाणीं व्यवस्था ठेवणें, वगैरे कामें मिशनकडून करण्यांत येतात.

श्रीरामकृष्ण समाधिस्थ झाल्यानंतर ८११० वर्षांच्या अवधींतच त्यांचा संदेश पृथ्वीवर बहुतेक ठिकाणीं पसरला, व तेव्हांपासून उत्तरोत्तर अधिकाधिक लोकांचें त्यांच्या अलौकिक जीवनाकडे लक्ष लागत चाललें आहे. श्रीरामकृष्णांच्या आगमनापासून पृथ्वीवर एक नवें धर्मयुग सुरू झालें असून, भविष्यत्कालीं त्याचा प्रभाव किती दूरवर पोहोचेल याची कल्पनाच करवत नाही.

*

*

*

श्रीरामकृष्णांच्या शिष्य मंडळीपैकीं स्वामी शिवानंद (रामकृष्ण मिशनचे प्रेसिडेंट), स्वामी शारदानंद (रामकृष्ण मिशनचे सेक्रेटरी व श्रीरामकृष्णलीलाप्रसंग या चरित्रग्रंथाचे लेखक), स्वामी अभेदानंद (अमेरिकेंतील रामकृष्ण मिशनचे माजी अध्यक्ष), एम् (महेंद्रनाथ गुप्त, श्रीरामकृष्णकथामृत या अद्वितीय ग्रंथाचे लेखक, आणि श्रीरामकृष्णांचे एक अत्यंत प्रिय भक्त) वगैरे मंडळी ईश्वरकृपेनें हयात असून आजही आपलें परोपकाराचें आणि धर्मजागृतीचें व्रत अखंड आचरीत आहेत.

२५—श्रीरामकृष्णांची बोधवचने.

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसाहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥

गी. ९।१.

ईश्वरभक्ति, साधने, सांसारिक कर्तव्ये वगैरे गोष्टीसंबंधाने साधकाच्या मनांत अनेक संशय उत्पन्न होऊन, पुष्कळदां त्यांचे मन गोंधळून जाते. कित्येकदां तर, 'अमुक गोष्ट चांगली, ती करणे अवश्य आहे,' असा निश्चय होऊनही, प्रत्यक्ष अनुभवाच्या अभावी ती गोष्ट करण्यास त्यांचे मन एकदम धजत नाही. अशा वेळीं त्या त्या विषयावर, एकाद्या महापुरुषाचे अनुभवाचे व अधिकारयुक्त शब्द जर त्याला ऐकावयास सांपडले, तर त्याचे संशय दूर होऊन, त्याला आपल्या मार्गांत पुढे जाण्यास धीर येतो. यासाठी, या ठिकाणी, अशा प्रकारच्या साधकाला उपयोगी पडण्याजोगी बोधवचने श्रीरामकृष्णांच्या वचनमहोदधींतून निवडून काढून पुढे दिली आहेत. त्यांत कोणत्याहि विषयाचे, तर्क, युक्ति, पूर्वपक्ष, उत्तरपक्ष, वगैरेच्या सहाय्याने समर्थन अथवा स्पष्टीकरण केलेले आढळणार नाही; केवळ, साधकाच्या मनांत सर्वसाधारणपणे जे संशय व प्रश्न उपस्थित होतात, त्यांवर श्रीरामकृष्णांच्या तोंडचीं सिद्धांतरूप वाक्ये मात्र सांपडतील. साधकांना त्यांचा फार उपयोग होईल, अशी आशा आहे.

प्रास्ताविक.

१ सच्चिदानंद सागराच्या किनाऱ्यावरूनच पाणी पिणार आहां, कीं आंत उडी मारून पिणार आहां ? जर सांसारिक भोग वासना शिल्लक असेल तर, सावधान ! आंत उतरूं नका ! या सागराचें परिमाण करायासाठीं आजपर्यंत जे जे आंत उतरले, त्यांपैकीं एक-जण सुद्धां पुन्हा संसारांत परतून आला नाहीं !

* * *

ईश्वरदर्शनाची इच्छाच कितीजणांना असते ?

२ यदुमल्लिकाचा वाडाच कुठें आहे, त्याची इस्टेटच किती आहे, त्याच्या घरीं नोकर चाकरच किती आहेत,—असली चौकशीच करणारे फार. पण यदुमल्लिकाची भेट घ्यायची किती जणांना इच्छा असते ? अथवा त्याची भेट घेण्याचा कितीजण प्रयत्न करतात ? त्याप्रमाणें, शास्त्रें आणि धर्मविषय यांवर वादविवाद माजवून काथ्याकूट करणारेच फार. प्रत्यक्ष ईश्वराची भेट घ्यायची किती जणांना इच्छा असते, अथवा त्यासाठीं प्रयत्न करण्याची किती जणांची तयारी असते ?

* * *

ईश्वराचें दर्शन होऊं शकतें काय ?

३ भक्तः—महाराज ईश्वराचें दर्शन होऊं शकतें काय ?

श्रीरा०ः—होय. मधून मधून एकांतवास करावा; त्याचें नामस्मरण करावें, सदसद्विचार करावा—इत्यादि उपायांचें अवलंबन करावें.

भक्तः—कोणत्या अवस्थेमध्ये त्यांचें दर्शन होतें ?

श्रीरा०ः—ईश्वरदर्शनासाठीं जीव घाबरा झाला व प्राण कासावीस होऊन रडूं येऊं लागलें, म्हणजे त्यांचें दर्शन होतें. मुख्य गोष्ट ही कीं ईश्वराचे ठिकाणीं प्राणाहून अधिक प्रेम उत्पन्न झालें पाहिजे.

* * *

४ ईश्वराचें दर्शन खास घेतां येतें रे ! अत्यंत व्याकूळ चित्तानें, फार

कांहीं नाहीं, तीनच दिवस, नाहीं चोवीसच तास, त्याचा घांवा करा, आणि त्यांचें दर्शन होतें कीं नाहीं, याचा प्रत्यक्ष अनुभव घ्या !

*

*

*

५ भक्तः—ईश्वराचें दर्शन होऊं शकतें काय ?

श्रीरा०:—तो विषयबुद्धीला अगोचर आहे. मनांत कामिनी-कांचनाची आसक्ती लेशमात्र असली तरी त्याचें दर्शन होत नाहीं. परंतु शुद्ध बुद्धि व शुद्ध मन यांना तो गोचर आहे. शुद्ध बुद्धि, शुद्ध मन, शुद्ध आत्मा—हे सर्व एकच आहेत.

भक्तः—पण शास्त्रें तर म्हणतात कीं— ' यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसासह. '—तो वाक्यमनाला अगोचर आहे ?

श्रीरा०:—बाबारे, साधनें केल्याशिवाय शास्त्राचें मर्म जाणतां येत नाहीं. शास्त्रें नुसतीं ऐकून काय उपयोग ? त्यांच्या अर्थाची धारणा झाली पाहिजे.

*

*

*

६ भक्तः—ईश्वराचें दर्शन या डोळ्यांनीं होतें काय ?

श्रीरा०:—त्याला या चर्मचक्षूंनीं पहातां येत नाहीं. साधनें करतां करतां एक प्रेमाचें शरीर तयार होतें, त्याला प्रेमाचे डोळे व प्रेमाचेच कान असतात. त्या डोळ्यांनीं ईश्वराचें दर्शन होतें, व त्या कानांनीं ईश्वराची वाणी ऐकूं येते.

*

*

*

ईश्वराचें स्वरूप.

७ भक्तः—महाराज ईश्वराच्या स्वरूपासंबंधानें अनेक लोक अनेक प्रकारचीं मते सांगतात. कोणी म्हणतात तो साकार आहे, कोणी म्हणतात निराकार आहे,—तेव्हां यांतील खरें काय समजावें ? आणि या गोंधळाचा उलगडा कसा व्हावा ?

श्रीरा०:—ईश्वराचें स्वरूप जो जसें पाहतो तो तसेंच सांगत सुटतो, वास्तविक पाहतां कांहींही गोंधळ नाहीं. कसेंही करून एकदां त्याचा लाभ करून घेतला, म्हणजे सर्व संशयांचा उलगडा होतो.

जो ज्या गांवींच गेला नाहीं, तो तिथली खबर कशी सांगणार ? भक्ताला जें रूप आवडतें, त्या रूपांतच ईश्वर त्याला दर्शन देतो. थोडक्यांत असें समज कीं, ईश्वर साकार आहे, निराकारही आहे.

* * *

८ एकदां केशवचंद्र श्रीरामकृष्णांना म्हणाले, “ महाराज, विराट् स्वरूपा ईश्वराची ही एवढीशी हात दीडहात उंचीची मूर्ति करतात हें कसें ? ” यावर श्रीरामकृष्ण म्हणाले, “ सूर्य पृथ्वीपासून फार अंतरावर आहे, म्हणून तो आपल्याला एकाद्या ताटली एवढा दिसतो. ईश्वराचेंही तसेंच आहे. तो दूर असल्यामुळे एवढा एवढासा दिसतो ! ”

* * *

९ श्रीरा०:—(एम्ला) तुझा साकारावर विश्वास आहे कीं निराकारावर ?

एम्ल:—निराकारावर. मला निराकारच बरें वाटतें.

श्रीरा०:—ठीक. कांहीं हरकत नाहीं. कोणत्या तरी एकावर विश्वास असला म्हणजे झालें. तुझा निराकारावर विश्वास आहे हें तर चांगलेंच आहे, पण असें मात्र समजू नकोस कीं, हेंच तेवढें खरें, व बाकीचें खोटें हें पक्कें समज कीं, निराकारही सत्य व साकारही सत्य. मात्र तुझा ज्यावर विश्वास असेल तें पक्कें धरून ठेव.

* * *

१० श्रीरामकृष्ण:—(एम्ला) मी तुला सांगतो तें ऐक. ईश्वरीय रूपावर विश्वास ठेव. ईश्वर साकारही आहे यावर विश्वास ठेव आणि मग जें रूप तुला आवडेल, त्याचें ध्यान कर.

* * *

प्रतिमा.

११ श्रीरामकृष्ण:—प्रतिमेमध्ये ईश्वरीय अविर्भाव होण्यास तीन गोष्टींची आवश्यकता असते. एक पूजकाची भक्ति; दुसरी गृहस्वामीची भक्ति, व तिसरी प्रतिमा सुंदर असली पाहिजे.

* * *

प्रतीकाची उपयुक्तता.

१२ मुलगा लिहावयास शिकू लागला म्हणजे प्रथम मोठ्या अक्षराचे किती त्याला गिरवायला देतात, म्हणजे सराव होत जाऊन त्याला लहान अक्षर काढण्यास सोपे जाते; त्याप्रमाणे साकारावर मन स्थिर झाले, म्हणजे त्याला निराकाराची धारणा सहज होऊ शकते.

* * *

१३ नेम मारायला शिकतांना, ज्याप्रमाणे प्रथम मोठ्या वस्तूवर नेम धरायला शिकतात, म्हणजे क्रमाक्रमाने लहान वस्तूवर सुद्धा सहज नेम धरतां येतो, त्याप्रमाणे ईश्वराच्या साकार स्वरूपावर मन स्थिर झाले, म्हणजे ते निराकारावरही सहज स्थिर होऊ शकते.

* * *

१४ श्रीरामकृष्णः—मूर्तिपूजेत काय दोष आहे ? वेदांतांत सांगितले आहे की जेथे ' अस्ति, भाति, प्रिय, ' तेथे त्याचा प्रकाश आहे. ईश्वरावांचून एकही वस्तु नाही.

मुली बाहुल्या घेऊन किती दिवस खेळतात ? जोंपर्यंत लग्न झाले नाही तोंपर्यंत. लग्न झाल्यावर मग बाहुल्या पेटित जाऊन बसतात. ईश्वरलाभ झाल्यावर मग प्रतिमांची आवश्यकता उरत नाही.

* * *

ईश्वरप्राप्तीचा उपाय.

१५ भक्तः—महाराज (ईश्वरलाभाचा) उपाय काय ?

श्रीरामकृष्णः—दोन मार्ग आहेत; एक विचार मार्ग व दुसरा प्रेम-मार्ग अथवा भक्तिमार्ग. " ईश्वरच एक सत् बाकी सर्व असत् " हाच विचार. यालाच विवेक म्हणतात. विवेक आणि वैराग्य—वैराग्य म्हणजे संसाराविषयी विरक्ति. ही विरक्ति एकदम उत्पन्न होत नाही. दररोज अभ्यासच केल्या पाहिजे. अभ्यासाने कामकाज-नासक्ति नाहीशी करता येते. अभ्यासाने मनांत असाधारण शक्ति

उत्पन्न होते. मग इंद्रियसंयम करावयास—काम क्रोध वगैरे जिंक-
ण्यास कष्ट पडत नाहीत.

भक्तः—महाराज दुसरा मार्ग कोणता ?

श्रीरामकृष्णः—भक्तिमार्ग. व्याकूळ होऊन “देवा, दर्शन दे,” असा
एकसाखा त्याचा धांवा करणे.

*

*

*

प्रेमाभक्ति.

१६ एक ज्ञानी व एक प्रेमिक साधक असे दोघे एका अरण्यांतून चालले
असतां त्यांना एक वाघ दिसला. ज्ञानी म्हणाला, ‘आपल्याला
पळायचें कांहीं कारण नाही. सर्व शक्तिमान् ईश्वर आपलें रक्षण
करीलच करील.’ प्रेमिक म्हणाला,—‘छे, छे, चल आपण पळून
जाऊं. अरे जें काम आपल्याकडून होण्यासारखें आहे, त्यासाठीं
भगवानाला उगीच कां कष्ट द्यावे बरें ?

*

*

*

१७ भक्तः—महाराज उपाय काय ?

श्रीरा०—कलियुगांत नामच श्रेष्ठ. तरी पण अनुराग नसेल तर काय
उपयोग ? ईश्वरासाठीं प्राण व्याकूळ झाला पाहिजे, नाहीतर
तोंडानें नामाचा उच्चार चालला आहे, व इकडे मनांत कामिनी-
कांचनाचे विचार चालले आहेत, तर काय उपयोग ? नामानें
पाप नाहीसें होऊन मन शुद्ध होतें. “देवा मी पुन्हा पाप करणार
नाहीं,” असें म्हणत जर कोणी पश्चात्तापपूर्वक अश्रु टाळील, तर
त्याचें मन खास शुद्ध होईल. पण पुन्हा कदाचित् तें पापानें
लित्त होऊन जाईल, म्हणून प्रतिज्ञा केली पाहिजे कीं ‘मी पुन्हा
पाप करणार नाही.’ म्हणून नामस्मरणही करा, व त्याबरोबरच
अशी प्रार्थनाही करा कीं, ‘हे देवा, मला तुझी भक्ति दे. तुझ्या
नामावर माझें प्रेम वाढूं दे. या अनित्य संसारावरील माझें मन
कमी कमी होईल असें कर. माझी भोगवासना नाहीशी कर.’”

*

*

*

१८ ईश्वर प्रार्थना ऐकतो काय ?

भक्तः—महाराज, ईश्वराची प्रार्थना केली तर तो ऐकेल काय ?

श्रीरामकृष्णः—एकदा सोडून शंभरदां ! मात्र खरी खरी मनापासून केली पाहिजे. बायकांपोरांवद्दल किंवा पैशावद्दल कशी आतडीं पिळून निघतात ? तशी तळमळ पाहिजे.

*

*

*

१९ सांसारिक कर्तव्ये.

भक्तः—महाराज, आम्हीं संसारी माणसें; आम्हीं सांसारिक कर्तव्ये किती दिवस केलीं पाहिजेत ?

श्रीरामकृष्णः—तुम्हांला तुमचीं कर्तव्ये केलींच पाहिजेत;—मुलांना लहानांचीं मोठीं करणें, त्यांना योग्य शिक्षण देणें, आपल्यामागें आपल्या स्त्रीची तरतूद करून ठेवणें—हें सारें तुम्हांला केलेंच पाहिजे. न कराल तर तुम्हाला निर्दय म्हणायला पाहिजे.

भक्तः—मुलांवाळांसंबंधीं आमचें कर्तव्य कोठपर्यंत ?

श्रीरामकृष्णः—तीं मोठीं होईपर्यंत—तीं आपल्या पायावर उभीं राहूं लागंपर्यंत. पिल्लें मोठीं होऊन आपला चारा मिळवूं लागलीं, म्हणजे पक्षीण त्यांना आपल्या जवळसुद्धां येऊं देत नाहीं !

भक्तः—स्त्रीविषयीं आमचें काय कर्तव्य आहे ?

श्रीरामकृष्णः—तुम्हीं जिवंत असेपर्यंत तिचें भरणपोषण करून तिला सदुपदेश दिला पाहिजे, आणि ती सती असल्यास तुमच्या पश्चात् तिच्या पोटापाण्याची व्यवस्था करून ठेवली पाहिजे.

तरी पण हें लक्षांत ठेवा, कीं ज्ञानोन्माद झाल्यास तुमचीं सारीं कर्तव्ये संपलीं ! मग तुमच्या संसाराची सारी चिंता ईश्वराला लागली ! तुम्हाला ठाऊकच आहे कीं एकादा जमीनदार, मुलगा लहान असतांच मेला, तर 'कोर्ट ऑफ वार्डस्' त्या मुलाची सारी व्यवस्था पाहतात !

*

*

*

२० भक्तः—महाराज, बायकोजर म्हणूं लागली कीं "तुम्हीं माझ्या-कडे पहात नाहीं, तर मी आतां जीव देतें." तर मग ?

श्रीरामकृष्णः—(गंभीरतेनें) अशा स्त्रीचा बेलाशक त्याग करावा.

मग ती जीव देवो, कीं आणीक कांहीं करो. ईश्वराच्या मार्गांत जी अडथळा घालते, ती स्त्री कस्वी ? ती राक्षसी !

• तरी पण हें पक्कें लक्षांत ठेव, कीं जर अंतःकरणांत ईश्वराची खरी खरी भक्ति असेल, तर तुम्हाला कोणीच अडथळा करूं शकणार नाही. सर्वजण उलट तुम्हाला सहाय्यकच होतील. असल्या अडथळा घालणाऱ्या स्त्रीचेंही मन तुमच्या संगतीनें हळू हळू पालटेल !

*

*

*

२१ श्रीरामकृष्णः—आईबाप जर तुमच्यावर प्रसन्न नसतील, तर धर्म-कर्म कांहीं एक तुमच्या हातून सिद्धीस जाणार नाही. आईबापांचे ऋण फेडलें नाही, तर कोणत्याच कार्यांत यश मिळणार नाही. मनुष्याला देवऋण, मातृऋण, पितृऋण, स्त्रीऋण वगैरे अनेक ऋणें असतात, तीं सर्व त्याला फेडलींच पाहिजेत.

भक्तः—पण महाराज, जर आईबाप वाईट रीतीनें वागत असतील तर ?

श्रीरामः—वागले तर वागले. त्यांचा दोष त्यांना. पण त्यामुळें आपलें कर्तव्य चुकत नाही. आईबाप कसेही असले तरी, त्यांची सेवा-शुश्रूषा केलीच पाहिजे. एक ईश्वरासाठींच त्यांची आज्ञा मोडली अथवा त्यांच्या मनाविरुद्ध वागलें तर चालेल, इतर केव्हांही नाही.

*

*

*

२२ भक्तः—पैसे मिळविण्याचा उद्योग मनुष्यानें करावा कीं नाही.

श्रीरामः—विद्येच्या संसारासाठीं केल्यास हरकत नाही. सन्मार्गानें पैसा मिळविण्यास हरकत नाही; पण एवढें मात्र सदैव लक्षांत ठेवावें कीं पैसा मिळविणें हें काहीं जीवनाचें ध्येय नव्हे. पैशानें अन्नवस्त्र मिळूं शकतें, म्हणून त्याला वाजवीपेक्षां जास्त महत्त्व देऊं नका. ईश्वराची सेवा करून त्याचा लाभ करून घेणें हें जीवनाचें ध्येय आहे.

*

*

*

२३ एक भक्तः—महाराज, ईश्वराचा लाभ होईतो सारीं कर्मे सोडून द्यावीं काय ?

श्रीरामः—छे, छे. कर्मत्याग करा म्हणून तुम्हाला कोण म्हणतो ?

ईश्वरचित्तन, त्याचें नामस्मरण, वगैरे कर्म केलींच पाहिजेत.

भक्तः—तें खरें; पण महाराज, संसारांतील कर्मांची काय वाट ?

श्रीरामः—हां हां, तीं ही करा,—संसारयात्रा चालण्यास जेवढीं अवस्थ

तेवढीं;—पण एकांतांत त्याची व्याकुळतेनें प्रार्थना करा कीं “हेवा,

हीं सर्व कर्म मी निष्कामभावानें करीन, असें कर, आणि माझ्या-

मागचीं हीं सांसारिक कर्म कमी होतील असें कर. या तुझ्या

मायामय संसारांतच मला गुरफटून ठेऊं नको ! ” अशी अंतः-

करणापासून त्याची प्रार्थना करा, तो ऐकेलच ऐकेल.

*

*

*

२४ भक्तिमार्गाची थोरवी.

भक्तः—महाराज, प्रथम सदसद्विचार करून इंद्रियनिग्रह करावयास
पाहिजे काय ?

श्रीरामः—तोहि एक मार्ग आहे—विचारमार्ग. भक्तिमार्गानें अंतरि-

न्द्रियनिग्रह आपोआप होतो आणि सहज होतो. ईश्वरावर जसजसें

प्रेम वाढेल, तसतसें इंद्रियसुख आळणी लागूं लागेल.

*

*

*

२५ कोणता पंथ स्वीकारावा ?

भक्तः—अनेक पंथ आहेत त्यांतला कोणता पंथ ग्रहण करावा ?

श्रीरामः—मते तितके मार्ग. पंथ कोणताही निवडा, फक्त अत्यंत

दृढविश्वासानें त्याप्रमाणें वागा, म्हणजे झालें.

एक मनुष्य विहीर खणत असतां, दुसरा एकजण त्याला म्हणाला

‘अरे तूं इथें व्यर्थ खणूं नको. इथें पाणी लागणार नाही.’ हें

ऐकून ती जागा सोडून देऊन, तो दुसरीकडेच खणूं लागला.

तेथेंही एकजण त्याला तसेंच म्हणाल्यावरून, तेथील खड्डाही अर्ध-

वटच टाकून तो तिसरीकडे खणूं लागला. तेथेंही तसेंच झालें; व

या घरसोडीनें त्या विचान्याची विहीर कधीं पुरीच झाली नाही !

धर्ममार्गामध्यें सुद्धां अनेकांचें असेंच होतें. आज एका मतावर

विश्वास करावा, उद्यां तें मत सोडून देऊन दुसरेंच धरावें, परबां तिसरेंच, अशा घरसोडीनें अखेर ते नास्तिक तरी बनतात, अथवा “ या जन्मीं आपल्याला धर्मलाभ होणार नाही, ” असाच सिद्धांत बांधून स्वस्थ बसतात ! यासाठीं एकच कोणता तरी पंथ पक्का धरून त्यावर दृढ विश्वास ठेवून चाललें पाहिजे.

*

*

*

२६ आपल्या इष्ट मूर्तींवर विशेष निष्ठा ठेवावी, आणि त्या बरोबरच इतरही सर्व मूर्ति आपल्याच इष्टमूर्तींचीं निरनिराळीं रूपें आहेत, अशी भावना मनांत ठेवावी. मनांत यत्किंचितही द्वेषभाव ठेऊं नये.

*

*

*

२७ ईश्वराला अनेक नामें आहेत. तो अनंत भावमय,—ज्याला ज्या नामानें व भावानें त्याचा धांवा करणें आवडत असेल, त्यानें त्याच नामानें व भावानें त्याचा धांवा करावा, म्हणजे त्याचा लाभ होईल.

*

*

*

२८ एकाच मनुष्याला कोणी दादा, कोणी भाऊ, कोणी मामा, कोणी भाऊसाहेब, कोणी राम्या, वगैरे नांवानें हाक मारतात, आणि तोहि सर्वांना ‘ ओ ’ देत असतो. त्याचप्रमाणें कोणत्याही नांवानें ईश्वराला हाक मारा, तो ‘ ओ ’ देईल.

*

*

*

नामस्मरण.

२९ नामस्मरणानें मनुष्याचा देह व मन शुद्ध होतात.

*

*

*

३० जाणून, अथवा न जाणून, अथवा भ्रांतिमध्ये,—कसेंही कां होईना—ईश्वराचें नामस्मरण केलें, तरी त्याचें फळ मिळतें. ज्याप्रमाणें तेल लावून आंघोळ केली तरी स्नान होतेंच, एकाद्याच्या घक्यानें पाण्यांत पडलों तरी स्नान होतेंच आणि निजलों असतां अंगावर पाणी पडलें तरी स्नान घडतेंच !

*

*

*

नामस्मरणावर विश्वास.

३१. ईश्वरदर्शनाची इच्छा असल्यास, नामावर विश्वास व सदस-
द्विचार यांची आवश्यकता आहे.

*

*

*

३२ श्रीरा०:—ईश्वर सर्वांच्याच अंतःकरणांत आहे. जो शाधून
पाहील त्याला दिसेल.

भक्त:—महाराज, आम्हीं म्हणजे पापी माणसें; ईश्वर आमच्या
हृदयांत आहे, असें आम्हीं कसें म्हणावे ?

श्रीरा०—तुम्हा लोकांचें उठल्या सुटल्या 'पाप!' 'पाप!' त्या शिष्याय
कांहीं नाहीं. हें मला वाटतें ख्रिस्ती मत आहे. मला एकानें एकदा
वायबलचें पुस्तक दिलें. तें मी एकाला वाचायला सांगितलें, त्यांत
० सगळीकडे हें एक 'पाप,' 'पाप,' दुसरें कांहीं नाहीं. 'मी ईश्वराचें
नामस्मरण करतो; मग मला पाप कसलें ?' असा विश्वास
असायला पाहिजे.

*

*

*

३३ नामस्मरणाचें महत्त्व.

भक्त:—सर्व कांहीं प्रकृत्यांच्या आधीन, कर्मांचें फल भोगणें कांहीं
कोणाला सुटत नाहीं.

श्रीरा०:—कां बरें ? त्याचें नामस्मरण केलें, त्याचें चिंतन केलें, त्याच्या-
वर सर्व भार समर्पण केला तर कर्मांचें फल कशाला भोगावें लागेल ?

भक्त:—पण महाराज प्रारब्ध कर्म कोठें जाईल ? त्याची फळे भोगा-
चीच लागतात.

श्रीरा०:—कांहीं थोडीशीं भोगाचीं लागतील ! पण पुष्कळसे कर्मपाश
त्याच्या नामस्मरणानें नाहींसे होतात.

*

*

*

३४ नामस्मरण कसें करावें ?

भक्त:—ईश्वराचें उच्चस्वरानें नामस्मरण करणें आवश्यक आहे काय ?

श्रीरा०:—तुम्हाला जसें आवडत असेल तसें करा. मुंगीच्या पायांतल्य पैंजणाचाही आवाज ईश्वराला ऐकूं जातो !

* * *

• नामस्मरण आवडत नसेल तर ?

२५ भक्त:—महाराज ईश्वरावर प्रेम कसें वाढेल ?

श्रीरा०:—नामस्मरण कर. त्या योगें काम, क्रोध, शरीरसुखाची इच्छा वगैरे पार पळून जातील.

भक्त:—पण आम्हांला त्याचें नामस्मरणच मुळीं आवडतें कुठें ?

श्रीरा०:—असें असेल तर त्याची अत्यंत व्याकुळतेनें प्रार्थना कर, कीं “ देवा ! मला तुझ्या नास्मरणाची गोडी लागूं दे ” म्हणजे तो तुझी इच्छा पूर्ण करील. बायको आजारी पडली, किंवा घरांत चोरी झाली, म्हणजे कसें डोळ्यांना खळ्कन पाणी येतें ? तसें करा देवासाठीं येऊं दे !

* * *

ईश्वराकडे मन लागण्याचा एक उपाय.

३६ श्रीरा०:—आपली ज्याचेवर अत्यंत प्रीति असेल, त्यालाच ईश्वर असें समजून त्याच्याशीं वागल्यास ईश्वराकडे फार लौकर मन लागतें. दगडमातीच्या प्रतिमेंत त्याची पूजा होऊं शकते, तर मनुष्यांत होणार नाही काय ?

* * *

संस्कार.

३७ भक्त:—ईश्वरदर्शनासाठीं कोणाला फार परिश्रम करावे लागतात, कोणाला तितके लागत नाहीत, याचें कारण काय ?

श्रीरा०:—यांचें कारण पूर्वजन्मींचे संस्कार.

* * *

३८ भक्त:—महाराज ‘ पुनर्जन्म ’ संस्कार ’ वगैरे गोष्टींवर माझी तितका विश्वास बसत नाही, यामुळें माझ्या भक्तीची कांहीं हानि होईल काय ?

श्रीरा०:—“ ईश्वराच्या सृष्टींत सर्व कांहीं शक्य आहे, ” एवढा विश्वास असला म्हणजे झाले. “ मी म्हणतो तेंच खरें, आणि दुसऱ्याचें तेवढें सारें खोटें, ” अशी बुद्धी नसावी म्हणजे झाले. मग त्याचा तोच काय तें समजावून देईल. ईश्वराच्या करणीचा कोणाला अंत कां लागणार आहे ? अगाध लीला ! म्हणून या असल्या गोष्टी समजून घेण्याचा मी कधी प्रयत्नच करीत नाही. आहे, एकदां ऐकून ठेवलें आहे कीं “ ईश्वराच्या सृष्टींत सर्व कांहीं संभवतें; ” म्हणून या असल्या गोष्टींविषयी डोक्याला उगीच त्रास न देतां, मी त्याचें चिंतन करीत असतो.

*

*

*

साधन म्हणजे ?

३९ मन मुख एक करणें हेंच साधन. (बोले तैसा चाले.)

*

*

*

योग्य साधनें.

४० जी वस्तु मिळवावयाची असेल, ती मिळविण्याला अनुरूप असा प्रयत्न जर केला नाही तर काय उपयोग ? दुधांत लोणी असतें; पण ‘ दुधांत लोणी आहे ’ ‘ दुधांत लोणी आहे ’ असें नुसतें घोकत बसल्यानें तें बाहेर निघेल कीं काय ? प्रथम दुधाचें दर्हीं केलें पाहिजे, तें घुसळलें पाहिजे, म्हणजे मग लोणी बाहेर निघेल. त्याचप्रमाणें, ईश्वराचें दर्शन घेण्याची इच्छा असेल, तर साधनें केलीं पाहिजेत; नुसतें “ ईश्वर आहे ” “ ईश्वर आहे, ” असा गोंगाट केल्यानें काय होईल ?

*

*

*

४१ साधनांची आवश्यकता.

मक्तः—धर्मकथा तर घुष्कळजण ऐकतात. मग सारेच धार्मिक कां होत नाहीत ?

श्रीरा०:—नळी फुंकिली सोनारें । इकडून तिकडे गेलें वारें ! अशा पोकळ ऐकण्यानें काय होईल ? साधनें केलीं पाहिजेत.

*

*

*

४२ सिंप्रगच्या पलंगावर बसलें कीं तो दबतो, आणि तेथून उठलें कीं, पुन्हा आपला तो जशाचा तसा आहेच ! संसारी लोकांचेही असेंच होतें. चार धर्मकथा कानावर आल्या कीं, त्यांना धार्मिक व्हावेंसें वाटतें आणि थोड्याच वेळानें तें सारें विसरून पुन्हा येरे माझ्या मागल्या !

*

*

*

४३ ' नाक् भिरि किटि ताक् ' वगैरे तबल्याचे बोल तोंडानें बोलायला व कानानें ऐकायला सोपे, पण हातानें वाजवायला कठीण; त्याचप्रमाणें धर्मकथा बोलायला सोप्या, आचरायला कठीण !

*

*

*

४४ भक्तः—पोटाच्या विवंचनेंतच सारा वेळ घालवावा लागतो, साधनें करायला वेळच कुठें आहे ?

श्रीरामः—ज्याची करावी चाकरी, तोच देईल भाकरी. ज्यानें तुम्हाला जन्माला घातलें, त्यानें तुमच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था अगोदरच करून ठेविली आहे, हें निःसंशय समजून, ईश्वरावर आपला सर्व भार समर्पण करून निश्चित होऊन रहा; ईश्वर अंतर्कर्मी आहे; त्याला एवढें समजणार नाहीं काय कीं, पोटाच्या विवंचनेमुळें तुम्हाला वेळ मिळत नाहीं ? व्याकुळतेनें प्रार्थना करा, तो तुमच्या मागचीं कामें कमी करील.

*

*

*

४५ पुस्तकी ज्ञान व साधनें.

नुसतें शास्त्रें वाचित राहिल्यानें व विचार करीत राहिल्यानें काय होईल ? अगोदर ईश्वराचा लाभ करून घेण्याची कांहीं खटपट करा; गुरुवाक्यावर विश्वास ठेवून कांहीं कर्मे—साधनें करा. गुरुच नसेल तर व्याकुळ अंतःकरणानें ईश्वराची प्रार्थना करा; म्हणजे तो स्वतःच आपलें स्वरूप कसें आहे हें तुम्हाला समजावून देईल !

*

*

*

४६ विवेकवैराग्यावांचून शास्त्रविचार व्यर्थ आहे. त्याने घर्मलाभ होणार नाही.

*

*

*

४७ भक्तः—पुस्तकें वाचून भक्तिलाभ होणार नाही काय ?

श्रीराम०—पंचांगांत लिहिलें असतें कीं, यंदा इतका पाऊस पडेल. पण पंचांग पिळून काढलें तरी पाण्याचा एक थेंब सुद्धां निर्घर्णार नाही ! त्याप्रमाणें पुस्तकांत धर्मा-विषयीं पुष्कळ लिहिलेलें असतें. तेंच नुसतें वाचून घर्मलाभ होणार नाही;—साधने केलीं पाहिजेत.

*

*

*

४८ श्रीराम०—नुसत्या शास्त्राध्ययनानें कां कुठें ईश्वराची प्राप्ती होत असते ? शास्त्रें वाचून फार तर ईश्वराच्या अस्तित्वाचा बोध होईल. पण त्यानंतर स्वतः साधनें केल्यावांचून त्याचें दर्शन होणार नाही. हजार पोथ्या आणि पुराणें वाचा, व्याकूल होऊन त्याचा धांवा केल्याशिवाय त्याचें दर्शन होणार नाही. पांडित्याच्या प्रदर्शनानें फार तर मनुष्याला फसवितां येईल, पण त्यानें ईश्वर फसेल कीं काय ?

*

*

*

४९ एकजणः—महाराज, आपण पंचदशी पाहिली आहे काय ?

श्रीरामः—हे सारे ग्रंथ प्रथम प्रथम ऐकून ध्यावयाचे असतात. मग पुढें त्यांचा काय उपयोग ? ईश्वरदर्शन झाल्यावर ज्ञानाची कमतरता पडत नाही. आई ज्ञानाच्या राशीच्या राशी ठेवून देते. आणि नुसतीं शास्त्रें ऐकून कांहीं उपयोग नाही. त्यांच्या अर्थाची, धारणा झाली पाहिजे. कामकांचनासक्ति नाहीशी झाली नाही, तर ही धारणा होत नाही.

*

मरतांना मनांत जसा भाव असेल तसा जन्म येतो; म्हणून साधनांची आवश्यकता असते. ईश्वराचेंच चिंतन करण्याचा अभ्यास झाला म्हणजे अंती इतर विचार मनांत न येतां ईश्वरच आठवेल.

*

गुरूपदिष्टमार्गांवर विश्वास.

५० ज्याप्रमाणें एकाद्या माहित नसलेल्या ठिकाणीं जावयाचें असल्यास, एकाद्या माहितगारानें सांगितलेल्या वाटेनेंच जावें लागतें, त्याप्रमाणें ईश्वराकडे जावयाचें असल्यास गुरूच्या सांगण्याप्रमाणें चालावें लागतें.

* * *

५१ गुरु मिळतील पण शिष्यच कुठें आहेत ?

गुरु मिले लाख लाख । चेला ना मिले एक ॥.

* * *

५२ गुरु कसा मिळेल याची काळजी नको.

साधकाला गुरूची खरोखरच आवश्यकता असेल तर ईश्वरच त्याच्याकडे गुरूला पाठवून देईल. साधकाला त्याबद्दल काळजी करण्याचें कारण नाही !

* * *

५३ विषयासक्त मन साधनांच्या कार्मीं निरूपयोगी.

ज्या मनानें साधना करावयाची, तेंच जर विषयासक्त झालें तर साधना व्हावी कशी ?

* * *

५४ विषयासक्ति जसजशी कमी होत जाईल, तसतसें ईश्वराकडे जास्त जास्त मन लागत जाईल !

* * *

५५ श्रीराम०—विषयबुद्धि सर्वस्वी नाहीशी झाली नाही, तर मन सरळ व उदार होत नाही; मन सरळ व उदार झालें नाही, तर ईश्वराचा लाभ होत नाही.

* * *

५६ पापी मनुष्याला धीर.

पापी मनुष्यानहीं ईश्वरावरच आपला सर्व भार टाकल्यास ईश्वराच्या कृपेनें तो आपोआप पवित्र होऊन जाईल !

* * *

चुकीचा विनय.

५७ अनेकजण मोठा विनय दाखवून स्वतःला—“ क्षुद्र ” “ कीट ” म्हणत असतात. असें म्हणत गेल्यानें ते खरोखरच “ क्षुद्र ” “ कीट ” होऊन जातात. म्हणून असें करूं नये. मनांत कधीही हताश भाव येऊं देऊं नये; हताश झाल्यास घर्ममार्गातील ‘ःःः’ खुंटलीच म्हणून समजावें. भाव तसें फळ !

*

*

*

निराश होऊं नये.

५८ कोणाकोणाला वाटत असतें कीं आपण तर हीन दीन पामर, आपल्याला प्रेम आणि ज्ञान आणि भक्ति कसची लाभते ? पण असें मुळांच वाटूं देऊं नये. गुरुची कृपा असेल तर कांहीं भय नाही.

*

*

*

५९ एका बुडीसरशीं हातीं रत्नें लागलीं नाहींत म्हणून रत्नाकराला रत्नहीन कसें म्हणतां येईल ? बुड्या मारीत राहिलें तर रत्नें हातीं लागतीलच. त्याप्रमाणें थोडीशीं साधनें केल्याबरोबर ‘ ईश्वरदर्शन होत नाही, ’ म्हणून हताश होऊं नका धीरानें साधनें करीत रहा, म्हणजे योग्य वेळीं ईश्वराची तुमच्यावर कृपा होईलच होईल.

*

*

*

पुढें जा. थांबूं नका.

६० ज्ञानी व्हावयाचें असेल तर “ पुढें जा. ” साधनें करतांना कांहीं विशेष अवस्था (अष्ट सिद्धि) वगैरे प्राप्त झाली असतां आनंदानें बेहोष होऊन त्यांतच दंग होऊन बसूं नका. पुढें जा, म्हणजे अमूल्य धन मिळेल.

*

*

*

चढउतार होणारच-निराश होऊं नका.

६१ भक्तः—महाराज, कधीं कधीं मज चांगलें उच्च अवस्थेला पोहोंचतें, पण पुन्हां तेथून घसरतें, असें कां व्हावें ?

श्रीरा०:—संसारांत राहिलें म्हणजे असें व्हावयाचेंच. मन मक्तीनें तल्लीन व्हायचें, आणि कांहीं वेळानें पुन्हा आपलें मूळ पदावरच यायचें, असें हें चालायचेंच. काम कांचनाचे विचार त्यांत घोळत असतात कीं नाहीं ? म्हणून असें होतें. त्यागी पुरुषांची गोष्ट निराळी. त्यांच्या मनांत असले इतर विचार नसतात, म्हणून त्यांना सारें लक्ष ईश्वराकडे लावतां येतें.

* * *

६२ भक्त:—अनेकदां मनामध्ये उत्तम उत्तम भाव येतात, पण ते टिकत नाहींत; असें कां होतें ?

श्रीरा०:—कळकाचा तुकडा चुलींत घातला म्हणजे पेटतो, पण लगेच विझतो. त्याला एकसारखा फुंकरच घालीत राहिलें पाहिजे. तसें, चांगले भाव मनांत टिकविण्यासाठीं अभ्यास व साधन आवश्यक आहेत.

* * *

६३ पोहणें एकाएकीं येत नाहीं. प्रथम कांहीं दिवस पाण्यांत हातपाय झाडावे लागतात, तेव्हां येतें. ब्रह्मसागरांतही पोहणें एकाएकीं येत नाहीं. तें हळू हळू शिकावें लागतें. अनेकदां वर खालीं करावें लागतें, तेव्हां येतें.

* * *

६४ वासरुं सत्रादां पडतें आणि उठतें, तेव्हांच त्याला नीट उभें राहता येतें. तसें साधनें करुं लागलें असतां अनेकदां पडावें उठावें लागतें. तेव्हां साधक सिद्ध होतो.

* * *

६५ अंतःकरणापासून व्याकुळता असणें हेंच सार.

हजारों पुस्तकें वाचा, कीं हजारों श्लोक तोंडपाठ म्हणा, अंतःकरणाच्या व्याकुळतेशिवाय सर्व व्यर्थ आहे.

* * *

६६ दुसऱ्याचा प्राण घ्यायचा असेल तर ढाल अन् तरवार वगैरे शस्त्रांच्याची गरज. पण तेंच जर आत्महत्या करायची असेल तर

एकाद्या सुईनेसुद्धां काम भागतें ! त्याप्रमाणें लोकांना शिक्षण द्यायचें असेल, तर अनेक शास्त्रांच्या अभ्यासाची गरज. स्वतःसाठीं एक व्याकुळता असली म्हणजे बस.

* * *

६७ व्याकुळता नाही म्हणून गुरू पाहिजे.

एक व्याकुळता असली म्हणजे मग इतर कशाचीही जरूरी नाही. परंतु साधारणतः मनुष्याच्या मनांत ईश्वरदर्शनाची उत्कट व्याकुळता असत नाही. म्हणून गुरूचें प्रयोजन. गुरू एक, परंतु उपगुरू अनेक होऊं शकतात.

* * *

६८ लहान मूल ज्याप्रमाणें आपल्या आईजवळ खाऊंसाठीं हट्ट धरून बसतें, एकाद्या वेळीं रडतें, एकाद्या वेळीं तर रागाच्या फणकान्यांत चापटही मारतें; त्या प्रमाणें ईश्वर आपल्यापेक्षां आपला आहे असें जाणून, त्याच्या दर्शनासाठीं जो सरल शिशूप्रमाणें अत्यंत व्याकुळतेनें ऋंदन करतो, त्याला दर्शन देणें ईश्वराला भागच पडतें !

* * *

६९ 'योगक्षेमं वहाम्यहम्'—हें खरें; पण केव्हां ?

श्रीराम०—हाजरा देवाजवळ काय मागतो माहित आहे ? तो म्हणतो " देवा मला पैसा दे; " ईश्वराचें ध्यान जप वगैरे केलें तर काय तो पैसा देतो होय ?

भक्तः—मग काय, ईश्वर भक्ताचे मनोरथ पूर्ण करीत नाही ?

श्रीराम०—करणें न करणें त्याच्या खुषीची गोष्ट आहे. प्रेमोन्माद प्राप्त झाल्याशिवाय तो भक्ताचा सर्व भार घेत नाही. लहान मुलालाच कोणी झालें तरी हाताला धरून भरवतात; एकाद्या म्हातान्याला कोणी तसें भरवतात कां ? ईश्वराचें चिंतन करून करून भक्ताला जेव्हा स्वतःचा भार स्वतःला धारण करतां येत नाही, तेव्हांच ईश्वर त्याचा भार धारण करतो; एरव्हीं नाही.

* * *

७० एका भक्ताला एकजण दुष्ट मनुष्य खूप मारूं लागला व भक्त विचारा नुसता “नारायणा! धांव रे धांव !” म्हणून रडूं लागला. नारायण वैकुंठांत लक्ष्मीबरोबर बोलत बसले होते, त्यांच्या काना-बर भक्ताची हाक जातांच, ते मोठ्या तांतडीने उठून त्याला वांचवण्याला घांवून गेले, परंतु थोडे दूर जाऊन तसेच परत आले ! लक्ष्मीने आश्चर्याने विचारलें, “ हें काय ? इतक्यांतच आपण परत कसे आलां ? ” नारायण म्हणाले “ आतां तेथें माझे कांहीं काम दिसत नाही; कारण आतां तो भक्तही उलट त्या दुष्ट मनुष्याला मारून आपलें आपणच रक्षण करीत आहे; मग आतां तेथें माझे काय काम आहे ? ”

*

*

*

७१ विश्वास धरावा.

पाणी थोडें असेल तर, डबक्यांतून तें भरतांना, हळू हळू दरवरचें भरलें पाहिजे; नाही तर जरा हालवलें कीं तें गढूळ होऊन जातें. त्याप्रमाणें पवित्र व्हायचें असेल, तर विश्वासाची कास धरून, शांतपणें साधनें करा. हजार तर्क विचार कराल, तर क्षुद्र मन तेव्हांच गढूळ होऊन जाईल.

*

*

*

७२ ज्याच्याजवळ विश्वास आहे, त्याच्याजवळ सर्व कांहीं आहे. ज्याच्याजवळ विश्वास नाही, त्याच्याजवळ कांहींच नाही. ‘ ह्याच जन्मांत ईश्वरलाभ करून घेईन,—इतकें तरी कशाला, एकच वेळ नामोच्चार करून ईश्वराचा लाभ करून घेईन ! ’ असली मर्दानी प्रचंड विश्वासाची भक्ति ईश्वराला फार आवडते; त्याला जनानी भक्ति, पुळचट भक्ति आवडत नाही.

*

*

*

७३ पिढीजाद शेतकरी १२ वर्षे अवर्षण पडलें तरी डरत नाही, कीं आपला व्यवसायही सोडत नाही. त्याचप्रमाणें खरा विश्वासीभक्त

सान्या जन्मभर ईश्वराचें दर्शन झालें नाहीं, तरी त्याला सोडत नाहीं.

* * *

७४ साक्षात् श्रीरामचंद्रांना समुद्र ओलांडायला सेतु बांधावा लागला. पण तोच महावीर हनुमान् पहा ! नुसती एकवेळ “जय राम !” अशी गर्जना करून, सहज समुद्र ओलांडून गेला !!

* * *

७५ बालकासारखा सरळ विश्वास नसेल तर ईश्वराचा लाभ होणें शक्य नाहीं. आईनें मुलाला सांगितलें, कीं ‘हा तुझा दादा बरं कां !’ कीं लगेच तो त्याचा अगदीं सोळा आणे दादा झालाच ! आईनें सांगितलें, कीं ‘तिथें बुवा आहे बरं कां !’ कीं लगेच मुलाचा विश्वास, कीं तिथें बुवा आहे !

* * *

७६ कुसंगत्याग करावा.

जे लोक भक्तीची, उपासनेची थट्टा करतात, धर्म आणि धार्मिकांची निंदा करतात, त्यांच्यापासून साधकानें दूर रहावें.

* * *

७७ सत्संगति धरावी.

सत्संग हें धर्मलाभाचें एक प्रधान अंग आहे.

* * *

७८ श्रीराम०:—कोणी कोणी म्हणतात “अमक्यानें जर ईश्वर पाहिला आहे, तर तो त्यानें आम्हाला दाखवून द्यावा.” पण, नाडीपरीक्षा एका दिवसांत शिकतां येते काय ? किती तरी दिवस वैद्याच्या संगतीत घालवावे, तेव्हां कुठें कफाची नाडी, वाताची नाडी, पित्ताची नाडी ओळखतां येते. नाडीपरीक्षेचा ज्याचा धंदा आहे, त्याच्या संगतीत कांहीं दिवस राहायला नको काय ?

* * *

७९. निरर्थक वादविवाद.

निरर्थक वाद माजवूं नका. स्वतःचें मत जसें तुम्हाला आवडतें, तसेंच दुसऱ्याचेंही त्याला आवडत असतें. त्याच्या आड कधीही येऊं नका. नुसत्या वादविवादानें दुसऱ्याची समजूत कधीही पटावयाची नाही.

* * *

८०. मतभेद.

भक्तः—महाराज, लोकांशीं मतभेद उत्पन्न झाला, म्हणजे मन अस्वस्थ होतें; अशा वेळीं काय करावें ?

श्रीरा०:—बाबारे, एवढ्याचसाठीं मी आईची प्रार्थना करीं, कीं 'आई ! माझ्या विचारबुद्धीवर वज्राघात कर !' म्हणूनच अशा गलबल्यापासून चार पावलें दूर असावें, म्हणजे मतभेद होणार नाहींत, आणि नसते संशयही उत्पन्न होणार नाहींत. आणि समज, दुसऱ्याच्या मताशीं आपलें मत जुळलें नाहीं, तर काय रात्रंदिवस त्याचाच विचार करीत बसायचें कीं काय ? सारें मन जर असेंच खर्च होऊन गेलें, तर ईश्वराकडे तूं काय लावणार ?

* * *

८१. सार्धक व संसार.

पाण्यांत नौका तरंगत असेल तर ठीक आहे, पण नौकेत जर पृष्ठी शिरूं लागलें तर मात्र कठीण. त्याप्रमाणें साधक संसारांत असला तरी चालेल, पण साधकांत संसार शिरला, तर मात्र कठीण !

* * *

८२. मन कसें ताब्यांत ठेवावें ?

भक्त०:—महाराज मन आमच्या ताब्यांत नाहीं, काय करावें ?

श्रीरा०:—मन ताब्यांत नाहीं ? ही काय गोष्ट आहे ? अभ्यासानें वाटेल तें करतां येतें, मन मनाची काय गोष्ट आहे ? दृढ-निश्चयानें अभ्यास कर, मग दिसेल, कीं मनाला जसें वळवावें तसें तें वळते.

* * *

८३ जितेंद्रिय होण्याचा एक उपाय.

श्रीरा०:—जितेंद्रिय व्हावयाचें असेल, तर साधकानें स्वतःवर स्त्री-भावाचा आरोप करावा.

*

*

*

८४ षड्रिपुंचा मोड ईश्वराकडे फिरवावा. . . .

भक्त:—काम क्रोध वगैरे रिपु कांहीं मनांतून गेले नाहींत; तर कसे करावे ?

श्रीराम०:—ईश्वराकडे त्यांचे मोड फिरव, म्हणजे झालें. ईश्वराच्या मार्गांत जे अडथळा आणतात, त्यांचेवर रागवावें; ईश्वरप्राप्तीचा लोभ धरावा; माझा, आमचा, असा अहंकार करायचा असेल, तर तो ईश्वरासंबंधानें करावा.

*

*

*

८५ अहंकार टाकून द्यावा.

भक्त:—मुक्ती केव्हां मिळेल ?

श्रीराम०:—जेव्हां अहंकार जळेल !

*

*

*

८६ जो थोडेसेंच इंग्रजी शिकलेला असतो, तो शब्दागणिक इंग्रजी बोलत असतो. थोडीशी घर्मसाधनें करणाराचेंही असेंच आहे !

*

*

*

८७ लसणीचें भांडें किती वेळ जरी घासलें, तरी त्याचा वास जात नाहीं. अहंकारही तसला पाजी पदार्थ आहे, -जातां जात नाहीं !

*

*

*

८८ देहासक्ति कशी नाहींशी होईल ?

भक्त:—शरीरावरील आसक्ति कशी कमी होईल ?

श्रीराम०:—हा देह म्हणजे—रक्त, मांस, हाडे, मलमूत्र इत्यादिकांचें आगर, -अशा दोषदृष्टीनें नेहमीं त्याचेकडे पाहत गेल्यास, त्याचेवरील आसक्ति नाहींशी होईल.

*

*

*

८९ विवेक म्हणजे काय ?

भक्तः—महाराज, विवेक म्हणजे काय ?

श्रीराम०:—“ ईश्वरच नित्य, इतर सर्व अनित्य, ” हा विचार. अंतःकरणांत विवेकाचा उदय झाला, म्हणजे ईश्वराला जाणण्याची इच्छा होते. विवेक नसेल तर उपदेशाची धारणा होत नाही.

* * *

९० खरा त्याग कोणता ?

एकजणः—महाराज, अलीकडे भवनाथानें पान खाणें सोडून दिलें आहे.

श्रीराम०:—याला कां कुठें त्याग म्हणतात ? कामकांचनाचा त्याग म्हणजे खरा खरा त्याग.

* * *

९१ कामकांचनत्यागाची आवश्यकता.

कामिनीकांचनाचा त्याग न केल्यास ईश्वरदर्शन होत नाही.

* * *

९२ ब्रह्मचर्याचें महत्त्व.

श्रीराम०:—ईश्वराचा लाभ करून ध्यावयाचा असल्यास वीर्यधारण केलें पाहिजे. बारावर्षे कायावाचामनानें ब्रह्मचर्यव्रतानें राहिल्यास अंगी असाधारण शक्ति उत्पन्न होते. अंगी एक नवीनच 'मेधा' नांवाची नाडी उत्पन्न होते. ती उत्पन्न झाल्यास अत्यंत गहन गोष्टी सुद्धां सहज समजू लागतात. वीर्यधारण न केल्यास उपदेशाचें नीट ग्रहण होत नाही.

* * *

९३ वासनात्याग कसा करावा ?

श्रीराम०:—पनामध्ये अनेक तऱ्हेच्या वासना असतात, म्हणून तीं वैराग्य उत्पन्न होत नाही. तीं वैराग्य हवें असेल तर, या सर्व कामना, काय वाटेल तें करून, नाहींशा केल्या पाहिजेत. लहान रा...च...२५—

सान वासना पुरवून घेऊन त्यांचा त्याग करावा; पण मोठ्या वासनांचा विचारानेच त्याग केला पाहिजे.

*

*

*

२४ मायेच्या हातून कसे सुटवें ? उपाय.

भक्तः—मायेच्या हातून सुटण्यासाठी कोणकोणतीं साधनें करावयांचा पाहिजेत ?

श्रीराम०—मायेच्या हातून सुटका करून घेण्यासाठी, ईश्वराची अत्यंत व्याकुळतेनें प्रार्थना करा; म्हणजे तोच उपाय सांगेल. मुख्य गोष्ट व्याकुळता पाहिजे.

*

*

*

२५ वैराग्य म्हणजे काय ?

श्रीराम०—(भक्ताला) वैराग्य म्हणजे काय सांग पाहूं ?

भक्तः—वैराग्य म्हणजे नुसती ' संसाराविषयी विरक्ति ' असें नव्हे.

“ संसाराविषयी विरक्ति आणि ईश्वरावर प्रेम. ” असेंच ना ?

श्रीराम०—होय, ठीक बोललास !

*

*

*

२६ तीव्र वैराग्य पाहिजे.

श्रीराम०—ईश्वरलाभ करून घ्यायचा असेल, तर तीव्र वैराग्य पाहिजे. ईश्वरलाभाच्या मार्गात अमुक गोष्ट अडथळा करते, असें समजतांच तिचा तत्काळ त्याग केला पाहिजे. ' आत्तांच काय घाई आहे ? बघूं हळूं हळूं ; ' अशा ढिलाईनें हातून कांहीं एक होणार नाही. कामिनीकांचन हे ईश्वरलाभाच्या मार्गात जबरदस्त अडथळे आहेत, यांचा सर्वस्वी त्याग केला पाहिजे.

*

*

*

२७ तीव्र आणि ढिलें वैराग्य.

भक्तः—वैराग्य किती प्रकारचें आहे ?

श्रीराम०—साधारणपणें दोन प्रकारचें. तीव्र आणि ढिलें, मर्दानी

व जनानी, याचजन्मी, याचक्षणी, आत्तां, भगवानाचा लाभ करून

घेईन,—हैं तीव्र वैराग्य; आणि “ बघूं, होईल ” हें ठिलें वैराग्य;
कर्घां होईल, कोणास ठाऊक ?

* * *

९८ तीव्र-वैराग्य.

एक स्त्री आपल्या पतीला म्हणाली “ ऐकलं कां ? माझा दादा
आतां सन्यास घेणार आहे. आज किती तरी दिवस त्या साठी
त्यानें तयारी चालविली आहे ! ” पती म्हणाला, “अहा ग खुळे,
अशी तयारी करून कां कुठें सन्यास घेत असतात ? मी खात्रीनें
सांगतो, तुझा दादा कर्घांच सन्यास घेणार नाही.” स्त्रीनें विचारलें
“ मग सन्यास कसा घेतात ? ” पती म्हणाला “ कसा घेतात ?
हा बघ ! ” असें म्हणून, तत्काळ एक लंगोटी नेवून तो एकदर
जो घराच्या बाहेर पडला, तो पुन्हा कर्घांही परत आला नाही !!

* * *

९९ ठिलें-वैराग्य.

भक्तः—माझा मुलगा हरीश मोठा झाला, म्हणजे त्याच्यावर
संसाराचा भार टाकून निश्चितपणें साधनें करीन म्हणतो; आपल्याला
हा विचार कसा काय वाटतो ?

श्रीराम० :—बाबारे, तर मग तुझ्याच्यानें साधनें कर्घांच होणार नाहीत.
हीं हरीश विरीश मंडळी तुला सोडतील काय ? तो मोठा झाल्या-
वर तुला वाटेल, आतां याला मुलगा होऊं द्या, मुलगा झाल्यावर
वाटेल, आतां याचें लग्न होऊं द्या !!

* * *

१०० लोकांची लाज धरूं नये.

लज्जा धृणा भीति । यांनींच सारी होते माती ॥

* * *

१०१ लोकलजेनें धर्माचरण करण्यास भिणाऱ्या माणसास श्रीरामकृष्ण
म्हणत, “ अरे, असें समजत जा, कीं लोक म्हणजे पोके (किडे)
आहेत ! ”

* * *

ईश्वराचे ध्यान कोठे करावे !

१०२ भक्तः—आन्धिक कर्मे करतांना ईश्वराचे ध्यान कोणत्या ठिकाणी करावे ?

श्रीराम०:—हृदयामध्ये. भक्ताचे हृदय हाच त्याचा आवडता दिवाण-खाना आहे !

*

*

*

ध्यानाची थोरघी.

१०३ पूजेपेक्षां जप श्रेष्ठ; जपापेक्षां ध्यान श्रेष्ठ.

*

*

*

१०४ भक्तः—महाराज, ध्यान कां बरे नीट जमत नाही.

श्रीराम०:—स्मरण मनन तर नीट आहेना ?

भक्तः—होय महाराज, तेवढे मात्र आहे.

श्रीराम०:—झाले तर ! स्मरण मनन असले म्हणजे झाले.

*

*

*

ध्यानकालीन अवस्था.

१०५ श्रीराम०:—ध्यान करतांना प्रथम प्रथम सर्व इंद्रियविषय डोळ्यापुढे येतात, पण साधकाने तिकडे लक्षच देऊं नये.

*

*

*

१०६ “साधनें करीत असतां, कुत्रीं, मांजरें, राक्षस, तन्हतन्हेंच्या वस्तु डोळ्यापुढे येतात,”—असें कोणीएकाने श्रीरामकृष्णांना सांगितल्यावर ते त्याला म्हणाले, “बाबारे, भिऊं नको, अथवा ध्यानही सोडूं नको. बहुरूपी ईश्वराच्याच ह्या सर्व मूर्ति आहेत, असें समज. मात्र, मनातजर एकादी वासना उपस्थित झाली, तर मात्र खास समज, कीं आपल्या ध्यानांत महाविघ्न उपस्थित झाले आहे ! अशा वेळीं ध्यानाचे विसर्जन करून, ईश्वराची अत्यंत व्याकुळतेनें प्रार्थना कर, कीं ‘देवा ! माझी ही वासना पूर्ण करूं नको !’”

*

*

*

१०७ साधक ध्यान करीत असतां मध्यें मध्यें त्याला निद्रेसारखी एक

प्रकारची अवस्था प्राप्त होत असते. त्या अवस्थेत कित्येक साधकांना ईश्वरीय रूपाचे दर्शन होते.

* * *

कुंडलिनी जागृत होण्यास एक उपाय.

१०८ श्रीराम०:—कुंडलिनी जागृत झाल्यावांचून ईश्वरदर्शन होत नाही. भक्तियोगाने ती फार लवकर जागृत होते. तू एकांतांत वसून, अत्यंत एकाग्रतेने गात जा:—

“ जागो मा ! कुलकुंडलिनी !

तुमि नित्यानंद-स्वरूपिणी !

प्रसुप्तभुजगाकारा, आधारपद्मवासिनी ! ”

* * *

एकादशी.

१०९ श्रीराम०:—एकादशी करीत जावी. त्या योगाने मन पवित्र होते, व ईश्वराचे ठिकाणी भक्ति उत्पन्न होते.

* * *

शालिग्रामपूजा.

११० श्रीराम०:—तुम्हीं इंग्रजी शिकलेलीं माणसें, बहुतकरून शालिग्राम पूजा मानीत नसाल; पण माना अथवा नका मानू—सुलक्षण शालिग्रामाची पूजा केली, तर साक्षात् परमेश्वराचीच केल्यासारखे होते !

* * *

इतर.

हिंदुधर्मच सनातन धर्म.

१११ श्रीरामः—हिंदुधर्मच सनातन धर्म. हांप्रत अनेक निरनिराळे धर्म दिसतात, ते सर्व ईश्वराच्या इच्छेनें नाहीसे होतील. ते चिरकाल राहणार नाहीत.

* * *

पुनर्जन्म.

११२ भक्तः—महाराज, आपण पुनर्जन्म मानतां काय ?

श्रीरामः—होय. पुनर्जन्म आहे, असें ऐकण्यांत आहे खरे. ईश्वराचें कार्य आमच्या या क्षुद्र बुद्धीला कसें समजावें ? आजपर्यंत अनेक जण 'पुनर्जन्म आहे' असें म्हणत आले आहेत, तेव्हां यापर अविश्वास करत नाहीं. पण तुला या जन्मजन्मांतरीच्या भानगडीशीं करायचें आहे काय ? अगोदर ईश्वरलाभ करून घे, व मग तुला काय पाहिजे तें त्यालाच विचार, म्हणजे तोच समजावून देईल. अगोदर या गोष्टी जाणण्याचा प्रयत्न करणेंच चांगलें नाहीं.

*

*

*

हल्लींचा धर्मप्रचार.

११३ भक्तः—हल्लीं होत असलेल्या धर्मप्रचाराबद्दल आपलें काय मत आहे ?

श्रीरामः—एकापुरता स्वयंपाक तयार करून शंभर जणांना आमंत्रण देण्यासारखें हें आहे. जरा कुठें साधनें केलीं कीं लगेच गुरुगिरीला सुरुवात !

भक्तः—प्रचार कसा करावा ?

श्रीरामः—लोकांना शिकविण्याचें जरा बाजूला ठेऊन स्वतःकडेच लक्ष दिलें म्हणजे झालें. यानेंच योग्य प्रचार होईल. जो स्वतः मुक्त होण्याचा प्रयत्न करतो तोच खरा धर्मप्रचार करतो. जो स्वतः मुक्त झाला त्याचेकडे लोकच आपण होऊन घांवून येतात. फुल उमललें म्हणजे भुंग्यांना आमंत्रण द्यावें लागत नाहीं !

*

*

*

११४ भक्तः—ब्राह्मो समाजांत नित्य उपदेश वगैरे होतात, यांच्यापासून लोकांचा उद्धार होणार नाहीं काय ?

श्रीरामः—बाबारे, माणसाला संसारबंधनांतून मुक्त करणें ही कांहीं माणसाच्या हातची गोष्ट नाहीं. ज्यानें ही माया उत्पन्न केली तोच तिच्यापासून माणसाला सोडवूं शकेल. ईश्वरच गुरु, त्याच्यावांचून

दुसरी गति नाही. ज्यांना ईश्वराचा लाभ झालेला नाही, ज्यांना त्याचा आदेश प्राप्त झाला नाही अथवा ज्यांच्यामध्ये ईश्वरी शक्तीचा उदय झाला नाही, ते कसचे दुसऱ्याला संसारबंधनांतून मुक्त करतात ?

*

*

*

पाप-पुण्याची मीमांसा.

११५ श्रीरामः—ईश्वरच सर्व जगांत नटलेला आहे जीव जंतु, चांगले वाईट, शुद्ध अशुद्ध, हे सर्व तोच आहे.

भक्तः—तर मग काय, पाप पुण्य वगैरे कांहींच नाही ?

श्रीरामः—आहेही आणि नाहीही. ईश्वरदर्शन होईपर्यंत भेदबुद्धि ही असणारच. 'मला पाप पुण्य समान आहे, ईश्वर जसे करवतो तसे मी करतो' वगैरे नुसते तुम्ही तोंडाने म्हणू शकाल, पण आंतल्या आंत तुम्हाला ठाऊक असते की, या साऱ्या बोलायच्या गोष्टी; हाताने एकादें वाईट काम घडल्यास मनाला अस्वस्थता वाटतेच. जांपर्यंत 'मी' पणा आहे, तोपर्यंत भेदबुद्धि आहेच, पाप पुण्यही आहेच.

*

*

*

११६ भक्तः—कर्ता करविता जर ईश्वरच आहे, तर मग, पापाबद्दल आम्ही जबाबदार नाही असें झाले ?

श्रीरामः—नुसते तोंडाने बोलून काय होईल ? तुमचा तसा खरोखरच विश्वास असतो काय ? जर असेल, तर हातून पापकर्म मुळीं व्हायचेंच नाही.

*

*

*

थिऑसफी.

११७ भक्तः—कर्नल अलकॉट यांच्या भेटीस गेलों होतो. त्यांच्या मतांत 'महात्मे,' आणि 'चंद्रलोक,' 'सूर्यलोक,' वगैरे गोष्टी आहेत. सूक्ष्म शरीर या सर्व लोकांत जाते, असें त्याचें मत आहे. ही थिऑसफीचीं मते आपल्याला कशीं वाटतात ?

श्रीराम०:—बाबारे ! ईश्वराची भक्ति हेंच एक सार आहे. थिऑस-
फिस्ट लोकांना भक्ति आवडते का ? त्यांना भक्तीचा लाभ
करून घेण्याची आवड असेल, भगवानाचा लाभ हा त्यांचा
उद्देश असेल, तर ते लोक चांगले. चंद्रलोक, सूर्यलोक, महत्मे
यांच्यांतच गुरफटून राहिल्याने ईश्वराचा लाभ होणार नाही.
ईश्वराच्या पादपद्मी भक्ति उत्पन्न व्हावी म्हणून साधनें केलीं पाहि-
जेत, व्याकुळतेनें त्याचा धांवा केला पाहिजे.

*

*

*

११८ भक्त:—महाराज, हें spiritualism आणि Theosophy,
चंद्रलोक, सूर्यलोक आणि नक्षत्रलोक हें सारें खरें आहे काय ?

श्रीराम०:—बाबारे, मला यांतलें कांहीं माहित नाही. या असल्या
हिशेवाशीं करायचें आहे काय ? तुम्ही बागेंत आंबे खायला
आलांत ना ? मग आंबे खा. झाडेंच किती, त्यांना उहाळ्याच
किती, त्यांना पानेंच किती, या हिशेवाशीं काय करायचें आहे ?
जगांत येऊन ईश्वराचा लाभ करून घेणें, हें तुमचें कर्तव्य; तिकडे
लक्ष द्या. या असल्या पंचाहतीशीं करायचें आहे काय ? एकदां
ईश्वराचा लाभ झाला, म्हणजे या गोष्टी जाणण्याची इच्छाही
होणार नाही.

*

*

*

‘जगत् मिथ्या,’ म्हणजे ?

११९ भक्त:—महाराज जगत् मिथ्या आहे काय ?

श्रीराम०:—तूं तेवढा सत्य, आणि जगत् मिथ्या होय ? आपण
स्वतः आहोंत, तोंपर्यंत जगत् सत्य आहेच. जेव्हां ‘अहं’ कार
नाहीसा होईल, ईश्वरदर्शन होईल, तेव्हां दिसून येईल कीं, तोच
हें जीव जगत् झाला आहे. विचारानें समजणें निराळें, आणि
ईश्वरानें समजावलेलें निराळें.

*

*

जगाचें हित.

१२० एक दिवस सुप्रसिद्ध कृष्णदास पाल, श्रीरामकृष्णांस म्हणाले, “महाराज, वैराग्याच्या उपदेशानें साऱ्या देशाचा सत्यानाश होऊन गेला आहे, म्हणून आपण आतां असा उपदेश द्यावा कीं, जेणें- करून जगाचें कांहीं हित होईल !” श्रीरामकृष्ण यावर म्हणाले, “बाबू, गंगेंतलीं खेकड्यांचीं पिल्लें पाहिलीं आहेस काय ? या अनंत ब्रह्मांडामध्ये मनुष्य म्हणजे तसलाच एकादा क्षुद्र प्राणी नव्हे काय ? मग त्याला स्वतःचा एवढा अभिमान कशाला हवा ? एक नुसता केंस सरळ करण्याचेंही सामर्थ्य नाही, आणि साऱ्या जगाचें हित करायच्या गोष्टी ! हें जग ज्याचें आहे, तो तर कांहीं विसरला नाहीना ? हित वगैरे जें कांहीं करायचें असेल, तें त्याचें तो नाही कां करणार ?”

*

*

*

५

१२१ श्रीरामः—(केदार वगैरेना) तुम्ही म्हणत असतां कीं, ‘जगावर उपकार करूं.’ पण हें जग म्हणजे काय टाचिभर आहे ? आणि तुम्ही असे कोण लागून गेलांत कीं, तुम्ही या जगावर उपकार करणार ? साधनें करून अगोदर ईश्वराचा साक्षात्कार करून घ्या, त्यानें जर तुम्हाला शक्ति दिली, तरच तुम्हीं सर्वांचें हित साधूं शकाल; नाही तर, नाही.

*

*

*

१२२ मनुष्याला स्वाधीनइच्छा आहे काय ?

भक्तः—महाराज, कोणी कोणी असें म्हणतात कीं, “मनुष्याला स्वाधीन इच्छा आहे,” म्हणजे, “मनांत आणल्यास मनुष्य आपल्या स्वतःच्या इच्छेनें बरें अथवा वाईट कर्म करूं शकतो.” हें खरें आहे काय ? मनुष्याला अशी शक्ति आहे काय ?

श्रीरामः—बाबारे, सर्व कांहीं ईश्वराधीन आहे. मनुष्याला ही गोष्ट अखेरीस कळून येते. असें समजा कीं, एकाद्या गाईला एक वाव-भर लांब दोरीनें एका खुंटाला बांधलें आहे. तर ती गाय त्या

खुंटापासून एक वावभर जागेंतच फिरुं शकेल. तुमची ही स्वाधीन-इच्छा तशीच आहे असें समजा. ईश्वरानें मनुष्याला जी काय थोडी बहुत शक्ति दिलेली असते, तेवढ्यांतच त्यानें मनाला येईल तो कारभार करावा. माणसाला मात्र वाटत असतें, आपण मोठे स्वतंत्र आहोंत. पण दोरी खुंटाला बांधलेली असते, हें त्याच्या लक्षांत येत नाहीं ! तरी पण असें आहे कीं, ती जर ईश्वराची मोठ्या काकुळतीनें प्रार्थना करील, तर ईश्वर त्याची दोरी जरा सैल सोडील, अथवा वाटेल तर अजीबात सोडूनही टाकील !

भक्तः—तर मग महाराज, साधन भजन हें सुद्धां करण्याचें मनुष्याच्या हातीं नाहीं कीं काय ?

श्रीराः०—बाबारे, ही गोष्ट जर मनुष्याच्या हातीं असती, तर सगळेच साधन भजन करुं लागले असते, पण तसें झालेलें तर कुठें दिसत नाहीं. असें कां व्हावें ? याचें कारण असें आहे कीं त्यानें दिलेल्या शक्तीचा मनुष्यानें जर नीट उपयोग केला नाहीं, तर तो अधिक शक्ति देत नाहीं !

*

*

*

जातिभेद.

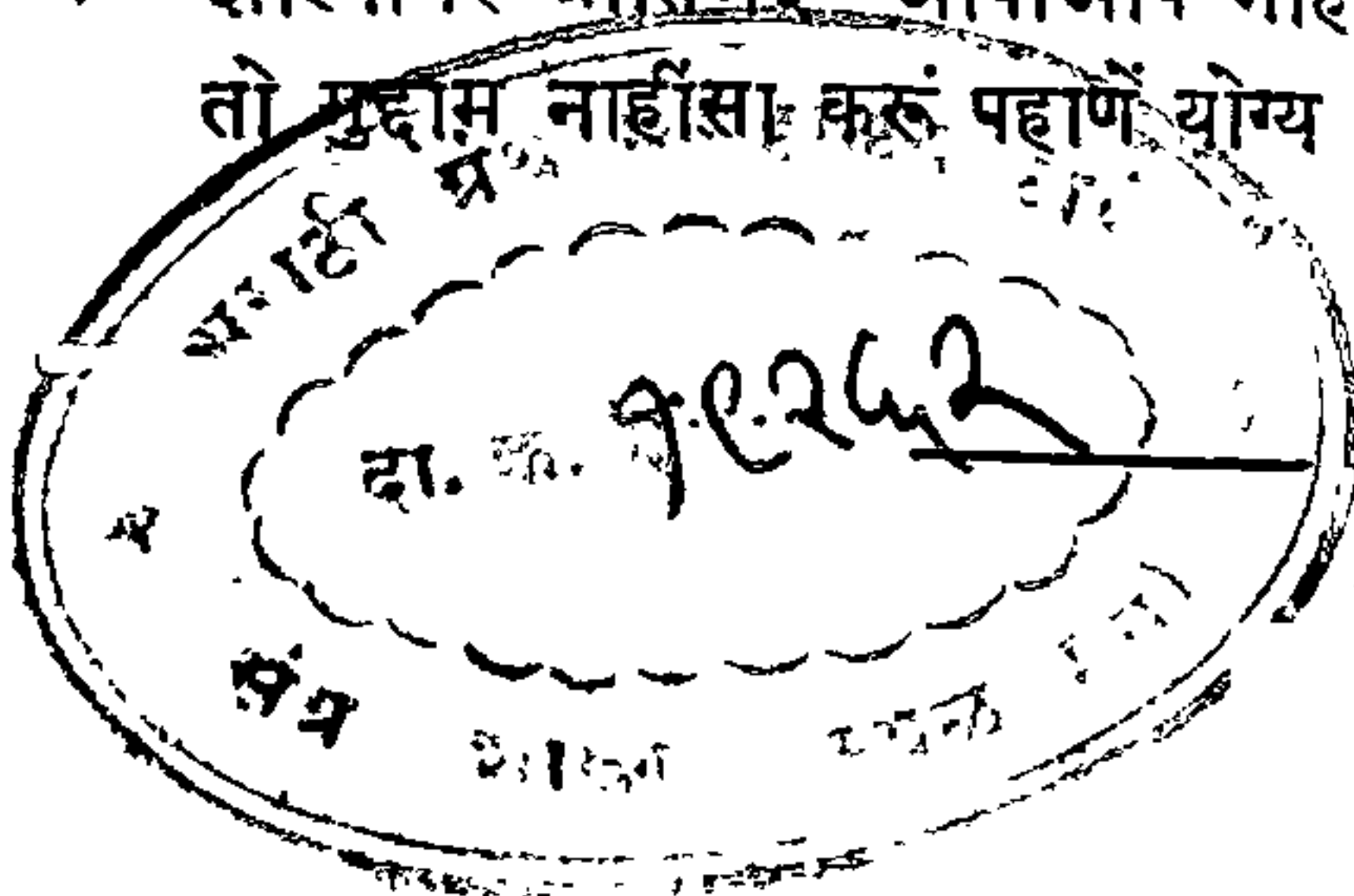
१२३ ज्ञान झाल्यावर जातिभेद रहात नाहीं; आपोआप नाहींसा होतो. परंतु ज्याला ज्ञान झालें नाहीं, त्याला जातिभेद आवश्यक आहे.

*

*

*

१२४ फोड बरा झाला, म्हणजे खपली आपोआप गळून पडते. पण मध्येंच मुद्दाम काढूं लागल्यास रक्त निघतें. त्याप्रमाणें ज्ञान प्राप्त झाल्यावर जातिभेद आपोआप नाहींसा होतो; परंतु अज्ञानदर्शेत तो मुद्दाम नाहींसा करुं पाहणें योग्य नाहीं.

सूची.

अ.

अक्षय—(श्रीरामकृष्णांचा घुतण्या) ८, २०१.
अद्वैतमत, ९४, ९५.

आ.

आसन—निराकारध्यानास योग्य, व साकारध्यानास योग्य १२५.

इ.

इस्लामधर्मसाधन (प्रकरण दुसरें) ३७-४४.

ई.

ईश्वरचंद्र विद्यासागर १५२.

ईश्वरतत्व. साकारनिराकारवाद २२६.

उ.

उपासनातत्व, २४०.

ए.

एम—(महेंद्रनाथ गुप्त, श्रीरामकृष्णांचे एक अत्यंत प्रिय भक्त, व
' श्रीरामकृष्णकथामृत ' या ग्रंथाचे कर्ते) १३७, १५१, १५२,
१८९, १९१-९६, २८७, ३४१-४४, ३४५, ३४९, ३६१.

क.

कामत्याग १६०, ३३९; कामजय २०३.

काशीयात्रा (श्रीरामकृष्णांची) ४९-५४.

कुंडलिनीमार्गवर्णन २२९.

केशवचंद्रसेन १५८—श्रीरामकृष्ण व केशवचंद्र; प्रकरण १४ वें,
२३१-३६; २३७-३८, २४०-४१; २८१, ३३९.

ख.

ख्रिस्त—(येशु) ९१-९३.

ख्रिस्तीधर्मसाधन ९१.

ग.

गलितकर्म-अवस्था ५.

गिरीशचंद्र घोष—(बंगाल्यांतील सुप्रसिद्ध नाटककार व श्रीरामकृष्णांचे एक अत्यंत अनुगत भक्त.) ९३, १०९-११०, २१४, ३४१.

गुणोत्कर्ष (श्रीरामकृष्णांचा, असाधारण) प्रकरण ९ वें १३९-१७१.

गुरु गोविंदसिंग ९४.

गुरुची आवश्यकता २२७.

गोविंदराय—(श्रीरामकृष्णांचे इस्लामधर्मसाधनाचे गुरु) ३७-३८.

गंगामाता, ब्रजांतील एक उच्च दर्जाची साधिका ५५.

च.

चंद्रादेवी—श्रीरामकृष्णांची माता. ५, ६.

ज.

जनक ९४.

जैनधर्म ९३.

त.

तीर्थयात्रा—(श्रीरा० च्या) प्रकरण ३ रें ४५-६८.

तोतापुरी;—श्रीरा० चे सन्यासाश्रमाचे गुरु. (न्यांगटा.) ८-१४,

१६-१९, २२-२३, २६-३०.

त्रैलिंगस्वामी—५१.

द.

द्वैतमत. ९४-९५.

न.

नरेंद्रनाथ—' त्रिवेकानंद ' पहा.

नागमहाशय—१६६.

नानक—९४,

नामस्मरण—(श्रीरा०चें) १३३-३६.

निर्विकल्पसमाधी—१०३.

नृत्यवर्णन—(श्रीरा०चें) १३५, २४७, ३१६.

'नेति' विचार—२२७.

न्यांगटा—' तोतापुरी ' पहा.

प.

पानिहाटीचा महोत्सव—प्रकरण २० वें ३१३-३२२.

प्रतापचंद्र मुजुमदार—२४३.

प्रेमानंद—(बाबूराम, श्रीरा० च्या पट्टशिष्यांपैकी एक) १३८,
१९७, २४६, २५०, २७४, ३६१.

ब.

बलराम बसू;—श्रीरा० चे एक अत्यंत प्रिय भक्त. १२०, २५६,
३२८, ३२९.

बुद्धदेव — ९३.

बेलूरमठ—३५९.

ब्रह्मचर्यपालनाचें महत्व. २९७.

ब्रह्मानंद—(राखाल); श्रीरा० च्या शिष्यांपैकी एक प्रमुन्न शिष्य, व
श्रीरामकृष्णामिशनाचे पहिले अध्यक्ष. १६७, २५४-५७, २७४,
२८९, ३४१, ३५१, ३६०.

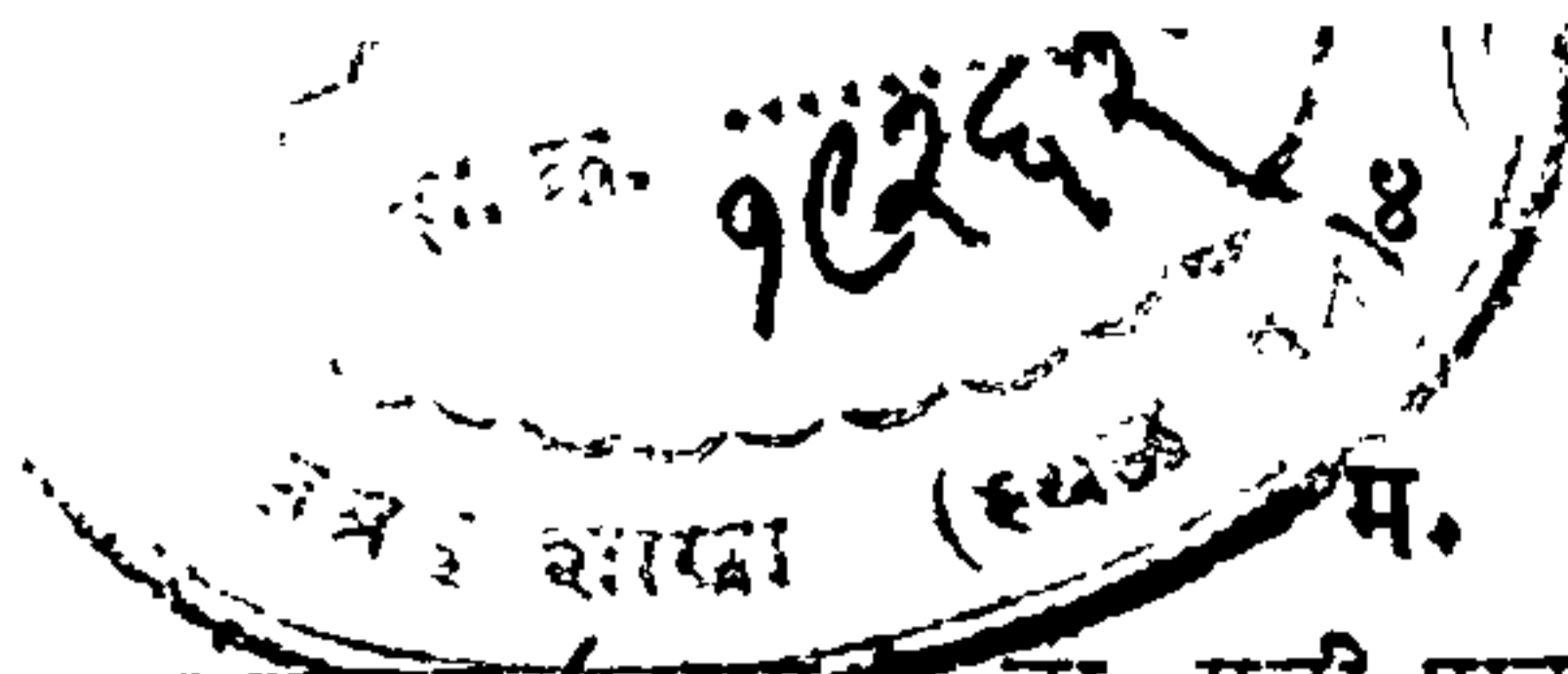
ब्राह्मणी—श्रीरा०च्या गुरुजनांपैकी एक (पहिला भाग सूची पान
४ पहा;) ४२-४४, ५४.

ब्राह्मसमाज व श्रीरामकृष्ण—प्रकरण १५ वें. २३७-४४.

भ.

भगवानदास बाबाजी;—बंगाल्यांतील वैष्णवपंथी एक थोर सत्पुरुष.
६१-६८.

भुवनेश्वरी देवी—(श्रीविवेकानंदांची माता) २६०.

मथुरवाचू (माम र ला, सूची पान ४ पहा) ३८-३९, तीर्थय
४९-६८; ७९, ८१; १४९, १६२, १६४, २०४.

मातृभक्ति--५६-५७.

य.

यदुनाथ मल्लिक ९१, ३६३,

योगेंद्र—श्रीरामकृष्णांच्या प्रमुख शिष्यांपैकी एक १८६, २१
२१६.

र.

राखाल—'ब्रह्मानंद' पहा.

श्रीरामकृष्ण—(पहिला भाग सूची पान ५ पहा) वेदांतसाधन प्र

१. १-३६, तोतापुरी व राम० ८-३०, सन्यासग्रहण १६-१९,
निर्विकल्पसमाधी १८-१९, ३१, आजार ३४, इस्लामघ
साधन ३७-४४, जन्मभूमीदर्शन ३९-४४ पत्नीची भेट ४
तिला शिक्षण ४१-२, ८५; तीर्थयात्रा ४५-६८, षोडशी पू
८७-८९, खिस्तीधर्मसाधन ९१-९२, गुरुभाव ११६-३
देहबुद्धीचा अभाव ११९-२०, अद्वैतज्ञानाचें गांभीर्य १२३
भावतन्मयता १२८-२९, नामस्मरण १३३-३६; निरहंकारवृ
१३७-३८; १४०-४२, दंभराहित्य, १४२-४८, शांते १४६
४८, सरळपणा १४८-५५, पावित्र्य १५५-५७, वैराग्य १५७-
६०, कामत्याग १६०-१६३, वासनात्याग १६४, सत्यनिष्ठ
१६५-६८, ईश्वरनिर्भर १७०-७१, शिष्यपरीक्षा १७२-८७
शिष्यस्नेह १८८-२०७, शिक्षणपद्धति २०८-१७, विषयप्रति
पादनाची शैली २१८-३०; केशवचंद्रांची भेट व सहवास २३१
३६, ब्राह्मसंगजाशी संबंध २३७-४४; एका उत्सवाचें वर्णन
२४४-५०; भक्तमंडळचें आगमन २५१-५७, राखालची हकी
गत २५४-५७, नरेंद्रनाथाची भेट व त्यांची माहिती २५८-७
नरेंद्राविषयी मत २८०-८२, त्याला शिक्षण २८५, २८७-९